॥ अथ सम्पादकोक्तिः ॥

अथैतस्य षष्ठकाण्डस्याभिधान मुखासम्भरण मिति। उखा नाम स्थाली, पाकपात्रविशेषः; यस्या मुखायां मांसानि पच्यन्ते, सोच्यते मांसपचनीति। तद्यथा ऋक्संहितायाम् (१. १६२. १३.)— "यन्नीक्षणं मांस्पचन्या उखाया या पात्राणि यूष्ण आसेचनानि"-इत्यर्द्धर्चः। तस्या उखायाः सम्भरणं सम्पादन मेतस्मिन् काण्डे विहित मतो याज्ञिका एतदुखा-सम्भरण मित्याचक्षते ।

तत्सम्भरणप्रकारोपदेशस्त्वितः स्फुटतर माम्नातस्तैत्तिरीयकैः स्वसंहितायाम्। तत्र हि, चतुर्थकाण्डीयप्रथमप्रपाठके एतदीय-मन्त्राः समाम्नाताः, ततः पञ्चमकाण्डीयप्रथमप्रपाठके त्वेत-द्ब्राह्मणानीति। तदत्र सङ्ग्रहश्लोकाः—

"उखासम्भरणे मन्त्राः प्रथमे पाठके श्रुताः।
एकादशानुवाकाः स्युस्तदर्थास्तु क्रमादमी।
अभ्र्यादानम्, मृदाक्रान्तिः, खननं, हरणं तथा।
उखानिर्म्माणसंस्कारौ, सामिधेन्यस्तथाप्रियः।
अग्न्युत्पादो धारणञ्च याज्या इत्यनुवाकगाः"-इति,
"एकादशानुवाकाः स्युरादावर्थास्त्वेव मीरिताः।
सावित्राहुतिरभ्रेश्च, स्वीकारः प्रथमे भवेत्।
द्वितीये मृत्खननं गच्छमश्वेनाक्रामयेद् भुवम्।

तृतीये तूष्णीमध्यायं भूसंस्कारो जलादिभिः ।
चतुर्थे तु मृदं खात्वा सम्भरेद्धर्मपात्रयोः ।
पञ्चमे सम्भृतां मेतां यज्ञभूमौ समाहरेत् ।
षष्ठे तूखां निर्मिमीते सप्तमे संस्करोति ताम् ।
अष्टमे पशवो वह्नेरुख्यस्य नवमे जनिः ।
उख्यं दधीत दशमे— — — —"-इति च ।

तस्यैतस्य पाठान्तरादिसम्पादनाय सङ्गृहीतानामादर्श-पुस्तकानामेवं नामधेयानि कल्पितानि—

क= सार्धत्रयशताब्दीपूर्वलिखितं ११९-पत्रात्मकमन्त्यपत्रहीनम् ।
ख= सार्धद्विशताब्द्यधिकपूर्वलि० १०५-पत्रात्मकमन्त्यपत्रहीनम् ।
ग= डा०-वेबर्-सम्पादितम् (खृ० १८४९-मुद्रितम्) पूर्णम् ।
घ= आजमेर-प्रकाशितम् (सं० १९५९-मुद्रितम्) पूर्णम् ।
ङ= १६५४-संवल्लिखितं ८०-पत्रात्मकं (क० सं० क०) पूर्णम् ।
च= आशायिकसमितितो लब्धं (ग० ६०) ८४-पत्रात्मकं पूर्णम् ।

षट्स्वेषु चरमपुस्तकमात्र मेतत्सायणीयभाष्यस्येत्यत एवै-तच्छोधनादावतीवायासः स्वीकृतः, तथाप्येतत् सर्वतो निर्दोषता-मुपगतं न वेति संशयो मेऽद्यापीति विदुषा मिह क्षमैवाभ्यर्थ-नीयेति शम् ॥

कालीकोठा-राजन्वती ।
सं० १९६५ । खृ० १९०८ ।

श्रीसत्यव्रतशर्मा ।
(आवसथः, सामश्रमी, आचार्यश्च.)

शतपथब्राह्मण-षष्ठकाण्डस्य सूचीपत्राणि।

॥ अथ प्रपाठकसूची ॥

॥ अथाध्यायसूची ॥

॥ अथ ब्राह्मणसूची ॥

॥ अथ विषयसूची ॥

(१ प्र० १ ब्रा०)

हिरण्यगर्भकर्त्तृक सृष्टेराख्यानम् । तत्र असदर्थनिरूपणम्, ऋषिशब्दार्थनिरूपणम्, मध्यमप्राणस्य सर्वेन्द्रियपोषणद्वारा इन्द्रशब्दवाच्यत्वम्, एकस्मिन् पुरुषे सप्तपुरुषसन्निवेशनम्, सप्तपुरुषसम्मितस्य विराडात्मकस्य चित्याग्नेः शिरसः प्रदर्शनम्, आहवनीयस्य शिरोरूपत्वञ्च । विराडुत्पत्तिः, तस्य चित्याग्निरूपत्वम्, पुनश्चयनोपयुक्तसृष्टेराख्यानम्, तत्र पृथिव्याद्युत्पत्तिवर्णनञ्चेति ।

(१ प्र० २ ब्रा०)

वाय्वन्तरिक्षादिसृष्टिः, प्रजापतेश्चित्याग्निरूपता, इष्टकाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तादयः, इष्टकानां मन्त्रैरुपधेयत्वादि, पञ्चेष्टकाविचारः, पश्विष्टकादिवर्णनम्, मृत्तिकादीना मिष्टकासाधनत्वञ्चेति ।

(१ प्र० ३ ब्रा०)

चयनोपयुक्ताना मवादीना मष्टरूपाणा माख्यानम्, कुमारोत्पत्तिः, तस्याष्टनामानि, संवत्सरपर्यन्तमुख्याग्नेर्धारणविधानञ्चेति ।

(१ प्र० ४ ब्रा०)

पुरुषाश्वगोऽव्यजात्मकपञ्चपश्वालम्भनविधिः । तत्र चतुर्विंशतिः सामिधेन्यः, वैश्वानरः प्रथमपुरोडाशः, आग्नेयपदयुक्ता याज्यानुवाक्याश्च । ततः पशु पशुचतुष्टयकायप्राशनम्, इष्टकाकरण-

कालप्रदर्शनम्, पशुशीर्षोपधानम् इष्टकोपधानम्, पशुशिरःकबन्धसन्धानम्, पशूना सम्याप्तकत्वम्, पशुबन्धनार्थं रशनानां विधानम्, पशुष्वेव पञ्चेष्टकासम्पादनम्, सामिधेनीमन्त्राणां मवाना मेवैकार्थताप्रतिपादनम्, आप्रीमन्त्राणां प्रदर्शनम्, तेषा मेकाभिधेयताभिधानम्, कुणपमर्त्यत्वदोषपरिहाराय हिरण्यशीर्षोपधानविधिपचादिकचेति ॥

(२ प्र० १ ब्रा०)

प्रजापतिदैवत्यपश्वनुष्ठाने सम्प्रदायनामप्रदर्शनम्, प्राजापत्यपशुपक्षप्रदर्शनम्, वायव्यपशुपक्षप्रदर्शनम्, पञ्चपशुस्थाने एकस्यैव वायव्यपशोर्विधानम्, पश्वालम्भकालविधानम्, तत्रोपांशुत्वस्य प्रशंसनम्, अग्निधारणायोखासम्भरणविधिः, चयनसहितसोमयागस्य दीक्षाकालविधिः, पञ्चपशु-प्राजापत्यपशु-वायव्यपशुपक्षेषु क्रमात् सम्पत्तिकथनम्, पशुयागानन्तरं चयनकर्मण्यपि यजमानकर्त्तव्यानां नियमानां मीमांसादि, दक्षिणादानविधिश्चेति ।

(२ प्र० २ ब्रा०)

उपधास्यमानानां चितीना सर्पिदैवतासम्बन्धेनोत्पत्तिप्रकारवर्णनम्, स्वयमातृण्णेष्टकानां स्थानविशेषप्रदर्शनम्, तत्र चितिशब्दनिरुक्तिश्चेति ।

(२ प्र० ३ ब्रा०)

चयनमन्त्राणां विनियोगाभिधानम्, अषाढाया इष्टकात्वम्, यत्र पुरुषादीनां चतुर्णां पशूनां कायप्राशनं कृतम् तत एव

प्रदेशात् उखाद्याद्यर्थमिष्टकाकरणार्थं मृदः आनयनविध्यादि, अनड्वा-पुरुषस्य पुरुषप्रतिनिधित्वम्, रासभस्य च गवाश्वयोः प्रतिनिधित्वम्, तेषां त्रयाणां पशूनां मौञ्जीबन्धनविधानम्, रशनाया-स्त्रिहत्त्वम्, आहवनीयस्य दक्षिणेऽवस्थापनस्य, अग्नेः वैष्णवीत्वादिविधिश्चेति।

(२ प्र० ४ ब्रा०)

पूर्वविहितानां पञ्चपशूना मभिमन्त्रणादिविधान मिति ॥

(३ प्र० १ ब्रा०)

मृदाहरणार्थं ब्रह्माध्वर्युयजमानाना मभिगमनम्, अनड्वा-पुरुषनिरीक्षणादि, अश्वपदे आहुतिद्वयविध्यादि, तत्र मन्त्र-द्वयविधिव्याख्यानादि, ततः पिण्डखननविधिश्चेति।

(३ प्र० २ ब्रा०)

मृत्खननमन्त्रद्वयविधानादि, कृष्णाजिनास्तरणम्, तत्र पुष्करपर्णनिधानम्, तत्रैव मृत्पिण्डसम्भरणम्, तदभिमर्शनम्, तत्र मन्त्रादिविधानञ्चेति।

(३ प्र० ३ ब्रा०)

समन्त्रकमृत्पिण्डाभिमर्शनविधानादि।

(३ प्र० ४ ब्रा०)

समन्त्रकोदकनिनयनविध्यादि।

(३ प्र० ५ ब्रा०)

समन्त्रकपश्वपशुभिमन्त्रणविध्यादि। तत्र, त्रयाणां पशूना मुपरि समन्त्रकं पिण्डधारणविध्यादिकञ्चेति।

(३ प्र० ६ ब्रा०)

स्थण्डिले समन्तकपलाशपर्णक्षयितोदकसिञ्चनादि । तत्र उदकसेचनम्, फेनासेचनम्, सम्मिश्रणम्, अजलोमसम्मिश्रणम्, लोमसम्मिश्रणम्, शर्करारश्मायोरसचूर्णैः सम्मिश्रणम्, ततो सन्त्वविधानादि चेति ।

(३ प्र० ७ ब्रा०)

उखाया अधस्तात् पर्याप्तमृत्पिण्डादानविध्यादि, विस्तारिताया निधिमद् उपरि मृत्पिण्डप्रक्षेपमन्त्रविध्यादि, निधेरविदयस्य च समन्तं समीकरणविधानम्, उखाया ऊर्ध्वपरिमाणविध्यादि, उखाया उत्तरभागे वर्त्तिकरणविधिः, रास्नाकरणविधिः, मर्त्तीना मन्त्रे स्तनोन्नयनविधिः, उखानिधानविधिः, उखासङ्ख्याविधारादिकञ्चेति ॥

(४ प्र० १ ब्रा०)

अषाढेष्टकाया निर्म्माणम्, उखाया निर्म्माणम्, विश्वज्योतिराख्यानां तिसृणा मिष्टकानां निर्म्माणम्, अधिदैवतं व्याख्यानम्, अध्यात्मव्याख्यानञ्च । अपि यदेतासा मषाढादीनां मन्त्राहृतमृदीत्पन्नत्वम्, यथापाठादिनामवत्त्वम्, यदपि पादमात्रादिपरिमाणवत्त्वम्, तदेतत् सर्वं मितरेष्टकावैलक्षण्य मिति निरूपणम्, अवशिष्टाया मृदो विनियोगाख्यानम्, अश्वशकृद्भिर्धूपनञ्चेति ।

(४ प्र० २ ब्रा०)

उखादिस्थापनार्थं अवटखननम्, तत्र उखादीना मवनि-

धानम् , पचनम् , उपावहरणम् , प्रक्षेपोत्क्षेपयोः कालनियमः , गर्त्तादुद्धरणम् , पात्रे स्थापनम् , पयसासेचनञ्चेति ।

(४ प्र० ३ ब्रा०)

दीक्षणीयाप्रयोगः , हविषोरधिदैवताध्यात्मव्याख्याने , औद्ग्रभणहोमविधिनिर्वचनादि , सप्तौद्ग्रभणयजुषां विधिव्याख्यानादि, मुञ्जव्रावस्तरणम् , शणकुलायास्तरणञ्चेति ।

(४ प्र० ४ ब्रा०)

उखाया आहवनीयेऽधिश्रयणम् , प्रवृञ्जनम् , समिदाधानम् , उखादीना मातृत्वादिकल्पनाया मुत्पत्तिप्रदर्शनञ्चेति ।

(४ प्र० ५ ब्रा०)

द्वितीयायाः समिधो वैकङ्कतत्वविध्यादि , त्रयोदशसमिधां मन्त्राणां विधिव्याख्याने , प्रादेशप्रमाणत्वविधानम् , तदाधाने मन्त्राणां स्वाहाकारान्तताविधानञ्चेति ।

(४ प्र० ६ ब्रा०)

भस्मोद्वपनकालादिविधिः , व्रतपरिग्रहादि , उखाभेदे प्रायश्चित्तम् , उखान्यनुगमने प्रायश्चित्तम् , सुत्यादिने आहवनीयानुगतौ प्रायश्चित्तादि चेति ॥

(५ प्र० १ ब्रा०)

रुक्मप्रतिमोकः , रुक्मधारणप्रशंसा , रुक्मधारणप्रकारादि , आसन्द्या औदुम्बरीत्वविधानादि , शिक्यविध्यादि , उखायाम्निरुप्तिः , उख्याग्नेरिण्ड्वाभ्यां परिग्रहविधानादि चेति ।

(५ प्र० २ ब्रा०)

उक्तप्रतिमुञ्चनप्रकारादि, शिक्यपाशप्रतिमुञ्चनप्रकारादि, सुपर्णोऽसीतिविकृतिमन्त्रेण दृष्ट्याख्या मन्त्रेः प्रग्रहणं धारणश्चेति ।

(५ प्र० ३ ब्रा०)

विष्णुक्रमणविधिः, विष्णुक्रमणेनाग्नेरुद्वयाहुनोदूहणविध्यादि, तस्मात्स्याग्नेरवरोहणप्रत्यवरोहणे, तत्र तत्र विहितमन्त्राणां विधिव्याख्याने चेति ।

(५प्र० ४ ब्रा०)

वात्सप्रवर्णनादि । तत्रोपस्थानमन्त्रत्रयविधिव्याख्याने, उत्तरमन्त्रेषु तदतिदेशनम्, विष्णुक्रमवात्सप्रयोः जगदुत्पादकतया स्तुतिः, दीक्षाप्रथमदिवसे विष्णुक्रमवात्सप्रयोः समसनविध्यादि, तथा संवत्सरानुष्ठानफलकथनादि, तत्र चरमदिवसकर्त्तव्यनिरूपणादि चेति ।

(५ प्र० ५ ब्रा०)

उख्याग्नेर्गार्हपत्यचयनार्थं देवयजनदेशप्रापणादिविधानम् । तत्र पुराकल्पाख्यानम्, वनीवाहनविधिः, तत्फलकथनञ्च गार्हपत्यचयनदेशं प्रत्यग्नेः प्रणयनम्, चनस उपरि उख्याग्नेः स्थापनादि, पुनस्समिदाधानादिविधानञ्चेति ।

(५ प्र० ६ ब्रा०)

भस्मोद्वपनमेव:, अप्सु प्रक्षेपमन्त्रविधिव्याख्याने, भस्मनः पुनरौपन्नमादानविध्यादि, उपस्थानविधिः, द्विविधप्रायश्चित्तविधानादिकञ्चेति ॥

॥ अथ स्मार्त्तव्यालोच्यवचनसूची ॥

"अप्सु हीमे लोकाः प्रतिष्ठिताः" ५. १. १७.
"अयं वा अग्निर्ऋतम्" २. ५. १०.
"अयं वा अग्निर्ब्रह्म च क्षत्रं च" ४. ५. १५.
"अयं वै वायुर्मित्रो योऽयं पवते" ४. २. १४.
"अस्तुहं वै न मख इत्याचक्षते" १. १. ११.
"अश्वः पशूनां भगितमः" २. १. १३.
"असद्वा इद मग्र आसीत्" १. १. १.
"असावादित्यः सत्यम्" २. ५. १०.
"असावादित्यो देवः सविता" २. ३. १८, १९.
"असौ वा आदित्य एष वज्रः" ५. १. ३.
"असौ वा आदित्य एषोऽग्निः" ३. २. ८.
"असौ वा आदित्य एषोऽश्वः" २. ३. २९ ; ३. १. १०.
"असौ वा आदित्यो दिव्यो गन्धर्वः" २. ३. १९.
"असौ वा आदित्यो बृहज्ज्योतिः" २. २. १५.
"असौ वा आदित्यो हंसः शुचिषत् ५. ३. ११.
"असौ वै चन्द्रः पशुस्तं देवाः पौर्णमास्या आलभन्ते" २. १. १७.
"असौ वै चन्द्रः प्रजापतिः २. १. १६.
"असौ स आदित्यः स हिरण्मयो भवति" ५. १. २.
"अहोरात्राणि वै वरूत्रयः" ४. २. ६.
"अहोरात्रे वा अभिवर्त्तमाने संवत्सर आप्नुतः" ४. ६. ३.

"आत्मनो ह्येवेयं वाङ् महिषी" ४. १. ४.
"आत्मा वै यज्ञः" १. ४. ७.
[५. १. १७.
"आदित्य आसञ्जनम् आदित्ये हीमा लोका दिग्भिरासक्ता"

"आदित्येन दिवं मिथुनं समभवत्" १. २. ४.

"आपोऽब्रुवन् ०—० फेनोऽब्रवीत् ०—० मृदब्रवीत् ०—०
सिकताः ०—० शर्कराः ०—० अश्मा ०—० अयः ०—०
हिरण्यम् ०—०" १. २. ६.

"आपो वै जगतोऽङ्गो हीदं सर्वं जायते" ५. ६. २.

"आपो वै पुष्करं प्राणोऽथर्वा" ३. ३. २.

"आयुर्वा अग्निरायुरेवैतदात्मन् धत्ते" ५. २. ७.

"आसुरी माया स्वधया कृतासीति, प्राणो वा असुस्तस्यैषा
माया स्वधया कृता" ४. ४. ६.

"इण्ड्वाभ्यां परिगृह्णाति, असौ वा आदित्य एषोऽग्निः,
अहोरात्रे इण्ड्वे अमु तदादित्यमहोरात्राभ्यां परिगृह्णाति
०—० आभ्यां लोकाभ्यां परिगृह्णाति" ५. १. २५, २६.

"इन्द्राग्नी वै सर्वे देवाः" ४. ४ ७.

"इन्धो ह वै त मिन्द्र इत्याचक्षते" १. १. २.

"इमे वै लोका गौः" १. २. २५.

"इमे वै लोका रजांसि" २. २. १८.

"इयं गायत्री" १. १. १५.

"इयं वा अदितिः" ४. २. २.

"इयं वा आसन्दी, अस्यां हीदं सर्वं मासन्नम्" ५. १. १२.

"इयं ह्यग्निः" १. १. १४.

"उत्तर मुद्धि मादधाति०—० द्यौर्ह्येष उद्धि." ३. ७. ४.

"उत्तरस्मिंस्तद्व्याख्याने" ४. ६. ७.

"उपांशु वै रेत सिच्यते' २ १ २२

'ऋतव सवत्सर' १ ४ ३६

"एतस्या ह दिशि (पैशान्या) स्वर्गस्य लोकस्य द्वारम्" ४ ४ ४

"एष लोको निधि" ३ ७ ३

"एष ह वा अनद्धापुरुषो यो न देवानवति न पितॄन् न मनु
ष्यान्" ३ ३ २४

"एषा ह नाभि पृथिव्यै यत्रैव एतत् समिध्यते' ४ ५ ८

"एषा ह सवत्सरस्य प्रथमा रात्रिर्यत् फाल्गुनी पौर्णमासी ,
योत्तरैषोत्तमा" २ १ १८

'एषा होभयेषा देवमनुष्याणां दिग् यदुदीची-प्राची" ४ ४ १

"ओषधय •—• एतद्देवानां सम्राड् रूप यत् पुष्पवत्य सुपि
प्पला" ३ ५ १७

"ओषधयो वै देवाना पत्न्य ४ २ ४

"को हि प्रजापति" २ १ ५

"क्रन्दतीव हि पर्जन्य" ५ ३ २   [३ ५ १२

"क्षत्र वा अन्वस्तो वैश्यश्च शूद्रश्चानु रासभो ब्राह्मण मज"

"क्षत्रिय प्रथम यन्त मितरे त्रयो वर्णा पश्चादनुयन्ति
•—• ब्राह्मण प्रथम यन्त मितरे त्रयो वर्णा पश्चादनुयन्ति
•—• न कदाचन ब्राह्मणश्च क्षत्रियश्च वैश्यश्च शूद्रश्च पश्चा
दन्वित" ३ ५ १३ ।

"गायत्रोऽग्निः" २. ६. १२.

"गीते वा रमते" ३. १. १५.

"घृतभाजना ह्यादित्याः" ४. ३. ११.

"चतुःस्रक्तिरेव यूपो भवति" ३. १. २६ ; ४. २. ३.

"चन्द्रमा उ वै सोमः" ३. ६. १.

"छन्दांसि वै व्राः" ४. २. ७.

"ज्योतिर्वै हिरण्यम्" ५. १. २.

"तद् भूमिरभवत् ता मप्रथयत् सा पृथिव्यभवत्" १.१.१५, २.७.

"तद्यदाग्नेयं तदेतदग्नोऽधिजनयति, अनयानया वै भेषजं क्रियते" ५. ६. ६.

"तद् या पशूनाप एकं रूपं समहृप्यन्त ०—० यदेव तस्येतो द्वितीयं रूप मसृज्यत ०—० सैव मृद् यत् तत् तृतीयं रूप मसृज्यत" २. ६. २.

"तस्मिन्नेतस्मिन् सर्वे देवाः श्रिताः ०—० शिरः" १. १. ७.

"तस्य तदेव ब्राह्मणं यत् पुरश्चरणे" ४. ३. ५.

"तानाप्रीतान् पर्यग्निकृतानुदीचो नीत्वा समज्ञपयत्" १. ४. ६.

"तिर इव वै योनौ रेतः सिच्यते ०—० स्वया जायया तिर इवैव चिचरिषति" २. ५. १८.

"तिष्ठन् वै वीर्यवत्तम." ४. ४. १.

"ते हेमे लोका मिथुनाः" ४. २, १४.

"त्रयो वै प्राणाः प्राण उदानो व्यानः" ३. ३. ५.

"त्रिवृद्धि प्रजातिः,— पिता माता पुत्रः" ४. १. ५.

"त्रेधा विहिता हि वाग्,— ऋचो यजूंषि सामानि" ४. १. ४.

"दक्षिणतो वा उदग् योनौ रेतः सिच्यते" ३. ३. १०.

"दश प्राणाः" ५. ६. १२.

"देवानां वै विधा मनु मनुष्याः" ५. ४. ९.

"द्यौर्वै तृतीयं रजः" ५. ४. ५.

"द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एक-
विंशः, एष प्रजापतिः" २. १. ३.

"द्विः संवत्सरस्यान्नं पच्यते ४. २. ९.

"नक्षत्राणि वै जनयो ये हि जनाः पुण्यकृतः स्वर्गं लोकं
यन्ति, तेषा मेतानि ज्योतींषि, नक्षत्रैरेवैना मेतत्
पचति ४. २. ८.

"नव प्राणाः" ५. ६. १०.

"नव वै प्राणाः सप्त शीर्षन्नवाञ्चौ द्वौ" ३. २. ५.

"न वा उख्यं गर्भं हिनस्ति" ४. ४. १२.

"न वै जरायुर्गर्भं हिनस्ति" ४. ३. २४.

"न वै मित्रः कश्चन हिनस्ति, न मित्रं कश्चन हिनस्ति" ४.२.१०.

"न वै योषा कञ्चन हिनस्ति" २. ३. ३९.

"पञ्चर्तवः संवत्सरः" ३. ६. १२.

"प्राणा वा ऋषयः" १. १. १.
"प्राणो वा अङ्गिराः" १. २. २८.
"प्राणो वा अथर्वा" ३. ३. १.
"प्राणो वै ऋपत्" ५. ३. ११.
"प्राणो वै ब्रह्म" २. ३. १७.
"प्राणो वै मित्रः" ३. ६. ५.
"प्रादेशमात्रो वै गर्भो विष्णुः" ४. ४. १२.

"बाहुर्वा अरत्निः" ५. १. १४.
"बाह्यत उ वा एतस्य रक्षसः" ५. १. २.
"ब्रह्म वै पलाशः" ४. ५. ७.

"भूतानि ऋतवः •—• भूतानाम्पतिः संवत्सरः •—• उषाः पत्नी" १. ३. ८.

"मनसि ह्यय आत्मा प्रतिष्ठितः" ५. १. २१.
"मनो वै पाथ्यो ह्यधा" ३. ३. ४.
"मनो वै सविता" २. ३. १३.
"मर्त्याः कृष्णा पनपवनपासाल:" ५. ६. १.
"प्रथमेष्टका •—• पञ्चिष्टका •—• हिरण्येष्टका •—• यान-स्त्येष्टका •—• पर्व पञ्चमीष्टका" १. २. १०.

"यं कामं कामयेत सर्वं मायुरियादिति वाक्प्रेषेण समि-न्धीत, तदग्ने नातायायुष्यं करोति" ५. ४. २.

"यः कपाले रसो लिप्त आसीत् सोऽजोऽभवत्" १. १. ११.
"यच्चिनोति तस्माच्चितयः" १. २. १८.
"यज्ञो वै मखः" ३. ७. १.
"यज्ञो वै महिमा" २. ३. १८.
"यत् कपाल मासीत् तदन्तरिक्ष मभवत्" १. २. २.
"यत् कपाल मासीत् सा द्यौरभवत्" १. २. ३.
"यत् कपाल मासीत् सा पृथिव्यभवत्" १. १. ११.
"यथा महान्त मध्वानं विमोकं समश्नुवीत तादृक् तत्" ५. ४. १२.
"यदरसदिव स रासभोऽभवत्" १. १. ११.
"यदरोदीत् तस्माद् रुद्रः" १. ३. १०.
"यद्दु भिन्नाये प्रायश्चित्तिकत्वारक्रिंस्तदन्वाख्याने" ३. ७. २२.
"यद्वा पस्ये पतं विलिष्ट मद्भिर्वै सन्धीयते" ३. ४. १.
"येव प्रथमा वित्ता सा महिषी" ४. १. १.
"येषु वनस्पतिपूर्गं यो रस उदुम्बरे तं दधाम" ४. ५. ३.
"योनिरविच्छेद माहरति रेतसोऽविच्छेदाय" ३. ३. १०.
"योनिर्मुञ्जाः, यथा जरायु, उल्बं घृतं, गर्भं समित्" ४. ४. १५.
"योनिर्वै पुष्करपर्णम्" ३. २. ७.
"योनिर्ह्येतदप्सुः समुद्र मभितः पिन्वमानम्" ३. २. ८.
"यो वाव कर्म करोति स एव तस्योपचारं वेद" ४. २. १७.
"यो वै पुत्राणां राध्यते तेन पितरं पितामहं पौत्रमाचष्टे"१.२.१९
"योषा वै सिनीवाली एतद्वै योषायै समृद्धं रूपं यत् सुकपर्दा
सुकुरीरा स्वौपशा समर्द्धयति" ३. ६. १०.

"रश्मयो वा एतस्य निर्बाधाः" ५. १. २.

"रश्मयो वा एतस्याग्नेः" ३. ४. १०.

"रसो वै मधु, रसवतीरयद्भ्यात्वाय" २. ४. २.

"रुद्रः, सर्वः, पशुपतिः, उग्रः, अशनिः, भवः, महान् देवः, ईशानः, तान्येतान्यष्टाविग्निरूपाणि, कुमारो नवमः" ।

"अग्निर्वै रुद्रः, आपो वै सर्वः, ओषधयो वै पशुपतिः, वायुर्वा उग्रः, विद्युद्वा अशनिः, पर्जन्यो वै भवः, प्रजापतिर्वै चन्द्रमाः, प्रजापतिर्वै महान् देवः, आदित्यो वा ईशानः" १. ३. १०—१८।

"रेतो वा आज्यम्" २ १. १८.

"रोहितो ह्यग्नेरश्वः" ४. ५. ४.

"रौद्रा वै पशवः" ४. ४. ७.

"लोम त्वङ् मांस मस्थि मज्जा ता एवैताः पञ्चचितयः" १.२.१७.

"वर्णो वा आज्यम्" २. १. १८।

"वर्णो वै पशवः" ३. ५. ६.

"वरुणा वै यज्ञे रज्जुः" ३. ४. ८; ७. १३.

"वाक् पुष्करपर्णम्" १. २. ७.

"वाग्वा अग्निः प्राण इन्द्रः (इन्द्राग्नी)" १. २. २८.

"वाग् वा इदं कर्म, प्राणो वाचस्पतिः" २. ३. १८.

"वाग्वै दध्यङ्ङाथर्वणः" ३. ३. ३.

"वाग्वै विपणा" ४. २. ५.

"वाग्वै मरुतः" ३. २. ०.

"वा एतस्तान् (रश्मीन्) एतदेतदाह" ३. ४. १०.

"वायुनान्तरिक्षं मिथुनं समभवत्" १. २. ३.
"वायुर्वै वसुरन्तरिक्षसत्" ५. ३. ११.
"वारुणो वै पाशः" ५. २. ८.
"विष्णुर्यज्ञः विष्णुर्हि भूत्वाक्रमते" ५. २. ११—१६.
"वृत्रं पाप्मानम्" २. १. १८.

"शतया हि स्वर्गं लोकं नैति" ६. ३. १४.
"शाणो वरुणपाशः" ५. १. ७.

"संवत्सरः प्रजापतिः" २. १. ५.
"संवत्सरा ऋतवः" १. ४. २६.
"संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः" ४. १. २०.
"स एतान् पञ्च पशूनपश्यत्—पुरुषं मश्वं गा मविं मजम्"
"स एतान् पञ्च पशून् प्राविशत्" १. ४. १. [१. ४. २.
"स एषोऽग्निरेव यत् क्रमुकः" ४. ४. ११.
"सप्तत्य एता देवताः" ४. १. १७.
"समर्तवः संवत्सरः" ४. २. १४ ; ४. ७.
"सर्वोऽपि हि चित्रोऽग्निः" १. ३. २०.
"सवितैषोऽग्निः" २. २. ६. [१. ४. ७.
"स शीर्षाण्येवोत्क्रम्योपाधत्तायेतराणि कुसिन्धान्यप्सु प्राप्लावत्"
"सा चतुस्तना भवति। चतुस्तना हि गौः, तां हैके द्विस्तनां कुर्वन्ति, अयो अष्टस्तनाम्। न तथा कुर्याद्। ये वै गोः कनीयस्तनाः पशवो ये भूयस्तनाः, अनुपजीवनीयतरा वा अस्यैते अनुपजीवनीयतराद्द हैनां ते कुर्वते। अथो

ह ते न गा कुर्वते, शुनों वा, अविं वा, वडवां वा।
तस्मात् तथा न कुर्यात्" ३. ७. १९.

"सोमो वै पर्ण:" २. ६. १.

"सोमो वै पलाश." ४. ५. ७.

"स्वर्गो वै लोको नाक." ३. १. १४.

"हिरण्य ममृतम्" १. १. २.

॥ अथ कण्डिकासूची ॥

कण्डिकाप्रतीकम्।	पृष्ठे

॥ अथ ऋषिनामसूची ॥

ॐ

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

॥ अथ ॥

॥ षष्ठकाण्डम् ॥

॥ अथ प्रथमः प्रपाठकः ॥

॥ प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ अग्निचित्या प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ हरिः ॐ ॥

असद्वा ऽइदमग्र ऽआसीत्। तदाहुः किं तदसदासीदित्यृषयो वाव ते ऽग्रेऽसदासीत्तदाहुः के त ऽऋषय इति प्राणा वा ऽऋषयस्ते यत् पुरास्मात् सर्व्वस्मादिदमिच्छन्तः श्रमेण तपसारिषं-स्तस्मादृषयः ॥ १ ॥

स यो ऽयं मध्ये प्राणः। एष एवेन्द्र*स्तानेष

* 'एवेन्द्र'—इति वा।

प्राणान्मध्यत इन्द्रियेणैन्ध यदैन्ध तस्मादिन्ध इन्धो ह वै त मिन्द्र इत्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्ष-कामा हि देवास्त ऽइद्धाः सप्त नाना पुरुषान-सृजन्त * ॥ २ ॥

ते ऽब्रुवन् । न वा ऽइत्थꣳ सन्तः शक्ष्यामः प्रजनयितु मिमान्सप्त पुरुषानेकं पुरुषं करवा-मेति त ऽएतान्सप्त पुरुषानेकं पुरुष मकुर्व्वन् यदूर्ध्वं नाभेस्तौ द्वौ समौब्जन्यदवाङ् नाभेस्तौ द्वौ पक्षः पुरुषः पक्षः पुरुषः प्रतिष्ठैक आसीत् ॥ ३ ॥

अथ यैतेषाꣳ सप्तानां पुरुषाणां श्रीः † । यो रस आसीत्त मूर्ध्वꣳ समुदौहꣳस्तदस्य शिरो ऽभ-वद् यच्छ्रियꣳ समुदौहꣳस्तस्माच्छिरस्तस्मिन्नेतस्मिन् प्राणा अश्रयन्त तस्मादेवैतच्छिरोऽथ यत् प्राणा अश्रयन्त तस्मादु प्राणाः श्रियोऽथ यत् सर्व्वस्मिन्न-श्रयन्त तस्मादु शरीरम् ॥ ४ ॥

स एव पुरुषः प्रजापतिरभवत् । स यः स

---

* '०सृजन्त'—इति ग, '०सृजन्त'—इति घ।

† 'श्रीः'—इति ग।

पुरुषः प्रजापतिरभवदय मेव स यो ऽय मग्नि-श्चीयते ॥ ५ ॥

स वै सप्तपुरुषो भवति। सप्त पुरुषो ह्ययं पुरुषो यच्चत्वार आत्मा त्रयः पक्षपुच्छानि चत्वारो हि तस्य पुरुषस्यात्मा त्रयः पक्षपुच्छान्यथ यदेकेन पुरुषेणात्मानं व्वर्द्धयति तेन व्वीर्य्येणाय मात्मा पक्ष-पुच्छान्युद्यच्छति * ॥ ६ ॥

अथ यश्चिते ऽग्निर्निधीयते † । यैवैतेषाᳬ सप्तानां पुरुषाणाᳬ श्रीर्य्यो रसस्त मेतदूर्द्ध्वᳬ समुद्-हन्ति तदस्यैतच्छिरस्तस्मिन्नेतस्मिन्त्सर्व्वे देवाः श्रिता अत्र हि सर्व्वेभ्यो देवेभ्यो जुह्वति तस्मा-देवैतच्छिरः ‡ ॥ ७ ॥

सो ऽयं पुरुषः प्रजापतिरकामयत। भूया-न्त्स्यां प्रजायेयेति सो ऽश्राम्यत् स तपो ऽतप्यत स श्रान्तस्तेपानो ब्रह्मैव प्रथम मसृजत त्रयीमेव व्विद्याᳬ सैवास्मै प्रतिष्ठाभवत् तस्मादाहुर्ब्रह्मास्य सर्व्वस्य प्रतिष्ठेति तस्मादनूच्य प्रतितिष्ठति

---

* '०न्युद्यच्छति'—इति क।

† '०ते'—इति ग। ‡ '०च्छिरः'—इति ग।

प्रतिष्ठा ह्येषा यद् ब्रह्म तस्यां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठितो ऽतप्यत * ॥ ८ ॥

सो ऽपो ऽसृजत । वाच एव लोकाद्वागेवास्य साऽसृज्यत सेदꣳ सर्व्वमाप्नोद्यदिदं किञ्च यदाप्नोत् तस्मादापो यदवृणोत्तस्माद्वाः † ॥ ९ ॥

सो ऽकामयत ‡ । आभ्यो ऽद्भ्यो ऽधि प्रजायेयेति सो ऽनया त्रय्या विद्यया सहापः प्राविशत् तत आण्डꣳ समवर्त्तत तदभ्यमृशदस्त्वित्यस्तु भूयो ऽस्त्वित्येव तदब्रवीत् ततो ब्रह्मैव प्रथममसृज्यत त्रय्येव विद्या तस्मादाहुर्ब्रह्मास्य सर्व्वस्य प्रथमजमित्यपि हि तस्मात् पुरुषात् ब्रह्मैव पूर्व्वमसृज्यत तदस्य तन्मुखमेवासृज्यत तस्मादनूचानमाहुरग्निकल्प इति मुखꣳ ह्येतदग्नेर्यद् ब्रह्म § ॥ १० ॥

अथ यो गर्भो ऽन्तरासीत् ‖ । सोऽग्निरसृज्यत ¶

---

* 'ऽतप्यत्'—इति ग ।

† 'तस्मादाः'—इति ग ।

‡ 'ऽकामयत्'—इति क, ख ।

§ 'ब्रह्म'—इति क, ख । 'ब्रह्म'—इति ग । 'ब्रह्म'—इति घ, ङ ।

‖ '०रासीत्'—इति ग । '०रासीत्'—इति घ ।

¶ 'सोऽग्निरसृज्यत'—इति ङ पुस्तकमात्रे, इदं च का०-वेदरत्नमहोदयेनापि ।

स यदस्य सर्व्वस्याग्र मसृज्यत तस्मादग्रिरग्रिर्ह * वै त मग्निरित्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवा अथ यदश्रु संक्षरित मासीत् सो ऽश्रुरभवद-श्रुर्ह वै त मश्व इत्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवा अथ यदरसदिव स रासभोऽभवदथ यः कपाले रसो लिप्त आसीत् सोऽजो ऽभवदथ यत् कपाल मासीत्सा पृथिव्यभवत् † ॥ ११ ॥

सो ऽकामयत ‡ । आभ्योऽद्भ्यो ऽधीमां प्रज-नयेय मिति तां संक्लिश्याप्सु प्राविध्यत्तस्यै यः पराङ् रसो ऽत्यक्षरत्स कूर्मो ऽभवदथ यदूर्ध्व मुदौ-क्ष्यतेदं तद्यदिद मूर्ध्व मद्भ्यो ऽधि जायते सेयं सर्व्वाप एवानुव्यैत्तदिद मेक मेव रूपं समदृश्यताप एव § ॥ १२ ॥

सो ऽकामयत । भूय एव स्यात् प्रजायेयेति सो ऽश्राम्यत्स तपो ऽतप्यत स श्रान्तस्तेपानः फेन

---

* 'तस्मादग्निरग्निर्ह'—इति ङ ।

† 'भवत्'—इति ग ।

‡ 'ऽकामयत'—इति ग, घ ।

§ 'एव'—इति ग ।

मसृजत सोऽवेदन्यद्वा ऽएतद्रूपं भूयो वै भवति श्राम्याण्येवेति स श्रान्तस्तेपानो मृदꣳ शुष्कापमूषꣳ सिकतꣳ शर्करा मश्मान मयो हिरण्य मोषधिवनस्पत्यसृजत तेनेमां पृथिवीं प्राच्छादयत् ॥ १३ ॥

ता वा ऽएता नव सृष्टयः । इय मसृज्यत तस्मादाहुस्त्रिवृदग्निरितीयꣳ ह्यग्निरस्यै हि सर्व्वो ऽग्निश्चीयते * ॥ १४ ॥

अभूद्वा ऽइयं प्रतिष्ठेति । तद् भूमिरभवत्ता मप्रथयत् सा पृथिव्यभवत् सेयꣳ सर्व्वा कृत्स्ना मन्यमानागायद् यदगायत् तस्मादियं गायत्र्यथो आहुरग्निरेवास्यै पृष्ठे सर्व्वः कृत्स्नो मन्यमानो ऽगायद्यदगायत्तस्मादग्निर्गायत्र इति तस्मादु हैतद्यः सर्व्वः कृत्स्नो मन्यते गायति वैव गीते वा रमते † ॥ १५ ॥ १ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

* '०श्चीयते'—इति क, ख । '०श्चीयते'—इति ग, घ ।
† 'रमते'—इति क, ख, 'रमते'—इति ग ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥
यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे , तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ २ ॥

हिरण्यगर्भकर्तृकेव सृष्टिराम्नाता—"असद्वा इदमग्र आसीदिति *। 'अग्रे' प्रपञ्चसृष्टेः पुरा 'इदं' जगत् 'असद्' अव्याकृतनामरूपम् 'आसीत्'। श्रुतिः स्वयमेव ब्रह्मवादिविचारमुखेन असदर्थं निरूपयति— "तदाहुः किं तदासीदिति। 'तत्' तदानीं 'किम् असद् आसीत् इति' इदानीन्तनानां ब्रह्मवादिनां विचारः। 'अग्रे' सृष्टेः पुरा 'असत्' 'ते' प्रसिद्धाः 'ऋषयो वाव' ऋषय एव 'आसीत्'।

---

* इदमेवोपरिष्टात (१०. ६. ५=बृ० उप० १ अ०) पुनरिदमाम्नास्यते—"नैवेह किञ्चनाग्र आसीत, मृत्युनैवेदमावृत मासीद्"—इत्यादि।

छान्दोग्यब्राह्मणे त्वेवं श्रुतम्—"सदेव सोम्येदमग्र आसीत्, एकमेवाद्वितीयम्। तद्धैक आहुः। असदेवेदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्। तस्मादसतः सज्जायेत।१। कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यादिति होवाच, कथमसतः सज्जायेतेति। सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्।२। तदैक्षत बहु स्याम् प्रजायेयेति, तत् तेजोऽसृजत"—इत्यादि ६प्र० २ख० १—४।

एवं मन्त्राम्नायेष्वेवमादयः पर्यालोच्याः—

"नासदासीन्नो सदासीत् तदानीं नासीद्रजो नो व्योमा परो यत्।
किमावरीवः कुह कस्य शर्मन्नम्भः किमासीद् गहनं गभीरम्॥
न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न रात्र्या अह्न आसीत् प्रकेतः।
आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यन्न परः किञ्चनास॥

—ऋग्वेदः म० मं० १०, १२९, १—२।

ऋषिशब्दार्थं प्रश्नोत्तराभ्यामाह— "तदाहुः के ते ऋषय इतीति । 'ऋषयः प्राणा वै' अतः सृष्टेरग्रे एव 'असत्' केवलं लिङ्गशरीरमेवासीदित्यर्थः । प्राणानामृषिशब्दवाच्यत्वे प्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयति— "ते यत्पुरेति । 'यत्' यस्मात् कारणात् 'अस्मात्' जगतः 'पुरा' 'इदं' सर्वं जगत् 'इच्छन्तः' 'श्रमेण', 'तपसा' तपोरूपेण क्लेशेन पर्यालोचनेन 'अरिषन्' प्रापन् । "ऋषी गतौ" *, सर्वे गत्यर्थाः ज्ञानार्थाः ; ज्ञातवन्तः । 'तस्मात्' 'ऋषयः' इत्युच्यन्ते । "ऋषिर्दर्शनात् स्तोमान् ददर्शेत्यौपमन्यवः"—इति हि यास्कः † ॥ १ ॥

मध्यमप्राणस्य सर्वेन्द्रियपोषणद्वारा इन्द्रशब्दवाच्यत्वमाह— "स योऽयं मध्य इति । एतेषां प्राणानां 'मध्ये' 'यः' प्राणः, 'एष एव इन्द्रः' इत्युच्यते । तत्र प्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्शनम्— "तानेष प्राणान्मध्यत इति । मध्यप्रदेशे स्थितः प्राणः 'इन्द्रियेण' इन्द्रशब्दवाच्येन स्वबलेन 'ऐन्ध' । "ञि इन्धी दीप्तौ" ‡ लङि रूपम् । स्वबलप्रकाशेन स्वस्वव्यापारसमर्थानकरोदित्यर्थः । 'तस्मात्' इन्धनसम्बन्धात् 'इन्द्र इति' उच्यते ; देवानां परोक्षनामप्रियत्वात् । प्राणस्य हि वागादीन्द्रियेषु स्वांशसद्भावः । एतच्चैव पोषकत्वमाम्नातम्—

"या ते तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता, या श्रोत्रे, या च चक्षुषि ।
या च मनसि सन्तता, शिवां तां कुरु मोत्क्रमीः"—इति § ।

'त इद्धाः प्राणाः सप्त', 'नाना' नानाविधान् 'पुरुषान्' शरीराणि प्राणवत्तेन 'असृजन्त' ॥ २ ॥

---

* तु० प० १ धा० । † निरु० २. ३. २ ।
‡ रु० आ० १० धा० । § प्रश्न० उप० २. १२ ।

"तेऽब्रुवन्निति । 'ते' ऋषयः एकैकस्वाश्रयप्रधानानि सप्त शरीराणि सृष्ट्वा परस्परम् 'अब्रुवन्' । 'इत्थम्' एकैकप्रधानशरीराः 'सन्तः' अचाक्षुष मिमं स्थूलं जगदुत्पादयितुं 'न शक्ष्यामः' न समर्था भवामः ; अचक्षुषो वचनव्यापाराभावात्, अवचनस्य च दर्शनाभावात् । एव मिन्द्रियाणां प्रतिनियतव्यापारत्वाद् भिन्नशरीरत्वे कर्मकर्तृत्वं नोपपद्यत इति । अतः 'एकं पुरुषं' सर्वेन्द्रियाश्रयं 'करवामेति' समालोच्य, 'एतान् सप्त पुरुषान्' 'एकम्' एव 'पुरुषम्' 'अकुर्वन्' अकार्षुः ।

एकस्मिन् पुरुषे सप्तपुरुषसन्निवेशं दर्शयति— "यदूर्द्ध मिति । 'नाभिरूर्द्धम्' 'यत्' अस्ति, तत्र 'द्वौ' पुरुषौ 'समौब्जन्' । "उब्ज आर्जवे", "अर्जने"—इति केचित् * । अर्जितवन्तः, स्थापितवन्तः । 'नाभेः' 'अवाङ्' अधस्तनम्, तत्र 'द्वौ' पुरुषौ समौब्जन् इति मध्ये देहे चत्वारः पुरुषाः सम्पन्नाः । द्वौ पुरुषौ दक्षिणोत्तरपक्षौ सम्पन्नौ । 'एकः पुरुषः' 'प्रतिष्ठा' पुच्छ मासीत् । एवं सप्तभिः पुरुषैः शिरोवर्जितस्य एकपुरुषस्य निष्पादनम् ॥ २ ॥

शिरसो जननं दर्शयति— "अथ यैतेषा मिति । 'एतेषां' पुरुषाणां 'श्रीः' श्रीभूतः 'यः' 'रस.' सारः 'आसीत्', 'तम्' 'ऊर्द्धम्' उपरिभागे 'समुदौहन्' समुदित मकार्षुः, स एकीभूतः सारः 'अस्य' पुरुषस्य 'शिरः अभवत्' ; 'तस्मात्' श्रीसमुद्वहनात् 'शिरः'—इति शब्द-निष्पत्तिः । प्रकारान्तरेण शिरःशब्दनिर्वचन माह— "तस्मिन्निति । 'तस्मिन्' श्रीसमुद्वहनेन निष्पादिते शिरसि 'प्राणाः' चक्षुरादीन्द्रियाणि 'अश्रयन्त' श्रितानि,

* तु० प० २२धा० ।

'तस्मात्' प्राणसंश्रयणात् 'शिरः' इत्युच्यते ; यस्माच्छिरसि 'प्राणा अश्रयन्त', 'तस्मात्' प्राणाना मपि श्रीत्वम्। "श्रिञ् सेवायाम्"-इत्यस्मात् * व्युत्पत्तेः। 'यत्' यस्माच्च 'एतस्मिन्' सर्वस्मिन् देहे ते सर्वेऽपि 'अश्रयन्त', 'तस्मात्' देहोऽपि 'शरीरम्' उच्यते। अत्र पूर्वोक्ताद्धेतोः शरीरशब्दव्युत्पत्तिः कार्या ॥ ४ ॥

"स एव पुरुष इति। 'सः' एषः 'पुरुषः' सप्तभिर्निष्पन्न एकः पुरुषः 'प्रजापतिः' विराट् अभूत्। एवं लिङ्गशरीराभिमानिहिरण्यगर्भकर्तृका विराडुत्पत्तिरुक्ता। तस्य विराजोऽग्निरूपता माह— "स यः पुरुष इति। 'स प्रजापतिः' एव 'अयं' चीयमानः 'अग्निः' इत्यर्थः ॥ ५ ॥

तदेव साम्य माविःकरोति— "स वै सप्तेति। 'सः' चीयमानः अग्निः सप्तपुरुषसम्मितो भवति, 'हि' यस्मात् 'अयं पुरुषः' प्रजापतिः सप्तपुरुषात्मकः। तस्य सप्तपुरुषात्मकत्व मिदानीं मुक्तम्, तदीयमामाम्नावपि स्फोरयति †— "यत्त्व" इत्यादिना। हिरण्मयः शकुनिः ब्रह्मनामेति पक्षित्वेन नि[illegible]पणात् पुच्छशब्दव्यवहारः। चित्याग्नेः सप्तपुरुषीयपुच्छत्वं दर्शयिष्यते ‡। आपस्तम्बेनाप्युक्तम्— "तदुह वै सप्तविध मेव चिन्वीत सप्तविधो वाव प्राकृतोऽग्निः"-इति §।

"अथ यदेकेनेत्यादेरय मर्थः— 'यद्' यस्मात् 'आत्मानं' मध्यदेशं पक्षपुच्छेभ्यः पुरुषत्रयसम्मितेभ्योऽपि 'एकेन पुरुषेण वर्द्ध-

---

* धा० पा० भ्वा० धा० ।

† 'स्फुर स्फुरणे' तु० प० १०८ धातोर्णिचि रूपम्।

‡ १० का० १ अ० २ ब्रा० ४ क० द्रष्टव्यम्।

§ आप० श्रौ० सू० १६ १७. १६ ।

यति', तस्मात् 'अय माला' चतुःपुरुषसम्मितत्वात् स्वेन 'वीर्येण', 'पक्षपुच्छान्' प्रयच्छति खलु ॥ ६ ॥

एवं विराडात्मकस्य सप्तपुरुषसम्मितस्य चित्याग्नेः शिरो दर्शयितु माह— "अथ यचितेऽग्निर्निधीयत इत्यादि। 'चिते' इष्टके, चितेऽग्नौ। 'अग्निः' आहवनीयोऽभिधीयते। 'या वा एतेषां सप्तानां पुरुषाणां श्रीः', 'यः' च 'रसः', स एवाय मग्नि-रित्यध्याहारः। 'एतद्' अग्निं चित्याग्नौ 'तम्' आहवनीयम् 'अर्द्ध' समुदूहन्ति' चित्याग्नेरङ्गात्मकत्वात् तत्र निधीयमान-स्याग्नेर्हिरण्यगर्भात्मत्व मित्यर्थः। एतच्चेतरेयिणः समामनन्ति— "एवं ह्येव बहृचा महदुक्थे मीमांसन्ते, एत मग्नावध्वर्यवः, एतं महाव्रते छन्दोगाः"–इति।

आहवनीयस्य शिरोरूपत्व मिदानीं माह— "तदस्यैतच्छिर इति। 'अस्य' चित्याग्नेः एषः आहवनीयः 'शिरः' इत्यर्थः। अत्र शिरःशब्दस्य प्रवृत्ति माह— "तस्मिन्नेतस्मिन् सर्वे देवाः श्रिता इति। 'तस्मिन्' शिरोरूपे आहवनीये सर्वे देवाः श्रिताः। अत्र कथं देवानां श्रयणम्? तदाह— "अत्र ह्येति। 'अत्र' अग्नौ 'सर्वेभ्यो देवेभ्य.' 'जुह्वति', 'तस्मात्' अग्निः श्रयणा-श्रयत्वात् अस्य 'शिरः' इत्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं विराडुत्पत्तिः, तस्यैव चित्याग्निरूपत्वं चोक्त्वा, तत्-पूर्विका चयनोपयुक्तां सृष्टि माह— "सोऽय मिति। 'सः पुरुषः प्रजापतिः' एक एव सन् एवम् 'अकामयत' 'भूयान्' 'स्याम्' भवेय मिति। भवनम् उत्पत्तिः, अग्निना न घटत इति तदाह— 'प्रजायेय' स्वय मेवोत्पद्यमानो भवेयम् 'इति' काम-

यित्वा 'सः' 'अश्राम्यत्' । "श्रमु तपसि खेदे च" * । 'स तपोऽतप्यत' कथ मुत्पद्येयेति विचारितवानित्यर्थः । तपःपर्यालोचनेन 'स' 'ब्रह्मैव' 'प्रथमं' सृष्टवान् । 'तेपानः'—इति तपेर्लिटः कानचि रूपम् । ब्रह्मशब्दार्थं माह— "त्रयी मिति । 'सैव' त्रयी विद्या 'अस्मै' प्रजापतेः 'प्रतिष्ठा' जाता, उत्तरसृष्टेरालम्बनं जात मित्यर्थः । प्रतिष्ठारूपत्व मेव विशदयति— "तस्मादाहुरिति । यतः 'सर्वस्य' त्रयी विद्या 'प्रतिष्ठा', 'तस्मात्' त्रयीम् 'अनूच्य' अधीत्य अनुष्ठाय च 'प्रतितिष्ठति' । "तस्या प्रतिष्ठाया मित्यादि स्पष्टम् ॥ ८ ॥

"सोऽय इति । अथ 'सः' प्रजापतिः स्वय मेवोत्पद्य पुनः पर्यालोच्य 'वाचोलोकात्' उच्चारकात् मुखात् 'अपः' अनुपलक्षितानि पञ्च स्थूलभूतानि सृष्टवान् । विद्याध्ययनस्थानादुद्भूतत्वात् वाचैव सृष्टेत्यर्थः । अनेनापां वाक्‌शब्दव्यवहार्यत्व मुक्त मिति मन्तव्यम् । अप्‌शब्दनिर्वचन माह— "सैव मिति । 'सा' वाक् सर्वव्यापकत्वात् 'आपः' उच्यन्ते, जगदावरणाद्यासां वाःशब्दवाच्यत्वम् । इत्यौतरुत्यो वाःशब्दः ॥ ९ ॥

"सोऽकामयतेति । "आभ्योऽद्भ्योऽधिप्रजायेयेति' विचार्य 'त्रय्या विद्यया सह' एताः 'अपः' प्रविष्टवान् । 'ततः आण्डं समवर्तत' । 'तत् अस्तु इति अभ्यमृशत्' । अस्त्विति शब्दो वस्यमाणसृष्टिनिर्देशार्थः । 'अस्तु इति' अभ्यमाधयकारेण भवतु, 'भूयः' बहुलञ्च 'अस्त्विति' विचारं प्रजापतिरेतदण्ड मभिलक्ष्य 'अधीत्' । यस्मात् प्रथमं मुखाद् वागुच्चारिता, तस्मात् 'ब्रह्म' वेदः प्रथम मुत्पन्नः । अतः प्रथमोत्पन्नं वेदं योऽधीते तदर्

* दि० प० १०२ धा० ।

मनुतिष्ठति च, तम् 'अनूचान मग्निकल्प इति आहुः'। 'हि' तस्मात् 'अग्नेः' चित्याग्निरूपस्य प्रजापतेः 'ब्रह्म' वेदो 'मुखं' भवति ॥ १० ॥

"अथ यो गर्भ इति। ततः 'यः' जातगर्भः, 'सः' 'अग्निः असृज्यत'। तस्मात् 'सर्वस्य' स्थूलप्रपञ्चस्य 'अग्रे' 'आदौ सृष्टत्वात् अग्निरित्युच्यते। 'तम्' अग्निम् इदानीन्तना अग्निनाम्ना व्यवहारं कुर्वन्ति *। तत्र गर्भे 'यत्' यदा 'अश्रु संक्षरितं' गर्भनिर्गमनकाले हि जलं स्रवति, 'सः अश्रुः', 'तम् अश्व इति आचक्षते'। यदा 'रसत्' ध्वनिं अकरोत्, तदा 'रासभोऽभवत्'। रसतेर्ध्वन्यर्थादुत्पन्नो रासभशब्दः। 'कपाले' अण्डकपाले 'विलिप्तः' संसृष्टो 'रसः', 'सः' 'अजो' नाम पशुः 'अभवत्'। भिन्नकपाल मेव 'पृथिवी' आसीत्। एव मण्डादुत्पन्नाना मश्वरासभाजपृथिवीनां सृष्टिरुक्ता ॥ ११ ॥

अथ कपालं पृथिव्यभवदिति यदुक्तम्, तस्माद् बहुधोत्पत्तिं वक्तु माह— 'सोऽकामयतेति। पुनः प्रजापतिः 'अद्भ्यः अधि' 'अप्सु' उदकेषु 'इमां' भूमिं 'प्रजनयेयम्' विशेषेणोत्पादयेयम् 'इति' विचार्य 'तां' पृथिवीं 'सङ्क्लिश्य' चूर्णीकृत्य 'अप्सु' 'प्राविध्यत्' आलोडयामास 'तस्यै' पृथिव्याः 'यः रसः पराङ् त्यक्षरत्', 'स कूर्मोऽभवत्' यत् उर्ध्वं समूहितो रसः, 'तत्' 'इदम्' अब्रूपम् अभवत्। यस्माद् भूमिरुदकेषु प्राविष्टा, तस्मात् 'एकं रूप मेव', भेदो न दृश्यते, आप एव केवलं दृश्यन्ते ॥ १२ ॥

"सोऽकामयत भूय इति। ततः प्रजापतिरियं पृथिवी 'भूयः

---

* सन्त्यत्र 'अग्निरसृज्यत'—इति, 'अग्नेः'—इति, 'अग्निरित्युच्यते'—इति, 'अग्निम्'—इति च पाठाः।

स्यात्' बहुधोत्पद्येतेति विचार्य ताभ्योऽद्भ्यः 'फेनं' सृष्टवान् । पुनरपि विदित्वा शुष्कार्द्रभावेन द्विविधां मृत्तिकां, 'सिकतं' वालुकाः, 'शर्कराः' अल्पपाषाणान्, 'अश्मानं' स्थूलपाषाणम्, 'अयः', 'हिरण्यं' सुवर्णम्, ओषधयश्च वनस्पतयश्च एकवद्भावात् नपुंसकम्— 'ओषधिवनस्पतीति । एतैः शुष्कार्द्रमृदादिभिर्नवभिः 'इमां' भूमिं प्राच्छादितवान् ॥ १३ ॥

"ता वा एता इति । 'एता एव' मृदादिभिर्नव सृष्टा एव 'इयम्' भूमिः । तस्मात् एतां 'त्रिवृदग्निः'—'इति' 'आहुः' । स्तोमि-यात्मकस्य स्तोमस्य त्रिवृदिति सञ्ज्ञा *, अत्र तु सङ्ख्यामात्रवाचि । अस्यां भूमौ अग्नेश्चयनात् आधाराधेययोरभेदोपचारेण 'अस्यै' अस्याः 'अग्निः' 'इयं' नवसङ्ख्यात्मिका प्रतिष्ठा भूमिरिति ॥ १४ ॥

उच्यते— "अभूद्वा इति । भवतेर्भूमिशब्दनिष्पत्तिः । तस्याः प्रथनात् बहुधा विस्तरणात् पृथिवीत्वम् † । प्रथेः पिवनि ‡ सम्प्रसारणेन पृथिवी शब्दनिष्पत्तिः । 'सेयम्' भूमिः 'अराद्धा' स्वयं सम्पूर्णाजनिष मिति 'मन्यमाना' 'गायत्' गान मकरोत्, अतो गानादेव भूर्गायत्रीत्वम् । तत्र भूमौ अग्निरपि स्वयं सम्पूर्णः स्याम इति मन्यमानोऽगायत्, अतस्तस्याप्यग्नेः गायस इति नाम सम्पन्नम् । "कै गै रै शब्दे" § अस्माद् गायत्रशब्दनिष्पत्तिः । अतः 'एतद्' इदानीं लोके 'यः' कश्चन पुरुषो धनपुत्रादिभिः 'अराद्धः' अह मिति 'मन्यते', सः परक्षते 'गीते' 'रमते वा' 'गायति'

---

* ता० ब्रा० २ अ० १ ख० त्रिवृत्स्तोमस्वरूपं द्रष्टव्यम् ।

† अतएवाह यास्कः—"प्रथनात् पृथिवीत्याहुः—इत्यादि निरु० १. ४. २।

‡ 'प्रथेः षिवन् सम्प्रसारणञ्च'—इति उ० १ पा० १४८ सू० ।

§ धा० प० ९१७ धा० ।

वा' स्वयं गायति चेत्यर्थः । तस्मात् सम्पूर्णचेतनाभिमन्यमानाया भूमेरग्नेश्च गायत्रत्वं सम्पन्न मिति तात्पर्यम् ॥ १५ ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठे काण्डे प्रथमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम् .)

सो ऽकामयत प्रजापतिः । भूय एव स्यात् प्रजायेयेति सो ऽग्निना पृथिवीं मिथुनꣳ समभवत्तत आण्डꣳ समवर्त्तत तदभ्यमृशत् पुष्यत्विति पुष्यतु भूयो ऽस्त्वित्येव तदब्रवीत् ॥ १ ॥

स यो गर्भो ऽन्तरासीत् । स व्वायुरसृज्यताथ यदश्रु सङ्क्षरित मासीत्तानि व्वयाꣳस्यभवन्नथ यः कपाले रसो लिप्त आसीत्ता मरीचयो ऽभवन्नथ यत् कपाल मासीत्तदन्तरिक्ष मभवत्* ॥२॥

सो ऽकामयत । भूय एव स्यात् प्रजायेयेति स व्वायुनान्तरिक्षं मिथुनꣳ समभवत्तत

* 'समभवत्'—इति ग ।

आण्डꣳ समवर्त्तत तदभ्यमृशद्यशो बिभृहीति ततो-
ऽसावादित्यो ऽसृज्यतैष वै यशोऽथ यदश्रु सङ्क्ष-
रित मासीत्सोऽश्मा पृश्निरभवदश्रुर्ह वै तमश्मे-
त्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवा अथ
यः कपाले रसो लिप्त आसीत्ते रश्मयो ऽभ-
वन्नथ यत् कपाल मासीत्सा द्यौरभवत् * ॥ ३ ॥

सो ऽकामयत। भूय एव स्यात् प्रजायेतेति
स आदित्येन दिवं मिथुनꣳ समभवत् तत आण्डꣳ
समवर्त्तत तदभ्यमृशद् रेतो बिभृहीति तत-
श्चन्द्रमा असृज्यतैष वै रेतोऽथ यदश्रु सङ्क्षरित
मासीत् तानि नक्षत्राण्यभवन्नथ यः कपाले रसो
लिप्त आसीत् ता अवान्तरदिशो ऽभवन्नथ यत्†
कपाल मासीत् ता दिशो ऽभवन् ॥ ४ ॥

स इमांल्लोकान्सृष्ट्वाकामयत। ताः प्रजाः
सृजेय या म एषु लोकेषु स्युरिति ॥ ५ ॥

स मनसा वाचं मिथुनꣳ समभवत् ‡। सो

---

* 'द्यौरभवन्'—इति ग। 'द्यौरभवत्'—इति घ।

† 'यः'—इति क, ख।

‡ 'समभवन्'—इति ग। 'समभवत्'—इति घ।

ऽष्टौ द्रप्सान् गर्भ्यभवत् तेऽष्टौ व्वसवो ऽसृज्यन्त तानस्या मुपादधात् ॥ ६ ॥

स मनसैव *। व्वाचं मिथुनꣳ समभवत् स एकादश द्रप्सान् गर्भ्यभवत् त ऽएकादश रुद्रा ऽअसृज्यन्त तानन्तरिक्ष ऽउपादधात् ॥ ७ ॥

स मनसैव †। व्वाचं मिथुनꣳ समभवत् स द्वादश द्रप्सान् गर्भ्यभवत् ते द्वादशादित्या ऽअसृज्यन्त तान्दिव्युपादधात् ॥ ८ ॥

स मनसैव ‡। व्वाचं मिथुनꣳ समभवत् स गर्भ्यभवत् स व्विश्वान्देवानसृजत तान्दिक्षूपादधात् ॥ ९ ॥

अथो ऽआहुः। अग्निमेव सृष्टं व्वसवो ऽन्वसृज्यन्त तानस्या मुपादधाद्वायुꣳ रुद्रास्तानन्तरिक्ष ऽआदित्य मादित्यास्तान्दिवि व्विश्वे देवाश्चन्द्रमसं तान्दिक्षूपादधादिति § ॥ १० ॥

अथो ऽआहुः। प्रजापतिरेवेमाꣳल्लोकान्त्सृष्ट्वा

---

*, †, ‡ 'मनसैव'—इति ग।

† '॰दिति'—इति क। '॰दिति'—इति ग।

पृथिव्यां प्रत्यतिष्ठत् तस्मा ऽइमा चौषधयो ऽन्न
मपच्यन्त तदाश्नात् स गर्भ्यभवत् स ऊर्ध्वेभ्य एव
प्राणेभ्यो देवानसृजत ये ऽवाञ्चः प्राणास्तेभ्यो
मर्त्याः प्रजा इत्यतो यत मथासृजत तथासृ-
जत प्रजापतिस्त्वेवेदꣳ सर्व्वं मसृजत यदिदं
किञ्च ॥ ११ ॥

स प्रजाः सृष्ट्वा*। सर्व्वं माजि मित्वा
व्यस्रꣳसत तस्मादु हैतद्यः सर्व्वं माजिमेति व्येव
स्रꣳसते तस्माद्विस्रस्तात् प्राणो मध्यत उदक्रामत्
तस्मिन्नेन मुत्क्रान्ते देवा अजहुः † ॥ १२ ॥

सो ऽग्नि मब्रवीत्। त्वं मा सन्धेहीति किं
मे ततो भविष्यतीति त्वया माचक्षान्तै यो वै
पुत्राणाꣳ राध्यते तेन पितरं पितामहं पुत्रं पौत्र
माचक्षते त्वया माचक्षान्ता ऽअथ मा सन्धेहीति
तथेति त मग्निः समदधात् तस्मादेतं प्रजापतिꣳ
सन्त मग्निरित्याचक्षत ऽआ ह वा ऽएनेन पितरं

---

* 'सृष्टा'—इति ख, 'सृष्ट्वा'—इति ग।
† 'अजहुः'—इति ख, 'अजहुः'—इति घ।

पितामहं पुत्रं पौत्रं चक्षते य एवं वेद ॥ १३ ॥

स मब्रवीत् । कस्मिꣳस्त्वोपधास्यामीति हित ऽएवेत्यब्रवीत् प्राणो वै हितं प्राणो हि सर्व्वेभ्यो भूतेभ्यो हितस्तद्यदेनꣳ हित ऽउपादधात् तस्माद्धाहोपधास्याम्युपदधाम्युपाधामिति ॥ १४ ॥

तदाहुः । किꣳ हितं किमुपहितमिति प्राण एव हितं वागुपहितं प्राणे ह्ययं वागुपेव हिता प्राणस्त्वेव हितमङ्गान्युपहितं प्राणे हीमान्यङ्गान्युपेव हितानि* ॥ १५ ॥

सो ऽस्यैष चित्य आसीत् । चेतव्यो ह्यासीत् तस्माच्चित्यश्चित्य उ एवायं यजमानस्य भवति चेतव्यो ह्यस्य भवति तस्मादेव चित्यः ॥ १६ ॥

तदेता वा ऽस्य ताः† । पञ्च तन्वो व्यस्रꣳसन्त लोम त्वङ्माꣳसमस्थि मज्जा ता एवैताः पञ्च चितयस्तद्यत् पञ्च चितीश्चिनोत्येताभिरेवैनं तत् तनूभिश्चिनोति यच्चिनोति तस्माच्चितयः ॥ १७ ॥

* 'हितानि'—इति ग, 'हितानि'—इति घ ।

† 'ताः'—इति ग, 'ताः'—इति घ ।

स यः स प्रजापतिर्व्यस्रꣳसत । संवत्सरः सो ऽथ या अस्यैताः पञ्च तन्वो व्यस्रꣳसन्त ऽर्त्तवस्ते पञ्च वा ऽऋतवः पञ्चैताश्चितयस्तद्यत् पञ्च चितीश्चिनोत्यृतुभिरेवैनं तच्चिनोति यच्चिनोति तस्माच्चितयः ॥ १८ ॥

स यः स संवत्सरः प्रजापतिर्व्यस्रꣳसत । अयमेव स वायुर्यो ऽयं पवते ऽथ या अस्य ता ऋतवः पञ्च तन्वो व्यस्रꣳसन्त दिशस्ताः पञ्च वै दिशः पञ्चैताश्चितयस्तद्यत् पञ्च चितीश्चिनोति दिग्भिरेवैनं तच्चिनोति यच्चिनोति तस्माच्चितयः * ॥ १९ ॥

अथ यच्चिते ऽग्निर्निधीयते । असौ स आदित्यः स एष एवैषो ऽग्निश्चित एतावन्, तद्यदेन मग्निः समदधात् ॥ २० ॥

अथो आहुः । प्रजापतिरेव विस्रस्तो देवानब्रवीत सं मा धत्तेति ते देवा अग्नि मब्रुवंस्त्वयीमं पितरं प्रजापतिं भिषज्यामेति स वा ऽअहमेत-

* '०च्चितयः'–इति क. ख ।

स्मिंस्त्वा सर्व्वस्मिन्नेव विशानीति तथेति तस्मादेतं प्रजापतिं सन्तमग्निरित्याचक्षते ॥ २१ ॥

तं देवा अग्नावाहुतिभिरभिषज्यन् । ते यां-यामाहुतिमजुहवुः सा-सैनं पक्वेष्टका भूत्वाऽप्यपद्यत तद्यदिष्टात् समभवंस्तस्मादिष्टकास्तस्मादग्निनेष्टकाः पचन्त्याहुतीरेवैनास्तत् कुर्व्वन्ति* ॥२२॥

सोऽब्रवीत् । यावद्यावद्वै मे जुहुथ तावत् तावन्मे कं भवतीति तद्यदस्मा अहुते कमभवत् तस्मादिष्टकाः ॥ २३ ॥

तद्ध स्माहाषाढ्यः । य एव यजुष्मतीर्भूयसीरिष्टका विद्यात् सोऽग्निं चिनुयाद् भूय एव तत् पितरं प्रजापतिं भिषज्यतीति † ॥ २४ ॥

अथ ह स्माह ताण्ड्यः । क्षत्रं वै यजुष्मत्य इष्टका विशो लोकम्पृणा अत्ता वै क्षत्रियोऽन्नं विडन्नं वाऽअत्तुरन्नं भूयो भवति

* 'कुर्व्वन्ति'—इति ग ।

† 'भिषज्यतीति'—इति क । 'भिषज्यतीति'—इति ग । 'भिषज्यतीति'—इति घ ।

ष्टतं यत् किञ्चान्नमुपदधाति सैषाऽन्नं पञ्चमी-ष्टकैवमु पञ्चेष्टकः ॥ ३० ॥

तदाहुः । कतरत इष्टकायाः शिर इति यत उपस्पृश्य यजुर्व्वदतीत्यु हैक ऽआहुः स स्वयमातृण्णाया एवार्द्धादुपस्पृश्य यजुर्व्वदेत्तथो ह्यस्यैताः सर्व्वाः स्वयमातृण्णा मभ्याहृता भवन्तीति न तथा कुर्य्यादङ्गानि वा ऽअस्यैतानि परूᳲषि यदिष्टका यथा वा ऽअङ्गेऽङ्गे पर्व्वन् पर्व्वञ्छिरः कुर्य्यात् तादृक्तद्यो व्वाव चितेऽग्निर्निधीयते तदेवैतासाᳲ सर्व्वासाᳲ शिरः ॥ ३१ ॥

तदाहुः । कति पशवो ऽग्ना ऽउपधीयन्त ऽइति पञ्चेति न्वेव ब्रूयात् पञ्च ह्येतान् पशूनुपदधाति * ॥ ३२ ॥

अथो ऽएक इति ब्रूयात् । अविरितीयं वा ऽअविरियᳲ हीमाः सर्व्वाः प्रजा अवतीयमु वा ऽअग्निरस्यै हि सर्व्वो ऽग्निश्चीयते तस्मादेक इति ब्रूयात् ॥ ३३ ॥

---

* '०पुपदधाति'—इति क ।

अथो द्वाविति ब्रूयात्। अवी ऽइतीयं चासौ चेमे ह्येमाः सर्व्वाः प्रजा अवतो यन्मृदियं तद्यद्वापो ऽसौ तन्मृच्चापश्चेष्टका भवन्ति तस्माद्द्वाविति ब्रूयात् ॥ ३४ ॥

अथो गौरिति ब्रूयात्। इमे वै लोका गौर्यद्धि किं च गच्छतीमांस्तल्लोकान् गच्छतीम ऽउ लोका एषो ऽग्निश्चितस्तस्माद् गौरिति ब्रूयात् ॥ ३५ ॥

तदाहुः। कस्मै कामायाग्निश्चीयत ऽइति सुपर्णो मा भूत्वा दिवं वहादित्यु हैक ऽआहुर्न तथा विद्यादेतद्वै रूपं कृत्वा प्राणाः प्रजापतिरभवन्नेतद्रूपं कृत्वा प्रजापतिर्देवानसृजतैतद्रूपं कृत्वा देवा अमृता अभवंस्तद्यदेवैतेन प्राणा अभवन्यत् प्रजापतिर्यद्देवास्तदेवैतेन भवति ॥ ३६ ॥ २ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

द्वितीयब्राह्मणे शाव्यन्तरिचादिदृष्टिः प्रजापतेश्चित्याग्निरूपता चोच्यते— "सोऽकामयतेति। भूमिसृष्टेरनन्तरं प्रजापतिरिदं जगदधिकं भवेदिति कामयित्वा 'अग्निना पृथिवी' मिथुनत्वेन

तद्राष्ट्रꣳ समृद्धं भवति यदेधते तस्माल्लोकम्पृणा एव भूयसीरुपदध्यादित्येतद्ध तयोर्वचो ऽन्या त्वेवात स्थितिः ॥ २५ ॥

स एष पिता पुत्रः*। यदेषो ऽग्निमसृजत तेनैषो ऽग्नेः पिता यदेतमग्निः समदधात्तेनैतस्याग्निः पिता यदेष देवानसृजत तेनैष देवानां पिता यदेतं देवाः समदधुस्तेनैतस्य देवाः पितरः ॥ २६ ॥

उभयꣳ हैतद्भवति। पिता च पुत्रश्च प्रजापतिश्चाग्निश्चाग्निश्च प्रजापतिश्च प्रजापतिश्च देवाश्च प्रजापतिश्च य एवं वेद ॥ २७ ॥

स उपदधाति। तया देवतयेति वाग्वै सा देवताङ्गिरस्वदिति प्राणो वा ऽअङ्गिरा ध्रुवा सीदेति स्थिरा सीदेत्येतदथो प्रतिष्ठिता सीदेति वाचा चैवैनमेतत् प्राणेन च चिनोति वाग्वा ऽअग्निः प्राण इन्द्र ऐन्द्राग्नो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतच्चिनोतीन्द्राग्नी वै

* 'पुत्रः'—इति ग।

सर्व्वे देवाः सर्व्वदेवत्यो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवेन मेतच्चिनोति * ॥ २८ ॥

तदाहुः । कस्मादेषा ऽग्निश्चीयत ऽइति यत्र वै सा देवता व्यस्रꣳसत तदिमा मेव रसेनानु व्यक्षरत्तं यत्र देवाः समस्कुर्व्वꣳस्तदेन मस्या ऽउपाधि समभरन्त्सैषैकैवेष्टकेय मेवेयꣳ ह्यग्निरस्यै हि सर्व्वो ऽग्निश्चीयते सेयं चतुःस्रक्तिर्दिशो ह्यस्यै स्रक्तयस्तस्माच्चतुःस्रक्तय इष्टका भवन्ती माꣳ ह्यनु सर्व्वा इष्टकाः ॥ २९ ॥

तदाहुः । यदेव मेकेष्टको ऽथ कथं पञ्चेष्टक इतीयं त्वेव प्रथमा मृन्मयीष्टका तद्यत् किञ्चात्र मृन्मय मुपदधात्येकैव सेष्टकाथ यत् पशुशीर्षाण्युपदधाति सा पशविष्टकाथ यद्रुक्मपुरुषा ऽउपदधाति यद्धिरण्यशकलैः प्रोक्षति सा हिरण्येष्टकाथ यत् स्रुचा ऽउपदधाति यदुलूखलमुसले याः समिध आदधाति सा वानस्पत्येष्टकाथ यत् पुष्करपर्ण मुपदधाति यत् कूर्म्मं यद्दधि मधु

---

* '०चिनोति'—इति क ।

समयोजयत्। तयोः संयोगेन 'अण्डं' जातम्। 'तद् अभ्यमृशत्' नानात्वेन पुष्टमस्त्विति विचार्य अण्ड मभिलक्ष्य प्रजापतिः 'अब्रवीत्' ॥ १ ॥

तत्राहुः— "स यो गर्भोऽन्तरासीदिति। यो गर्भोऽन्तर्जातः, स वायुत्वेन सृष्टः। अथ गर्भोदक-कपालनिःसरस-तत्कपालानि त्रीणि च पश्चिमदीर्घ्यन्तरिक्षलोकात्मकानि अभूवन् ॥ २ ॥

"सोऽकामयतेत्यादेरय मर्थः—वाय्वन्तरिक्षयोर्मिथुनत्वेन सञ्जातमेकम् 'अण्डम्' उत्पन्नम्। तस्मात् आदित्य उत्पन्नः; स 'एषः' आदित्यो 'यशः', "यशो बिभृहि"–'इति' यशोरूपत्वेन धारणार्थं प्रजापतिना अण्डस्यावसृष्टत्वात् तत उत्पन्न आदित्यो यश इत्युच्यते। पूर्ववद् गर्भोदकादीनि त्रीणि मेघरश्मिद्युलोकात्मकानि जातानि। तदा 'पृश्निः' नानावर्णः, 'अश्मा' आकाशाच्छादको मेघः। अश्मेतिमेघनाम इति नैरुक्ताः * ॥ ३ ॥

अथ तृतीयपर्याये आदित्यद्युलोकयोर्मिथुनत्वेन गर्भः समजनि। तं प्रजापतिः 'रेतो बिभृहि'–'इति' रेतोरूपत्वेन धारयेति गर्भं मवमृष्टवान्। ततोऽण्डात् यत् इमाः सृष्टाः, अत एव तस्य रेतस्त्वम्। सुधाख्यत्वात् अत्रापि पूर्ववद् गर्भोदककपालनिःसरणतत्कपालानि अवान्तरदिङ्महादिगात्मकानि सम्पन्नानि ॥ ४ ॥

"स इमांल्लोकानसृष्टेत्यादि। पुनश्च प्रजापतिः एषु लोकेषु प्रजाः सृजेय मिति विचार्य स्वकीयात्मनमोर्मिथुनीभवनेन स्वय मष्टद्रप्सरूपगर्भवानभवत्, ततोऽष्टभ्यो द्रप्सेभ्यः अष्टौ वसवः

* निघ० १. १०. ५, ८ द्रष्टव्यम्।

संभृताः। 'तान्' वसून् 'अस्यां' भूमौ 'उपादधात्' निहितवान्। पुनश्च वाङ्मनसोः युग्मेन एकादश रुद्रान् सृष्ट्वा, तान् अन्तरिक्षे स्थापितवान्। द्वादशादित्यांश्च सृष्ट्वा तान् द्युलोके उपदधाति। विश्वान् देवान् दिक्षु निहितवान् ॥ ५—८ ॥

अत्र केचिद् वसुरुद्रादित्यविश्वेदेवानां सृष्टिम् अग्निपूर्वां दर्शयति— "अथो आहुरग्निमेव सृष्टं वसवोऽन्वसृज्यन्तेति। 'इति'-शब्द एकीयपक्षसमाप्त्यर्थः ॥ १० ॥

"अथो आहुः प्रजापतिरेवेत्यादेरयमर्थः— 'अथो' अपरे ब्रह्मवादिनः एवम् 'आहुः'। 'प्रजापतिरेव' लोकत्रयं 'सृष्ट्वा', 'पृथिव्यां' प्रतिष्ठितः सन् पक्वाः अन्नरूपा ओषधीः प्राश्य 'गर्भी' भूत्वा 'सः' ऊर्ध्वेभ्यः 'प्राणेभ्यः' 'देवान्' सृष्टवान्, अवाचीनेभ्यः प्राणेभ्यः 'मर्त्याः प्रजा इति'। सृष्टौ यद्यपि प्रकारविशेषोऽस्ति, तथापि स्थावरजङ्गमात्मकस्य जगतः प्रजापतिसृष्टत्वं निश्चित मिति श्रुतिः स्वमतं निरूपयति— "अतो यतमथेति। येन प्रकारेण सृष्टवान्, तेनैव प्रकारेण सृष्टिरस्तु, सर्वात्मना प्रजापतिरेवेदं सर्वं मसृजदिति सत्य मित्यर्थः ॥ ११ ॥

अथैवं सर्वोत्पादकस्य प्रजापतेर्वित्याग्निरूपताम् * आख्यायिकामुखेन दर्शयति— "स प्रजाः सृष्ट्वा सर्वमाजि मित्वेति। 'सः प्रजाः सृष्ट्वा', 'सर्वम्' 'आजिम्' लक्ष्यम् प्रति एत्य, 'व्यस्रंसत' विस्रस्तः। सृष्टिकरणमेवात्र लक्ष्यो ऽवधिः, तत्र च विस्रस्त इत्यर्थः। तस्मात् लोकेऽपि आजिधावनेन श्राम्यति जनः। तस्मात् श्रान्तात् पुरुषात् मध्यप्रदेशात् प्राणा उत्क्रान्ताः,

---

* सप्तमाष्टमकाण्डयोः प्रोक्त मग्निचयनप्रकरण मत्र पर्यालोच्यम्।

'तस्मिन्' अपगते 'देवाः' इन्द्रियाणि 'अजहुः' त्यक्तवन्तः ।
"यो हास्य त्यरो * ॥ १२ ॥

"सोऽग्नि मब्रवीदिति । 'सः' प्रजापतिः 'अग्निम्' अवोचत् । हे अग्ने ! 'त्वं' 'मां' मां 'सन्धेहि' उत्क्रान्तेन प्राणेन पुनः संहितं कुरु 'इति' । एवं प्रजापतिना उक्तो सति, अग्निः अब्रवीत्,— 'ततः' तत्प्राणसन्धानाद्धेतोः 'मे' मम 'किं भविष्यति ?' 'इति' । हे अग्ने ! 'त्वया' 'मा' माम् 'आचक्षान्ते' आचक्षीरन् । अष्टेः पञ्चमलकारे रूपम् । यथा लोके 'पुत्राणां' मध्ये 'यो' 'राध्यते' विद्यया धनेन वा प्रसिद्धो भवति, 'तेन' एव पुत्रेण पितृपितामहा व्यवहरन्ति, तस्यायं पिता पितामह इति, तस्यायं पुत्रः पौत्र इति । तस्मात् पुत्रस्य तव नाम्ना ममापि व्यपदेशो भवतु । अतः सन्धेहीत्युक्तम् । 'अग्निः' 'तथा इति' अङ्गीकृत्य तं 'समदधात्' । अतोऽग्निना संहितत्वात् 'एतं' सर्वोत्पादकं 'प्रजापतिम्' एव सन्तम् 'अग्निरित्याचक्षते' वेदवादिनः । वेदितुः फलमाह— "आह वा एतमिति । 'आङ्'-इत्युपसर्गः 'चष्टे'-इत्यनेन सम्बध्यते । 'ह वा'-इति निपातद्वयमेकार्थवाची ॥ १३ ॥

सन्धानप्रकारं प्रश्नोत्तरेणाह— "त मब्रवीत् कस्मिंस्त्वोपधास्यामीतीति । हे प्रजापते ! 'कस्मिन्' स्थाने 'त्वा' त्वाम् 'उपधास्यामि' 'इति' अग्नेः प्रश्नः । 'हित एव' मा सन्धेहि ! 'इति' उत्तरम् । हितशब्दार्थमाह "प्राणो वै हित मिति । प्राणस्य सर्वेभ्य इन्द्रियेभ्योऽतिशयितत्वात् हितत्वम् । तस्मिन् हितरूपे प्राणे 'अग्निः' प्रजापतिं समाहितवान् । पूर्वं प्रध्वस्त.

---

* शु० प० १० घा० ।

प्राण उदक्रामन्, स मेवं सन्धेहीति प्रजापतिनैवोक्तत्वात्। 'तस्मात्' इदानीन्तना अनुष्ठातारोऽपि चित्युपधानसमये उपदधाते: भूत-भविष्यद्वर्त्तमानप्रयोगं कुर्वन्ति। 'उपधास्यामि'–इति भविष्यतः प्रयोगः, 'उपदधामि'–इति वर्त्तमानस्य, 'उपाधाम्' इति भूतस्य ॥ १४ ॥

उपहितशब्दार्थं वक्तुं हितोपहितयोः स्वरूपं पृच्छति— "तदाहुः किं हित मिति। उपदधादिति उपधानस्थान मुपधेय' चोक्तम्, तत्र प्राणस्य हितत्वं दर्शितम्, 'उपहित मिति' वाच उच्यते, प्राणे वाच मुपहितवानित्यर्थः। उप-हितपदार्थस्यार्थान्तर माह— "अङ्गानीति। प्राणवति पुरुषे 'अङ्गानि' 'उपहितानि' सन्निहितानि भवन्ति। एवं प्रजा-पतेरग्निनामव्यपदेश्यत्व मुक्तम् ॥ १५ ॥

चित्यत्व मपि दर्शयति— "सोऽस्यैव इति। 'सः' प्रजा-पतिः 'अस्य' अग्नेः 'चित्यः' 'चेतव्यः' सञ्चेयः, 'तस्मात्' स 'चित्यः' इति। इष्टकाचितिसम्बन्धादपि प्रजापतेश्चित्यत्व माह— "चित्य उ एवाय मिति। 'यजमानस्य' अपि 'अयम्' एव 'चेतव्यः' इष्टकाभिरुपधेयः। 'अस्य' यजमानस्य। कृत्यानां कर्तरि वा"–इति * षष्ठी ॥ १६ ॥

प्रजापतिर्व्यस्रंसतेति यदुक्तम्, तदिदानीं चितिसङ्ख्याप्रदर्श-नेन विशदयति— "तदेता वा अस्येति। विस्रंसनसमये 'अस्य' तस्य लोमत्वङ्मांसास्थिमज्जाख्याः 'पञ्च' चितयः, उत्तरोत्तरक्रमेण पञ्चकाश्यात्मना चेतव्याः। यस्मादग्नौ पञ्च चितीः 'चिनोति',

* पा० सू० २. ३. ७१।

'तस्मात्' पञ्चभिर्लोमादिभिरेव प्रजापतिं संहितवान् भवति । "चिञ् चयने"-इत्यस्मात् * चितिशब्दनिष्पत्तिः ॥ १७ ॥

"स यः प्रजापतिरित्यादेरयमर्थः— प्रजापतेः संवत्सरात्मनो विस्रंसनसमये पञ्चर्तव एव विस्रस्ताः । "हेमन्तशिशिरयोः समासेन"-इति † पञ्चसङ्ख्या । तथा सति पञ्चचितिचयनेन एवं संवत्सररूपं प्रजापतिं पञ्चभिर्ऋतुभिः संयोजितवान् भवति ॥ १८ ॥

प्रकारान्तरेण प्रशंसति— "स यः संवत्सरः प्रजापतिरिति । 'यः' संवत्सररूपः 'प्रजापतिः' विस्रस्तः, 'सः' 'अयमेव' पवमानो 'वायुः', तस्य 'दिशः' एव 'पञ्च' तन्वः । ऊर्ध्वदिक्सहिताः पञ्च महादिशः । ता एव विस्रस्ताः पञ्चचितिचयनेन 'एनं' वायुं प्रजापतिः पञ्चभिर्दिग्भिरेव चितवान् ॥ १९ ॥

एवं प्रजापतेश्चित्याग्निरूपतामभिधाय तस्योपरि निधीयमानस्याहवनीयस्याग्नेरादित्यरूपतामाह— "अथ यश्चित इति । 'चिते' अग्नौ 'यः अग्निः' आहवनीयः 'निधीयते', 'सः' 'असौ आदित्यः' । "स एष एवेति, पुनःप्रदर्शनवचनम् । अत्र 'चित इति' सप्तम्यन्तं पदम् । प्रजापतेरग्निना सन्धानप्रकारं निगमयति— "एतावत्सु तदिति । 'अग्निः' 'एनं' प्रजापतिं 'समदधात्' इति × × × ॥ २० ॥

प्रजापतेर्देवैः समाधानप्रकारमाह— "अथो आहुः प्रजापतिरेवेति । पूर्वं प्रजायमानः प्रजाः सृष्ट्वा सर्वाभिधावनेन 'विस्रस्तः' सन् 'देवान् अब्रवीत्' । हे देवाः । 'मा सन्धत्त'

* स्वा० उ० ५ धा०

† ऐ० ब्रा० १. १. १ ।

'इति', 'ते' एव 'देवाः' 'अग्निम् अब्रुवन्'। हे अग्ने! 'त्वयि' सर्वेषां 'पितरं प्रजापतिं' 'भिषज्याम' सन्धानं करवाम 'इति'। अथ 'सः' अग्निरपि देवान् अब्रवीत्। हे देवाः! 'सः' 'अहम्' 'एतस्मिन् सर्वस्मिन्' जाते 'एव' अन्तर्-'विशानि' सर्वस्यान्तः-प्रविष्टो भवामीत्युक्तम्। 'तथा इति' देवा अङ्गीचक्रुः। यतो देवा अग्नौ प्रजापतिं भिषज्यितः, 'तस्मात्' एतस्य प्रजापतेरग्निनाम्ना व्यपदेशः ॥ २१ ॥

भैषज्यकरणप्रकारं दर्शयति— "तं देवा अग्नावाहुतिभि-रिति। 'तं' प्रजापतिम् आहुतिकरणेन समाहितवन्तः। अत्र या आहुतय इष्टाः, तास्ताश्चित्याग्निरूपप्रजापतिरिष्टका भूत्वा प्रतिपद्य प्रीयमाणाः स्युरित्यर्थः। इष्टकाशब्दस्य निर्वचनं दर्शयति— "तद्यदिष्टादिति। इष्टात् होमात् जाता इतीष्टकाः, 'तस्मात्' इदानीन्तना अपि अनुष्ठातारः 'अग्निना इष्टकाः पचन्ति', तथा सति 'एताः' इष्टकाः 'आहुतीरेव' जातवन्त्यो भवन्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

इष्टकापदे 'इष्ट'-इति 'क'-इति च शब्दद्वयस्वरूपं दृश्यते, तत्र इष्ट-शब्दस्वरूपस्य निर्वाहं प्रदर्श्य 'क'-शब्दस्वरूपस्य प्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयति— "सोऽब्रवीदिति। 'सः' प्रजापतिः देवान् 'अब्रवीत्' हे देवाः! युष्माभिरग्नौ 'यावद्यावद्' हुतम्, 'तावत्तावत्' 'मे' मम 'कं' सुखं 'भवति' 'इति'। तस्मात् 'इष्टे' होमे 'कं' सुखम् अभूत् अतः इति इष्टकानामनिरुक्तिः * ॥ २३ ॥

अथेष्टकाचयनप्रमन्त्रैरुपधेया इष्टका यजुष्मत्यः, ताश्चेतव्याः;

---

* "इष्टकास्तु तिस्रो विश्वज्योतिषः पृथक्लक्षणव्याख्यातलिखिताः (१६. ४ ४.)"—इत्यादिकात्यायनीयग्रन्थोऽत्र पर्यालोच्यः।

अवशिष्टेष्ववकाशे लोकम्पृणेष्टकाः । "लोकम्पृण छिद्रं पृण"—इत्यादिना * मन्त्रेण उपधेया इष्टकाः लोकम्पृणाः । तत्र यजुष्मतीनां भूयस्त्वम्, लोकम्पृणानामल्पत्वम्, 'आषाढ्यः' आचार्यो मन्यते, लोकम्पृणानां भूयस्त्वम् 'ताण्ड्यः' मन्यते ।

तत्र चोभयत्र हेत्वनुपपत्ती दर्शयित्वा तयोर्व्यपदेशेन तन्मतं प्रदर्शयन्ती श्रुतिः पक्षान्तरं दर्शयति— "तद्ध स्माहाषाढ्य इति । 'यः' पुरुषो 'यजुष्मतीः इष्टकाः भूयसीः' जानीयात्, 'सः' एव 'अग्निं चिनुयात्'; 'तत्' तथा सति 'पितरं प्रजापतिं' 'भूयः' अधिकं संहितवान् भवति, इत्याषाढ्यमतम् ॥

"अथ हेति । "क्षत्रं वै यजुष्मत्य इत्यादि । यजुष्मतीनां क्षत्रत्वम्, क्षत्रियस्य यजुर्वेदोत्पन्नत्वात्; लोकम्पृणानां विट्त्वम् कामपूरकत्वात् । यथा लोके 'अत्तुः' क्षत्रियस्य अल्परूपविशो बाहुल्ये राष्ट्रसमृद्धिर्भवति, तथा लोकम्पृणानां बाहुल्ये यजमानस्यानुष्ठानमेव समृद्धं भवतीति ताण्ड्यमतम् ॥

तदेतद् दूषयति— "एतदहेति । 'एतत्' उक्तं 'उभयः' वचनमात्रम्, 'अन्या त्वेव अतः स्थितिः' इति श्रुतेः अमतप्रदर्शनम् । अनुष्ठानप्रकारार्थोऽत्र 'तु'-शब्दः, 'एव' वैलक्षण्यार्थः । अनुष्ठानप्रकारस्तु उत्तरत्र वक्ष्यते । [प्रजापतिरग्निना देवैश्च सन्धाने कृते इत्यर्थः सम्पद्यते ॥ २४, २५ ॥

तं दर्शयति— "स एष पितेति । [अग्नेः पितृत्वं पुत्रत्वं च भवति, देवानामपि], तथैवोभयम् । प्रजापतिरूपत्वात् अग्नेर्देवानाञ्च पुत्रत्वम्; तेषामुत्पादकत्वात् तेषां प्रजापतिपितृत्वम् ॥ २६ ॥

---

* वा॰ सं॰ १५. ५८, १ ।

वेदितुः फलमाह— "उभयं हैतद् भवतीति। 'यः' 'एवम्' अर्थं 'वेद', सः एतत् 'उभयं' भवति, पितापुत्रात्मको भवतीत्यर्थः। पितृत्वं पुत्रत्वं च उभयत्र अग्निदेवपक्षे समानम्। तत्राग्निपक्षेऽयं विशेषः;— पिता प्रजापतिर्भवति, पुत्रोऽग्निर्भवति; अग्निः पिता भवति, सन्धायकत्वात्; प्रजापतिः पुत्रो भवति संहितत्वात्। देवपक्षेऽप्येवं विशेषं दर्शयितुं "प्रजापतिश्च देवाश्चेत्युपन्यासः। "य एवं वेदेति। पितृरूपप्रजापतित्वम् पुत्ररूपाग्नित्वम्; पुत्रभूतप्रजापतित्वम् पितृभूताग्नित्वञ्चेत्यादिक्रमेण सम्पद्यत इत्यर्थः ॥ २७ ॥

पूर्वं प्रजापतेरग्निना सन्धानसमये वाचं प्राणे निहितवानित्युक्तम् "प्राण एव हितं वागुपहितम्"-इत्यादिना *, तं निष्टकोपधानमन्त्रोऽपि] दर्शयति— "स उपदधाति तया देवतयेति। "तया देवतया अङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीद"-इत्ययं मन्त्र इष्टकोपधाने समाम्नायते †। तत्र तच्छब्देन सर्वत्र प्रसिद्धा ऋगादिभिरुच्यमाना वाक् उच्यते, अङ्गिरःपदेन प्राणः ‡। हे इष्टके। 'तया' वाचा 'देवतया'। 'अङ्गिरस्वत्'-इति क्रियाविशेषणम्। प्राणयुक्तं यथा भवति तथा। "तसौ मत्वर्थे"-इति § वत्-शब्दस्यां पदसञ्ज्ञानिबन्धनत्वाभावः। "ध्रुवा

---

* इहैव पुरस्तात् (पृ० १८ पं० ७) द्रष्टव्यम्।

† "वायुष्टेऽधिपतिस्तया देवतयाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीद"—इति वा० सं० १३. २४. ५।

‡ "सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रसः, प्राणो वा अङ्गानां रसः"—इति शत० ब्रा० १४ का. ४ अ. १ ब्रा. २१, २२, २३।

§ पा० सू० १. ४. १९।

५

सीदेति। "ध्रुवा" 'स्थिरा' सती 'सीद'। अतो यदनेनोपदध्यात् तद् यजमानं वाक्प्राणाभ्यां चितवान् भवतीत्यर्थः *।

प्रकारान्तरेण वाक्प्राणौ प्रशंसति— "वाग्वा अय मग्निरिति। "अग्नि र्वाग् भूत्वा मुखं प्राविशदिति श्रुतेः †। अत वाचोऽग्नित्वम् प्राणस्येन्द्रत्वं प्रागुक्तम्। इन्द्राग्निदेवत्योऽग्निश्चित्यमानक इत्यर्थः।

'यावान्' यत्परिमाणः 'अग्निः', 'यावती' यत्परिमाणा 'अस्य' अग्नेः 'मात्रा' शरीरम्, 'तावता' शरीरेण 'एनं' चित्याग्निं 'चिनोति' चितवान् भवति। "तया देवतया"-इतिमन्त्रेणोपधानेन वाक्प्राणाभ्याम् अग्नीन्द्ररूपाभ्याम् इन्द्राग्निदेवत्य मग्निं चितवानित्यर्थः। अथ नानादेवत्यानेरैन्द्राग्नत्व मित्याशङ्क्य इन्द्राग्नी सर्वदेवतात्मना प्रशंसति— "इन्द्राग्नी वै सर्वे देवा इति। "अग्निर्वै देवानां अवमो इन्द्रः परमस्तदन्तरेण अन्या देवताः, ता इन्द्राग्निभ्यां गृह्यन्ते"-इति तयोः

---

* "अन्तरिक्षस्य पृष्ठे सर्वे ज्योतिष्मान् वायुः"—इति अत्रैव प्रकरणे आम्नास्यते इहैवोपरिष्टात् ८. १. १. १।

† "अग्निर्वाग् भूत्वा मुखं प्राविशद्,
वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्,
आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशद्,
दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्,
ओषधिवनस्पतयो लोमानि भूत्वा त्वचं प्राविशन्,
चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशन्,
मृत्युरपानो भूत्वा नाभिं प्राविशद्,
आपो रेतो भूत्वा शिश्नं प्राविशन्"
—इति ऐ० आ० २. ४. २. ४।

सर्वात्मकत्वात् तद्देवत्योऽग्निश्चित्यनामापि सर्वदेवत्यः। एषः 'अग्निः' 'यावान्' 'अस्य' अग्नेः 'यावती मात्रा', तस्य तावन्तं सर्वदेवत्यमग्निं "तया देवतया"—इति मन्त्रेण उपधानेन कृतवान् भवतीति ॥ २८ ॥

अथ भूमावेवेष्टकाचयनं कर्तव्य मित्यत्र कञ्चित् मन्त्र मुपपादयति— "तदाहुः कस्मादिति। 'कस्मात्' हेतोः 'अस्यै' अस्याः भूमेरुपरि 'अग्निः चीयते' 'इति' प्रश्नः।

उत्तरम् ;— 'यत्र' यदा 'सा देवता' प्रजापतिः विस्रं 'व्यस्रंसत' विस्रस्तमासीत्, 'तत्' तत्र 'इमाम्' भूमिम् 'एव' 'रसेन' 'अनुव्यक्षरत्' सिक्तवान्। 'तम्' प्रजापतिविस्रस्तं 'यत्र' देवताः 'समस्कुर्वन्', 'तत्' तत्र अस्या मेव 'एनम्' अग्निं सम्भृतवन्तः। तस्माद् भूमावेव चयनं कर्तव्य मित्यर्थः ॥

तस्या इष्टकाया गुणं दर्शयति— "सैषैकेष्टकेति। भूमिर्दिक्चतुष्टययुक्तत्वात् इदानीन्तनैरनुष्ठातृभिरपि इष्टकाः चतुःस्रक्तयः कार्या इत्यर्थः ॥ २९ ॥

पञ्चचितिकोऽग्निरिति चयने पञ्चेष्टकाश्चेतव्या इति* प्रसिद्धिरस्ति, अत्र भूमिरूपैकेवेष्टकाभिहिता, कथं पञ्चेष्टका भव-

---

* "प्रत्यञ्चस्त उपदधाति, ०—०, सर्वोऽयमेवेयं प्रथमा चितिः। ०—०। अथ वैश्वदेवीरुपदधाति, यथा वै सा द्वितीया चितिः। ०—०। अथ तृतीयां चितिमुपदधाति। ०—०। चतुर्थीं चितिमुपदधाति। ०—०। ब्रह्म वै चतुर्थी चितिः। ०—०। पञ्चमीं चितिमुपदधाति ०—०। अथ विराज उपदधाति"—इति पञ्चैव चितयोऽष्टमे काण्डे प्रोक्ताः, एतास्तु यथावसरमुपरिष्टादिहैव व्यक्तीभविष्यन्ति। "आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत्, स एतां प्रजापतिः प्रथमां चितिमपश्यदित्यादिश्रुतयश्चेह पर्यालोच्याः। तै० सं० ४. ७. ५. ६।

मीति, त मिमं मन्त्रोत्तराभ्यां दर्शयति— "तदाहुर्यदेव मिति। पञ्चेष्टका अपि सम्पादयति। "इय मेव प्रथमेति। तत्र यत्किञ्चिन्मृन्मयपात्रादिक मुपदध्यात् सा मृन्मयीष्टका, पुरुषाश्वादिपशुपञ्चशीर्षोपधानेन पश्विष्टका। रुक्मं हिरण्मयम्, तत्र पुरुषं स्वर्णनिर्मितं चोपदधाति; उपहिता इष्टका 'हिरण्यशकलैः प्रोक्षति'; अतोऽस्य 'हिरण्यसंस्पर्शादियं हिरण्येष्टकेत्युच्यते। स्रुगाद्युपधानेन वानस्पत्येष्टका; वनस्पतिविकारत्वात् स्रुगादीनाम्। पुष्करपर्णाद्युपधान मन्नेष्टका; तत्र दधिघृतादीना मन्नत्वात्। इति 'पञ्चेष्टकाः' वेदितव्याः। तत्र मार्त्तिक्य इष्टका एका एव पश्वादिसम्बन्धा भवन्तीति तात्पर्यम् ॥ २० ॥

चितायां मिष्टकायां प्राङ्गणीयाग्निरेव शिर इति सिद्धान्तयितुं पूर्वपक्षं सोपपत्तिक माह— "तदाहुः कतरत इति। 'इष्टकायाः' 'कतरतः' कस्मिन् प्रदेशे 'शिरः' तिष्ठतीति प्रश्नः। उत्तरम्;— 'यतः' यस्मिन् प्रदेशे इष्टकायाः 'उपसृज्य' 'यजुः' वदेत्, तदेव शिरः इति केषाञ्चिन्मतम्। उपसर्जनप्रदेशं च स स्वय मेवाह— "स स्वय मिति। 'स्वयमातृण्णायाः' पश्चिमच्छिद्रयुक्तायाः शिलायाः 'अर्वाक्' समीपात् प्रदेशे 'उपसृज्य' 'यजुः' मन्त्रं 'वदेत्'। "तथो हास्येति। तथा सति शिर इष्टकाः 'स्वयमातृण्णाम्' 'अभि'-लक्ष्य 'आहृता भवन्ति' 'इति'।

तद् दूषयति— "न तथा कुर्यादिति। इष्टका इति यत् एतानि 'अस्य' अग्नेः 'अङ्गानि' 'परूंषि' पर्वाणि; तथा सति प्रतीष्टकां यजुरुपसर्जनेन शिरःकरणे प्रतिपर्वं शिरः जातवान् भवति, तच्चानिष्टम्, अतः स्वाभिमतं शिरो दर्शयति— "यो

चायेति। चित्यप्रदेशे 'अग्निः' आहवनीयो निहितो भवति, 'तस्यैव' 'एतासाम्' इष्टकानां 'शिरः' इति उच्यते ॥ ११ ॥

चयने पशुशीर्षोपधानात् पशिष्टकेत्युक्तम्, तत्र पशूनां सङ्ख्याप्रतिवचनव्याजेन इष्टकानां लोकद्वयात्मकताम्, अग्नेः सर्वलोकात्मकताञ्चाह— "तदाहुः कति पशवोऽग्ना उपधीयन्त इतीति। कति पशवोऽग्नावुपधेयाः? इति पृष्टे, 'पञ्च' 'इति' प्रतिवदेत्। पुरुषोऽश्वो गौरविरज इति पञ्च पशवः। तदादिभिश्चित्यन्ते तासा मुपधीयमानोऽग्निः सर्वलोकात्मकः प्रजापतिरिति ॥ १२ ॥

पूर्वं पशिष्टकापादनं पञ्च मिति मत्वा पञ्चेति प्रतिवचनं दत्तम्, इदानीन्तु मृत्तिकोदकसम्पादनीयानामिष्टकानां पशुरूपत्वं प्रश्नोत्तराभ्यां दर्शयति— "अथो एक इति। पूर्वं पञ्च पशव इत्युक्तम्, इदानीं अविनामक एको वा पशुर्भवतीति प्रतिब्रूयात्। अविशब्दार्थं माह— "इय मिति। भूमिरेव सर्वप्रजापोषकत्वादविरित्युच्यते। अवतेरविशब्दनिष्पत्तिः। भूमिरेवेष्टकारूपा अग्निचित्यनामा; 'हि' यतः 'अस्यै' अस्यां भूमौ 'सर्वोऽग्निश्चीयते', 'तस्माद्' भूमेरेकत्वाद् 'एकः' अविनामा पशुरेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥

यथा मृत्तिका इष्टकासाधनम्, एव मापोऽपि; तासां पशुत्व माह— "अथो द्वाविति ब्रूयादिति। 'द्वौ' अविनामानौ पशू 'इति' 'ब्रूयात्'। अविशब्दार्थं निरूपयति— "इयञ्चासौ चेति। 'इयं' भूमिरेकोऽविः, 'असौ' द्युलोकोऽपरोऽविः; सस्यवृष्टिभ्यां भूमिद्युलोकयोः सर्वपोषकत्वात् अवित्वम्। मृत्तिका इयं भूमिः, आपोऽसौ द्युलोकः; ततः सम्भवात् मृत्त-

सम्पाद्या इष्टकाः, पशो द्यावी इति प्रति वदेत्। पत्र मृन्मयोरविशब्दवाच्यत्वात् तयोर्लोकद्वयात्मकत्वं सिद्ध मित्यर्थः॥ १४॥

पशुत्वप्रतिवचनेन लोकद्वयात्मकेष्टकाचितस्याग्नेः सर्वलोकात्मकत्व माह— "अथो गौरिति प्रतिब्रूयादिति। "इमे वै लोका गौरिति। 'यद्धि किंच'-इत्यादिना गोत्वोपपादनम्। सर्वैर्गम्यमानेन लोका गौः। कर्मार्थे गमेर्डोंप्रत्ययः। यतः चीयमानो ऽग्निः सर्वलोकात्मकः, स चैकः, तस्माद् गौरेकः पशुरिति प्रतिवदेत्॥ १५॥

अग्निचयनस्य प्रजापतिभवन मेव न प्रयोजन मिति विवक्षुः पूर्वं प्रयोजनं पृच्छति— "तदाहुरिति। 'कस्मै' 'कामाय' प्रयोजनाय 'अग्निः' 'चीयते' इति फलप्रश्नः। तत्र फलान्तरं पूर्वपक्षयति— "सुपर्ण इति। चीयमानोऽग्निः 'सुपर्णः' पक्षी भूत्वा। अग्नेः पक्षिरूपत्वं ब्राह्मणे समाम्नातम् *। 'मा' मां चितवन्तं यजमानं 'दिवं' स्वर्गं 'वहात्' प्रापयेत् 'इति' मैवाभिमतं तन्निराकरोति— "न तथेति। 'एतद्रूपं' पक्षिरूपं 'कृत्वा' 'सप्त प्राणाः' प्रजापत्यात्मना सम्पन्नाः। 'प्रजापतिः' अपि तद्रूपधारी 'देवान्' असृजत्। तेऽपि तदात्मना 'अमृतत्वम्' आद्दन्त। तस्मात् प्राणसम्पादितप्रजापतिभवन मेव चयनस्य फल मित्यर्थः॥ १६॥ २॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठे काण्डे प्रथमेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम्॥

---

* पत्रिमेव द्वितीयब्राह्मणे प्रथमकण्डिकायां द्रष्टव्यम् (३५ पृ० ८ पं०)।

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम् ।)

प्रजापतिर्वा ऽइदमग्र ऽआसीत् * । एक एव सो ऽकामयत स्यां प्रजायेयेति सो ऽश्राम्यत्स तपो ऽतप्यत तस्माच्छ्रान्तात्तेपानादापो ऽसृज्यन्त तस्मात् पुरुषात्तप्तादापो जायन्ते ॥ १ ॥

आपो ऽब्रुवन् † । क्व वयं भवामेति तप्यध्व मित्यब्रवीत्ता अतप्यन्त ताः फेन मसृजन्त तस्मा-दपां तप्तानां फेनो जायते ॥ २ ॥

फेनो ऽब्रवीत् ‡ । क्वाहं भवानीति तप्यस्वेत्य-ब्रवीत् सो ऽतप्यत स मृद मसृजतैतद्वै फेन-स्तप्यते यदप्स्वावेष्टमानः प्लवते स यदोपहन्यते मृदेव भवति ॥ ३ ॥

मृदब्रवीत् § । क्वाहं भवानीति तप्यस्वेत्यब्रवीत् सातप्यत सा सिकता असृजतैतद्वै मृत्तप्यते यदेनां विकृषन्ति तस्माद्यद्यपि सुमार्त्स्नं विक-

---

* 'ऽआसीदेक'—इति क ।

† 'ऽब्रुवन्'—इति ग । 'ऽब्रुवन्'—इति घ ।

‡, § 'ऽब्रवीत'—इति ग । 'ऽब्रवीत्'—इति घ ।

घ्नन्ति सैकतमिवैव भवत्येतावन्नु तद्यत् क्वाहं भवानि क्वाहं भवानीति ॥ ४ ॥

सिकताभ्यः शर्करामसृजत । तस्मात् सिकताः शर्करैवान्ततो भवति शर्कराया अश्मानं तस्माच्छर्कराश्मैवान्ततो भवत्यश्मनो ऽयस्तस्मादश्मनो ऽयो धमन्त्ययसो हिरण्यं तस्मादयो बहुध्मातं हिरण्यसङ्काशमिवैव भवति ॥ ५ ॥

तद्यदसृज्यताक्षरत् । तद्यदक्षरत्तस्मादक्षरं यदष्टौ कृत्वो ऽक्षरत्तस्मादष्टाक्षरा गायत्र्यभवत् ॥ ६ ॥

अभूद्वा ऽइयं प्रतिष्ठेति । तद् भूमिरभवत्ताम् अप्रथयत् सा पृथिव्यभवत् तस्यामस्यां प्रतिष्ठायां भूतानि च भूतानां च पतिः संव्वत्सरायादीक्षन्त भूतानां पतिर्गृहपतिरासीदुषाः पत्नी ॥ ७ ॥

तद्यानि तानि भूतानि ऋतवस्ते ऽथ यः स भूतानां पतिः संव्वत्सरः सो ऽथ या सोषाः पत्न्यौषसी सा तानीमानि भूतानि च भूतानां च पतिः संव्वत्सर ऽउषसि रेतो ऽसिञ्चन्त्स संव्वत्सरे कुमारो ऽजायत सो ऽरोदीत् ॥ ८ ॥

तं प्रजापतिरब्रवीत् । कुमार किं रोदिषि

यच्छ्रमात्तपसो ऽधि जातो ऽसीति सो ऽब्रवीदन-पहतपाप्मा वा ऽअस्म्यहितनामा नाम मे धेहीति तस्मात् पुत्रस्य जातस्य नाम कुर्यात् पाप्मान मेवास्य तदपहन्त्यपि द्वितीय मपि तृतीय मभिपूर्व्व मेवास्य तत् पाप्मान मपघ्नन्ति ॥ ९ ॥

त मब्रवीद्रुद्रो ऽसीति। तद्यदस्य तन्ना-माकरोदग्निस्तद्रूप मभवदग्निर्वै रुद्रो यदरोदीत् तस्माद्रुद्रः सो ऽब्रवीज्ज्यायान्वा ऽअतो ऽस्मि धेह्येव मे नामेति ॥ १० ॥

त मब्रवीत् सर्व्वो* ऽसीति। तद्यदस्य तन्नामा-करोदापस्तद्रूप मभवन्नापो वै सर्व्वो† ऽद्भ्यो हीदꣳ सर्व्वं जायते सो ऽब्रवीज्ज्यायान्वा ऽअतो ऽस्मि धेह्येव मे नामेति ॥ ११ ॥

त मब्रवीत् पशुपतिरसीति। तद्यदस्य तन्नामा-करोदोषधयस्तद्रूप मभवन्नोषधयो वै पशुपति-स्तस्माद्यदा पशव ओषधीर्लभन्ते ऽथ पतीयन्ति सो ऽब्रवीज्ज्यायान्वा ऽअतो ऽस्मि धेह्येव मे नामेति ॥ १२ ॥

---

*, † शर्वो—इति च का०-वैभरदत्पाठः।

त मब्रवीदुग्रो ऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरो-द्वायुस्तद्रूप मभवद्वायुर्व्वा ऽउग्रस्तस्माद्यदा बलवद्वात्युग्रो व्वातीत्याहुः सो ऽब्रवीज्ज्यायान्वा ऽअतो ऽस्मि धेह्येव मे नामेति ॥ १३ ॥

त मब्रवीदशनिरसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरो-द्विद्युत्तद्रूप मभवद्विद्युद्वा ऽअशनिस्तस्माद्यं विद्युद्धन्त्यशनिरवधीदित्याहुः सो ऽब्रवीज्ज्यायान्वा ऽअतो ऽस्मि धेह्येव मे नामेति ॥ १४ ॥

त मब्रवीद्भवो ऽसीति । तद्यदस्य तन्नामा-करोत् पर्ज्जन्यस्तद्रूप मभवत् पर्ज्जन्यो वै भवः पर्ज्जन्याद्धीदᳪ सर्व्वं भवति सो ऽब्रवीज्ज्यायान्वा ऽअतो ऽस्मि धेह्येव मे नामेति ॥ १५ ॥

त मब्रवीन्महान्देवो ऽसीति । तद्यदस्य तन्नामा-करोच्चन्द्रमास्तद्रूप मभवत् प्रजापतिर्व्वै चन्द्रमाः प्रजापतिर्व्वै महान् देवः सो ऽब्रवीज्ज्यायान्वा ऽअतो ऽस्मि धेह्येव मे नामेति ॥ १६ ॥

त मब्रवीदीशानो ऽसीति । तद्यदस्य तन्नामा-करोदादित्यस्तद्रूप मभवदादित्यो वा ऽईशान ऽआदित्यो ह्यस्य सर्व्वस्येष्टे सो ऽब्रवीदेतावान्वा

ऽस्मि मा मेतः परो नाम धा इति ॥ १७ ॥

तान्येतान्यष्टावग्निरूपाणि । कुमारो नवमः
सैवाग्नेस्त्रिवृत्ता ॥ १८ ॥

यद्वेवाष्टावग्निरूपाणि । अष्टाक्षरा गायत्री तस्मा-
दाहुर्गायत्रो ऽग्निरिति सोऽयं कुमारो रूपाण्यनु-
प्राविशन्न वा ऽअग्निं कुमारमिव पश्यन्त्येतान्ये-
वास्य रूपाणि पश्यन्त्येतानि हि रूपाण्यनु-
प्राविशत् ॥ १९ ॥

तमेतꣳ संव्वत्सरऽएव चिनुयात् । संव्वत्सरे
ऽनुब्रूयाद्द्वयोरित्यु हैक ऽआहुः संव्वत्सरे वै तद्रेतो
ऽसिच्यत संव्वत्सरे कुमारो ऽजायत तस्माद्द्वयो-
रेव चिनुयाद्द्वयोरनुब्रूयादिति संव्वत्सरे त्वेव
चिनुयात् संव्वत्सरे ऽनुब्रूयाद्यदाव रेतः सिक्तं
तदेव जायते तत्ततो विक्रियमाणमेव वर्धमानꣳ
शेते तस्मात् संव्वत्सरऽएव चिनुयात् संव्वत्सरे
ऽनुब्रूयात्तस्य चितस्य नाम करोति पाप्मानमेवास्य
तदपहन्ति चित्रनामानं करोति चित्रो ऽसीति
सर्व्वाणि हि चित्राण्यग्निः ॥ २० ॥ ३ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [१. ३.] ॥

त मब्रवीदुग्रो ऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोद्वायुस्तद्रूप मभवद्वायुर्व्वा ऽउग्रस्तस्माद्यदा बलवद्वात्युग्रो व्वातीत्याहुः सो ऽब्रवीज्ज्यायान्वा ऽअतो ऽस्मि धेह्येव मे नामेति ॥ १३ ॥

त मब्रवीदशनिरसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोद्विद्युत्तद्रूप मभवद्विद्युद्वा ऽअशनिस्तस्माद्यं व्विद्युद्धन्त्यशनिरवधीदित्याहुः सो ऽब्रवीज्ज्यायान्वा ऽअतो ऽस्मि धेह्येव मे नामेति ॥ १४ ॥

त मब्रवीद्भवो ऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोत् पर्ज्जन्यस्तद्रूप मभवत् पर्ज्जन्यो वै भवः पर्ज्जन्याद्धीद सर्व्वं भवति सो ऽब्रवीज्ज्यायान्वा ऽअतो ऽस्मि धेह्येव मे नामेति ॥ १५ ॥

त मब्रवीन्महान्देवो ऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोच्चन्द्रमास्तद्रूप मभवत् प्रजापतिर्व्वै चन्द्रमाः प्रजापतिर्व्वै महान् देवः सो ऽब्रवीज्ज्यायान्वा ऽअतो ऽस्मि धेह्येव मे नामेति ॥ १६ ॥

त मब्रवीदीशानो ऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोदादित्यस्तद्रूप मभवदादित्यो वा ऽईशान आदित्यो ह्यस्य सर्व्वस्येष्टे सो ऽब्रवीदेतावान्वा

ऽस्मिन्मा मेतः परो नाम धा इति ॥ १७ ॥

तान्येतान्यष्टावग्निरूपाणि । कुमारो नवमः सैवाग्नेस्त्रिवृत्ता ॥ १८ ॥

यद्वेवाष्टावग्निरूपाणि । अष्टाक्षरा गायत्री तस्मा-दाहुर्गायत्रो ऽग्निरिति सोऽयं कुमारो रूपाण्यनु-प्राविशन्न वा ऽअग्निं कुमारमिव पश्यन्त्येतान्ये-वास्य रूपाणि पश्यन्त्येतानि हि रूपाण्यनु-प्राविशत् ॥ १९ ॥

त मेतꣳ संव्वत्सर ऽएव चिनुयात् । संव्वत्सरे ऽनुब्रूयाद्वयोरित्यु हैक ऽआहुः संव्वत्सरे वै तद्रेतो ऽसिञ्चन्त्स संव्वत्सरे कुमारो ऽजायत तस्माद्वयो-रेव चिनुयाद्वयोरनुब्रूयादिति संव्वत्सरे त्वेव चिनुयात् संव्वत्सरे ऽनुब्रूयाद्यद्वाव रेतः सिक्तं तदेव जायते तत्ततो व्विक्रियमाण मेव व्वर्धमानꣳ शेते तस्मात् संव्वत्सर ऽएव चिनुयात् संव्वत्सरे ऽनुब्रूयात्तस्य चितस्य नाम करोति पाप्मान मेवास्य तदपहन्ति चित्रनामानं करोति चित्रो ऽसीति सर्व्वाणि हि चित्राण्यग्निः ॥ २० ॥ ३ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [१. ३.] ॥

तृतीयब्राह्मणे अपादीन्यष्टौ रूपाणि चयनोपयुक्तानि उच्यन्ते । ततः कुमारोत्पत्तिः । तस्याष्टौ नामानि, अष्टौ रूपाणि × × × "प्रजापतिरग्निरूपाण्यभ्यध्यायत्"—इति * वक्ष्यमाणमन्त्र-विधानोपयोगीनि मन्तव्यम् । अथवा पुरुषादिपञ्चपशूनुपालभ्य संवत्सरपर्यन्त मुख्याग्निं धारयित्वा चयनाय दीक्षत इति वक्ष्यते †, तदर्थ मितिहासाख्यान मिति ।

"प्रजापतिर्वा इद मिति । पुरुषात् उदकसृष्टिं लोकप्रसिद्धामाह— "तस्मात् पुरुषात् तस्मादापो जायन्त इति ॥ १ ॥

"आपोऽब्रुवन्निति । प्रजापतिना सृष्टाः 'आपः' 'क्व' प्रदेशे 'वयं' 'भवाम' तिष्ठाम 'इति' प्रजापतिम् 'अब्रुवन्' । ततस्तेन तपनं कुरुतेत्युक्ता 'अतप्यन्त' । ततः 'फेनं' सृष्टवन्तः ॥ २ ॥

"फेनोऽब्रवीदिति । तस्मात् फेनात् मृदुत्पत्तिः समुपपादयति— "एतद्वै फेन इति । उदकमध्ये वायुवशेन परिभ्रमणं प्लवन मेव फेनस्य तपःकरणम् । 'स यदा उपहन्यते', संहता भवति, तदा मृत्तिकैव भवति ॥ ३ ॥

"मृदब्रवीदिति । मृत्तिकायाः सिकताः । 'विकृषन्ति' भूमि-कर्षण मेव मृदस्तप इत्यर्थः । 'यद्यपि सुसारस्यं विकृषन्ति' यथा मृत्तिका चूर्णीकृता भवति, तथा विकर्षणेन सा मृत् सिकता भवति ॥ ४ ॥

एतावत्पर्यन्तं "क्वाहं भवति"—इति प्रजापतिं प्रति उदक-फेनमृद्भिः वचनम्, इत उत्तरं नास्ति; अत एव पूर्वत्र त्रये "ताः फेन मसृजन्त"—"स मृद मसृजत"—"सा सिकता असृ-

* इतः परतने एव ब्राह्मणे (४ ब्रा० १ का०) द्रष्टव्यम् ।

† एतदपीतः परतने एव ब्राह्मणे द्रष्टव्यम् ।

जत"–इति अबादीनां स्रष्टृत्व मुक्तम्, इत उत्तरं तदभावात् "सिकताभ्यः शर्करा मसृजतेत्यादौ प्रजापतेः स्रष्टृत्व मुच्यते ।

"तस्मात् सिकता इति । 'अन्ततः' अन्ते 'सिकताः शर्करा भवन्ति' । 'अश्मा' पाषाणोऽपि अन्ततः शर्करा भवन्ति । 'तस्मात्' अश्मनः पाषाणात् 'अयः' उत्पादितवान् । अश्मनोऽयःकारणत्व मुपपादयति— "अश्मनो यो धमन्तीति । अयसो हिरण्यत्वं प्रतिपादयति— "बहुधा तं हिरण्यसङ्काश मिति ॥ ५ ॥

भूमेर्गायत्रीत्व मुपपादयितु माह— "तद्यदसृज्यताक्षर-दिति । एव मबादिक मुत्तरोत्तरक्रमेण सृष्टा अक्षरत् । तस्मात् क्षरणात् 'अक्षरम्' । 'अक्षरत्'–इति लङडागमे रूपम् । अडा-डागमसाश्लिष्टेन अक्षरं सम्पन्नम् । यस्मात् प्रजापतिः अष्टौ कृत्वा-क्षरत्, तैवं संज्ञासाम्यात् अष्टाक्षरा गायत्री सम्पन्ना ॥ ६ ॥

"अभूद्वा इयं प्रतिष्ठेतीति । 'इयम्' एव आद्यसृष्टिः सर्वेषां 'प्रतिष्ठा' 'अभूत्' 'इति' भूम्यात्मना सम्पन्ना, तस्या बहुधा प्रथनात् पृथिवीत्वम् ।

अथ कुमारोत्पत्तिं दर्शयितु माह— "तस्यां अस्यां प्रति-ष्ठाया मिति । 'तस्यां' पृथिव्यां 'भूतानि भूतपतिः च' 'संवत्सराय' 'संवत्सरसाध्याय कर्मणे 'अदीक्षन्त' दीक्षां कृतवन्तः । दीक्षा-कारणं यजमानपत्न्योः विहित मिति तौ दर्शयति— "भूता-नाम्पतिर्गृहपतिरिति । तत्र भूतपतिः 'गृहपतिः' यजमानः 'आसीत्' । 'उषाः' उषोदेवता 'पत्नी' × × × ॥ ७ ॥

शब्दाना मर्थं माह— "तद् यानि तानि भूतान्यृतव इति । 'यानि भूतानि' इत्युच्यन्ते, तानि ऋतवोऽपि, ऋतुपतिः संवत्सरः । "सोषाः पत्नी"–इत्युक्तम् । 'सा', संवत्सरस्य यज-

मानदपत्वात् 'चोषसी' उषसो धर्ता देव एव खलु भूयो-ऽवयवैः सहितः उषोनामपदोयुक्तः। संवत्सरो यजमानः स्वपत्न्यां सुषसि रेतः सिक्तवान्, तत् सिक्तं रेतः संवत्सरान्ते कुमारात्मना जातम्। यद्वा संवत्सर इति असमस्तं पदम्। संवत्सरपर्यन्तं रेतः सिक्तवान्, रेतःसेकः सोऽसौ वत्सरः, कुमारो-त्पत्तिरेकः, इति वर्षद्वयं जातम्। एतदेवाभिप्रेत्य द्वयोरिति च हैक आहुः। "संवत्सरो वैतद् रेतोऽसिञ्चत् संवत्सरे कुमारोऽजायत"-इति वक्ष्यते।

उत्पन्नस्य कुमारस्य अष्टौ रूपाणि दर्शयितुमाह— "सोऽरोदीत्, तं प्रजापतिरब्रवीदित्यादिना। हे 'कुमार' 'श्रमात् जातः' त्वं किमर्थं 'रोदिषि ?-'इति' प्रजापतिनोक्ते, स आह— 'अहितनामा' अकृतनामधेयः, अत एव 'अनपहतपाप्मा' 'अस्मि', अतः पापविमोचनाय 'मे' मम नामधेयं कुरु इति।

प्रसङ्गात् किञ्चिद् धर्मं दर्शयति— "तस्मात् पुत्रस्येति। 'जातस्य पुत्रस्य' नक्षत्रनाम अश्वयुजः स्वातिः हस्तः इत्यादि 'नाम' नामकरणं 'कुर्यात्', तेन तस्य 'पाप्मानमेव' 'अपहन्ति' अपहतवान् भवति। पुनः 'द्वितीयं' व्यावहारिकं माता पुत्रादि-नाम करोति। 'तृतीयम्' आहिताग्निरिति। एवं नामकरणेन 'अस्य' पुत्रस्य 'पाप्मानम्' अपहतं कृतवान् भवति॥ ८, ९॥

एवं नामधेयाय प्रार्थितवतः कुमारस्य रुद्र-सर्वादीन्यष्टौ नामानि प्रदर्शयिष्यन्ते *। अग्नेः रुद्रात्मकत्वात् तदुचिता

---

* "अग्निꣳ हृदयेन, अशनिꣳ हृदयाग्रेण, पशुपतिं कृत्स्न-हृदयेन, भवं यक्ना। शर्वं मतस्नाभ्याम्, ईशानं मन्युना, महा-देवमन्तःपर्शव्येन, उग्रं देवं वनिष्ठुना"—इति मा० सं० ३९, ८।

अष्टौ मूर्त्तयो वक्तव्याः। रुद्रस्य हि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाश-सूर्यचन्द्रयजमानाख्या अष्टौ मूर्त्तयः सन्ति, भवादिनामानि च। ता एव अग्नेः एष्वपि निरूपयिष्यन्ते।

तत्र प्रथमं नाम निर्दिशति— "स अब्रवीद्रुद्रोऽसीति *। अग्निरेव रुद्रो नामभागभवदित्यर्थः। यद्वा 'अग्निस्तद्रूप मभवत्' रुद्रनामव्यपदेश्योऽग्निरित्यर्थः †।

अग्ने रुद्रत्व मुपपादयति— "यदरोदीदिति। अनेन तेजोमूर्त्तिरुक्तेति मन्तव्यम्। 'रुद्रः' रुद्रनामा 'सः' कुमारः प्रजापतिम् 'अब्रवीत्',— 'अतः' रुद्रनाम्नः ज्यायान् महत्तरोऽस्मि, तस्मात्तन्नाम नास्तु मित्यर्थः; अतो 'मे नाम' अन्यद् 'धेहि' कुर्वेवेति ॥ १० ॥

"स अब्रवीत् सर्वोऽसीतीति ‡। तस्य सर्व इति द्वितीयं नाम, तस्य अपो रूपम्। अपां सर्वत्व मुपपादयति— "आपो वै सर्व इति। 'वै'-शब्दद्योतितां श्रुति माह— "अद्भ्यो हीद मिति। अद्भ्यः सर्वं जगदुत्पद्यते। आपो वा इदं सर्वं विश्वा भूतानि "आपो वा इदमग्रे सलिल मासीत्" -इति §। अतो जलात्मत्वं च "सलिलं सर्व मा इदम्"-इत्यत्र ‖ श्रुतम्। "ज्यायान् वा अतोऽस्मि धेह्येव मे नामेतीति। तस्य प्रतिनामकरणं नाम्नातम्; एकस्य पुरुषस्य एक-

---

* "रुद्रः"—इत्यादि अथ० सं० १५. ५. ११, १० ।
† "रुद्रो वा एषः यदग्निः"—इति तै० ब्रा० २. १. २. १ ।
‡ 'शर्वः'—इत्यादि अथ० सं० १५. ५. ५, ४ ।
§ तै० सं० ५. ६. ४; ७. ५; ७. १. ५; तै० ब्रा० १. १. ३. ५ ।
‖ ऋ० सं० १०. १२९. ३ । तै० ब्रा० ५. २. ५, ६ ।

तत्त्वं सम्भव मित्यर्थः । "सोऽयं कुमारो रूपाणीति । 'कुमारः' अग्निः स्वनामभिः रुद्रसर्वादिभिरष्टभिः प्रतिपाद्यानि, मन्यु-दक्षौषध्यादीनि अष्टौ रूपाणि अनुप्रविष्टवान् । स कुमारोऽग्निः तत्तद्रूपेभ्यः पृथग्भूतो न दृश्यत इति तात्पर्यम् ॥ १९ ॥

अथ संवत्सरपर्यन्त मुख्याग्निधारणं कर्त्तव्य मिति दर्शयितु माह— "स नैतद् संवत्सर एव चिनुयादित्यादि । 'संवत्सर एव' संवत्सरपर्यन्तं स्थित्वेत्यर्थः । प्रसङ्गात् कञ्चिदर्थं दर्शयति— "संवत्सरेऽनुब्रूयादिति । वर्षपर्यन्तं गुरुसन्निधौ स्थित्वा अधीयत इति । "संवत्सरवासिने प्रब्रूयात्"—इत्यैतरेयकम् * । तत्र पक्षान्तरं दर्शयति— "द्वयोरित्वु हैक आहुरिति । केचित् संवत्सर-पर्यन्तं मुख्य मग्निं धारयित्वा, ततः संवत्सरे चयनं कर्त्तव्य मित्याहुः †, अनुवचनञ्च तथा करणीय मिति वदन्ति । तत्रो-पपत्तिं दर्शयति— "संवत्सरे वैतद्रेत इति । पूर्वं-'संवत्सरे' 'रेतोऽसिञ्चन्', 'स संवत्सरे कुमारोऽजायत' इति रेतस्से-कस्यैको वत्सरः, कुमारोत्पत्तावेक इति वर्षद्वयस्य समाम्नातत्वादिति । प्रथमं पक्षं सहेतुकं सिद्धान्तयति— "संवत्सरे त्वेव चिनुयादिति । 'तु'-शब्दो वर्षद्वयपक्षनिवृत्त्यर्थः । रेतस्से-कानन्तर मेव कललबुद्बुदपिण्डादिक्रमेण वर्षात् प्रागेव कुमारोत्पत्तेरित्यर्थः ‡ ।

---

* "नानन्तेवासिने प्रब्रूयात्, नासंवत्सरवासिने, नो एवासंवत्सरवासिने, नाब्रह्मचारिणे, नाब्रह्मचारिणे, नो एवाब्रह्मचारिणे, नानभिप्रायाय"—इत्यादि ऐ० आ० ५. ३. ३ अ० ४ ।

† एतदेव पुरस्तादुक्तं भाष्ये 'वक्ष्यते'—इति (४४ पृ० ५ पं०) ।

‡ "शुक्रशोणितसंयोगात्प्राक्पिण्डसंयोगाच्च सत् कथ मिदं शरीरं

"तस्य चित्तस्य नामेति। चयनसम्बन्धाच्चित्नाम सम्पन्न मिति तात्पर्यम्। चित्रत्व मग्नेरुपपादयति— "सर्वाणि हि चित्राण्यग्निरिति। धूम्रोदकौषध्यादीनां रूपाणा मग्न्यात्मकत्वात् तस्य चित्रत्व मिति। किञ्च यद्यत् चित्रवर्णं तत्तत् सर्व मग्निरेव; शुक्लभास्वररूपत्वात् तस्येति ॥ २० ॥ २ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे प्रथमेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम् ,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरीं त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्रा कल्पवाजिद्विपसहितरथौ सायणः सिङ्गणार्यौ ,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥

पदं संयम्यते• सौम्यो भवति, एकरात्रोषितं कललं भवति, पञ्चरात्राद् बुद्बुदः, सप्तरात्रात् पेशी, द्विसप्तरात्रादर्बुदः, पञ्चविंशतिरात्रः स्वस्थितो घनो भवति, मासमात्रात् कठिनो भवति, द्विमासाभ्यन्तरे शिरः सम्पद्यते, मासत्रयेण ग्रीवाव्यादेशो, मासचतुष्केण त्वग्व्यादेशः, पञ्चमे मासे नखरोमव्यादेशः, षष्ठे मुखनासिकाक्षिश्रोत्रं च सम्भवति, सप्तमे चलनसमर्थो भवति, अष्टमे बुद्ध्याध्यवस्यति, नवमे सर्वाङ्गसम्पूर्णो भवति, •—•, दशमे मासे प्रजायते"—इत्यादि निरु० १४. ६।

ऽइति तान्नाना देवताभ्य आलिप्सत वैश्वकर्मणं पुरुषं वारुणमश्व मैन्द्र मृषभं त्वाष्ट्र मवि माग्नेय मजम् * ॥ ५ ॥

स ऐक्षत । नाना वा ऽइदं देवताभ्य आलिप्सेऽग्नेर्वा इमानि रूपाणि कामये हन्तैनानग्निभ्यः कामायालभा ऽइति तानग्निभ्यः कामायालभत तद्यदग्निभ्य इति बहूनि ह्यग्निरूपाण्यभ्यध्यायदथ यत् कामायेति कामेन ह्यालभत तानाप्रीतान् पर्यग्निकृतानुदीचो नीत्वा समज्ञपयत् ॥ ६ ॥

स ऐक्षत । या वै शीर्ष्वध्यासिष मिमास्ताः शीर्षस्तु हन्त शीर्षाण्येवोपदधा इति स शीर्षाण्येवोत्कृत्योपादधत्ताथेतराणि कुसिन्धान्यप्सु प्राप्लावयत्तेन यज्ञं समस्थापयन्नेन्मे यज्ञो विकृष्टो ऽसदित्यात्मा वै यज्ञो नेन्मेऽयमात्मा विकृष्टो ऽसदित्येतेन पशुनेष्ट्वा तत् प्रजापतिरपश्यद् यथैतस्याग्नेरन्तं न पर्य्यैत् † ॥ ७ ॥

* 'माग्नेयमजम्'—इति क। 'माग्नेयमणुम्'—इति ग, घ।

† 'पर्य्यैत्'—इति ग।

स ऐक्षत। य मिम मात्मान मप्सु प्रापिप्लवं त मन्विच्छानीति त मन्वैच्छत्तदयदेषा मप्सु प्रविष्टानां प्रत्यतिष्ठत्ता आपः सममरदथ यदस्यां तां मृदं तदुभयए सम्भृत्य मृदं चापश्चेष्टका मकरोत्तस्मादेतदुभय मिष्टका भवति मृच्चापश्च ॥ ८ ॥

स ऐक्षत। यदि वा ऽइद मित्थ मेव सदात्मान मभिसंस्करिष्ये मर्त्यः कुणपोऽनपहतपाप्मा भविष्यामि हन्तैतदग्निना पचानीति तदग्निनापचत्तदेनदमृत मकरोदेतद्वै हविरमृतं भवति* यदग्निना पचन्ति तस्मादग्निनेष्टकाः पचन्त्यमृता एवैनास्तत् कुर्व्वन्ति ॥ ९ ॥

तद्यदिष्ट्वा पशूनापश्यत्। तस्मादिष्टकास्तस्मादिष्ट्वैव पशूनेष्टकाः कुर्यादनिष्टका ह ता भवन्ति याः पुरा पशोः कुर्व्वन्त्यथो ह तदन्यदेव† ॥ १० ॥

तद्यास्ताः श्रियः। एतानि तानि पशुशीर्षाण्यथ यानि तानि कुसिन्धान्येतास्ताः पञ्च चितय-

* 'भवति'—इति ग, घ।
† 'तदन्यदेव'—इति ग।

स्याद्यत् पशुशीर्षाण्युपधाय चितौ यिनोत्येतैरेव त-च्छीर्षभिरेतानि कुसिम्भानि सन्दधाति ॥ ११ ॥

त ऽएते सर्व्वे पशवो यदग्निः* । तस्मादग्नौ पशवो रमन्ते पशुभिरेव तत् पशवो रमन्ते तस्माद्यस्य पशवो भवन्ति तस्मिन्नग्निराधीयते ऽग्निर्ह्येष यत् पशवस्ततो वै प्रजापतिरग्निर-भवत् ॥ १२ ॥

तद्धैक ऽआहुः । अथैवैतैः सर्व्वैः पशुभि-र्यजेत यद्वा ऽएतैरत्र सर्व्वैः प्रजापतिरयक्ष्यत तदेवाग्नेरन्तं पर्य्यैष्यत्तद्यदेतैरेव सर्व्वैर्यजेत तदे-वाग्नेरन्तं परीयादिति न तथा कुर्याद् देवानां तदितादियादथो पथस्तदियादथो किं ततः सम्भ-रेदेतानि वा ऽएतत् कुसिम्भान्येताश्चितीः सम्भरति तस्मात्तथा न कुर्यात् ॥ १३ ॥

यदेवैतान् पशूनालभते । आयतनमेवैतदग्नये करोति न ह्यनायतने कश्चन रमते ऽन्नं वा ऽआ-यतनं तदेतत् पुरस्तान्निदधाति तदेनं पश्यन्नग्नि-रुपावर्त्तते ॥ १४ ॥

---

* 'यदग्निः'—इति ग ।

पुरुषोऽश्वो गौरविरजो भवन्ति। एतावन्तो वै सर्व्वे पशवोऽन्नं पशवस्तद्यावदन्नं तदेतत् पुरस्तान्निदधाति तदेनं पश्यन्नभिऽपावर्त्तते ॥ १५ ॥

पञ्च भवन्ति। पञ्च ह्येतेऽग्नयो यदेताश्चितयस्तेभ्य एतत् पञ्चायतनानि निदधाति तदेनं पश्यन्नभिऽपावर्त्तते ॥ १६ ॥

तद्यदग्निभ्य इति*। बहवो ह्येतेऽग्नयो यदेताश्चितयोऽथ यत् कामायेति यथा तं काम माप्नुयाद्यजमानो यत् काम एतत् कर्म्म कुरुते ॥ १७ ॥

पुरुषं प्रथम मालभते। पुरुषो हि प्रथमः पशूना मथाश्वं पुरुषऽ ह्यन्वश्वो† ऽथ गा मश्वऽ ह्यनु गौरथाविं गाऽ ह्यन्वविरथाज‡ मविऽ ह्यन्वजस्तदेनान्यथापूर्व्वं यथाश्रेष्ठ मालभते ॥ १८ ॥

तेषां विषमा रशनाः स्युः। पुरुषस्य वर्षिष्ठाथ ह्रसीयस्यथ ह्रसीयसी तद्यथारूपं पशूनाऽ रशनाः करोत्यपापवस्यसाय सर्व्वास्त्वेव समाः स्युः

* 'इति'—इति क।

† 'ह्यन्वश्वो'—इति क।

‡ 'ह्यन्वविरथाज'—इति ख।

सर्व्वाः सदृश्यः सर्व्वे ह्येते समाः सर्व्वे सदृशा* अनयो ह्युच्यन्ते † ऽन्नं ह्युच्यन्ते तेन समास्तेन सदृशाः ॥ १९ ॥

तदाहुः । कथमस्यैषोऽग्निः पञ्चेष्टकः सर्व्वः पशुष्वारब्धो भवतीति पुरोडाशकपालेष्वेवाप्यत इयं प्रथमा मृन्मयीष्टकाथ यत्पशुमालभते तेन पश्विष्टकाप्यतेऽथ यदश्वा अभितो हिरण्यशकलौ भवतस्तेन हिरण्येष्टकाप्यतेऽथ यदिध्मो यूपः परिधयस्तेन व्वानस्पत्येष्टकाप्यतेऽथ यदाज्यं प्रोक्षण्यः पुरोडाशस्तेनान्नं पञ्चमीष्टकाप्यत एवमु हास्यैषोऽग्निः पञ्चेष्टकः सर्व्वः पशुष्वारब्धो भवति ॥ २० ॥

तेषां चतुर्व्विंशतिः सामिधेन्यः । चतुर्व्विंशत्यर्द्धमासो वै संव्वत्सरः संव्वत्सरो ऽग्निः‡ यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतत् समिन्द्धे ॥ २१ ॥

---

* 'सदृशाः'—इति क, ख, च ।

† ह्युच्यन्ते'—इति क ।

‡ 'संव्वत्सरोऽग्नि-'—इति ग ।

यद्वेव चतुर्व्विꣳशतिः * । चतुर्व्विꣳशत्यक्षरा वै गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतत् समिन्धे ॥ २२ ॥

यद्वेव चतुर्व्विꣳशतिः । चतुर्व्विꣳशो वै पुरुषो दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्याश्चत्वार्य्यङ्गानि पुरुषः प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतत् समिन्धे ॥ २३ ॥

उभयीर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चान्वाह । प्राणो गायत्र्यात्मा त्रिष्टुप् प्राण मेवास्य गायत्रीभिः समिन्ध आत्मानं त्रिष्टुब्भिर्मध्ये त्रिष्टुभो भवन्त्यभितो गायत्र्यो मध्ये ह्यय मात्माभितः प्राणा भूयसीः पुरस्ताद्गायत्रीरन्वाह कनीयसीरुपरिष्टाद्भूयाꣳसो हीमे पुरस्तात् प्राणाः कनीयाꣳस उपरिष्टात् ॥ २४ ॥

सोऽन्वाह । समास्त्वाग्न ऋतवो वर्द्धयन्त्विति प्रजापतिं विस्रस्तं यत्राग्निः समदधात्त मब्रवीद्या मत्सम्भिताः सामिधेन्यस्ताभिर्मा समिन्धस्वेति ॥ २५ ॥

---

* 'चतुर्व्विꣳशतिः'—इति क, ग, घ, ङ ।

स एता अपश्यत् । समास्त्वाग्न ऽऋतवो व्वर्द्धयन्त्विति समास्त्वाग्न ऽऋतवश्च व्वर्द्धयन्त्वित्येतत् संव्वत्सरा ऋषयो यानि सत्येति संव्वत्सराश्च त्वऽर्षयश्च सत्यानि च व्वर्द्धयन्त्वित्येतत् सं दिव्येन दीदिहि रोचनेनेत्यसौ वा ऽआदित्यो दिव्यꣳ रोचनं तेन सन्दीदिहीत्येतद्विश्वा ऽआभाहि प्रदिशश्चतस्र इति सर्वा ऽआभाहि प्रदिशश्चतस्र इत्येतत् * ॥ २६ ॥

ता एता एकव्याख्यानाः । एत मेवाभि यथित मेव संस्कुर्यादेतꣳ सन्दध्यादेतं जनयेत्ता आग्नेय्यः प्राजापत्या यदग्निरपश्यत्तेनाग्नेय्यो यत्प्रजापतिꣳ समैन्ध तेन प्राजापत्याः † ॥ २७ ॥

द्वादशाप्रियः । द्वादश मासाः संव्वत्सरः संव्वत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावते वैन मेतदाप्रीणाति ॥ २८ ॥

यद्वेव द्वादश । द्वादशाक्षरा वै जगतीयं वै

---

* 'इत्येतत्'—इति ग । 'इत्येतत्'—इति घ ।

† 'प्राजापत्याः'—इति ग , 'प्राजापत्याः'—इति घ ।

जगत्यष्टा हीदꣳ सर्व्वं जगदियमु वा ऽअग्नि-रस्यै हि सर्व्वो ऽग्निश्चीयते यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतदाप्रीणाति ॥ २९ ॥

यद्वेव द्वादश। द्वादशाक्षरा वै जगती जगती सर्व्वाणि छन्दाꣳसि सर्व्वाणि छन्दाꣳसि प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतदाप्रीणाति ॥ ३० ॥

ता एता ऊर्द्ध्वा अस्य समिधो भवन्तीति। प्रजापतिं विस्रस्तं यत्राग्निः समदधात् सोऽब्रवीद्या मत्स्मिता आपीयस्ताभि र्मा प्रीणीहीति ॥ ३१ ॥

स एता अपश्यत्। ऊर्द्ध्वा अस्य समिधो भवन्त्यूर्द्ध्वा ह्येतस्य समिद्धस्य समिधो भवन्त्यूर्द्ध्वा शुक्रा शोचीꣳष्यग्नेरित्यूर्द्ध्वानि ह्येतस्य शुक्राणि शोचीꣳषि भवन्ति द्युमत्तमेति वीर्यवत्तमेत्येतत् सुप्रतीकस्येति सर्व्वतो वा ऽअग्निः सुप्रतीकः सूनोरिति यदेनं जनयति तेनास्यैष सूनुः * ॥ ३२ ॥

* 'सूनुः'—इति ग, घ।

ता एता एकव्याख्यानाः । एत मेवाभि यद्येत मेव संस्कुर्यादेतꣳ सन्दध्यादेतं जनयेत्ता आग्नेय्यः प्राजापत्या यदग्निरपश्यत्तेनाग्नेय्यो यत् प्रजापति माप्रीणात्तेन प्राजापत्याः * ॥ ३३ ॥

ता व्विषमा व्विषमपदाः । व्विषमाक्षरा व्विषमाणि हि छन्दाꣳस्यथो † यान्यस्याध्यात्म मङ्गानि व्विषमाणि तान्यस्यैताभिराप्रीणाति ॥ ३४ ॥

व्वैश्वानरः पशुपुरोडाशः । व्वैश्वानरो वै सर्व्वेऽग्नयः सर्व्वेषा मग्नीना मुपाप्त्यै ॥ ३५ ॥

यद्देव व्वैश्वानरः । ऋतवो ‡ ह्येते यदेताश्चितयोऽग्नयो वा ऽऋतव ऋतवः संव्वत्सरः संव्वत्सरो व्वैश्वानरो यदग्नय इति ब्यादिति तद्दे-चयेद् द्वादशकपालो द्वादश मासाः संव्वत्सरः संव्वत्सरो व्वैश्वानर आग्नेय्यो याज्यानुवाक्या अग्निरूपाणा मुपाप्त्यै कामवत्यः कामाना मुपाप्त्यै ३६ ॥

---

* 'प्राणापत्याः'—इति ग ।

† '०स्यसो'—इति क ।

‡ 'ऋतुषो'—इति क ।

तद्वैके । कृत्यैवैतानि पशुशीर्षाणि विकृत्योपदधत्युभयेनैते पशव इति ते ह ते मर्त्याः कुणपाः सम्भवन्त्यनाप्तानि हि तानि तद तथाषाढिः सौश्रोमतेयस्तोपदधुः स ह क्षिप्र ऽएव ततो ममार ॥ ३७ ॥

हिरण्मयान्यु हैके कुर्वन्ति । अमृतेष्टका* इति वदन्तस्ता ह ता अनृतेष्टका न हि तानि पशुशीर्षाणि ॥ ३८ ॥

मृन्मयान्यु हैके कुर्वन्ति । उत्सन्ना† वा ऽएते पशवो यद्वै किञ्चोत्सन्नमिदं तस्य सर्वस्य प्रतिष्ठा तद्यत्रैते पशवो गतास्तत एनानधि सम्भराम इति न तथा कुर्याद्यो वा ऽएतेषामावृतं च ब्राह्मणं च न विद्यात्तस्यैव ऽउत्सन्नाः स्युः स एतानेव पञ्च पशूनालभेत यावदस्य वशः स्यात्ताꣳ ह्येतान् प्रजापतिः प्रथममालेभे श्यापर्णः सायकायनो‡ ऽन्तमोऽथ हैतानेवान्तरेणालभन्त

---

* 'कुर्वन्त्यमृतेष्टका'—इति क ।

† कुर्वन्त्युत्सन्ना'—इति क ।

‡ 'सायक्कायनो'—इति क ।

ऽद्यैतर्ह्यमौ द्वावेवालभ्येते प्राजापत्यश्च वायव्यश्च तयोरतो ब्राह्मण मुच्यते ॥ ३९ ॥ ४ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [२. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ द्वितीयाध्याये प्रथमे अग्निभ्यः कामाय पुरुषाश्वगोऽव्यजात्मकपञ्चपश्वालम्भश्च * । तत्र चतुर्विंशतिः सामिधेन्यः, वैश्वानरः पशुपुरोडाशः, कामपदयुक्ता याज्यानुवाक्याः प्रदर्श्यन्ते । अथ वायव्यैकपश्वालम्भश्च । तत्र सप्तदश सामिधेन्यः, अत्रापि प्राजापत्यः पशुपुरोडाशः, शुक्लपदयुक्ता याज्यानुवाक्याश्च विधास्यन्ते । पशुद्वयसाधारणं मन्यदामीप्रभृतिकं वक्ष्यते । एतत् सर्वं कात्यायनेन सूत्रितम् ;—

"चिकीर्षमाण उत्तरस्यां फाल्गुन्यां पौर्णमासेनेष्ट्वा पञ्च पशूनालभेताऽदक्षिणान्"-इत्युपक्रम्य †, "अग्निभ्यः कामाय पुरुषाश्वगोऽव्यजान्"-इति ‡, "समिध्यमानसमिद्धवत्यन्तरे समावापम् इति § अष्ट दधाति, आप्रियो द्वादशोर्ध्वं पञ्चेति"-इति ||,

* "अथ पशूनालभन्ते"—इत्यादि का० श्रौ० सू० १९. १. ८; इहापि भाष्ये परस्तात् (६. २. १. १९.) द्रष्टव्यम् ।

† का० श्रौ० सू० १९. १. ५ ।   ‡ १९, १, ८ ।

§ वा० सं० २७. १—९ । विहितास्य ता इहोत्तरत्र (६. २ ३१, ३५.) ।

|| १९. १. ११ । आप्रियश्च ताः वा० सं० २७. ११—२२ आम्नाताः ।

“एकादशान्तो मासमेवादि करोति , परिहृते पुरुषशक्त्युपमम्” –इति *, वैश्वानरः पशुपुरोडाश उपांशु , पशुदेवता च , आग्नेय्यो याज्यानुवाक्याः कामवत्यः”–इति †, “पशूनालभे-रन् , श्यामतूपरो वा प्राजापत्यः , षड् दद्यात् , वायवे वा नियुत्वते श्वेतलपुटौ द्वे दद्यात् , प्राजापत्यः पशुपुरोडाशो द्वादशकपाल उभयोः , काद्व्यौ याज्यानुवाक्याः प्राजापत्यस्य, नियुत्वत्यौ वायव्यस्य , वपाया वा, तुल्य मन्यत् सर्वेषु ‡”–इति ।

तत्र प्रथमं पशुपञ्चकावयवं विधातुं प्रजापतिवृत्तान्तं प्रस्तौति— “प्रजापतिरग्निरूपाण्यभ्यध्यायदिति । पूर्वं प्रजापति-रग्नेरष्टान्यष्टौ रूपाण्यभिध्यातवान् , कुमाररूपात्मना परि-णतम् पश्चिमवेष । स कुमारोऽग्निः मां पिता प्रजापतिरन्वि-च्छतीति ज्ञातवान् । ‘अन्त’ इति प्रश्ने । ‘मे’ मम ‘यद्’ रूपम् ‘एषः’ प्रजापतिः ‘न वेद’ न जानीयात् , ‘तद् रूपम्’ ‘प्रसामि’ प्रवानीति ॥ १ ॥

एवं ज्ञात्वा,— “स एतान् पञ्च पशूनपश्यदिति । तदात्मना परिणतु मिति शेषः । पश्यतियोगात् ‘पशु’-शब्दः सम्पन्न इति दर्शयति— “यदपश्यत् तस्मादेते पशव इति । पश्यतिः प्रत्य-क्षार्थ मस्तीति ज्ञात्वा पशुशब्दो निरुक्तः ॥ २, ३ ॥

“स एतान्निति । ‘तेषु’ पशुषु तादात्म्येन प्रविष्टम् ‘एतम्’ अग्निं प्रजापतिरद्राक्षीत् । पश्यन्त्येष्वग्नि मित्येतस्य देवनिमित्तादधि-करणसाधनः पशुशब्द इत्याह— “तस्मादेवैते पशव इति ॥ ४ ॥

---

* का० श्रौ० १६. १. १२ सू० ।

† का० श्रौ० १६. १. २५ , २६ , २७ सू० ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. १. ३८—४२ । दशपुरुषराज्य ६. २. ३ब्रा० मष्टव्यम् ।

"स ऐक्षतेति । 'सः' प्रजापतिः 'ऐक्षत' -स्वमतं विचारितवान् । तदेव दर्शयति— "इमे वा अग्नि रिति । 'अग्निः' 'इमे वै' पुरुषादिपञ्चपशवः एव, ततः पृथक् दृश्यन्त इत्यर्थः । 'इमानेव' अग्न्यात्मकानेतान् पशूनेव आत्मान मभिलक्ष्य 'संस्करवै' पशुभिः स्वरूपैः स्व मात्मानं संस्करिष्य इति पर्यालोचितवान् ।' पशूना मग्न्यात्मकत्वं विशदयति— "यथा वा अग्निरिति । अग्नेर्यथा दीपनधूमाभ्याहितदाहनभक्षसञ्छादनादयो धर्माः, ते पशुष्वपि दृश्यन्ते इत्यतस्तेषां तदात्मकत्वम् । 'चक्षुर्दीप्यते' प्रकाशयुक्तं रोचते, 'अस.' ग्रासो धूमः, 'अभ्याहितं' पुरःस्थितं वस्तु 'दहति', 'एवं' 'बप्सति' भक्षन्ति पशवः । "भस भर्त्सनदीप्त्योः"*, लिटि प्रथमपुरुषबहुवचने उसि द्विर्वचने कृते "घसिभसोर्हलि च" -इति † उपधालोपे रूप मिदम् । 'सीदति' अवसन्नं भवति ।

अग्निभ्यः कामाय पशव इति ‡ सिद्धान्तयितु बहुदेवतार्थं मालम्भनं पूर्वपक्षयति— "तान् नानादेवताभ्य इति । अमून् तान् पुरुषादीन् पञ्च पशून् 'नानादेवताभ्यः' बहुदेवताभ्यः 'आलिप्सत' आलब्धु मैच्छत् । "वैश्वकर्मणं पुरुषम्"-इत्यादिना पञ्चानां पशूनां पृथक्-पृथक् देवतासम्बन्ध उक्तः § ॥ ५ ॥

"स ऐक्षत मानेति । 'स.' प्रजापतिः एवं विचारितवान्,

---

* जु० प० १८ धा० ।

† पा० सू० ६. ४. १०० (वै०) ।

‡ पुरस्तादुक्तं ६४ पृ० १५ पं द्रष्टव्यम् (का० श्रौ० सू० १६. १. ८.) । वक्ष्यति चात्राप्यनुपदम् ६ कं० (५४ पृ० ६ पं०, ६७ पृ० ४ पं०) ।

§ "पशु वैश्वकर्मणं पुरुषं, वारुणं मश्वम्, ऐन्द्रं मृषभं, त्वाष्ट्र मविम्, आग्नेय मज मिति"—इत्यादि (का० श्रौ० सू० १६. १.) कर्कोक्तमत्र विचार्यम् ।

——किमर्थं 'नाना' बह्वीभ्यः 'देवताभ्यः' पशूनालब्धुमिच्छामि ? ['अग्नेः उ अहम्'–इति पदच्छेदः] अहं तु अग्नेरेव 'रूपाणि' 'कामये'। 'हन्त' इति साध्यसाधनयोर्वैयधिकरण्यजनिते आश्चर्ये। 'एतान्' पशून् 'कामाय' कामगुणयुक्ताय 'अग्निभ्य' अग्नये 'आलभे'–'इति' ऐक्षतेत्यन्वयः। कामायाग्निभ्य इति सामानाधिकरण्ये कथं अग्निभ्य इति बहुवचनम् ? तत्राह— "तद् यदग्निभ्य इति। अग्निरूपापेक्षायां बहुवचनम्। 'तान्' अष्टाविति प्रागुक्तम्। "आप्रीतानिति। प्रयाजयाज्यादिभिराप्रीभिः पर्यग्निकरणेन च संस्कृतान्, तदनन्तर मेव 'उदीचो नीत्वा' शामित्रदेशं प्रापय्येत्यर्थः। 'सञ्ज्ञपनं' नाम मारणम् *। मारणार्थं नयेदित्यर्थः ॥ ६ ॥

पशुशीर्षोपधानं विधास्यन्, तदर्थं प्रजापतिकर्तृकं तदुपधानं दर्शयति— "स ऐक्षत या वै श्रीरिति। द्वितीयाबहुवचनान्तम्। अत्र श्रीशब्देन अग्निरूपाणि विवक्षितानि। तानि 'अभ्यध्यासिषम्' ध्यानवानस्मि। 'ताः' इमाः श्रियः 'शीर्षसु' चतुराद्याश्रयेषु वर्तन्ते। 'हन्त'–इति हर्षे। "अतः शीर्षाण्येवेत्यादि। निगदसिद्धम् † ॥

पशुशरीराणामिष्टकोपकारित्वं विवक्षन्नाह— "इतराणीति। अजशरीरस्य यज्ञे उपकरिष्यमाणत्वात् 'इतराणि' पुरुषादीनां चतुर्णां पशूनां 'कुसिन्धानि' मूर्धरहितानि

---

* "परिश्रिते पुरुषसञ्ज्ञपनम्"—इत्यादिः "वैश्यः पुरुषो राजन्यो वा" —इत्यन्तो ग्रन्थः का० श्रौ० सू० १६. १. १४—१७ द्रष्टव्यः।

† तत्प्रकारश्चैव सूत्रं कात्यायनेन—"कण्ठेषु कृत्वा सप्ताहाय शिरांस्याहरति"—इति श्रौ० सू० १६. १. १८।

शरीराणि * 'अप्सु' 'प्राप्लावयत्' प्रक्षिप्तवान् । "चतुर्णां अप्सु काय-प्रासनम्"–इति कात्यायनेन च सूत्रितम् † ।

अजेन शरीरेण यज्ञं समापितवन्तः । एतेन यज्ञसमाप्तौ कारण माह— "नेन्मे यज्ञ इति । 'मे' मम 'यज्ञः' मध्ये 'विनष्टः' विच्छिन्नः 'नेत्' नैव 'असत्' माभूत् 'इति' । यज्ञविच्छेदे प्रजापतेः किं मायात मिति तत्राह— "आत्मा वै यज्ञ इति । एतेन पशुना यज्ञसमापने उपपत्तिं दर्शयति— "एतेन पशुनेष्टा तत् प्रजापतिरिति । 'यथा' येन प्रकारेण 'अग्नेः' 'अन्तं न पर्येत्' कार्त्स्न्येन न परिगतो भवेत्, 'तत्' कर्म 'प्रजापतिः' 'अपश्यत्' दृष्टवानित्यर्थः । यदि सर्वैः पशुभिर्यजेत, तदानी मेव यज्ञसमाप्तेः सिद्धत्वात् अग्नेरेवान्तं परिप्राप्तवान्, अग्निरूपाणि कार्त्स्न्येन प्राप्तवान् भवति, तदयुक्तम्; उत्तरत्र कर्तव्यस्य सद्भावादिति तात्पर्यम् ।

उत्तरत्र सर्वैः पशुभिर्यागः पूर्वपक्षयिष्यते— "तद्वैक आहु-रेवैतैः सर्वैः पशुभिर्यजेत"–इत्यादिना ‡ । यज्ञसमाप्त्यनन्तरं शिष्टस्य अजपशुशरीरस्य च अग्नौ प्रासनं सूत्रितम्— "अजेन चरति, संस्थिते तस्य शीर्षप्रासनम्"–इति § ॥ ७ ॥

यदर्थं अप्सु पशुचतुष्टयकायप्रासनम्, तदिदानी माह— "स ऐक्षत य इमा नालभ अप्सु प्राविप्लव मिति । 'आत्मा-

---

* "योऽग्नौ यद्रुक उ तन्मनान् यास्यां कुसिन्धं सुदृढं बभूव" —इति अथ० सं० १०. २. ३ ।

† का० श्रौ० सू० १६. १. १८ ।

‡ अस्मिन्नेव ब्राह्मणे त्रयोदशीं कण्डीं द्रष्टव्या (५६ पृ० ८ पं०) ।

§ का० श्रौ० सू० १६. १. २१, २२ ।

नम्' पशुदेहानित्यर्थः । 'प्रतिष्ठानां' प्रतिष्ठितानाम् 'एषां' पशूनां 'यत्' शरीरगतं रसादिकम् 'अप्सु' 'प्रत्यतिष्ठत्' प्रतिष्ठितम्, 'ताः' 'अपः' 'समभरत्' सम्भृतवान्; 'यत्' च अस्थिमांसादिकम् 'अस्यां' पृथिव्यां प्रतिष्ठितम्, 'तां' 'मृदं' मृत्तिकां सम्भृतवान्; 'तदुभयम्' 'अपो मृदञ्च' 'सम्भृत्य' संसृज्य 'इष्टका अकरोत्' * ॥ ८ ॥

पक्वा इष्टकाश्चेतव्या इति वक्तु माह— "स ऐक्षत यदि वा इद मित्थ मेव सन्तमात्मान मभिसंस्करिष्य इति । 'यदिदं' अपक्वदशापन्न मिष्टकारूपम् 'इत्थम्' अपाकेन 'एव' 'आत्मानम्' 'अभि'-लक्ष्य 'संस्करिष्ये', तर्हि 'मर्त्यं' मरणधर्मा 'कुणपः' [जीवरहितो देहः कुणप इत्युच्यते] अत एव 'अनपहतपाप्मा भविष्यामि'-इति विचार्य, ता इष्टका अग्निना पक्वा अकरोत्; अग्निना पक्व मेव 'हविः' 'अमृतम्' अमरणधर्मकम् 'भवति' इति । अग्निनेष्टकापाकः कर्त्तव्य इति दर्शयति— "तस्मा-दग्निनेष्टका इति ॥ ९ ॥

इष्टकाकरणकालं दर्शयति— "तद्यदिष्ट्वा पशुनाऽपश्यदिति । 'पशुना' यज्ञेन 'इष्ट्वा' इष्टवान् 'इष्टकाः', अत इष्टादनन्तरं कृता इतीष्टका शब्दो निरुक्तः । पशुयागात् पूर्व मिष्टकाकरणं निन्दति— "अनिष्टका ह ता भवन्तीति । 'अथो' 'अथो' पशुयागात् 'पुरा' इष्टकाकरणम् 'अन्यदेव' अयाज्ञीय मित्यर्थः ॥ १० ॥

पशुशीर्षोपधानानन्तर मिष्टकोपधानं पशुशिरःकबन्धसन्धान-

---

* तदुक्तम्—"ततो मृदिष्टकार्थं पक्व"—इति का० श्रौ० सू० १६ ३ २०।

रूपेण प्रशंसति— "तस्यास्ताः श्रिय एतानि तानि पशु-शीर्षाणीति ॥ ११ ॥

यदुक्तं पशुना अग्न्यात्मकत्वम्, तत् प्रशंसति— "स एते सर्वे पशवो यदग्निरिति । यतः पशुना अग्नेः तादात्म्यम्, अतः परस्पर मभिसम्बन्धो दृश्यत इत्याह — "तस्मादग्नाविति । अग्निरूपाणि कामयमानस्य प्रजापतेः पशुयागेन तच्छरीरा-त्मकेष्टकोपधानेन कि मायात मिति, तद् दर्शयति— "ततो वै प्रजापतिरग्निरभवदिति । ततः पशुयागेन तदात्मकोऽग्नि-रेव सम्पन्न इत्यर्थः । चयनस्य अग्निरूपत्वावाप्तिः फल मिति तात्पर्यम् ॥ १२ ॥

पूर्वं च पञ्चालम्भः, तथैकेन पशुना याग उक्तः, इदानीं त मेव पक्षं दृढयितुं सर्वपशुयागं पूर्वपक्षयति— "तदेक आहु-रिति *। 'अत्र' अग्नौ 'सर्वैः' पञ्चभिः पशुभिः 'यजेत'। 'यत्' यदि 'प्रजापतिः' 'सर्वैः' पशुभिः 'अयक्ष्यत' याग मक-रिष्यत्, 'तत् एव अग्नेः अन्तं' 'पर्यैष्यत्' अगमिष्यत्, न तथा कृतवान्। क्रियातिपत्तौ यजतेरेतेश्च लृङ्-प्रयोगः †। तस्मात् सर्वयागकरण मेवाग्न्यन्तगमन मित्यर्थः। तद् दूषयति— "न तथा कुर्यादिति ‡। 'तत्' तर्हि 'देवानाम्' 'इतात्' गमनात् 'इयात्' अपगतो भवतीत्यर्थः। तदेव विवृणोति— 'पथो पथः तदियात्' प्रजापतिस्तस्माद् यज्ञमार्गात् प्रच्यवेतेत्यर्थः ॥

सर्वयागपक्षे बाधां दर्शयति— "अथो किं ततः सम्भरेदिति ।

---

* का० श्रौ० सू० १६ १. १३ ।

† "लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ"—इति पा० सू० ३.३.१३९ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. १. २४ ।

एवं सति सम्भरणार्थता विरुध्यते ; सम्भरणार्थे हि कुसिन्धानाम् अप्सु प्राशनम् *, तत इष्टका मृद्भिरद्भिश्च कार्या ; अतः सर्वप्रचारे सम्भरणानुपपत्तिरित्यर्थः । कात्यायनस्तच्छाखान्तरवाक्यानुसारेणैकस्मिन्नपि सम्भरणानुपपत्तेः सर्वप्रचार मेकप्रचारं समविकल्पञ्चतवान् । तथाहि— "चतुर्णा मप्सु कायप्रासनम्, ततो मृदिष्टकार्थोपस्य, पञ्चेन प्रचरति, सप्तस्थिते तस्य शेषप्रासनम्, सर्वैरेके, एकस्यापि किं ततः सम्भरेदिति श्रुते."—इति †। एकस्यापि पशोरालम्भे 'किं ततः सम्भरेत्?' तत् तुल्य मेव। तस्माद् विकल्पः सर्वैर्वाऽनेन वेति ॥ १३ ॥

पश्वालम्भन मायतनकरणात्मना प्रशंसति— "यद्व वेवैतान् पशूनालभत इति। आयतनशब्दार्थं माह— "पशं वा इति। कार्यकारणयोरभेदात्। 'तदेतत्' पशुरूप मन्नं 'पुरस्तात् निदधाति', 'तत्' 'एनम्' 'पश्चम्' 'अग्निः' 'उपावर्त्तते' समीपे गतो भवति। यथा लोकेऽन्नार्थी पश्यन्नेवान्नं तत्समीपं गच्छति, तद्वदित्यर्थः ॥ १४ ॥

पशूननुक्रामति— "पुरुषोऽश्व इति। "एतावन्त इति। यतः 'सर्वे पशवः' एतेषु पुरुषगवाश्वादिषस्व अन्तर्भूताः, अत उपजीव्यानां सर्वेषा मन्नरूपाणां पशूना मवरोध इति नानाजातिनिबन्धना स्तुतिः ॥ १५ ॥

पशुगतपञ्चसङ्ख्यां प्रशंसति— "पञ्च भवन्ति, पञ्च ह्येते-

---

* 'कुसिन्धैः कुषितया मृदा अग्निचेष्टकानां दार्ढ्यं सम्पद्यते' —इति कर्कः (का॰ श्रौ॰ सू॰ १६ १. २३.)। पुरस्ताच्चेह द्रष्टव्यम् (७ क॰, ५४ पृ॰ १३ पं॰—६८ पृ॰ १ पं॰)।

† का॰ श्रौ॰ सू॰ १६ १ १६—२४।

ऽग्नय इति। चितिसङ्ख्यापेक्षया अग्नीनां पञ्चसङ्ख्यावत्त्वम् §। “पञ्चायतनानीति। पञ्चरूपाणि पञ्च स्थानानि कल्पयतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

“तद्यदग्निभ्य इतीति। एतद् वाक्यं पूर्ववद् व्याख्येयम् *। अग्निभ्यः कामायेति यदाग्निवद्रूपत्वं तद्रूपापेक्षेति ॥ १७ ॥

पशूना मालम्भनक्रमं विधत्ते— “पुरुषं प्रथम मालभत इति। “पुरुषं ह्यन्वञ्च इति। 'पुरुषम्' 'पशु'-लक्ष्म; पुरुषानुगामी यतोऽयम् इत्यर्थः। एव मुत्तरत्र। “यथापूर्व मिति। पूर्वामालभ्यानतिक्रम्य, यथाक्रम मित्यर्थः। 'यथाश्रेष्ठम्' तत्र ये ये श्रेष्ठाः, तानप्यनतिक्रम्येत्यर्थः ॥ १८ ॥

तेषां बन्धनार्थं रशना विधत्ते— “तेषां विषमा रशनाः स्युरिति। 'विषमाः' स्थौल्यह्रासवत्त्वेन भवन्ति। वैषम्यं च दर्शयति— “पुरुषस्य वर्षिष्ठाथ ह्रसीयसीत्यादि। पुरुषपश्वोः रशनाः 'वर्षिष्ठाः' अतिशयेन वृद्धा भवेत्। अत्र वर्षिष्ठेति स्थौल्यायामापेक्षया। “प्रियस्थिर”-इत्यादिना † वृद्धशब्दस्य वर्षिष्ठादेशः। 'अथ' अश्वपश्वोः 'ह्रसीयसी' आयामस्थौल्याभ्यां ह्रस्वा। तदपेक्षया गोपश्वोः ह्रस्वा। ततो द्वयोः। 'अथ ह्रसीयसी'-इति वीप्सया पूर्वपूर्वरशनापेक्षयोत्तरोत्तरह्रासो विवक्षितः ‡। “यथारूप मिति। पुरुषादिपशूना माकृतिवशादिक्र ममनतिक्रम्येत्यर्थः। “सर्वास्त्वेवेति। 'तु'-शब्दः पक्षा-

* इहापि (का० श्रौ० सू० १६. १. ७.) कर्कोक्तं द्रष्टव्यम्।

† पुरस्तात् (६७ पृ० ५ पं०) द्रष्टव्यम्।

‡ पा० सू० ६. ४. १५७।

§ "वनिष्ठरशनः पुरुषोऽनुपूर्व्या ह्रसीयसाम्" का० श्रौ० १६. १. ८।

न्तरद्योतनार्थः। सर्वा अपि रशनाः 'समाः' सदृशायामस्थौल्या इत्यर्थः। "सर्वास्त्वेव समाः"—इतिवाक्यस्य विवरणम्— "सर्वाः सदृश्य इति। यद्वा, आयामस्थौल्यादिना साम्यं वक्तुं पृथगुपन्यासः * ।

रशनासाम्य इत्युच्यते पशूनां परस्परसाम्यादित्याह— "सर्वे ह्येते समा इति। साम्य मेव दर्शयति— "अग्नयो ह्युच्यन्त इति। यस्मात् एते पशवोऽग्नय इत्युच्यन्ते, तदत्र मिति चोच्यन्ते। पशूना मग्नित्व मन्नात्मकत्वञ्च पूर्व मेव दर्शितम्— "स ऐक्षतेमे वा अग्निः"—इति †, "यद्वेवैतान् पशूनालभत आयतन मेवैतदग्नये करोति, न ह्यनायतने कश्चन रमते, अन्नं वा आयतनम्"—इति ‡ च। 'तेन' अग्नित्वेन सर्वे पशवः 'समाः सदृशाः' इति रशना अपि समाः कार्या इत्यर्थः ॥ १८ ॥

"तदाहुरिति। अग्निचयने पञ्चशताख्या इष्टका उपधेया इति वक्ष्यते §, तत्र पशुपरिग्रहेणैव पञ्चेष्टका अपि परिगृहीता इति अमुं तत् कथं पश्वालम्भमात्रेण तादृशस्याग्नेः स्वीकारः स्यात इति पृच्छति— "कथ मस्यैषोऽग्निरिति। 'अस्य' चिकीर्षमाणस्य यजमानस्य 'पञ्चेष्टकः' 'एषः' प्रक्रममाणः 'अग्निः' 'कथं' 'पशुषु' परिग्रहे 'आरब्धः' प्रक्रान्तो भवतीति। उत्तरत्र करिष्यमाणस्याग्नेः प्रथमं स्वीकारः कर्त्तव्य इत्यभिप्रायः।

पशुष्वेव पञ्चेष्टकाः सम्पादयति—"पुरोडाशकपालेषु न्वेवाप्यत इत्यादिना। चयने वैश्वानरादीनां पशुपुरोडाशानां सम्भरणात्

---

* 'सर्वेषां वा तुल्याः'—इति का० श्रौ० सू० १६. २. १०।

†, ‡ पुरस्तात् (५३ पृ० ५ क०, ५६ पृ० [illegible] क०) द्रष्टव्यम्।

§ द्वितीयप्रपाठकीयद्वितीयब्राह्मणादितस्तद् द्रष्टव्यम्।

तत्कपालेषु मृन्मयीष्टका भाव्यते, कपालानां मृन्मयत्वात् तादृशेष्टकाप्रारम्भः, पश्वालम्भेन पश्विष्टकाप्रारम्भः ।

वपावदानसमये हिरण्यशकलद्वयं निधातव्यम् । तदाहापस्तम्बः—"स्रुवा मुपस्तीर्य हिरण्यशकल मवधाय क्षत्वा वपा मवदाय हिरण्यशकल मुपरिष्टात् कृत्वाभिघारयति"—इति * । तथा चैतरेयकम्—"यद्यपि चतुरवत्ती यजमानः स्यादथ पञ्चावत्तैव वपाज्यस्योपस्तृणाति हिरण्यशकलो वपा हिरण्यशकल आज्यस्योपरिष्टादभिघारयति"—इति † । 'पय' 'पत्' तस्माद् 'वपा मभित.' पूर्वं मुपरिष्टाच्च 'हिरण्यशकलौ भवतः तेन हिरण्येष्टका' भवति । इध्मयूपपरिधिस्वीकारात् वानस्पत्येष्टकाधानेन उलूखलमुसलस्रुगाद्युपधान मुपसञ्चितम् । आज्यप्रोक्षणीपुरोडाशकरणेनाप्स्विष्टका भवति । 'पत.' सर्वासा मिष्टकाना पशुबन्धात् सङ्ग्रहेण ता अपि प्रारब्धा भवन्तीत्यर्थः ॥

यद्यपि सात्त्विको यज्ञ एव, अथापि मृन्मयकपालपश्वादिसम्बन्धात् पञ्चेष्टकासम्पादनं प्रागुक्तम्— "तदाहुः कथ मस्यैषोऽग्निः पञ्चेष्टकः ?"—इत्यादिना ॥ २० ॥

अत्र कात्यायनः "समिध्यमानसमिद्धवत्यन्तरे समास्त्वाग्न इति नव दधाति"—इति ‡ । दर्शपूर्णमासयोः पञ्चदश सामिधेन्यः § ;

---

* आप० श्रौ० सू० १६-२० प्रश्नयोरग्निचयनप्रसङ्गाख्य मस्ति ।

† ऐ० ब्रा० २. २. ४ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ १. ११ ।

§ यद्यपि तैत्तिरीयसामिधेनीसङ्ख्या एकादश्येव पर माद्यन्तयोः ऋचोस्त्रिस्त्रिरावृत्त्या पञ्चदश्येव सम्पद्यते । तदुक्तं पुरस्तात् "त्रिः प्रथमा मन्वाह त्रिरुत्तमाम् ताः पञ्चदश सम्पद्यते"—इति (१ का०

अत्र "समिध्यमानो अध्वरे"–इत्यृक् *, समिद्धो अग्न आहुत" –इत्यृक् †, अनयोः प्रकृतिगतयोः सामिधेनीमध्यपठितयो-र्ऋचोर्मध्ये "समास्त्वाग्न ऋतवो वर्द्धयन्तु"–इत्याद्या नव ‡ ऋचो दध्यात्। पूर्वं "प्र वो वाजा अभिद्यवः"–इत्याद्याः पञ्चदश §, इदानीं मध्ये निहिता नव, उभयस्य चतुर्विंशति-र्भवतीति तदेतद् दर्शयति— "तेषां चतुर्विंशतिः सामिधेन्य इति। अग्निसमिन्धनसाधनभूता ऋचः सामिधेन्य इत्युच्यन्ते। "समिधर आधाने षेण्यण्"–इति ‖। षेण्यण् प्रत्ययः। सामि-धेनीगतां चतुर्विंशतिसङ्ख्यां प्रशंसति— "चतुर्विंशत्यर्द्धमासो वै संवत्सर इति। संवत्सरस्य द्वादश मासाः, मासस्य द्वावर्द्धमासौ, इति संवत्सरस्य चतुर्विंशतिरर्द्धमासाः; तादृशः संवत्सर एवाग्निः; "संवत्सरे कुमारोऽजायत"–इति प्रागाम्नानात् ¶। अग्नेः संवत्सरात्मकत्वेन प्रकृतिं किमायातमिति, तत्राह— "यावानग्निरिति। 'अग्निः' 'यावान्' यत्परिमाणः, 'अस्य' अग्नेः 'यावती' यत्परिमाणा 'मात्रा' अवयवा यावन्तः, 'तावता'

---

२ अध्या० ५ ब्रा० ६, ७ क०)। ऋक्संहितायां आम्नातं "प्र वो वाजाः" —इति सूक्तं यद्यपि पञ्चदशर्गात्मकम् (३. २७. १—१५), तथापीह तस्य न ग्रहणं युज्यते, तत्र समिद्धवत्या ऋचोऽभावात् 'समिध्यमान-समिद्धवत्योरन्तरे'—इतिविधानस्य वैयर्थ्यापत्तेः।

* तै० ब्रा० ३. ५. २. ८ (तै० सं० ३ २८. ४)।

† तै० ब्रा० ३. ५. ३. १० (ऋ० सं० ५. २८. ५)।

‡ वा० स० २७ १—९, तै० सं० ४ १. ७ १—९।

§ तै० ब्रा० ३ ५. २. १—११। आद्यन्तयोर्ऋचोस्त्रिस्त्रिरावृत्त्यैव पञ्चदशत्वं सिद्धं सम्पद्यत इत्युक्तम्।

‖ पा० ४ ३ १२० सू० १० वा०। ¶ ४० पृ० २७ पं० द्रष्टव्यम्।

तत्परिमाणैः तैरवयवैरेव 'एनम्' अग्निं 'समिन्द्धे' सन्दीपितवान् भवति। अय अर्थः— अग्नेः संवत्सरात्मकत्वे संवत्सरस्य यावन्तो यावन्तोऽवयवाः मासार्द्धमासाद्यात्मानः, तावद्भिरवयवैः 'एनं' चित्याग्निं 'समिन्द्धे'। अथ वा "यावानग्निरिति, अवयवाग्निपरिमाणवचनम्; "यावत्यस्य मात्रेति, अवयवपरिमाणवचनम्; 'तावता' तत्परिमाणेनाग्निसंवत्सरात्मना 'एनम्' अग्निम् आहवनीयं 'समिन्द्धे' इति। अनेनाग्निः स्वय अग्निना समिद्धो भवतीत्युक्तं भवति। तथा च श्रूयते — "अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा"–इति * ॥ २१ ॥

प्रकारान्तरेण चतुर्विंशतिसङ्ख्यां प्रशंसति— "यद्वेव चतुर्विंशतिरिति। गायत्र्यात्मकत्व अग्नेः प्रागुक्तम्— "यद्वेवाष्टावग्निरूपाणि अष्टाक्षरा गायत्री, तस्मादाहुः गायत्रोऽग्निरिति"– इति †। "तावतैवेति। गायत्र्यक्षरसङ्ख्याकैरवयवैः 'एनम्' अग्निम् समिद्धवान् भवतीति ॥ २२ ॥

"यद्वेवेति। "चतुर्विंशो वै पुरुष इति। चतुर्विंशतिसङ्ख्याकावयवयुक्तः 'चतुर्विंशः'। तानेवावयवान् दर्शयति— "दश हस्त्या इति। हस्तयोर्मध्ये अङ्गुल्यो दश, पादयोर्मध्ये दश, 'चत्वार्यङ्गानि' पादद्वयमुखमस्तकाख्यानि। एवं चतुर्विंशतिरङ्गानि; 'पुरुषः' तत्तावयवयुक्तः 'प्रजापतिः' प्रजापतिरूपः। "स एव पुरुषः प्रजापतिरभवत्"–इत्यादिना पुरुषस्य प्रजापतित्व श्रुतम् ‡। प्रजापतेरग्नित्वञ्च "स पुरुषः प्रजापति-

* ऋ॰ सं १. १२. ६।
† पुरस्तात् ४१ पृ॰ ४पं॰ द्रष्टव्यम्।
‡ पुरस्तात् २ पृ॰ १६ पं द्रष्टव्यम्।

रभवदय मेव स योऽय मग्निश्चीयते"–इति * ; तथा चैवाध्याये "प्रजापतिरग्निरूपाण्यध्यायत्"–इत्युपक्रम्य , "ततो वै प्रजापति-रग्निरभवत्"–इत्यन्तेन † । "तावतैवैन मिति। तावत्परिमाणेन चतुर्विंशत्यक्षरात्मनाग्निना 'एनम्' अग्निं दीपितवान् भव-तीति ॥ २३ ॥

"उभयी गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चान्वाहेति। सामिधेनीषु "प्र वो वाजाः"–इत्याद्या गायत्र्यः ‡, "समास्त्वाग्न ऋतवो वर्ध-यन्तु"–इत्याद्याः त्रिष्टुप्छन्दस्काः §, ता उभयी अनुब्रूयात्, होतेति शेषः।

सामिधेनीगतगायत्रीत्रिष्टुप्छन्दांसि प्राणात्मसमिन्धनरूपेण प्रशंसति— "प्राणो गायत्रीति। गायत्र्यास्त्रिपात्त्वम्, प्राणस्य च प्राणापानव्यानात्मना त्रित्वमङ्गत्वम्। त्रिष्टुभो वीर्यरूप-त्वात् उरसः सकाशादुत्पत्तेः आत्मरूपता। "मध्ये त्रिष्टुभो भवन्तीति। प्रथमं "प्र वो वाजाः"–इत्याद्याः "आ नो अध्वरे" इत्यन्ता गायत्र्यः, अन्ते च "समिद्धो अग्निराहुत इत्याद्या गायत्र्यः, समिध्यमानसमिद्धवत्योर्निधीयमानाः "समास्त्वाग्न ऋतव इत्याद्यास्त्रिष्टुभ इत्यर्थः ||। "मध्ये ह्यय मात्मेति। गायत्रीत्रिष्टुभोः प्राणापानरूपत्वोक्तेः प्राणापानयोरात्मपूर्वपर-भागवर्त्तित्वं प्रसिद्धम्, मध्ये त्रिष्टुभां निधानस्योक्तत्वात्।

---

* पुरस्तात् ३ पृ० १ पं० द्रष्टव्यम्।
† १अ० १—१२ कण्डी (५३—५६ पृ०) द्रष्टव्याः।
‡ तै० ब्रा० ३ ५. २. १—११।
§ वा० सं० २७ १—९, तै० सं० ४. १. ७. १—९।
|| पुरस्तात् २१कण्डीभाष्यं द्रष्टव्यम्।

तत्परिमाणैः तैरंशैरेव 'एनम्' अग्निं 'समिन्धे' सन्दीपितवान् भवति। अय मर्थः— अग्नेः संवत्सरात्मकत्वे संवत्सरस्य यावन्तो यावन्तोऽवयवाः मासार्द्धमासाद्यात्मानः, तावद्भिरवयवैः 'एनं' चित्याग्निं 'समिन्धे'। अथ वा "यावानग्निरिति, अवयवाग्निपरिमाणवचनम्; "यावत्यस्य मात्रेति, अवयवपरिमाणवचनम्; 'तावता' तत्परिमाणेनाग्निसंवत्सरात्मना 'एनम्' अग्निम् आहवनीयं 'समिन्धे' इति। अनेनाग्निः स्वय मग्निना समिद्धो भवतीत्युक्तं भवति। तथा च श्रूयते — "अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा"–इति * ॥ २१ ॥

प्रकारान्तरेण चतुर्विंशतिसङ्ख्यां प्रशंसति— "यद्वेव चतुर्विंशतिरिति। गायत्रात्मकत्व मग्नेः प्रागुक्तम्— "यद्वेवाष्टावग्निरूपाणि अष्टाक्षरा गायत्री, तस्मादाहुः गायत्रोऽग्निरिति"–इति †। "तावतैवेति। गायत्र्यक्षरसङ्ख्यातैरवयवैः 'एनम्' अग्निम् समिद्धवान् भवतीति ॥ २२ ॥

"यद्वेवेति। "चतुर्विंशो वै पुरुष इति। चतुर्विंशतिसङ्ख्याकावयवयुक्तः 'चतुर्विंशः'। तानेवावयवान् दर्शयति— "दश हस्त्या इति। हस्तयोर्भवा अङ्गुलयो दश, पादयोर्भवा दश, 'चत्वार्यङ्गानि' पादद्वयमुखमस्तकाख्यानि। एवं चतुर्विंशतिरङ्गानि; 'पुरुषः' तत्तावयवयुक्तः 'प्रजापतिः' प्रजापतिरूपः। "स एव पुरुषः प्रजापतिरभवत्"–इत्यादिना पुरुषस्य प्रजापतित्व मुक्तम् ‡। प्रजापतेरग्नित्वञ्च "स पुरुषः प्रजापति-

---

* ऋ० सं १. १२. ६।
† पुरस्तात् ४९ पृ० ४ पं० द्रष्टव्यम्।
‡ पुरस्तात् २ पृ० १६ पं द्रष्टव्यम्।

रभरदय मेव स योऽय मग्निश्चीयते"–इति * ; तथाचैवाध्याये "प्रजापतिरग्निरूपाण्यध्यायत्"–इत्युपक्रम्य, "ततो वै प्रजापतिरग्निभवत्"–इत्यन्तेन † । "तावतैवेन सिति। तावत्परिमाणेन चतुर्विंशत्यक्षरात्मनाग्निना 'एनम्' यजिं दीपितवान् भवतीति ॥ २३ ॥

"उभयी गायत्रीश्च त्रिष्टुभयाश्चान्वाहेति। सामिधेनीषु "प्र वो वाजाः"–इत्याद्या गायत्र्यः ‡, "समास्त्वाग्न ऋतवो वर्धयन्तु"–इत्याद्याः त्रिष्टुप्छन्दस्काः §, ता उभयीः अनुब्रूयात्, होतेति शेषः।

अस्तं गायत्रीसमविभागं वारयन्नाह— "भूयसीः पुरस्ताद् गायत्रीरन्वाहेति । "प्र वो वाजा अभिद्यवः"–इत्याद्या एकादश गायत्रः प्रथम मनुवक्तव्याः, अन्ते च "समिद्धो अग्निराहुत"–इत्याद्यायतस्त इत्यर्थः । प्राणा अपि पुरस्तात् नासापुटयोरधिकं निश्चरन्ति, ब्रह्मरन्ध्रगत मित्यभिप्रायः ॥ २४ ॥

इदानीं मध्ये निधीयमाना ऋतवस्तदनुवचनं विधत्ते— "सोऽन्वाह समास्त्वाग्न ऋतवो वर्द्धयन्त्विति * । मन्त्रस्याय मर्थः,— अत्राग्निपदेन प्रजापतिरुच्यते; "ततो वै प्रजापतिरग्निरभवदिति प्रागाम्नानात् † । उत्तरत्र तासां गवाना मग्निरेव द्रष्टा प्रजापतिर्देवतेति वक्ष्यति ‡, अतोऽपि अग्निपदेन प्रजापति रेव सम्बोध्यः । हे 'अग्ने !' संवत्सरात्मक प्रजापते । 'त्वा' त्वां विसस्तम् 'ऋतवः' वसन्ताद्याः, प्रजापतेः संवत्सरात्मकत्वात् तदवयवा ऋतवः 'समाः', 'संवत्सराः' च 'वर्द्धयन्तु' । 'ऋषयः' 'ऋषि' पदेन प्राणा उच्यन्ते; "के त ऋषयः ? इति, प्राणा वा ऋषयः" –इति श्रुतेः § । 'यानि सत्या' सत्कर्माणि, तानि च त्वा वर्द्धयन्तु । अतोऽवयवद्वारैः 'दिव्येन' द्युलोकभवनेन आदित्येन 'सन्दीदिहि' सन्दीप्तो भव । "दीदयतिर्दीप्तिकर्मा"–इति यास्कः ‖ । दीप्य-

---

* "समास्त्वाग्न ऋतवो वर्द्धयन्तु संवत्सरा ऋषयो यानि सत्या । सन्दिव्येन दीदिहि रोचनेन विश्वा आ भाहि प्रदिशश्चतस्रः"— इति वा॰ सं॰ २७ १ ।

† पुरस्तात् (५६ पृ॰ ६ पं॰) द्रष्टव्यम् ।

‡ एतत्परस्ता देव (६॰ पृ॰ १ पं॰) "स एता अपश्यत्"—इत्यादि ।

§ एतदेव पुरस्तात् द्रष्टव्यम् (१ क॰ ३ पं॰) ।

‖ निघ॰ १ १६ ५ । निरु॰ १०. ७ ६ ।

मेरौ यद्गुणि भोटि मेरौ "ओयोऽयोवंमि"-इति । कोऽपि पथ्यापंदीर्घं कृत्वै इदम् । 'विप्राः' सर्वावयवः प्रदिशय 'अभि'-शब्द 'पाशाषि' "ओं दीघो" † भावि । यतामत्वींनत्वयं दीपयेति ।

तन्त्रापा सर्वं विरद्वः मैथुं प्रजापतिमभिप्रमार्णेता दर्शयति— "प्रजापतिं विरस्य मिति । यदा 'विरसं' विधिष्टाङ्ग' 'प्रजापतिम्' अभि 'अन्तदध्यात्' संयोजितवान् , 'स अब्रवीत्', प्रजापतिरिति शेषः । 'प्रजाश्यिमाः' मम पर्याप्त याः 'मातिपेभ्यः', 'ताभिः' 'सा' तां प्रजापतिं 'अभिताय' सम्बोधयेति । इत्येनौटि सप्तमी इदम् ॥ २४ ॥

एव मुक्तोऽग्निः प्रजापतिः अभिमन्त्रणार्थं मातिपेनीतत्वात् दृष्टवानित्याह—"स एता अपश्यत् समास्वाम इदलवो अर्धपश्चिमोति । 'इति'-शब्दः प्रकारे । एवम्प्रकारा अत्र वाचोऽपन्यदित्यर्थः * ।

मन्त्रं प्रतिपाद्य अमूष व्याचष्टे— "समास्थाम्न घटतो अर्धपश्चिमेतदिति ॥ २५ ॥

तथाप्त अपि सच्चा मैत्राभिधेयतां दर्शयति— "ता एता एवम्याख्याता इति । एतार्थां इत्यर्थः । न मिथार्थं दर्शयति— "एत मैथामीति । 'यथा' येन प्रकारेण अग्निः 'एत मैत्र' प्रजापतिं 'संस्कुर्यात्', 'एतं' विरस्मां 'सम्दध्यात्' संयोजयेत् , तथा 'एतां' 'जनयेत्' उत्पादयेत् । एव

मर्थवत्त्वेन व्याख्यातमस्य मिति तात्पर्यम्। तासां मन्त्रार्षेयत्वं प्रजापतिदेवत्यत्वं च दर्शयति— "यदग्निरपश्यदिति। 'समैन्द्ध'- इति लङि "आडजादीनाम्"-इत्याडागमः * ॥ २७ ॥

कात्यायनः— "आप्रियो द्वादशोर्ध्वा अश्येति। तद् द्वादशसङ्ख्याः प्रयाजयाज्या विधत्ते— "द्वादशाप्रिय इति। तनूनपान्नराशंसयोः साहित्ये द्वादशत्वम्। आप्रीगतां सङ्ख्यां संवत्सरात्मना प्रशंसति— "द्वादश मासाः संवत्सर इति। संवत्सरे जातत्वादग्नेस्तदात्मकत्वम्। "यावानग्निरिति। अवयविपरिमाणवचनम्। "यावत्यस्य मात्रेति। अवयवपरिमाणवचनम्। 'तावता' तत्परिमाणैरवयवैर्मात्राभिः 'एनम्' अग्निम् 'आप्रीतवान्' भवति। संवत्सरस्य मासा अवयवाः, तदात्मकस्याग्नेरपि प्रयाजयाज्या अवयवाः; अनेन स्वैरेवावयवैरग्निराप्रीतवान् भवतीत्यर्थः † ॥ २८ ॥

द्वादशसङ्ख्यामेव द्वादशाक्षरजगत्यात्मना स्तौति— "यद्वेव द्वादशेति। 'इयं वै जगती' पार्थिवात्पुरीषप्रजापतिमध्यशरीरादुत्पत्तेर्जगत्या भूमिरूपत्वम्। 'अस्यां' भूमौ 'सर्वं' जगत् स्थावरजङ्गमात्मकं तिष्ठति। "इयमु वा अग्निरिति। भूमावधिकरणे सर्वेषामग्नीनां चयनाधाराधेययोरभेदेन अग्नेर्भूमिरूपत्वम्। "तावतैवेति। तावत्सङ्ख्याकैर्जगत्यक्षरात्मकैरवयवैराप्रीतवान् भवतीति ॥ २९ ॥

"यद्वेव द्वादशेति। तामेव सङ्ख्यां सर्वच्छन्दोरूपजगत्यात्मना प्रशंसति— "जगती सर्वाणि छन्दांसीति। जगत्यां सर्वेषां

* पा० सू० ६. ४. ७२।

† का० श्रौ० सू० १६. १. १२।

गायत्र्यादीनां छन्दसां मन्त्राभावात्, अधिकाक्षरत्वात्। "तावतैवेति"। तावताक्षराणां छन्दोरूपैर्जगत्यक्षरैरेव अग्निं प्रीणितवानिति ॥ २० ॥

तासामग्निसम्बन्धं दर्शयति— "ता एता ऊर्ध्वा अस्य समिधो भवन्तीति *। एतासां ऋचां अर्थं विवक्षुः प्रजापत्याप्रीणनार्थतां दर्शयति— "प्रजापतिं विस्रस्त मिति ॥ २१ ॥

प्रजापतिना स्वप्रीणनार्थं मभ्यर्थितोऽग्निराप्रीमन्त्रान् दृष्टवानित्याह— "स एता अपश्यदूर्ध्वा अस्य समिधो भवन्तीतीति। 'इति'-शब्दः प्रभृतौ; एतदाद्या द्वादश ऋचो दृष्टवान्।

प्रथममन्त्रस्याय मर्थः,— अत्रापि अग्निरूपः प्रजापतिरेव सम्बोध्यः; पूर्वं "ताभिरमुं प्रीणीहीति"-इति प्रजापतिप्रीणनस्योक्तत्वात् †। 'अस्य' प्रसिद्धस्य अग्नेः 'शुक्रा' शोचमानानि, 'शोचींषि' तेजांसि, 'ऊर्ध्वा' ऊर्ध्वानि भवन्ति, 'द्युमत्तमा' दीप्तेः, वीर्यवत्तमानि। अग्निं विशिनष्टि— 'सुप्रतीकस्य' शोभनावयवस्य प्रजापतेः 'सूनोः' पुत्रस्य। प्रजापतेर्विस्रस्तस्याग्नेरुत्पन्नत्वात्पुत्रत्वम्। प्रतिपाद मनूद्य व्याचष्टे— "ऊर्ध्वा ह्येतस्य समिद्धस्येति ॥ २२ ॥

एतेषा माप्रीमन्त्राणा मेकाभिधेयतां दर्शयति— "ता एता एकव्याख्याना एव भवन्तीति। "समास्त्वाग्न ऋतवः"-इत्यत्रोक्तब्राह्मणवाक्यवद् व्याख्येयम् ‡। पूर्ववदेतासामपि प्रजापतिसम्बन्धं दर्शयति— "ता आग्नेय्य इति ॥ २३ ॥

---

* वा० सं० २७. ११—२२

† एतत्पूर्वस्यामेव कण्डिकायां द्रष्टव्यम् (८१ पृ० १० पं०)।

‡ ६० पृ० २ पं०, ७८ पृ० १५ पं० द्रष्टव्यम्।

"ता विषमा विषमपदा इति । 'ताः' प्रयाजयाज्याः 'विषमाः', वैषम्य मेव दर्शयति 'विषमपदाः' पादैर्विषमाः, काश्चन त्रिपदाः काश्चन चतुष्पदाः ; अत एव 'विषमाक्षराः' अक्षरैरपि विषमाः, न्यूनाधिकाक्षरैर्युक्ताः ; अत एव 'छन्दांसि विषमाणि' काश्चन त्रिष्टुभः, काश्चन गायत्र्यः, काश्चन उष्णिहः । "अथो यान्यस्याध्यात्म मिति । 'अस्य' अग्नेः 'अङ्गानि' अपि 'विषमाणि' न्यूनाधिकपरिमाणानि । अत एव विषमाभिराप्रीतः प्रजापतेर्विषमाणि अङ्गानि प्रीणितवान् भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

अथ मानुषान् पुरुषादीन् पञ्च पशूननुलक्ष्य निर्वापणीयं पशुपुरोडाशं सदेवताकं विधत्ते— "वैश्वानरः पशुपुरोडाश इति । विश्वानरहितत्वात् सर्वाग्निरूपता तस्य ॥ १५ ॥

"यद्वेव वैश्वानर इति । सर्वचितीनां मस्तात्मकत्वेनाग्नि-रूपीणां ऋतुत्व मुक्त मित्याह— "अग्नयो वा ऋतव इति । "वैश्वानरः पशुपुरोडाश इत्यत्र साक्षादग्निसम्बन्धो न प्रतीयत इति मत्वा केचिद् अग्नये वैश्वानराय पशुपुरोडाश इत्यग्नि-सम्बन्धद्योतनार्थ मिदं प्रक्षिपन्ति, तदतिरेकेण दूषयति— "यदग्नय इतीति । "स्यादति तद्रेचयेदिति । तस्य पुरोडाशस्य द्वादशकपालसंस्कृतत्वं विधत्ते— "द्वादशकपाल इति * ।

अथात्र वपापुरोडाशहविषां अग्निदेवत्याः कामपदयुक्ता याज्यानुवाक्या विधत्ते— "आग्नेय्यो याज्यानुवाक्या इति ॥ १६ ॥

अत्र कात्यायनः—"त्वङ्मस्तिष्कोद्धृतानि हस्तमात्राणि शिरांसि निदधाति, सकलानि वा, अन्यानि वा हिरण्मयानि वा मृन्म-

* का० श्रौ० १६. १. ३१ ।

यानि पशूनालभ्यैतान्"—इति *। त्वगेव त्वक्, मस्तिष्कशब्देन शिरःकपालगता मज्जाभिधीयते, ते उद्धृत्य हृतशिरांसि उक्त-पुरुषादिपञ्चपशुशिरांसि; 'सकलानि' त्वङ्मस्तिष्कसहितानि 'वा' दध्यात्; अथ वा उक्तानुक्तान् पुरुषादिपशूनालभ्य सञ्ज्ञपन-मकृत्वेत्यर्थः; 'अन्यानि' सञ्ज्ञपनहतानि पञ्च पशुशीर्षाणि दध्यात्; अथ वा तत्प्रतिनिधित्वेन 'हिरण्मयानि' सुवर्णनिर्मितानि, 'मृन्मयानि' वा गृह्णीयात् इति विकल्पत्रय मिति सूत्रार्थः।

तत्र आलम्भपक्ष एव मुख्य इति सिद्धान्तयितुं तान् पक्षान् सदोषान् कथोपन्यस्यति— "तद्धैक इत्वैवैतानि पशुशीर्षाणि वित्त्वोपदधतीत्यादिना। 'इत्वेन' यथाप्रमाणप्रकारेण 'वित्त्वा' विदि-र्लाभार्थस्य क्त्वा-प्रत्यये रूपम्, लब्ध्वा, सम्पाद्येत्यर्थः। 'उभयेन' लाभालम्भाभ्याम् 'एते पशवो भवन्ति इति' वदन्तः 'एके' इति समन्वयः। प्रयाजैरसंस्कृतत्वात् 'तानि' शिरांसि 'अना-मीतानि' जातानीत्यर्थः।

एतैरेवोपधाने दृष्टानिष्टं दर्शयति—"तद्ध तथा षाढिरिति। ('सौश्रोमतेयस्य') सुश्रोमती नाम काचन मुनिपत्नी, तस्या अपत्यं साषाढिर्नाम ऋषिः, तस्य। तथा सञ्ज्ञपनहतानि शिरांसि 'उपदधुः', 'ततः' तदनन्तरं 'स' साषाढिः क्षिप्र एव काले मृतवान्॥ २७॥

कुणपमर्त्यत्वदोषपरिहाराय हिरण्मयशीर्षोपधानं केचिद् वदन्तीत्याह— "हिरण्मयान्यु हैके कुर्वन्तीति। यद्यपि 'पशु-

* का० श्रौ० सू० १६ १ ३०, ३१, ३२ ।

तेष्टकाः', तथापि 'न पशुशीर्षाणि' इति न तेषूपधानं युक्तमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

"मृन्मयान्यु हैक इति । 'एते' पुरुषादयः 'पशवः' 'उत्सन्नाः' आलब्धव्यत्वात्, अतः किं मृन्मयकरण मिति; तत्राह— "यद्वै किञ्चेति । 'यत् किञ्च उत्सन्नं' वस्तु भवति, 'तस्य सर्वस्य' 'इयं' पृथिवी 'प्रतिष्ठा'; नष्टं पृथिवी मन्वेतीति तस्याः प्रतिष्ठात्वम् । 'तत्' तस्मात् 'यत्र' यस्मिन् प्रदेशे नष्टाः 'पशवः' 'गताः', 'ततः' तस्मात् प्रदेशात् 'एतान्' पशून् 'सम्भराम' नेष्यामः 'इति' मृन्मयाकरणे युक्तिः । "न तथा कुर्यादिति, तन्निषेधः ।

इदानीं पञ्चपश्वालम्भपक्षं सिद्धान्तयति— "यो वा एतेषा मिति । 'आहृतं' प्रयोगक्रमम्, तद्विधायकं 'ब्राह्मणम्' 'च' अविदुष एव 'एते' पशवः 'उत्सन्नाः' । "स एतानिति । 'सः' विद्वान् । "यावदस्य वशः स्यादिति । 'अस्य' विन्दतः पुरुषस्य 'यावत्' कर्मप्रयोगः 'वशः' 'स्यात्' स्वाधीनो भवेत्, 'स पशूनालभेत' इत्यन्वयः ।

अस्मिन्नर्थे अनुष्ठातृसम्प्रदायं प्रमाणयति— "तान् हैतान् प्रजापतिः प्रथम इति । सायकस्यापत्यं 'सायकायनः' 'श्यापर्णः' नाम 'अन्तमः' चरमः 'आलेभे' । 'अन्तरेण' प्रजापतिश्यापर्णयोरन्तरालकाले ये अनुष्ठातारः, ते 'एतानेव' पञ्च पशून् 'आलभन्ते' आलेभिरे ।

एतावत्पर्यन्तं पञ्चपश्वालम्भपक्ष उक्तः, इतः परं प्राजापत्यवायव्यपक्षौ वर्ण्येते * । त्रयः पक्षा अपि समविकल्पाः ।

* का० श्रौ० सू० १६. १. २६—३१ ।

तत्रेदानीं अपि चतुर्थादिभिः पशुपश्वालम्भः कार्यं इति मन्यन्ते, तान् प्रत्याह— "अथैतर्हीमौ द्वावेवालभ्येते इति। 'अथ' इति पक्षान्तरप्रारम्भे। 'एतर्हि' अधुना। एतच्छब्दात् कालार्थे र्हिल् प्रत्ययः *। 'प्राजापत्यः वायव्यश्च' इति द्वौ पशू 'आलभ्येते'। तावपि समन्विकल्पाविति प्रागुक्तम्। 'अतः' 'तयोः' एतयोः पश्वोः विधायकं 'ब्राह्मणम्' 'उच्यते' भण्यते। "वद व्यक्तायां वाचि" †, लिटि "वचिस्वपियजादीनां किति"— इति ‡ सम्प्रसारणम् ॥ २८ ॥ ४ [२. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठे काण्डे द्वितीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति षष्ठकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥

* "दशमो र्हिल्"—इति पा० ५. ३. १६ सू०।

† भ्वा० प० १०० धा०।

‡ पा० सू० ६. १. १५।

भवत्युदानो वै नियुतः प्राणोदानावेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ ६ ॥

यद्वेवैतं व्वायवे नियुत्वते । शुक्लं तूपर मालभते प्रजापतिं व्विस्रस्तं यत्र देवाः समस्कुर्व्वंस्तस्यो ऽस्मात् प्राणो मध्यत उदक्रामत् त मस्मिन्नेतेन पशुनादधुस्तथैवास्मिन्नय मेतद्दधाति व्वायवे भवति प्राणो वै व्वायुर्नियुत्वते भवत्युदानो वै नियुतः प्राणोदानावेवास्मिन्नेतद्दधाति शुक्लो भवति शुक्लो हि व्वायुस्तूपरो भवति तूपरो हि व्वायुः* ॥ ७ ॥

तस्य सप्तदश सामिधेन्यः । सप्तदशो वै संव्वत्सरो द्वादश मासाः पञ्चऽर्त्तवः संव्वत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतत् समिन्द्धे ॥ ८ ॥

यद्वेव सप्तदश । सप्तदशो वै पुरुषो दश प्राणाश्चत्वार्य्यङ्गान्यात्मा पञ्चदशो ग्रीवाः षोडश्यः शिरः सप्तदशं पुरुषः प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतत् समिन्द्धे ॥ ९ ॥

---

* 'वायुः'—इति ग।

- उभयीर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चान्वाह । तासा मुक्तो बन्धुस्तत्म्वेवान्हचं द्वादशाप्रियस्तासा मुक्तो बन्धुस्तत्म्वेवान्हचं प्राजापत्यः पशुपुरोडाशोऽयो स काम उपाप्त इति ह स्माह माहित्थिर्यं चरकाः प्राजापत्ये पशावाहुरिति ॥ १० ॥

यद्वेव वायव्यः पशुर्भवति । प्राजापत्यः पशुपुरोडाशोऽर्द्धं ह प्रजापतेर्वायुरर्द्धं प्रजापतिस्तद्यदुभौ वायव्यौ स्यातामुभौ वा प्राजापत्यावर्द्धं हैवास्य कृतं स्यान्नार्द्धं मथ यद्वायव्यः पशुर्भवति प्राजापत्यः पशुपुरोडाशस्तेन हैवैतं सर्व्वं कृत्स्नं प्रजापतिं संस्करोति ॥ ११ ॥

यद्वेव वायव्यः पशुर्भवति । प्राजापत्यः पशुपुरोडाशः प्रजापतिं विस्रस्तं यत्र देवाः समस्कुर्व्वंस्स योऽस्मात् प्राणो मध्यत उदक्रामत्तमस्मिन्नेतेन पशुनादधुरथास्तेतेन पुरोडाशेनात्मानं समस्कुर्व्वंस्स यत् प्राजापत्यो भवति प्रजापतिर्ह्यात्मा द्वादशकपालो द्वादश मासाः संव्वत्सरः संव्वत्सरः प्रजापतिः कद्वत्यौ याज्यानुवाक्ये को हि प्रजापतिः ॥ १२ ॥

तेष्टका.', तथापि 'न पशुशीर्षाणि' इति न तैरुपधानं युक्त मित्यर्थः ॥ ३८ ॥

"मृन्मयान्यु हैक इति । 'एते' पुरुषादयः 'पशवः' 'उत्सन्नाः' आलब्धव्यत्वात्, अतः किं मृन्मयकरणे मिति; तत्राह— "यद्वै किञ्चेति । 'यत् किञ्च उत्सन्नं' वस्तु भवति, 'तस्य सर्वस्य' 'इयं' पृथिवी 'प्रतिष्ठा'; सर्वं पृथिवीं सन्वेतीति तस्याः प्रतिष्ठात्वम् । 'तत्' तस्मात् 'यत्र' यस्मिन् प्रदेशे नष्टाः 'पशवः' 'गताः', 'ततः' तस्मात् प्रदेशात् 'एतान्' पशून् 'सम्भरामः' नेष्यामः 'इति' मृन्मयाकरणे युक्तिः । "न तथा कुर्यादिति, तन्निषेधः ।

इदानीं पञ्चपश्वालम्भपक्षं सिद्धान्तयति— "यो वा एतेषा मिति । 'आहृतं' प्रयानक्रमम्, तद्विधायकं 'ब्राह्मणम्' 'च' अवि- दुष एव 'एते' पशवः 'उत्सन्नाः'। "स एतानिति । 'सः' विद्वान् । "यावदस्य वशः स्यादिति । 'अस्य' चिन्वतः पुरुषस्य 'यावत्' कर्मप्रयोगः 'वशः' 'स्यात्' स्वाधीनो भवेत्, 'स पशूनालभेत' इत्यन्वयः ।

अस्मिन्नर्थे अनुष्ठातृसम्प्रदाय प्रमाणयति— "तान् हैतान् प्रजापतिः प्रथम इति । सायकस्यापत्यं 'सायकायनः' 'स्वापर्णः' नाम 'अन्तमः' चरमः 'आलेभे' । 'अन्तरेण' प्रजापतिस्वापर्णयो- रन्तरालकाले ये अनुष्ठातारः, ते 'एतानेव' पञ्च पशून् 'आल- भन्ते' आलेभिरे ।

एतावत्पर्यन्तं पञ्चपश्वालम्भपक्ष उक्त , इतः परं प्राजापत्य- वायव्यपक्षौ वर्ण्येते * । त्रयः पक्षा अपि समविकल्पाः ।

---

* का० श्रौ० सू० १६ १ ३६—४१ ।

तवेदानीमपि पशुकामिभिः पञ्चपश्वालम्भः कार्य इति मन्यन्ते, तान् प्रत्याह— "अथैतर्हीमौ द्वावेवालभ्येते इति । 'अथ' इति पक्षान्तरारम्भे । 'एतर्हि' अधुना । एतच्छब्दात् कालार्थे र्हिल् प्रत्ययः * । 'प्राजापत्यः वायव्यश्च' इति द्वौ पशू "आलभ्येते' । तावपि समन्त्रिकल्पाविति प्रागुक्तम् । 'अतः' 'तयोः' एतयोः पश्वोः विधायकं 'ब्राह्मणम्' 'उद्यते' भण्यते । "वद व्यक्तायां वाचि" †, लिटि "वचिस्वपियजादीनां किति"— इति ‡ सम्प्रसारणम् ॥ २८ ॥ ४ [२. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठे काण्डे द्वितीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति षष्ठकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥

---

* "एतदो र्हिल्"—इति पा० ५. ३ १६ सू० ।
† भ्वा० प० १०० धा० ।
‡ पा० सू० ६ १. १५ ।

भवत्युदानो वै नियुतः प्राणोदानावेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ ६ ॥

यद्देवैतं व्वायवे नियुत्वते। शुक्लं तूपर मालभते प्रजापतिं व्विस्रस्तं यत्र देवाः समस्कुर्व्वंस्तस्य यो ऽस्मात् प्राणो मध्यत उदक्रामत् त मस्मिन्नेतेन पशुनादधुस्तथैवास्मिन्नय मेतद्दधाति व्वायवे भवति प्राणो वै व्वायुर्नियुत्वते भवत्युदानो वै नियुतः प्राणोदानावेवास्मिन्नेतद्दधाति शुक्लो भवति शुक्लो हि व्वायुस्तूपरो भवति तूपरो हि व्वायुः* ॥ ७ ॥

तस्य सप्तदश सामिधेन्यः। सप्तदशो वै संव्वत्सरो द्वादश मासाः पञ्चऽर्त्तवः संव्वत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतत् समिन्द्धे ॥ ८ ॥

यद्देव सप्तदश। सप्तदशो वै पुरुषो दश प्राणाश्चत्वार्यङ्गान्यात्मा पञ्चदशो ग्रीवाः षोडश्यः शिरः सप्तदशं पुरुषः प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतत् समिन्द्धे ॥ ९ ॥

---

* 'वायुः'—इति ग.।

- उभयीर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चान्वाह। तासां मुक्तौ वन्धुरुक्तमेवात्रचं द्वादशाप्रियस्तासां मुक्तौ वन्धुरुक्तमेवात्रचं प्राजापत्यः पशुपुरोडाशोऽसौ स काम उपाप्त इति ह स्माह माहित्थियं चरकाः प्राजापत्ये पशावाहुरिति ॥ १० ॥

यद्देव वायव्यः पशुर्भवति। प्राजापत्यः पशुपुरोडाशोऽर्द्धं ह प्रजापतेर्वायुरर्द्धं प्रजापतिस्तद्युदुभौ वायव्यौ स्यातां मुभौ वा प्राजापत्यावर्द्धं हैवास्य क्लृप्तं स्यान्नार्द्धं मथ यद्वायव्यः पशुर्भवति प्राजापत्यः पशुपुरोडाशस्तेन हैवैतं सर्व्वं कृत्स्नं प्रजापतिं संस्करोति ॥ ११ ॥

यद्देव वायव्यः पशुर्भवति। प्राजापत्यः पशुपुरोडाशः प्रजापतिं विस्रस्तं यत्र देवाः समस्कुर्व्वंस्स योऽस्मात् प्राणो मध्यत उदक्रामत्त मस्मिन्नेतेन पशुनादधुरथास्तेतेन पुरोडाशेनात्मानं समस्कुर्व्वंस्स यत् प्राजापत्यो भवति प्रजापतिर्ह्यात्मा द्वादशकपालो द्वादश मासाः संव्वत्सरः संव्वत्सरः प्रजापतिः कद्वत्यौ याज्यानुवाक्ये को हि प्रजापतिः ॥ १२ ॥

तद्यद्वपां पुरस्ताज्जुहोति । य एवायं पुरस्तात् प्राणस्त मस्मिन्नेतद्दधात्यथ यदेतेन मध्यतश्चरन्ति मध्यतो ह्यय मात्माथ यद्धविषोपरिष्टाच्चरन्ति य एवाय मुपरिष्टात् प्राणस्त मस्मिन्नेतद्दधाति शुक्रवत्यौ याज्यानुवाक्याः स्युः शुक्ररूपाणा मुपाप्त्यै नियुत्वत्यौ यदेवनियुत्वद्रूपं तस्योपाप्त्यै ॥ १३ ॥

तदु वा ऽआहुः । वपाया एव शुक्रवत्यौ स्याता मेतावद्धि पशोः शुक्रं यद्वपा शुक्रवत्यौ नियुत्वत्यौ हविषो यदेव नियुत्वद्रूपं तस्योपाप्त्या ऽइति ॥ १४ ॥

यद्वेवैतं पशु मालभते । एतस्मिन् ह पशौ सर्व्वेषां पशूनाꣳ रूपं यत्तूपरो लप्सुदी तत् पुरुषस्य रूपं तूपरो हि लप्सुदी पुरुषो यत्तूपरः केसरवांस्तदश्वस्य रूपं तूपरो हि केसरवानश्वो यदष्टाशफस्तद्गोरूप मष्टाशफो हि गौरथ यदस्यावेरिव शफास्तदवे रूपं यदजस्तदजस्य तद्यदेत मालभते तेन हैवास्यैते सर्व्वे पशव आलब्धा भवन्त्यतो यतमदस्य कर्मोपकल्पेतैते वा पशु

पशव एष वा प्राजापत्य एष वा नियुत्व-
तीयः ॥ १५ ॥

तं पौर्णमास्या मालभेत। अमावास्याया
मालभेतेत्यु हैक ऽआहुरसौ वै चन्द्रः प्रजापतिः
स एताᳪ रात्रि मिह वसति तद्यथोपतिष्ठन्त माल-
भेतैवं तदिति ॥ १६ ॥

तद्वै पौर्णमास्या मेव *। असौ वै चन्द्रः
पशुस्तं देवाः पौर्णमास्या मालभन्त यत्रैनं देवा
आलभन्त तदेन मालभा ऽइति तस्मात् पौर्ण-
मास्यां यद्वेव पौर्णमास्यां पौर्णमासी ह वाव
प्रथमा व्युवास तस्मादेव पौर्णमास्याम् † ॥ १७ ॥

तद्वै फाल्गुन्या मेव ‡। एषा ह संवत्सरस्य
प्रथमा रात्रिर्यत् फाल्गुनी पौर्णमासी योत्त-
रैषोत्तमा या पूर्वा मुखत एव तत् संवत्सर
मारभते ॥ १८ ॥

स वा ऽइष्ट्वैव पौर्णमासेन §। अथ पशु माल-

---

*, ‡ 'मेव'—इति ग, 'मेव'—इति घ।

† 'पौर्णमास्याम्'—इति ग।

§ पौर्णमासेन'—इति क, ख, ग, घ।

करोति तावतीरिष्टका उपदधात्यथास्यापूर्यमाणपक्षे सर्वो ऽग्निश्चीयते ॥ २८ ॥

तदाहुः । यद्यावत्य एतस्याग्नेरिष्टकास्तावन्ति क्रयेऽहोरात्राणि सम्पद्यन्तेऽथ यान्यूनानि क्रयादहानि क्व तस्य ते लोका अनूपहिता भवन्तीति यदा ऽअमावास्यायां दीक्षित्वा मावास्यायां क्रीणाति तद्यावन्तमेव लोकं करोति तावतीरिष्टका उपदधात्यथ यान्यूनानि क्रयादहानि तस्मिन्नवकाशेऽस्यैतदग्निं चिनोति को हि चिनुयान्न च सो ऽवकाशः स्याद्यावन्ति वै संवत्सरस्याहोरात्राणि तावत्य एतस्याग्नेरिष्टका उप. च त्रयोदशो मासस्त्रयोदशो वा ऽएष मासो यान्यूनानि क्रयादहानि तद्या अमूस्त्रयोदशस्य मास इष्टकास्ताभिरस्य ते लोका अनूपहिता भवन्ति तथास्य लोकाश्चेष्टकाश्च भवन्ति ॥ २९ ॥

एतद् वै यैव प्रथमा पौर्णमासी * । तस्यां पशु मालभते या प्रथमाष्टका तस्या मुखाए सम्भरति

* 'पौर्णमासो'—इति ग ।

या प्रथमामावास्या तस्यां दीक्षत एतद्वै यान्येव संव्वत्सरस्य प्रथमान्यहानि तान्यस्य तदारभते तानि च तदाप्नोत्यथातः सम्पदेव * ॥ ३० ॥

तदाहुः । कथमस्यैतत् कर्म संव्वत्सर मग्नि माप्नोति कथᳬ संवत्सरेणाग्निना सम्पद्यत इत्ये- तेषां व्वै पश्वानां पशूनां चतुर्व्विᳬशतिः सामि- धेन्यो द्वादशाप्रियस्तत् षट्त्रिᳬशदेकादशानुयाजा एकादशोपयजस्तदष्टापञ्चाशत् ॥ ३१ ॥

ततो याष्टाचत्वारिᳬशत् † । साष्टाचत्वारिᳬश- दक्षरा जगतीयं वै जगत्यस्याᳬ हीदᳬ सर्व्वं जगदिय मु वा ऽअग्निरस्यै हि सर्व्वोऽग्निश्चीयते यावानग्निर्य्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति ॥ ३२ ॥

यद्वेवाष्टाचत्वारिᳬशत् । अष्टाचत्वारिᳬशद- क्षरा वै जगती जगती सर्व्वाणि छन्दाᳬसि सर्व्वा- णि छन्दाᳬसि प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्य्यावा- नग्निर्य्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ ३३ ॥

---

* 'सम्पदेव'—इति ग ।

† '॰शत'—इति ग , '॰शत्'—इति घ ।

मेतत् पौर्णमासेन वा ऽइन्द्रो वृत्रं पाप्मानꣳ हत्वापहतपाप्मैतत्कर्मारभत तथैवैतद्यजमानः पौर्णमासेनैव वृत्रं पाप्मानꣳ हत्वापहतपाप्मैतत्कर्मारभते ॥ १९ ॥

तद्वा ऽउपाꣳशु भवति। एतद्धैतैः प्रजापतिः पशुभिः कर्मेयेष तद्वात्रानद्धेवैवासानिरुक्त मिव तस्मादुपाꣳशु* ॥ २० ॥

यद्वेवोपाꣳशु। प्राजापत्यं वा ऽएतत् कर्म प्रजापतिꣳ ह्येतेन कर्मणारभते ऽनिरुक्तो वै प्रजापतिः ॥ २१ ॥

यद्वेवोपाꣳशु†। रेतो वा ऽअत्र यज्ञ उपाꣳशु वै रेतः सिच्यते वपा पशुपुरोडाशो हविरेतावान् हि पशुः‡ ॥ २२ ॥

अष्टकाया मुखाꣳ सम्भरति। प्राजापत्य मेतदहर्यदष्टका प्राजापत्य मेतत् कर्म यदुखा प्राजापत्य ऽएव तदहन् प्राजापत्यं कर्म करोति ॥ २३ ॥

---

* 'तस्मादुपाꣳशु'—इति ग।

† 'यद्वेवोपाꣳशु'—इति ग। 'यद्वेवोपाꣳशु'—इति ख, घ।

‡ 'पशुः'—इति ग।

यद्वेवाष्टकायाम्। पर्व्वैतत् संव्वत्सरस्य यदष्टका पर्वैतदग्नेर्यदुखा पर्वण्येव तत् पर्व्व करोति ॥ २४ ॥

यद्वेवाष्टकायाम्। अष्टका वा ऽउखा निधिर्वा ऽउखो तिरश्ची रास्ना तच्चतुरस्तस ऊर्ध्वास्तदष्टावष्टकाया मेव तदष्टकां करोति ॥ २५ ॥

अमावास्यायां दीक्षते। अमावास्यायै वा अधि यज्ञस्तायते यतो यज्ञस्तायते ततो यज्ञं जनयानीति ॥ २६ ॥

यद्वेवामावास्यायाम्। रेतो वा ऽएतद् भूत मात्मानं सिञ्चत्युखायां योनौ यद्दीक्षते तस्मा ऽएतं पुरस्ताल्लोकं करोति यद्दीक्षितो भवति तं क्लृप्तं लोक मभि जायते तस्मादाहुः क्लृप्तं लोक पुरुषो ऽभि जायत ऽइति ॥ २७ ॥

स यत् कनीयः संव्वत्सराद्दीक्षितः स्यात्। अलोका इष्टका उपदध्यादिष्टका लोकानतिरिच्येरन्नथ यद्भूयसो लोकान् क्लृप्त्वेष्टका नानूपदध्याल्लोका इष्टका अतिरिच्येरन्नथ यदमावास्याया दीक्षित्वामावास्यायां क्रीणाति तद्यावन्त मेव लोकं

करोति तावतीरिष्टका उपदधात्यथास्यापूर्यमाणपक्षे सर्वो ऽग्निश्चीयते ॥ २८ ॥

तदाहुः । यद्यावत्य एतस्याग्नेरिष्टकास्तावन्ति त्रय्येऽहोरात्राणि सम्पद्यन्तेऽथ यान्यूर्ध्वानि क्रयादहानि कथ मस्य ते लोका अनूपहिता भवन्तीति यद्वा ऽअमावास्यायां दीक्षित्वा मावास्यायां क्रीणाति तद्यावन्त मेव लोकं करोति तावतीरिष्टका उपदधात्यथ यान्यूर्ध्वानि क्रयादहानि तस्मिन्नवकाशे-ऽध्वर्युरग्निं चिनोति को हि चिनुयान्न च सो ऽवकाशः स्याद्यावन्ति वै संवत्सरस्याहोरात्राणि तावत्य एतस्याग्नेरिष्टका उप च त्रयोदशो मासस्त्रयोदशो वा ऽएष मासो यान्यूर्ध्वानि क्रयादहानि तद्या अमुस्त्रयोदशस्य मास इष्टकास्ताभिरस्य ते लोका अनूपहिता भवन्ति तदस्मा लोकाश्चेष्टकाश्च भवन्ति ॥ २९ ॥

एतद् वै यैव प्रथमा पौर्णमासी * । तस्यां पशु मालभते या प्रथमाष्टका तस्या मुखात् सम्भरति

* पौर्णमास्यां'—इति म ।

या प्रथमामावास्या तस्यां दीक्षत एतद्वै यान्येव संवत्सरस्य प्रथमान्यहानि तान्यस्य तदारभते तानि च तदाप्नोत्यथातः सम्पदेव * ॥ ३० ॥

तदाहुः । कथ मस्यैतत् कर्म संवत्सर मग्नि माप्नोति कथं संवत्सरेणाग्निना सम्पद्यत इत्येतेषां वै पञ्चानां पशूनां चतुर्विंशतिः सामिधेन्यो द्वादशाप्रियस्तत् षट्त्रिंशदेकादशानुयाजा एकादशोपयजस्तदष्टापञ्चाशत् ॥ ३१ ॥

ततो याष्टाचत्वारिंशत् † । साष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगतीयं वै जगत्यस्यां हीदं सर्वं जगदियमु वा अग्निरस्यै हि सर्वोऽग्निश्चीयते यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ ३२ ॥

यदेवाष्टाचत्वारिंशत् । अष्टाचत्वारिंशदक्षरा वै जगती जगती सर्वाणि छन्दांसि सर्वाणि छन्दांसि प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ ३३ ॥

---

* 'सम्पदेव'—इति ग ।

† '०शत्'—इति ग , '०शम्'—इति घ ।

अथ यानि दश। सा दशाक्षरा †विराड् विराडग्निर्दश दिशो दिशोऽग्निर्दश प्राणाः प्राणा अग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति ॥ ३४ ॥

वपा पशुपुरोडाशः *। तत् षष्टिः षष्टि-र्मासस्याहोरात्राणि तन्मास माप्नोति मास आप्त्वर्तु माप्नोत्यृतुः संवत्सरं तत् संवत्सर मग्नि माप्नोति ये च संवत्सरे कामा अथ यदतोऽन्यद्यदेव संवत्सरेऽन्नं तत्तत् † ॥ ३५ ॥

अथैतस्य प्राजापत्यस्य ‡। एकविंशतिः सामि-धेन्यो द्वादशाप्रियस्त्रयस्त्रिंशदेकादशानुयाजा ए-कादशोपयज तत् पञ्च पञ्चाशद्वपा पशुपुरो-डाशो हविस्तदष्टापञ्चाशत्स योऽष्टापञ्चाशति कामो ऽत्रैव तं माप्नोति द्वावाघारौ तत् षष्टिः स यः षष्ट्यां कामो ऽत्रैव तमाप्नोत्यथ यदतोऽन्यद्यदेव संवत्सरे ऽन्नं तत्तत् § ॥ ३६ ॥

---

* 'पशुपुरोडाश'—इति ग।

†, § 'तत्तत्'—इति ग।

‡ 'प्रजापत्यस्य'—इति ग, 'प्रजापत्यस्य'—इति क।

अथैतस्य नियुत्वतीयस्य। सप्तदश सामिधेन्यो द्वादशाप्रियस्तदेकान्न त्रिंशदेकादशानुयाजा एकादशोपयजस्तदेकपञ्चाशदपां पशुपुरोडाशो हविस्तच्चतुष्पञ्चाशद् द्वावाघारौ द्वौ स्विष्टकृतौ तदष्टापञ्चाशत्स योऽष्टापञ्चाशति कामोऽस्त्येव तं साप्नोति वनस्पतिश्च वसाहोमश्च तत् षष्टिः स यः षष्ट्यां कामो ऽस्त्येव तं साप्नोत्यथ यदतोऽन्यदेव संवत्सरे ऽन्नं तत्तदेव सु हास्यैतत् कामं संवत्सरमग्निं माप्नोत्येवं संवत्सरेणाग्निना सम्पद्यते ॥ ३७ ॥

तदाहुः* । नैतस्य पशोः समिष्टयजूंषि जुहुयान्न हृदयशूलेनावभृथ मभ्यवेयादारम्भो वा ऽएषो ऽग्नेः पशुर्व्यवसर्गो देवतानां समिष्टयजूंषि संस्थावभृथो नेदारम्भे देवता व्यवसृजानि नेद् यज्ञं संस्थापयानीति स वै स मेव स्थापयेदेतेन पशुनेष्ट्वा तत् प्रजापतिरपश्यदथैतस्याग्नेरन्तं न पर्यैत्तस्मात्संस्थापयेद्यद्वेव संस्थापयति प्राण एष

---

* 'तदाहुः'—इति ग, घ। 'तदाहुः'—इति ङ।

इति। प्रकृतिगताः पञ्चदश, इदानीं धाय्याः षट् *, उभय एकविंशतिरित्यर्थः। सामिधेनीगता मेकविंशतिसङ्ख्यां प्रकारद्वयेन प्रशंसति— "द्वादश मासा इति। अक्षिकादयं पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ ३, ४ ॥

"उभयीर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चान्वाहेति। सामिधेनीषु पूर्वं गायत्रीच्छन्दस्का भूयस्यः, मध्ये त्रिष्टुभः, अन्ते च गायत्र्यः, ताश्च प्रजापतिसन्धानार्थाः।

एतस्य सर्वस्य विधायकं ब्राह्मण मतिदिशति— "तासा मुक्तो बन्धुरुक्तमेवानूच्य मिति। 'बन्धुः' इत्यस्य ब्राह्मणम् 'उक्तम्', पञ्चपञ्चविधिप्रकरणे; सामिधेनीषु आसाम् 'अनूचं' प्रत्यूचम् उक्त मेव, व्याख्यातञ्चेत्यर्थः, "प्राणो गायत्र्यात्मा त्रिष्टुबित्यादिना †, "ता एता एकव्याख्यानाः एत मेवाभि यथेत मेव संस्कुर्यादेतं जनयेत्-इति च ‡।

अस्मिन् प्राजापत्यपक्षे उत्तराघारे मन्त्रविशेषं विधत्ते— "हिरण्यगर्भवत्याघार माघारय"-इति §। हिरण्यगर्भपदवत्या ऋचा आघारः स्रुचि, उत्तरस्या मिति सामर्थ्याल्लभ्यते ‖। "हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे"-इतिमन्त्रेणेत्यर्थः ¶। अत्र कि मय मविशेषेणोक्तो मन्त्रः पूर्वस्मिन् स्रुवाघारे विनियुज्यते, उतोत्तरस्मिन् स्रुवाघारे ? इति। किं तावत् प्राप्तम् ? पूर्वा-

* "षट् इध्यात् (धाय्याः)"-इति का० श्रौ० सू० १६. १. ३४।

†, ‡ ५१ पृ० ८प०, ६० पृ० ९७ क०।

§ का० श्रौ० सू० १६. १. ३५।

‖ हिरण्यवत्याघार माघारयतीतिवचनात्"-इति (का० श्रौ० सू० १६. १. ३५.) कर्कः।

¶ वा० सं० १३. ४।

घारो हिरण्यगर्भवत्या कर्त्तव्यः । कुतः ? देवतासामान्यात् पूर्वाघारः तूष्णीं हूयमानत्वात् प्रजापतिदेवत्यः, हिरण्यगर्भमन्त्रस्यापि प्रजापतिर्देवता; "कस्मै देवाय हविषा विधेम"–इतिमन्त्रलिङ्गात् *। 'क'-शब्देन प्रजापतिरभिधीयते; "को हि प्रजापतिः"–इतिश्रुतेः †। अतो मन्त्रो देवताभिधानसमर्थः पूर्वस्मिन् स्रुवाघारे एव विनियुज्यते इति प्राप्ते, ब्रूमः— पूर्वाघारे नायं मन्त्रः, किन्तर्हि ? उत्तराघारे; मन्त्रवत्त्वसामान्यात्। यस्याघारस्य प्रकृतौ मन्त्रो दृष्टः, तत्रैव मन्त्रान्तरविधानं युक्ततरम्; इतरत्र पूर्वाघारे तु पूर्वं प्रकृतौ मन्त्रराहित्यान्मन्त्रवत्ता विधेया, तद्विधौ च गौरवं स्यात्। तर्हि उत्तराघारे ऐन्द्रमन्त्रस्य विनियुक्तत्वात् कथं तत्र तद्विधेयविधिरिति चेत्, सत्यम्; 'इन्द्र'-पदस्य प्रजापतिपरतया व्याख्यातुं योग्यत्वात्, मन्त्रवत्त्वसामान्याच्च मन्त्रान्तरस्य निवर्त्तको भवति। तस्मात् उत्तराघारे एवायं मन्त्र इति सिद्धान्तः।

कात्यायनेनापि पूर्वोत्तरपक्षौ दर्शितौ— "हिरण्यगर्भ इत्युत्तर स्रुवाघारः, पूर्वो देवतासामान्यात्, उत्तरे तु सामान्योपदेशाभ्याम्"–इति ‡। पूर्व एव नापूर्वाघारः; प्रकृतिलिङ्गसामान्यात्। न तु पूर्वः प्रथम आघारः; उत्तरत्र वर्ण्यमानपूर्वोत्तरपक्षविरोधात्। ते चाधिकरणे पूर्वोत्तरपक्षवद् योज्ये।

---

* हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत्। स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम"—इति।

† शत० ब्रा० ४. ५. ६. ४, ६. २. २. ५, १२ (८७, ८८ पृ०), ४. ३. ४, तै० सं० १. ७. ६. ६।

‡ का० श्रौ० सू० १६. १. २५, २६, २७।

पशुस्तस्य यदन्तरियात् प्राणास्य तदन्तरियादु वै प्राणश्चान्तरियात् तत एवं म्रियेत तस्मात् स नैव श्वोपपयेद्यातो व्रतानां मेव * ॥ ३८ ॥

तदाहुः † । नैतेन पशुनेष्ट्वोपरि शयीत नं माᳪंस मश्नीयान्न मिथुन मुपेयात् पूर्वदीक्षा वा ऽएष पशुरनवक्लृप्तं वै तद्यद्दीक्षित उपरि शयीत यन्माᳪंस मश्नीयाद्यन्मिथुन मुपेयादिति नेत्त्वेवैषा दीक्षा नेव हि मेखलास्ति न कृष्णाजिन मिष्टकां वा ऽएतां कुरुते तस्मादु काम मेवोपरि शयीतैतद्धु सर्व्वं मन्नं यदेते ‡ पशवस्तदस्यावाप्त मारब्धं भवति तद्यानि कानि चामधुनोऽशनानि तेषा मस्य सर्व्वेषां कामाशनं यदि लभेत मिथुनं तु नोपेयात् पुरा मैत्रावरुण्यै पयस्यायै तद्धोपरि बन्धुः ॥ ३९ ॥

तदाहुः § । तद्यादेतस्मिन्यज्ञे दक्षिणां नेम्ने-ऽयं यज्ञोऽदक्षिणोऽसद् ब्रह्मण ऽआदिष्टदक्षिणां

---

* 'मेव'—इति ग । 'मेव'—इति ङ ।

†, § 'तदाहुः'—इति ग, घ । 'तदाहुः'—इति ङ ।

‡ 'यदेते'—इति ग ।

दद्यात् प्रह्वा वै सर्व्वो यज्ञस्तदत्र सर्व्वो यज्ञो भिषज्यितो* भवतीति न तथा कुर्यादिष्टका वा ऽएतां कुरुते तद्यथेष्टकाया मिष्टकायां दद्यात्ताहक्-तदमुर्थेव दद्यादुदयोपकल्पेत ॥ ४० ॥ १ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [२. २.] ॥

प्रजापतिदेवत्यपश्वनुष्ठाने सम्प्रदायं दर्शयति— "प्राजापत्यं चरका आलभन्त इति। चरका नाम चरकप्रोक्तशाखाध्यायिनो मध्वर्यवः। तत्र फल माह— "प्रजापतिरग्निं चिन्वेति ॥ १ ॥

तस्य पशोर्वर्णं विधत्ते—""श्यामो भवतीति। 'श्यामः' शुक्ल-कृष्णवर्णद्वययुक्तः पशुः कार्य इत्यर्थः। तद् वर्णद्वयं प्रजापतेः च इत्युपपादयति— "द्वयानि वै श्यामस्य लोमानीति। प्रजापते-र्लोकप्रजननसद्भावात् उभयविधरूपद्वयसमुदायस्य प्राजापत्यत्वम्। गुणान्तरं विधत्ते— 'तूपरो भवतीति। विषाणरहितस्य प्रजापते-रपि शृङ्गरूपस्योत्तमवस्तुनो राहित्यादिति तत्साम्यम्। यत्र कात्या-यनः— "श्यामतूपरो वा प्राजापत्य उपदध्यात्"–इति † ॥ २ ॥

प्रजापतिदेवत्यपशुपक्षे सामिधेनीषु समिध्यमानवमिद्धवतो-र्ऋचोर्मध्ये "समास्त्वाग्न ऋतवः"–इत्याद्याः षड्सङ्ख्या ऋचो निदध्यादिति ‡, तदिदं विधत्ते— "तस्यैकविंशतिः सामिधेन्य

* 'भिषज्जितो' 'भिषज्यियितो'—पाठौ च दृष्टौ का०-वेबरमहोदयेन।

† का० श्रौ० सू० १६. १. ३२।

‡ पृ० ५८, क० २५, एतद्भाष्यं च द्रष्टव्यम्।

"तुल्यं मन्यत सर्वेषु"—इति * यत् कात्यायनेन दर्शितम्, तदिदं माह—"द्वादशानिय" इति। एतासामाप्रीणामपि सङ्घास्तावकं ब्राह्मणं प्रजापतिसंस्कारसन्धानजननलक्षणैकार्थ-व्याख्यानं चातिदिशति— "तासां समानो बन्धुरिति। 'बन्धुः' ब्राह्मणम्। प्राजापत्यपशुपुरोडाशस्य तत्पशुब्राह्मणमतिदिशति— "य एव पशोर्बन्धुः स पुरोडाशस्येति। एवं ह्येतत्— "प्राजापत्यं चरुमालभन्ते प्रजापतिरग्निं चित्वाग्निरभवत् तद्यदेतमालभते तदेवाग्नेरन्तं पर्येति"—इति †।

'क'-पदयुक्तानां प्रजापतिदेवत्यत्वं दर्शयति— "को हि प्रजापतिरिति ॥ ५ ॥

वायव्यपशुपक्षं विधत्ते— "पशोर्वायव इति। 'नियुत्वते' नियुद्गुणकाय वायवे 'शुक्लः' वर्णतः, 'तूपरः' विषाणरहितः, आलब्धव्यः ‡। "प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वानुध्येयवतीत्यादिकं "तूपरो हि वायुरित्यन्तं ब्राह्मणं § पशोः शुक्लत्वतूपरत्वयोर्नित्यत्वात् वायु-देवत्यस्यैव स्तावकम्। "तूपरो लप्सुदीति। 'लप्सुदी' ललाटे शृङ्गवर्ण इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥

अथ पशोः सप्तदश सामिधेनीराह— "तस्य सप्तदशेति। कात्यायनोऽपि— "वायवे नियुत्वते श्वेतलप्सुदी वेदध्यात्"—इति ‖।

---

* का॰ श्रौ॰ सू॰ १६. १. ३१। 'सर्वेषु विध्यपि पशेषु'—इति हरिः।
† इहैव पुरस्तात् (१ ब्रा॰ १ कं॰ ८६ पृ॰) द्रष्टव्यम्।
‡ श्वेतः श्वेतवर्णः, लप्सुदी लम्बदं शृङ्गं तदाम्'—इति कर्कः।
§ इहैव ८७ पृ॰ १४ पं॰—८८ पृ॰ ५ पं॰ द्रष्टव्यम्।
‖ का॰ श्रौ॰ सू॰ १६. १. ३८।

सप्तदशसङ्ख्यां मासर्त्तुरूपसंवत्सरात्मना स्तौति— "सप्तदशो वै संवत्सर इति ॥ ८ ॥

प्रकारान्तरेण ता मेव सङ्ख्यां प्रशंसति— "यद्वेव सप्तदश सप्तदशो वै पुरुष इति। सप्तदशत्व मेव विभज्य दर्शयति— "प्राणा इति। "चत्वार्यङ्गानीति। बाहुद्वयं पादद्वय मित्यर्थः। 'आत्मा' मध्यदेहः। 'ग्रीवाः'–इति बहुवचनं कण्ठगतधमनि-बहुत्वापेक्षम् ॥ ९ ॥

"उभयीर्गायत्रीरिति। सामिधेन्याप्रीस्तावकं ब्राह्मणं पूर्ववत्। अत्र वायव्यपशौ प्राजापत्यपशुकरणं प्रशंसति— "अत्रो ह काम उपाप्त इति ह स्माहेति। यं कामं प्राजापत्ये पशौ आहुर्वेदवादिनः, 'सः' तादृशः 'कामः' 'अत्रो' अत्रैव प्राजापत्ये पुरोडाशे 'उपाप्तः' 'इति' 'माहित्थिः' नाम ऋषिः उवाच ॥ १० ॥

"यद्वेव वायव्यः पशुर्भवतीति। 'वायुः' हि 'प्रजापतेः' 'अर्द्धम्' अर्द्धभागः; सूत्रात्मरूपत्वात्। 'प्रजापतिः' स्वय मेव 'अर्द्धम्' अर्द्धभागः; तत्र यदि पशुपुरोडाशौ 'उभौ' अपि 'वायव्यौ' वायुदेवत्यौ स्याताम्, 'उभौ वा प्राजापत्यौ'; तर्हि 'अस्य' प्रजापतेः 'अर्द्धम्' एव सत् 'कृतम्' संस्कृतं 'स्यात्', न तु कृत्स्नः प्रजापतिः; उभयात्मकत्वात् तस्येति। एकदेवत्यपशुपुरोडाश-करणे अर्द्धं तत् कृतं भवेदिति भावः, उभयोर्भिन्नभिन्नदेवत्ययोः करणे सर्वं प्रजापतिं संस्कृतवान् भवति *। निगदसिद्ध मन्यत्। एतस्य प्राजापत्यपुरोडाशस्य कात्पदयुक्ते याज्यानुवाक्ये विद्येते—

* का० श्रौ० सू० १६. १. ३६।

"कद्वत्याविति *। 'क'-शब्दस्य प्रजापतिवाचकत्व माह— "को हीति ॥ ११, १२ ॥

"तद्यदपां पुरस्ताज्जुहोति"–इत्यादेरय मर्थः,— पूर्वं वायव्य-पशोर्वपायागेन, मध्यतः प्राजापत्यपुरोडाशयागेन, अन्ते पशुहवियागेन, उभयतः प्राणान्, मध्ये चात्मानं च निहितवान् भवतीति ।

वपाहविषोर्नियुत्वत्पदयुक्तां याज्यानुवाक्यां विधत्ते— "शुक्रवत्य इति" † ॥ १३ ॥

अथ शाखान्तरानुसारेण वपाया एव 'शुक्र'-पदयुक्ते याज्यानु-वाक्ये, पशुहविषस्तु 'नियुत्वत्'-पदयुक्ते याज्यानुवाक्ये इति दर्शयति— "तदु वा आहुरिति । पूर्वं प्राजापत्यपुरोडाशस्य कत्पद-युक्ते याज्यानुवाक्ये उक्ते इति वपायां वपापुरोडाशहविषां भिन्ना याज्यानुवाक्या इत्यर्थः । तदुक्तं कात्यायनेन— "प्राजापत्यः पशुपुरोडाशो द्वादशकपाल उभयोः, कद्वत्यो याज्यानुवाक्याः प्राजापत्यस्य, शुक्रवत्यो वायव्यस्य, वपाया वा"–इति ‡ ॥ १४ ॥

पूर्वं पुरुषादयः पञ्च पशव उक्ताः, अत्र त्वेक एव वायव्यः, तत् कथ मेकेन पशुना सर्वयागसाध्यं फलं लभेत? अतः पञ्चपशुस्वीकार एव युक्त इति शङ्कां व्युदस्यन् एकस्यापि वायव्यस्य पञ्चपशुरूपतां दर्शयति— "यद्देवैतं पशु मालभते, एतस्मिन् ह पशौ सर्वेषां पशूनां रूप मिति । प्रागुक्तः

---

* का० श्रौ० सू० १६. १. ४० ।

† का० श्रौ० सू० १६. १. ४१ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. १. ३८, ४०, ४१ ।

पशुपश्वादिपक्षाणां मन्यतमः पशु इच्छया कर्त्तव्य इत्याह— "अतो यतमदस्य कर्मोपकल्पेतेति।

तान्येव रूपाणि योजयति— "अश्मूपरो लघुदीति। 'केशराः' स्कन्धरोमाणि ॥ १५ ॥

पश्वालम्भकालं विधत्ते— "तं पौर्णमास्या मालभेतेति। तच्छब्दः पूर्वपरामर्शार्थः। वायव्यं पौर्णमास्या मालभेत एतदुपलक्षणम्, सर्वानपि पञ्च पशून् प्राजापत्यं वायव्यं वा पौर्णमास्या मालभेतेत्यर्थः। अत एव कात्यायनेन सर्वशेषतया पञ्चपशुपक्षादौ सूत्रितम्— "उत्तरस्यां फाल्गुन्यां पौर्णमासीनेष्ट्वा पञ्च पशूनालभते"-इति *।

अत्र केचित् पक्षं सोपपत्तिकमनुवदति— "अमावस्याया मालभेतेत्यु हैक आहुरिति †। चन्द्रस्य प्रजापतित्वादूर्ध्वं प्रागुक्तम्; चन्द्रमा मनसो जातः, मनश्च प्रजापतिः, तदेतयोः कार्यकारणयोरभेदोपचारेणेति। सः 'चन्द्रः' 'एतां रात्रिम्'। अमावास्यारात्रौ 'इह' च लोके ओषध्यात्मना 'वसति', तस्मात् 'यथा' येन प्रकारेण 'उपतिष्ठन्तं' चन्द्रम् 'आलभेत', 'एवं' 'तत्' पश्वालम्भनम्। अमावास्यायां पश्वालम्भश्चन्द्रालम्भसमान इति प्रशस्त इत्यर्थः ॥ १६ ॥

पौर्णमास्या मेवालभ्येतेति सिद्धान्तयितुं पुनरनुवदति— "तद्वै पौर्णमास्या मेवेति। "असौ वै चन्द्रः पशुरित्यादेरय मर्थः— वस्वादयो 'देवाः' पशुरूपं चन्द्रं पौर्णमास्या मालभ्य, प्रति-

* 'अदर्शियान्'—इति तत्र तच्छेषः। का० श्रौ० सू० १६. १. ५।

† का० श्रौ० सू० १६. १. ७। 'सा च माघामावास्या सन्निधानाद् गृह्यते'—इति तत्र कर्कः।

अषाढाद्यपि अनया क्रियया संधियत एव। अष्टम्या उखासम्भरणं प्रशंसति— "प्राजापत्य मेतदिति। अष्टमीदिवसस्य 'अधिदेवता प्रजापतिरिति तदाह— "प्राजापत्य मिति। 'उखा' इति 'यत्' अस्ति, 'तत्' 'प्राजापत्यं कर्म'; प्रजापत्यात्मकोऽग्निः, तद्धारणार्थकत्वात्। प्राजापत्योऽग्निः, तत्सम्बन्धि 'अहन्' अष्टी-त्यर्थः। "सुपां सुलुक्०" * ॥ २३ ॥

पुनः प्रशंसितु मनुवदति— "यद्वेवाष्टकाया मिति। 'एतत्' अहः अष्टम्याख्यम्, 'संवत्सरस्य' 'पर्व' सन्धिस्थानीयम्; यथाङ्गुलेः पर्व सन्धिस्थानीय मेवम्। तत् पक्षस्य अन्तात् अष्टमी मध्येति पर्वरूपा भवति, तद्द्वारा संवत्सरस्यापीति; 'अग्ने' अप्येषा 'उखा' 'पर्व'; सन्धिस्थानत्वात्, अत्र ह्यग्निः सन्धीयते ॥ २४ ॥

अथाष्टम्या उखासम्पादन मष्टकानामसाम्यात्युक्त मिति तत् पुनः प्रशंसति— "यद्वेवाष्टकाया मष्टका वा उखेति। अष्टकानामाष्टसङ्ख्या भवतीति तदष्टसङ्ख्यावत्त्व मुखायां दर्शयति— "निधिर्द्वा उद्धी इति। 'निधिः' नाम उखायाः प्रथमं मृत्पिण्डस्य प्रथनेन अग्निधारणार्थोऽधस्तात्प्रदेशः। 'द्वा उद्धी', 'उद्धिः' नाम प्रथितमृत्पिण्डस्योपरि प्रक्षिप्तः अन्यो मृत्पिण्डः, तौ द्वौ। 'रास्ना' नाम उखाकण्ठन्यस्ता 'तिरश्ची' तिरःस्थाना रज्ज्वाकारा †। एवं निध्यादिचतुष्टयम्। 'अङ्घ्री.' प्रतिदिश मेकैकं

* पा० सू० ७. १. ३९।

† "त्रिष्टसीये उत्तरे वर्त्तिं सर्वतः करोति"—इति। 'उखायाः उत्तरभागस्योत्तरे उपरि वर्तमाने तृतीये भागे सर्वासु दिक्षु रज्ज्वाकारां वर्त्तिं वस्त्राकारां रास्नां करोति' इति तत्र (का० श्रौ० सू० १६. २. १०) कर्काचार्यः।

वर्त्तिपर्यन्ताः "चतस्रः" आश्रयभूताः, तायतस्रः। एवम् 'अष्टौ' उखायां सम्पन्नाः *। अतोऽष्टम्या अष्टकाकरणं युक्त मित्यर्थः।

उत्तरत्र पञ्चमाध्याये †— "मृत्पिण्ड मुपादत्ते"–इति प्रक्रम्य, "तम् प्रथयति वसवस्त्वेति, "अयं वै स लोके निधिः"–इति प्रथमस्य पृथिवीरूपतोक्ता ‡। "अथ पूर्वं उद्धि मादधाति ०—० अथोत्तर मुद्धि मादधाति"–इति §, "अथ तिरश्चीः प्राचीः पर्यस्यति ०—० अथ चतस्र उद्धीः करोति"–इति ‖। अत्र कात्यायनः— "ऊर्ध्वास्तूर्ष्णीं प्रतिदिशं चतस्रोऽपरा वर्त्तिं प्राप्ताः"–इति ¶ ॥ २५ ॥

चयनसहितस्य सोमयागस्य दीक्षाकालं विधत्ते— "अमावास्यायां दीक्षत इति। फाल्गुनामावास्यायां दीक्षां कुर्यात्। सूत्रितञ्च— "दीक्षामावास्याया मामावास्येनेष्ट्वेति **। अमावास्यासम्बन्धीष्टिकरणादनन्तर मेव दीक्षा कर्त्तव्या; पौर्णमास्योपक्रमाद् दर्शयागेन तत्परिसमाप्तेरवश्यकार्यत्वादित्यभिप्रायः। "अमावास्यायै वा अधीति। अधिः पञ्चम्यर्थानुवादी। 'यज्ञः' चन्द्रमाः, 'तायते' विस्तार्यते; पौर्णमास्या देवैरालब्धस्य

* निधिः, उद्धी द्वौ, रास्ना, वर्त्तयश्चतस्र इत्यष्टौ।
† 'चतुर्थाध्याये'–इति ख-पाठः।
‡ इहैव काण्डे उपरिष्टात् ५ अ० २ ब्रा० १, ३ क०।
§ इहैवोत्तरत्र ५ अ० २ ब्रा० ४, ५ क०।
‖ इहैवोत्तरत्र ५ अ० २ ब्रा० ११—१४ क०।
¶ का० श्रौ० सू० १६. ३ ३१।
** का० श्रौ० सू० १६. ४. २७।

पदादितिथिषु एकैकां कलां प्राप्नोतीति प्रसिद्धम्; अत एवा-माबास्याया मेककलावशेषत्वात् पुनस्तां वर्धयन्ति। अत्र तैत्तिरीयकम्— "घ्नन्ति वा एनं पूर्णमास आ ऽमावास्यायां प्याययन्ति"–इति *। 'तस्मात्' यथापौर्णमासी मनुष्याणां 'यत्र' यस्मिन् काले 'दिवा' पशु मालभ्यन्ते, तस्मिन्नेव काले पशु-रालभ्य इति "प्रथमा व्युधावेति ॥ १७ ॥

"तद्वै फाल्गुन्यामेवेति। 'एषा' 'संवत्सरस्य' सर्वासां रात्रीणां 'प्रथमा' आदिभूता 'रात्रिः', या उत्तरफाल्गुनीनक्षत्रयुक्ता 'पौर्णमासी'; 'या पूर्वा' 'एषा' संवत्सरस्य 'उत्तमा' अन्त्या रात्रिः। तैत्तिरीया आमनन्ति— "एषा वै जघन्या रात्रिः संवत्सरस्य, यत् पूर्वे फाल्गुनी०—० एषा वै प्रथमा रात्रिः संवत्सरस्य, यदुत्तरे फल्गुनी"–इति †। अतोऽस्या मुत्तरस्यां फल्गुन्यां पौर्णमास्यां पश्वालम्भेन संवत्सरादौ उपक्रान्तवान् भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

पश्वालम्भः पूर्णमासे कर्तव्य इत्युक्तम्, तत्र नित्यपौर्णमासेष्टिकरणानन्तरं कर्तव्य इत्याह— "स वा इष्ट्वैव पौर्णमासेनाथ पशु मालभेतेति।

पौर्णमासयागानन्तर्ये पशुयागस्य सदृष्टान्तं प्रतिपादयति— "पौर्णमासेन वा इन्द्रो वृत्रं पाप्मान मिति। अत्र कात्यायनः— "वैश्वानरः पशुपुरोडाश उपांशु, पशुदेवता च"–इति ‡। 'उपांशु' करणवदस्यान्यमनःप्रयोग मित्युक्तप्रायम् ॥ १९ ॥

---

* तै० सं० १.५.९. (५) ७।
† तै० ब्रा० १. १. २. ८।
‡ का० श्रौ० सू० १८. १. २५, २६।

तदिदं विधत्ते— "तद्वा उपांशु भवतीति । तच्छब्दो य यज्ञानुष्ठानं परामृश्यते। उपांशुत्वं प्रतिपादयति— "एतद्धैतैः प्रजापतिः पशुभिरिति । पूर्वं 'प्रजापतिः' चयनाख्यं 'कर्म' 'पशुभिः' 'इयेष' इच्छति स्म । करिष्यमाणं कर्म 'यज्ञ' अस्मिन् यज्ञानुष्ठानकाले 'अनद्धा' अप्रत्यक्षम् 'इव' 'आस' । साकल्येनानुष्ठितत्वाद् बीजरूपत्वाच्चाप्रत्यक्षत्वम् । तदेवाह— "अनिरुक्त मिति । इदं कर्म इयदितिकर्तव्यतायुक्त मिति निर्वक्तु मयोग्यम् ॥ २० ॥

उपांशुत्वं प्रशंसितु मनुवदति— "यद्वेवोपांशु प्राजापत्यं वा एतदिति । 'एतत्' पशुकर्म 'प्राजापत्यं' प्रजापतिसम्बन्धि । प्रजापतिसाध्यस्य कर्मणोऽनिरुक्तत्वं कथ मित्याह— "अनिरुक्तो वा इति । प्रजापतेरपि सर्वस्वरूपत्वात् अय मेतावानिति कर्मप-क्षाद्रूप्यम् ॥ २१ ॥

प्रकारान्तरेणोपांशुत्वं प्रशंसति— "यद्वेवोपांशु रेतो वेति । 'यज्ञ' पशौ यज्ञे 'रेत.' रेतोभूतः बीजरूपत्वात् । यज्ञे पशुव्यतिरिक्तान्यन्यान्यङ्गानि सन्ति, तत् कथं पशौ यज्ञो बीजभूतस्तिष्ठतीति तत् समर्थयते— "वपा पशुरिति । 'वपा', पशुपुरोडाशहवीरूपः 'पशु', 'एतावान्' एव यज्ञ इति 'पशु' यज्ञबीजात्मना तिष्ठतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

अग्निधारणार्थं उखासम्भरणं विधत्ते— "अष्टकाया उखां सम्भरतीति । अष्टकानामाष्टमी, तस्या उखां विदध्यात् । पूर्वं फाल्गुनपौर्णमास्याः पश्वालम्भ उक्तः, तस्या बहुलाष्टम्या उखार्थं मृत्तिकाश्ववल्मीकवपादिद्रव्यसम्भरणं मित्यर्थः । कात्यायनोऽपि— "उखासम्भरण मष्टम्याम्'—इति * । उखा चोपलक्षणम्,

* का॰ श्रौ॰ सू॰ १६ २ १ (फाल्गुनस्याष्टम्याम्') ।

चन्द्रस्य चामावास्याया माप्यायनस्योक्तेः । 'यतः' यस्मात् दिना-ग्यज्ञां (?) विस्तारितम्, तस्मात् अत्र मपि 'यज्ञम्' उत्पादयेय मिति । यद्वा, यज्ञपदेन दर्शेष्टिः ; दर्शपूर्णमासौ हि सर्वस्या इष्टेः प्रकृतिभूताविति । तस्मादस्या उपरि 'यज्ञस्तायते' । "तनोतेर्यकि"–इति * नलोपे "अकृत्सार्वधातुकयोः"–इति † दीर्घे कृते 'तायते'–इति रूपम् ॥ २६ ॥

। प्रकारान्तरेण दीक्षाकरणं प्रशंसति— "यद्देवामावास्यायां रेतो वा, एतदिति । 'दीक्षते' यजमान इति 'यत्', 'एतत्' उखारूपायां 'योनौ' 'रेतोभूत मात्मानं' सिक्तवान् । दीक्षाकरण मग्न्युत्पादनात् प्रागवस्थेति रेतस्सेकात्मकत्व मित्यर्थः । 'यत्' यदा 'दीक्षितः' प्राप्तदीक्षो 'भवति', तदा तस्मै रेतोरूपत्वेनोत्पद्यमानायाग्नये 'पुरस्तात्' पूर्वं 'लोकं' स्थानं करोति, स्थाने निष्पन्ने पश्चात् अग्निर्जायते । अय मर्थः,— दीक्षाप्रारम्भोऽग्नेरुत्पत्तिप्रागवस्था, तत्समाप्तिरेव जनिष्यमाणस्याग्नेः स्थानकरण मिति स्थानसम्पादनानन्तर मुत्पत्ति' लोकप्रसिद्धा द्रढयति— "तस्मादाहुः कृतं लोक मिति ॥ २७ ॥

आग्निके क्रतौ "संवत्सरभृत मेव चिन्वीत"–इत्याम्नानात् ‡

---

* पा० सू० ६. ४. ४४ ।

† पा० सू० ७. ४ २५ ।

‡ उपरिष्टात् द्रष्टव्यम् (१० का० २ अ० ६ ब्रा० ८ क०) । "तयोर्विभाग माह, आग्निके क्रतौ संवत्सरं दीक्षा व्याख्याता;— 'संवत्सरं चिन्वीतेति (शत० ब्रा० १०. २. ६. ८.), पवित्रे चतस्रो दीक्षा-व्याख्याताः 'पवित्रचतुर्दीक्षः'–इति (का० श्रौ० सू० १५. १. ४.)" —इति च का० श्रौ० १६. ६ ६. सूत्रे कर्कः ।

न्यूनातिरेकाभावेन संवत्सरपर्यन्तं दीक्षा कर्त्तव्येति सिद्धान्त-यितुं न्यूनातिरेकपक्षयोर्दोषं मुपन्यस्यति— "स यत् कनीयः संवत्सरादिति । अग्निस्तावत् संवत्सरात्मकः, तादृशस्याग्नेरव-यवा यजुष्मत्य इष्टकाः षट्त्रिंशत्सहस्रसङ्ख्याका इति दशमे काण्डे वक्ष्यते *। तत्र दीक्षायां संवत्सरादर्वाक्समाप्तायां कतिपयाना मिष्टकाना माधारभूतकालराहित्यादधिका भवन्तीति प्रदेश-रहिता इष्टका एवोपहिता हिंसवान् भवतीति । एवं तर्हि एतद्दोषपरिहाराय दीक्षायां वर्षाधिक्ये इष्टका न्यूना इति लोका अतिरिक्ता भवन्तीति सोऽपि नेष्टव्यः ॥

इष्टकाकाल मनुवदति— "अथ यदमावास्यायां दीक्षित्वामावा-स्यायां क्रीणातीति । प्रथमायां फाल्गुनामावास्यायां 'दीक्षित्वा', ततः कतिदिवसं दीक्षितधर्मानाचरन् पुनः फाल्गुनामावास्यायां राजानं सोमं 'क्रीणाति', अतो न्यूनाधिकभावौ न स्तः । इष्टकातिरेको लोकातिरेको वा नास्तीत्यस्मिन् पक्षे गुणान्तरं दर्शयति— "अथास्यापूर्वमायतनं इति । दीक्षानन्तरं राजक्रये उपसद्यागः, तत्र हि चनूपसद मग्निं चिनोतीति उपसत्सन्नि-चयनं स्यात्, तच्चयनं शास्त्रपक्षे सम्पद्यत इति गुणः ॥ २८ ॥

एवं दीक्षायां संवत्सरकालीनत्वेनेष्टे: कालसाम्ये सिद्धान्ते-ऽपि वेदवादिनां कालविषया अधिका सामर्थ्या दर्शयति— "तदाहुर्यथावत्स एतस्येति । यद्यपि प्रथमफाल्गुनामावास्यायां दीक्षित्वा, आगामिफाल्गुनामावास्यायां सोमक्रयावधिरूपसवत्सर-

---

* "षट्त्रिंशच्च त्रीणि च शतानि परिश्रितः, षट्त्रिंशच्च त्रीणि च शतानि यजुष्मत्यः"—इति १० का० ५ अ० ४ ब्रा० ५ क० ।

स्वीकारे चान्त्यवयवभूतेष्टकानां कालरूपाधारराहित्य माधिक्यं वा नास्ति, तथापि क्रयादनन्तराण्यहानि उपसदर्थानि विद्यन्ते ; तत्र कथ मिष्टकाभिर्यजमानस्य लोका उपहिता भवन्तीति प्रश्नः ।

“यदा अमावास्यायां दीक्षिष्येत्यादिपरिहारवाक्यस्याय मर्थः— दीक्षादिक्रयकालपर्यन्तो यावान् कालरूपो लोकः, तावत्य इष्टका अभूवन्निति तावदविवादम् । यदि तस्मादूर्ध्वानि यान्यहानि, सोऽवकाशोऽध्वर्योरभिचयनस्य । यदि तान्यहानि चयनकालो न भवेत्, तर्हि 'को हि' कुत्रावकाशे 'चिनुयात्' ? अवकाशस्याभावात् । अन्येष्वहस्सु इष्टकोपधानं नास्तीति न मन्तव्य मिति । “यावन्ति वै संवत्सरस्याहोरात्राणि”—इत्यादिना क्रयोत्तरकालेऽपीष्टकोपधान मस्तीत्याह । संवत्सरधारणात् तद्रूपोऽग्निरित्युक्तम्, तत्र इष्टका अन्त्यवयवा इति च, अतः संवत्सरस्य यावन्ति दिनानि, तावत्य इष्टका उपहिता इत्युक्ते संवत्सरे त्रयोदशमासस्यापि सम्भवात् तत्सङ्ख्यया इष्टकोपधानम् । अतस्त्रयोदशमासरूपाणि क्रयोत्तराण्यहानि तत्सङ्ख्याकाभिरिष्टकाभिर्यजमानलोका उपहिता भवन्तीत्यनेन यावन्तो लोकास्तावत्य इष्टका उपहिता इत्यर्थः ॥ २८ ॥

पञ्चानामप्युखासम्भरणदीक्षाकाला ये उक्तास्तेषां प्राधान्य मुपजीव्य प्रशंसति—“एतद्वै वैव प्रथमा पौर्णमासीति ।

अथ पशुकर्मणः संवत्सररूपाग्नेय सङ्ख्यासम्पत्तिं दर्शयितुं प्रतिजानीते— “अथातः सम्पदेवेति । 'सम्पत्' सम्पत्तिः, सङ्ख्यासाम्यम्, तत् पशुकर्माग्न्योर्दर्शयिष्यत इत्यर्थः ॥ ३० ॥

“तदाहुः कथ मस्यैतत् कर्मेति । अग्निः संवत्सरात्मकः, तम् 'कथ मेतत् कर्माप्नोति' । अत्रानुपपत्तिं स्वय मेव दर्शयति—

"कथं संवत्सरेणेति। संवत्सररूपेण 'अग्निना' सह 'कथं सम्पद्यते' सङ्गतः कथं सम्पन्नं भवेदिति प्रश्नार्थः॥

पशुपशुप्राजापत्यवायव्यरूपपशुद्वयेऽपि सम्पत्तिं दिदर्शयिषुः पशुपशुरचे प्रथमं दर्शयति— "एतेषां वै पशूनां पशूना मिति। तस्मिन् यज्ञे 'सामिधेन्यः चतुर्विंशतिः'। उक्ताः प्रकृतिगताः पञ्चदश, "समास्त्वाग्न ऋतवः"—इत्याद्या मध्ये विहिता नवेति चतुर्विंशतिः। 'द्वादश आप्रियः'। "जुष्टो अद्य समिधो भवन्ति"—इत्याद्याः आप्रीरूपत्वात् प्रयाजयाज्या द्वादशोक्ताः *। 'एकादश अनुयाजाः'। 'एकादश उपयजः' उपयजो नाम पशुगुदहोमाः। तथाचापस्तम्बः— "एकादशधा तिर्यक् छित्त्वाऽसंभिन्दन्नपर्यावर्त्तयन्ननुयाजानां वषट्कृते वषट्कृत एकैकं गुदकाण्डं प्रतिप्रस्थाता हस्तेन जुहोति"—इति †। एताः सर्वा मिलित्वा 'अष्टापञ्चाशत्' सङ्ख्या सम्पन्ना॥ ११॥

अस्तु, प्रकृते किमायात मित्याह— "ततो याऽष्टाचत्वारिंशदिति। उक्ताया अष्टापञ्चाशत्सङ्ख्यायां मध्ये दश सङ्ख्यां त्यक्त्वा अवशिष्टा अष्टाचत्वारिंशत्सङ्ख्या; तावत्सङ्ख्याक्षरजगतीच्छन्दोरूपा, जगत्यपि हि द्वादशाक्षरपादेति पादचतुष्टये तावत्सङ्ख्या भवति। यस्यां भूमौ सर्वं जगत् प्रतिष्ठित मिति भूमिरपि जगतीशब्दवाच्या, सैव हि सर्वाग्निचयनाधिकरण मिति आधाराधेययोरभेदोपचारेण भूमिरेव अग्निशब्दवाच्या। अग्निर्यावत्परिमाण-

---

* पुरस्तात् (७४—८० पृ०) द्रष्टव्यः।

† आप० श्रौ० सू० ७. २७. ११। 'गुदानि अच्छ खादेत्येते मन्त्रैः'—इति सत्यभेदः।

वचनः, अस्याग्नेर्मात्रावयवो यावती यत्परिमाणः, तत्कर्मसङ्ख्याकं तावदग्निं तदवयवसङ्ख्याकं भवति ॥ ३२ ॥

प्रोक्ताया एव सङ्ख्यायाः प्राजापत्यात्मना सम्पत्तिं प्रशंसति— "यद्देवाष्टाचत्वारिंशदिति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ ३३ ॥

अवशिष्टां दशसङ्ख्यां प्रशंसति— "अथ यानि दश सा दशाक्षरेति । 'विराट् अग्निः' अन्नात्मकत्वात् । अग्निर्विराट् अन्नम् इति श्रुतेः विराजोऽन्नत्वम् * । अग्नेर्दिगात्मकत्वं प्राच्यादिदिक्षु विभज्योपधीयमानत्वात् । प्राणापानादयः पञ्च, नागकूर्मकृकलदेवदत्तधनञ्जयाख्याः पञ्चेति 'दश प्राणाः' । यद्वा, प्राणा दश इन्द्रियाणि । अग्नेः प्राणात्मकत्वम्, हिरण्यगर्भात्मकत्वात् । "यावानग्निरित्यादि पूर्ववत् ॥ ३४ ॥

एवं पञ्चपशुपञ्चेऽष्टापञ्चाशतं सङ्ख्यां अग्न्यात्मना स्तुत्वा संवत्सराग्निना सम्पत्तिं वक्तुं सङ्ख्यान्तरं दर्शयति— "वपापशुपुरोडाश इति । 'वपा' वैश्वानरः, 'पशु पुरोडाशः' इति द्वौ । एताभ्यां सह षष्टिसङ्ख्या जाता । 'मासस्य' संवत्सरावयवभूतस्य षष्टिसङ्ख्यानि अहोरात्राणि विद्यन्ते, तत् षष्टिसङ्ख्याकं मासं तावत्सङ्ख्याक अहोरात्र माप्नोति । 'मासः' सम्पन्नः 'मासः' स्वावयविनम् 'ऋतुम्' 'आप्नोति'; ऋतुर्हि मासद्वयात्मकः । 'ऋतुः' अपि 'संवत्सरम्' आप्नोति; ऋतुषट्कात्मको हि संवत्सररूपोऽग्निरिति प्रागुक्तम् । अतः सामिधेन्यादि-वपापशुपुरो-

* "अग्निं मन्थन्ति ... अन्नं विराट्"—इत्यादि (तै० ब्रा० १. ६. ३. ३.), अन्नं विराट्, विराजैवान्नाद्य मवरुन्धे"—इत्यादि च (तै० ब्रा० १. ८. ३. २.) द्रष्टव्यम् ।

च्छायामनुगता षष्टिसङ्ख्या संवत्सररूपात्मना सम्पन्नेति सर्वान् संवत्सरमध्यवर्तिनः कामानाप्नोति। न चास्मिन् कर्मणि षष्टानि बहूनि सङ्ख्येयानि विद्यन्ते, तत् कथं षष्टिसङ्ख्येत्युक्त मत आह— "यद्वैत्यादि। यद्वेति प्रश्ने। 'अतः' उक्तसङ्घातः 'षष्ट्यत्' 'यत्' अस्ति, 'तत्' 'संवत्सरे' विद्यमानम् 'अन्नम्' एव 'तत्' ॥ १५ ॥

एवं पञ्चपशुपक्षे सम्पत्तिं दर्शयित्वा प्राजापत्यपशुपक्षे दर्शयति— "अथैतस्य प्राजापत्यस्येति। अग्नेः 'एकविंशतिः सामिधेन्य.' हविः, पशुहृदयादिरूप मित्यर्थः। एव मष्टापञ्चाशत् सम्पन्ना। अत्र पूर्वोक्तं फल मतिदिशति— "स योऽष्टापञ्चाशति काम इति। अत्रापि संवत्सरात्मिका सम्पत्तिं वक्तुं सङ्ख्यान्तरं समुच्चिनोति— "स्रावाधारावित। स्रुवाघारः स्रुचाघारश्चेत्यर्थः। एवं षष्टिसङ्ख्यायां सम्पन्नायां पूर्वोक्तषष्टिफल मतिदिशति— "स यः षष्ट्यां कामोऽस्त्वेव त मिति ॥ २६ ॥

वायव्यपशुपक्षे सम्पन्ने सम्पत्तिं दर्शयति— "अथैतस्य नियुत्वतीयस्येति। "द्वौ स्विष्टकृताविति। पशुपुरोडाशः स्विष्टकृत्, पश्वङ्गस्विष्टकृच्चेति द्वय मित्यर्थः। "वनस्पतिय वसाहोमश्चेति। यूपदाव्यद्रव्यको वनस्पतियागः स्विष्टकृतः प्रागनुष्ठेयः, जुह्वा याज्यायाः अर्धर्चे प्रतिप्रस्थात्रा कर्तव्यो वसाहोमः। अत्रापि फलद्वयवाक्य पूर्ववद् योज्यम् ॥ ३० ॥

पशुमनुष्ठानस्य चयनकर्माङ्गत्वात् तदवसानः कर्त्तव्यः; देवताविसर्गरूपसमिष्टयजुर्होमः समाप्तिरूपावभृथश्च न कर्त्तव्याविति केषाञ्चित् पक्षं सोपपत्तिक मुपन्यस्यति— "तदाहु-

नैतस्य पशोरिति। पञ्चपशुपक्षेऽपि "अजेन चरति"–इत्युक्तेः * अजस्य वा प्राजापत्यस्य वा वायव्यस्य वा पशोरित्यर्थः। 'अग्नेः' अग्निचयनकर्मणः 'एषः' उक्तः 'पशुः' पशुयागः 'आरम्भः' कर्मोपक्रमः; आदावनुष्ठीयमानत्वात्। 'समिष्टयजूंषि' इति यत्, तत् 'देवतानां' 'व्यवसर्गः' विसर्जनम्। 'अवभृथः' इति यत्, तत् 'संस्था' कर्मसमाप्तिः। अतः कर्मोपक्रमे एव देवताविसर्जनं कर्मसमापनं च कर्तुं न युक्त मित्यर्थः।

तन्मतं निरस्यति— "स वै स नैव स्थापयेदिति। पूर्वं 'प्रजापतिरेतेन पशुना इष्ट्वा' 'अपश्यद्' इत्याख्यातवान्,— 'यथा' येन प्रकारेण 'एतस्य' 'अग्नेः' 'अन्तं' 'न' 'पर्यैत्' पर्यगच्छत्, चिकीर्षमाणः स तथा नैव तदपश्यत् इत्यन्वयः। यद्येकेनैव पशुनेष्टाग्नेरन्तं परिगच्छेत्, तर्हि समिष्टयजुरादिकं न कर्तव्यं स्यात्; न तथा; एकेन पशुना यागेऽपि इतरेषां पशुशरीराणा मप्सु प्रासनात् तत्परिमाणमृत्पशीष्टकोपधानादिकं विना अग्न्यन्तगमनाभावसिद्धेः पशुकर्म संस्थापयितव्य मित्यभिप्रायः।

संस्थापनाकारणे अनिष्टं दर्शयितु मनुवदति— "यद्वैव संस्थापयति प्राण एव पशुरिति। पशोः प्राणत्वं पुरस्तादुक्तम्। 'तस्य' पशोः सम्बन्धि 'यत्' कर्म 'अन्तरियात्' व्यवहितं कुर्यात्, 'प्राणस्य' सम्बन्धिन मेकदेशं तेन व्यवहितं कृतवान् भवति। 'ततः' च प्राणादन्तरितः स अनन्तर मेव 'म्रियेत' मृतो भवति; 'तस्मात्' पशुकर्म 'संस्थापयेदेव' इत्यर्थः॥

---

* पुरस्तात् द्रष्टव्यम् (१ ब्रा० ७क० ५४. ६८पृ०। का० श्रौ० सू० १६ १ ३१—३२)।

अथ पशुयागानन्तरं पशुकर्मणि यजमानकर्त्तव्यानां नियमानां मीमांसा वक्ष्यत इति प्रतिजानीते — "अथातो व्रताना मेवेति ॥ ३८ ॥

कर्त्तव्याकर्त्तव्यविचारं पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां निरूपयति — "नद'पु-र्वमेवेति। 'पशुः' नाम 'पूर्वा' प्रथमभाविनी 'दीक्षा', दीक्षा-कर्मोपक्रमार्थ मिति मत्वा पूर्वपक्षोऽयम्। 'अतः' पशुकर्मणो दीक्षात्वात् यजमानस्योपरि शयनादिकम् 'अनवक्लृप्तम्' अयुक्त मित्यर्थः। दूषयति — "नैत्वेवैषा दीक्षेति। अत्र दीक्षा-शब्दस्य मुख्यार्थस्वीकारः। मुख्यदीक्षायां "मेखलया दीक्ष-यति"—"कृष्णाजिनेन दीक्षयति"—इति *, मेखलाजिनयोरत्रा-भावात् इयं दीक्षा न भवतीत्यर्थः। किं तत् पशुबन्धन मिति, तत्राह — "इष्टिर्वा एषा कुरुत इति। पशुयागो नामेष्टिका-रूप एव। 'तस्मात्' मांसोपयोगसने 'कामं' कुर्यात्। "एतदु सर्वं मन्त्र मिति। पुरुषादिपशूनां सर्वात्मत्वात्। 'तद्' 'यदा' 'आसम्' 'पात्रं' प्रक्रान्तं भवति, तस्मात् 'आ मधुनः' मर्यादाया माङ्, मधुपर्यन्तम् 'यानि' 'पात्राणि' भवन्ति, 'तेषां' मध्ये 'अस्य' यजुः 'कामासनम्' इच्छया भोजनम्। किं सर्वदा ? नेत्याह — "यदि न लभेतेति †। 'यदि' हि अयं 'न' 'लभेत' लब्धं भवेत्, तदैवेत्यर्थः। एवं नियम माह — "मिथुनं [illegible] नोपेयादिति ‡। मिथुनवर्जनं सर्वथा कार्यं

---

* तै० सं० ६ १. ३. १४, ४ प्रभृतिकं द्रष्टव्यम्।

† "यदि लभेत"—इत्येव सर्वमूलपुस्तकपाठः।

‡ अहनि मांसमैथुने वर्जयेत्"—इति का० श्रौ० सू० २. १ ८।
'अहनि, अस्मिन् प्रकृते अथोऽहनि'—इति तत्र तट्टीकाकारः।

ते ऽब्रुवन् । चेतयध्व मेवेति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवंस्तदूर्ध्व मिच्छतेति तेषां चेतयमानाना मिन्द्राग्नी च विश्वकर्मा चान्तरिक्षं द्वितीयाᳪ स्वयमातृण्णां चिति मपश्यंस्तस्मात् ता मिन्द्राग्निभ्यां च विश्वकर्मणा चोपदधाति ॥ ३ ॥

तान् वायुरब्रवीत् । उपाहं मायानीति केनेति दिग्भिरिति रथेति दिश्याभिर्ह तदुवाच तस्माद् द्वितीयायै स्वयमातृण्णाया ऽअनन्तर्हिता दिश्या उपधीयन्ते तस्मादन्तरिक्षादनन्तर्हिता दिशोऽनन्तर्हितो वायुरनन्तर्हितो ह्येष एताभिरुपैत् * ॥ ४ ॥

तेऽब्रुवन् । चेतयध्व † मेवेति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवंस्तदूर्ध्व मिच्छतेति तेषां चेतयमानानां परमेष्ठी दिवं तृतीयाᳪ स्वयमातृण्णां चिति मपश्यत् तस्मात् तां परमेष्ठिनोपदधाति ॥ ५ ॥

---

* 'एताभिरुपात्'—इति ग, घ ।

† 'तेऽब्रुवं चेतयध्व'—इति क, ङ ।

तं समसावादित्योऽब्रवीत्। उपाह मायानीति केनेति लोकम्पृणयेति तथेत्येष वाव लोकम्पृणात्मना हैव तदुवाच तस्मात्तृतीया स्वयमातृण्णान्तर्हितालोकम्पृणाया ऽउपधीयते तस्मादसावादित्योऽनन्तर्हितो दिवोऽनन्तर्हितो ह्येष एतयोपैग् * ॥ ६ ॥

तद्देता वाव षड् देवताः। इदꣳ सर्व्वमभवन् यदिदं किञ्च ते देवाश्चर्षयश्चाब्रुवन्निमा वाव षड् देवताः। इदꣳ सर्व्वमभूमुप तज्जानीत यथा वयमिदमप्यसामेति तेऽब्रुवंश्चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवंस्तदिच्छत यथा वयमिदमप्यसामेति तेषां चेतयमानानां देवा द्वितीयां चितिमपश्यन्नुपयश्चतुर्थीम् † ॥ ७ ॥

तेऽब्रुवन्। उप वयं मायामेति केनेति यदेषु लोकेषूपेरि तथेति तयदूर्द्ध्वं पृथिव्या अर्वाचीनमन्तरिक्षात्तेन देवा उपायंस्तदेषा द्वितीया चिति-

---

* 'एतयोपैत'—इति ग, घ। 'एतयोपैत्'—इति ङ।

† '॰श्चतुर्थीम्'—इति ग, घ। 'श्चतुर्थीम्'—इति ङ।

मित्येतत् प्राप्तम्, तस्यावधिं दर्शयति— "पुरा मैत्रावरुण्यै पयस्याया इति। पञ्चम्यर्थे चतुर्थी। आमिक्षायागपर्यन्तम्। अत्र कात्यायनः— "मैथुनं वर्जयेदा पयस्यायाः, मांसोपर्यासने चेच्छन्"-इति *।

तस्य नियमस्य विधायकं ब्राह्मणमतिदिशति— "तस्योपरि बन्धुरिति। 'उपरि' उत्तरत्र नवमकाण्डे "अथ मैत्रावरुण्या पयस्यया यजते"-इति † मैत्रावरुणीं पयस्यां विधाय च व्याख्यातम्— "स यद्येतयानिष्ट्वा मानुष्यां चरेत् प्रत्यवरोहः स यथा देवः सन् मानुषः स्यात् तादृक् तत्"-इति ‡ ॥ ३८ ॥

अस्मिन् यज्ञे ब्रह्मसम्प्रदायकं दक्षिणादानं पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां निरूपयति— "तदाहुर्नादिष्टदक्षिणम् यज्ञे दक्षिणा मिति। 'ब्रह्मण' 'आदिष्टदक्षिणाम्' प्रतिनियतदक्षिणाम्। 'भिषज्यितः' चिकित्सितः। भिषज् शब्दात् कण्ड्वादिभ्यो यक्, तदन्तात् कर्मणि क्तः, इडागमः। "इष्टका वा एता मिति। पशुयागो नाग्निष्टकाकरणम्, तस्मात् प्रतीष्टकं दक्षिणादानसमानम्, पशुयागे दक्षिणादान मित्यर्थः। पशौ देयाया दक्षिणायाः कालं दर्शयति— "पशुषैव दद्यादिति। 'पशुहि' अद शब्दो विप्रकटवचनः। यजमानो दक्षिणादानकाले 'अस्य' ब्रह्मणो

---

* का० श्रौ० सू० १६. १. २८, २९। "पयस्या मैत्रावरुणी, तस्यैव दोहनं यत्रे वा दध्यानयति"-इति, "मित्रावरुणाभ्यां पयस्याम्"-इत्यादि च द्रष्टव्यम् (४. ४. ७. ८, ९. १. १९। मध्यमं खण्डि.)।

†, ‡ ९ का० ५ अ० १ ब्रा० ५४ कं० द्रष्टव्यम्। "व्रते व्रतपतये वर्धिष्णव मैथुनमांसभोजनं चेत्"-इति च तत्र प्रायश्चित्तं सूचितम् (१५ ४. ६७.)।

'यद्' देयम् 'उपकल्पेत' यदक्षुर्ण स्यात्, तदा तद् देय मित्यर्थः ॥ ४० ॥ १ [२. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठे काण्डे द्वितीयेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम् .)

एतद्वै देवा अब्रुवन्। चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवंस्तेषां चेतयमानानां प्रजापतिरिमां प्रथमां स्वयमातृण्णां चितिमपश्यत् तस्मात्तां प्रजापतिनोपदधाति ॥ १ ॥

तमग्निरब्रवीत्। उपाहं त्वायानीति केनेति पशुभिरिति तथेति पञ्चेष्टकया ह तदुवाचैषा वै पञ्चेष्टका यद्दूर्वेष्टका तस्मात् प्रथमायै स्वयमातृण्णाया अनन्तर्हिता दूर्वेष्टकोपधीयते पृथिव्या अनन्तर्हिता ओषधयो ऽनन्तर्हिताः पशवो ऽनन्तर्हितोऽग्निरनन्तर्हितो ह्येष एतयो-
[० ॥ २ ॥

---

* 'एतयोपैत्'—इति क, ख। 'एतयोपैत'—इति ग।

एष यदूर्ध्व मन्तरिक्षादर्वाचीनं दिवस्तेनऽर्षय उपायं-स्तदेषां चतुर्थी चितिः ॥ ८ ॥

ते यदब्रुवन् । चेतयध्व मिति चिति मिच्छ-तेति वाव तदब्रुवन् यच्चेतयमाना अपश्यंस्तस्मा-च्चितयः ॥ ९ ॥

प्रजापतिः प्रथमां चिति मपश्यत् । प्रजा-पतिरेव तस्या आर्षेयं देवा द्वितीयां चिति मप-श्यन् देवा एव तस्या आर्षेय मिन्द्राग्नी च विश्व-कर्मा च तृतीयां चिति मपश्यंस्त ऽएव तस्या आ-र्षेय मृषयश्चतुर्थीं चिति मपश्यन्नृषय एव तस्या आर्षेयं परमेष्ठी पञ्चमीं चिति मपश्यत् परमेष्ठ्येव तस्या आर्षेयं स यो हैतदेवं चितीना मार्षेयं वेदार्षेयवत्यो हास्य बन्धुमत्यश्चितयो भवन्ति ॥ १० ॥ २ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [२. ३.] ॥

उत्तरत्रोपधास्यमानानां चितीना मृषिदेवतासम्बन्धेनोत्पत्ति-प्रकारः, तत्सङ्ख्याविशेषः, स्वयमातृण्णेष्टकानां स्थानविशेष-प्रदर्शनञ्च तृतीये ब्राह्मणे प्रतिपाद्यते। स्वयमातृण्णेष्टकास्तिस्रो

भूम्यन्तरिक्षद्युलोकात्मिकाः । अत एव प्रथममध्यमोत्तमासु चितिषूपधेयाः ।

तत्र प्रथमायाश्चितेरुपपत्तिं दर्शयति— "एतद्वै देवा अब्रुवन्निति । 'एतद्' वक्ष्यमाणं सर्वजातम् अवोचन् । तदाह— "चेतयध्वमितीति । अस्य मेवैतस्य पदस्यार्थमाह— "चितिमिच्छतेतीति । चेतयध्वमित्यनेन चितिमिच्छतेति चाय तदनुष-क्तिरिति । 'तेषां' 'चेतयमानानां' चितिमिच्छतां देवानां मध्ये प्रजापतिः 'इमां' भूमिरूपां प्रथमां 'स्वयमातृण्णां' स्वयमेव मध्ये छिद्रां शिलारूपामिष्टकां 'चितिम्' 'अपश्यत्' । यस्मात् प्रजापतिरपश्यत्, 'तस्मात्' 'ताम्' इष्टकां 'प्रजापतिना' "प्रजापतिष्ट्वा सादयतु"-इत्यादिना * प्राजापत्यमन्त्रेण 'उपदधाति' ॥ १ ॥

तस्मिन् मन्त्रे † "अग्निष्ट्वाभिपातु"-इत्यग्निसम्बन्धः श्रूयते, तमपि दर्शयति— "स अग्निरब्रवीदिति । 'तम्' इष्टकाद्रष्टारं प्रजापतिम् अग्निम् 'अग्निः' 'अहं' स्वयम् 'उपायानि' आगच्छामि 'इति' 'अब्रवीत्' । 'केन'-इत्यादिनी प्रश्नोत्तरे प्रजापत्यग्न्योः; 'तया'-इति प्रजापतिरङ्गीकारोक्तिः । 'पशुभिः'-इति यदग्नि-

---

* वा० सं० १३. २४—२५ ।

† 'तस्मिन् चतुर्थे वर्गे'-इति वक्तव्यम्, "अग्निष्ट्वाभिपातु"-इत्यस्य तृतीये मन्त्रे समाम्नानश्रुतेः । वस्तुतो हि ध्रुवासीत्यादीनां चतुर्णामेव मन्त्राणां तत्र विधानम् । तथाहि— "स्वयमातृण्णां प्रथमे शर्करां छिद्रां ध्रुवासीति"-इति का० श्रौ० सू० १७ ४ १५ । तदेवं स्वयमातृण्णोपधानमन्त्राणां प्रथमो ध्रुवासीति, द्वितीयः प्रजापतिष्ट्वेति, तृतीयो भूरसीति, चतुर्थो विश्वस्मा इति, तस्यैवोत्तरार्धं चैतं श्रुतम् अग्निष्ट्वाभिपात्विति ।

रथ यदूर्ध्वं मन्तरिक्षादर्वाचीनं दिवस्तेनऽर्षय उपायं-स्तदेषा चतुर्थी चितिः ॥ ८ ॥

ते यदब्रुवन् । चेतयध्व मिति चितिं मिच्छतेति वाव तदब्रुवन् यच्चेतयमाना अपश्यंस्तस्माच्चितयः ॥ ९ ॥

प्रजापतिः प्रथमां चिति मपश्यत् । प्रजापतिरेव तस्या आर्षेयं देवा द्वितीयां चिति मपश्यन् देवा एव तस्या आर्षेय मिन्द्राग्नी च विश्वकर्मा च तृतीयां चिति मपश्यंस्त ऽएव तस्या आर्षेय मृषयश्चतुर्थी चिति मपश्यन्नृषय एव तस्या आर्षेयं परमेष्ठी पञ्चमीं चिति मपश्यत् परमेष्ठ्येव तस्या आर्षेयꣳ स यो हैतदेवं चितीना मार्षेयं वेदार्षेयवत्यो हास्य बन्धुमत्यश्चितयो भवन्ति ॥ १० ॥ २ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [२. २.] ॥

उत्तरस्योपधास्यमानानां चितीनां ऋषिदेवतासम्बन्धेनोत्पत्तिप्रकारः, तत्कृतविशेषः, स्वयमातृण्णेष्टकानां स्थानविशेषप्रदर्शनञ्च तृतीये ब्राह्मणे प्रतिपाद्यते । स्वयमातृण्णेष्टकास्तिस्रो

भूम्यन्तरिक्षद्युलोकात्मिकाः । अत एव प्रथममध्यमोत्तमास्तु चितिषूपधेयाः ।

तत्र प्रथमायाश्चितेरुपपत्तिं दर्शयति— "एतद्वै देवा अब्रुवन्निति । 'एतद्' वक्ष्यमाणं सर्वजातम् अवोचन् । तदाह— "चेतयध्वमितीति । स्वयमेवैतस्य पदस्यार्थमाह— "चितिमिच्छतेतीति । चेतयध्वमित्येतेन चितिमिच्छतेत्याह तदनुपन्निति । 'तेषां' 'चेतयमानानां' चितिमिच्छतां देवानां मध्ये प्रजापतिः 'इमां' भूमिरूपां प्रथमां 'स्वयमातृण्णां' स्वयमेव मध्ये छिद्रां शिलारूपामिष्टकां 'चितिम्' 'अपश्यत्' । यस्मात् प्रजापतिरपश्यत्, 'तस्मात्' 'ताम्' इष्टकां 'प्रजापतिना' "प्रजापतिष्ट्वा सादयतु"–इत्यादिना * प्राजापत्यमन्त्रेण 'उपदधाति' ॥ १ ॥

तस्मिन् मन्त्रे † "अग्निष्ट्वाभिपातु"–इत्यग्निसम्बन्धः श्रूयते, तमपि दर्शयति— "तमग्निरब्रवीदिति । 'तम्' इष्टकाकारं प्रजापतिम् अग्निम् 'अग्निः' 'अहं' स्वयम् 'उपायानि' आगच्छानि 'इति' 'अब्रवीत्' । 'केन'–इत्यादिनौ प्रश्नोत्तरे प्रजापत्यग्न्योः; 'तथा'–इति प्रजापतिरङ्गीकारोक्तिः । 'पशुभिः'–इति यदग्नि-

* वा० सं० १३. २४–२६ ।

† 'तस्मिन् चतुर्थ्यर्चे वर्गे'–इति वक्तव्यम्, "अग्निष्ट्वाभिपातु"–इत्यस्य तत्तृतीये मन्त्रे समाम्नानश्रुतेः । वस्तुतो हि ध्रुवासीत्यादीनां चतुर्णामेव मन्त्राणां तत्र विधानम् । तथाहि— "स्वयमातृण्णां पुरुषे शर्करां छिद्रां ध्रुवासीति"–इति का० श्रौ० सू० १७ ४. १५ । तदेवं स्वयमातृण्णोपधानमन्त्राणां प्रथमो ध्रुवासीति, द्वितीयः प्रजापतिष्ट्वेति, तृतीयो भूरसीति, चतुर्थो विश्वस्मा इति, तस्यैवोत्तरार्द्धर्चे श्रुतम् अग्निष्ट्वाभिपात्विति ।

मोक्तम्, तद् विवृणोति— "पश्चिष्टकया ह तदुवाचेति । पश्चिष्टकास्वरूप माह— "यद् दूर्वेष्टयेति । दूर्वेष्टकया ह्यग्नि-रत्र माधानीत्यर्थः सिद्धो भवति । यस्मादेतया अग्निरनन्त-र्हित उपागच्छत्, 'तस्मात्' प्रथमं स्वयमातृण्णेष्टकोपधानान-न्तर मेव 'दूर्वेष्टकोपधीयते' । तदिदं प्रशंसति — "तस्मादस्या अनन्तर्हिता ओषधय इति । 'अस्याः' भूमेः 'ओषधयः' अन-न्तर मेवोत्पन्ना; दूर्वाणां ओषधित्वात् । पशूनां दूर्वात्वात् दूर्वेष्टकया 'पशवः' अपि 'अनन्तर्हिताः' उपहिता भवन्तीति । अत एव स्वयमातृण्णोपधानानन्तरं दूर्वेष्टकोपधानम् ।

तदुपधानमन्त्रद्वयं च सप्तमे काण्डे समाम्नास्यते— "स्वय-मातृण्णा मुपदधाति"–इत्युपक्रम्य *, "तां वै प्रजापतिरोप-दधाति" †, "अथ दूर्वेष्टका मुपदधाति" ‡, "काण्डात्का-ण्डात् प्ररोहन्तीति"–इति § । प्रथमं स्वयमातृण्णोपधानमन्त्रे प्राजापत्यभिसम्बन्धः, तस्या भूमिरूपत्वं चोक्तम्— "प्रजापति-स्त्वा सादयत्वपां पृष्ठे"–इत्युपक्रम्य । "भूरसि भूमिरस्यदितिरसि" –इति ¶ मन्त्रे, "अग्निष्टाभिपातु मह्या स्वस्त्या **"–इति चान्त इति ॥ २ ॥

---

* ७ का० ४ अ० २ ब्रा० १ क० ।

† ७ का० ४ अ० २ ब्रा० ५ क० ।

‡ ७ का० ४ अ० २ ब्रा० १० क० ।

§ ७ का० ४ अ० २ ब्रा० १४ क० । "काण्डात्काण्डात्"—इति वा० सं १३ २० । "मूलाग्रवती दूर्वा" तस्यां पुरस्तात् भूमिं प्राप्तां काण्डात् काण्डादिति"—इति याव का० श्रौ० सू० १७. ४. १८ ।

‖ ७ का० ४ अ० २ ब्रा० ६ क० ।

¶ वा० सं० १३ १८ । ** वा० सं० १३. १६ ।

अथ द्वितीयस्वयमातृण्णेष्टकाप्रधानायाः तृतीयचितेरुत्पत्तिं दर्शयति— "तेऽब्रुवन्निति । पूर्ववद् व्याख्येयम् । चितिं मिच्छतेति यदुक्तम्, तत्तात्पर्यं दर्शयति— "इत ऊर्ध्वं मिच्छतेति । 'इतः' पञ्चमुष्ठानाद् 'ऊर्ध्वं' चितिम् 'इच्छत' इत्यर्थः । 'इन्द्राग्नी वै विश्वकर्मा च' अन्तरिक्षरूपां 'द्वितीया' स्वयमातृण्णेष्टकाम् 'अपश्यन्' । 'तस्मात्' 'ताम्' इष्टकाम् इन्द्राग्निदेवत्यमन्त्रेण *, विश्वकर्मदेवत्यमन्त्रेण † चोपदध्यात् ॥ ३ ॥

तस्मिन्ने च "वायुष्ट्वाभिपातु"–इति ‡ वायुसम्बन्धः श्रूयते, तमाह— "तान् वायुरब्रवीदुपाह मिति । 'तान्' इन्द्राग्नी विश्वकर्माणश्च । 'केन'–इत्यादिनौ प्रश्नोत्तरे पूर्ववत् । "दिश्यभि-रिति । यदिन्द्राग्निभ्यां विश्वकर्मणा चोक्तम्, तद् विवृणोति— दिश्याभिरेव तदुवाचेति । दिशि भवा दिश्याः इष्टकाः, ताभिः अगच्छामीत्युक्तवान् । "दिगादिभ्यो यत्"-इति § दिक्शब्दात् यत् प्रत्ययः । 'तस्मात्' द्वितीयस्वयमातृण्णोपधानानन्तरम्, दिश्येष्टकोपधानम् ‖ । तदुपधानमन्त्रद्वयचाष्टमे काण्डे प्रदर्शयिष्यते ¶ । तस्मिन्ने प्रथम मिन्द्राग्निविश्वकर्मसम्बन्धः, मध्ये अस्या अन्तरिक्षरूपत्वम्, अन्ते वायुसम्बन्ध इति ** ॥ ४ ॥

---

* वा० सं० १४ ११ ।
† वा० सं० १४ १२ ।
‡ वा० सं० १४ १२ उत्तरार्द्धं मन्त्रः ।
§ पा० सू० ४ ३. ५४ ।
‖ का० श्रौ० सू० १७ ८. १, २, ३ ।
¶ ८ का० ३ प्र० १ब्रा० १२, १३ १४ ।
** वा० सं० १४ १२ १४ ।

अथ तृतीयस्वयमातृण्णाप्रधानायाः पञ्चमचितेरुत्पत्तिं दर्शयति— "तेऽब्रुवन्नित्यादि। पूर्ववत्। 'परमेष्ठी' 'दिवं' द्युलोकात्मिकां 'तृतीयां' 'स्वयमातृण्णाम्' इष्टकाम् 'अपश्यत्'। 'तस्मात्' 'ताम्' इष्टकाम् 'परमेष्ठिना' "परमेष्ठी त्वा सादयतु" -इति मन्त्रेण * उपदध्यात् † ॥ ५ ॥

तस्मिन् मन्त्रे सूर्यस्त्वाभिपातु"-इति सूर्यसम्बन्धः श्रूयते ‡, तं दर्शयति— "तमसावादित्योऽब्रवीदिति। "लोकम्पृणयेतीति। एतन्नामधेयेष्टकाया। लोकम्पृणयेति यदादित्येनोक्तम्, तद् विवृणोति— "आत्मना ह्येव तदुवाचेति। तस्याः तृतीयायाः स्वयमातृण्णेष्टकाया लोकम्पृणायाश्च पौर्वापर्येण उपधानमुत्तरत्र वक्ष्यते। तन्मन्त्रे § पूर्ववदादिमध्यान्तेषु परमेष्ठिसम्बन्धः, द्युलोकरूपत्वम्, सूर्यसम्बन्धश्च विद्यते ॥ ६ ॥

इत्थं प्रथममध्यमोत्तमास्तिस्रश्चितयः ऋषिदेवतासम्बन्धित्वेन दर्शिताः, इतः परं द्वितीयचतुर्थ्योश्चित्योरुत्पत्तिप्रकारं वक्तुं उक्तचितित्रये ऋषिदेवताः परिगणयति— "तदेता वाव षड् देवता इति। प्रजापतीन्द्राग्निविश्वकर्मपरमेष्ठिनस्त्रय ऋषयः, अग्निवायुसूर्यास्तिस्रो देवताः, इति षड् देवताः इत्युक्तम्। इन्द्राग्न्योर्विश्वकर्मणश्च सहैव चितिदृष्टत्वेनैका देवतेति परिगणनया षट् देवता भवन्तीत्यर्थः। लोकानां भूम्यादीनां त्रित्वात्,

---

* वा० सं० १५. ६४। † का० श्रौ० सू० १७. १२. २६।

‡ का० श्रौ० १७. १२. २४ सूत्रेऽपि विहितः परमेष्ठीति मन्त्रः (वा० सं० १५. ५८), तस्मिन् नास्ति सूर्यसम्बन्ध इति चात्र ध्येयम्।

§ वा० सं० १२. ५४—५६ = १५. ५८—६१।

‖ का० श्रौ० सू० १७. १. १७, पुनस्तत्रैव १२. २५।

तदभिमानिनः अग्न्यादीनाञ्च चितात्, एतेषु सर्वशब्दाभिप्रायेण "इदं सर्वं समभवन् यदिदं किञ्च"—इत्युक्तम्। "ते देवा ऋषय इति। उभयतिरिक्ताः 'ऋषयो देवाश्च' परस्परम् 'अब्रुवन्'। तत्प्रकारं दर्शयति— "इमा वाव षड् देवता इति। प्रजापत्यादय एव षड् देवताः 'सर्वम्' अभूवन्, 'वयम् अपि' देवा ऋषयश्च 'इह' अस्मिन् चयनकर्मणि 'यथा' येन प्रकारेण 'असाम' भवेम। अस्तेर्लोटि रूपम्। चयन-मध्ये भवनम् 'उपजानीत' अन्योन्यं विचारयतेति अन्ये देवर्षयोऽब्रुवन्॥

"तेऽब्रुवन्नित्यादिना द्वितीयचतुर्थ्यौ चित्योरुत्पत्तिरुक्ता। प्रथम-स्वयमातृण्णाचितेरनन्तरं देवदृष्टा द्वितीया चितिः, द्वितीयस्वय-मातृण्णानन्तरं ऋषिदृष्टा चतुर्थी चितिः, एवं पञ्च चितयः सम्पन्ना इत्यर्थः॥ ७॥

"तेऽब्रुवन्नुपेति। "तद् यदूर्ध्वं" पृथिव्या इति। 'पृथिव्याः' भूलोकाद् 'ऊर्ध्वम्' 'अन्तरिक्षादर्वाचीनं' 'यत्' पदार्थजातमस्ति, 'तेन' सह 'देवाः' द्वितीयां चितिम् उपागच्छन्। 'अन्तरिक्षात् ऊर्ध्वम्' 'दिवः' द्युलोकात् 'अर्वाचीनम्' 'यद्' वस्तुजातमस्ति, 'तेन' सह 'ऋषयः' चतुर्थीं चितिमपश्यन्नित्यर्थः॥ ८॥

चितिशब्दं निर्वक्ति— "ते यदस्मिन्नचिति। यस्मात् तेषु चोक्ताः प्रजापत्यादयः सर्वेऽपि 'चेतयध्वमिति' उक्ता चितिं दृष्टवन्तः, 'तस्मात्' चितिसंसर्गात् चितिशब्दो निरुक्तः। "चिती संज्ञाने" *, क्तिनि धातुतकारलोपे छान्दसे रूपमिति मन्तव्यम्। यद्वा "चिञ् चयने"—इति † धातोः क्तिनि रूपम्॥ ९॥

---

* भ्वा० प० ३६ धा०। † स्वा० उ० ५ धा०।

उक्तानां स्वयमातृण्णादीनां पञ्चानां चितीनां * प्रजापत्यादयोऽग्न्यादयश्च ऋषयो देवाश्चोक्ताः, तत्र ऋषीनेव सुखप्रतिपत्तये दर्शयति— "प्रजापतिः प्रथमां चितिमपश्यदिति। "प्रजापतिरेव तस्यार्षेयमिति। एवकारोऽन्यनिवृत्त्यर्थः। 'तस्याः' प्रथमायाश्चितेः 'आर्षेयम्'। ऋषिरेवार्षेयम्, स्वार्थिको ढक् प्रत्ययः।

चितीनां ऋषिविदुषः फलमाह— "स यो हैतदेवमिति। 'एवं' वेदितुः 'चितयः' 'आर्षेयवत्यः' ऋषिसम्बद्धाः, 'बन्धुमत्यः' विधायकब्राह्मणानुदिताः। वेदनमात्रेण ऋषिदृष्टा ब्राह्मणविहिताश्चितयोऽनुष्ठिताः 'भवन्ति' इत्यर्थः ॥ १० ॥ २ [२. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे प्रथमेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनककरितुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः।
रत्नोस्रां रुक्मवाजिद्विपसहितरथौ सायणे सिङ्गणार्यौ,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥

* तै० सं० ५. ६. १० द्रष्टव्यम्।

धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मसृण: स्वर्णजं वर्णमुख्य: ,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्य: ।
पाथ्योऽर्थ्ये आज्यजन्मा लवणज मनुज: शार्करं शार्करीजा: ,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि महत मुदा पात्रसाम्विद्वणार्य: ० ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे द्वितीयाध्याय: समाप्त: ॥ २ ॥

---

* अत्रत्याष्टीप्पण्य: पञ्चमकाण्डीयद्वितीयाध्यायान्ते द्रष्टव्या: ।

(अथ तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।)

एतद्वै देवा अब्रुवन् । चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवंस्तेषां चेतयमानानाᳪ सवितैतानि सावित्राण्यपश्यद्यत् सवितापश्यत् तस्मात् सावित्राणि स एतामष्टागृहीतामाहुतिमजुहोत्ताᳪ हुत्वेमामष्टधाविहितामषाढामपश्यत् पुरैव सृष्टाᳪ सतीम् * ॥ १ ॥

ते यदब्रुवन् । चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन्यच्चेतयमाना अपश्यंस्तस्माच्चितिराहुतिर्वै यज्ञो यदिष्टापश्यत् तस्मादिष्टका ॥ २ ॥

तां वा ऽएताम् † । एकाᳪ सतीमष्टागृहीतामष्टाभिर्यजुर्भिर्जुहोति तस्मादियमेका सत्यष्टधा विहिता ‡ ॥ ३ ॥

---

* 'सतीम्'—इति ग, घ ।
† 'एताम्'—इति ग, घ ।
‡ 'विहिता'—इति ग, घ ।

ता मूर्द्धा मुद्गृह्णन् जुहोति। इमाᳪ तद्-ध्र्वाᳪ रूपैरुद्गृह्णाति तस्मादियं मूर्द्धा रूपैः* ॥ ४ ॥

ताᳪ सन्ततां जुहोति। एतद्वै देवा अबि-भयुर्यद्वै न इह रक्षाᳪसि नाष्ट्रा नान्ववेयु रिति त ऽएताᳪ सन्ततहोम मपश्यन् रक्षसां नाष्ट्राणा मनन्ववायनाय तस्मात् सन्ततां जुहोति ॥ ५ ॥

यद्वेवैता माहुतिं जुहोति। सवितैषोऽग्निस्त मेतयाहुत्या पुरस्तात् प्रीणाति त मिष्ट्वा प्रीत्वा-थैनᳪ सम्भरति तद्यदेतया सवितारं प्रीणाति तस्मात् सावित्राणि तस्माद्वा ऽएता माहुतिं जुहोति ॥ ६ ॥

यद्वेवैता माहुतिं जुहोति। सवितैषोऽग्निस्त मेतयाहुत्या पुरस्ताद्रेतो भूतᳪ सिञ्चति यादृग्वै योनौ रेतः सिच्यते तादृग् जायते तद्यदेतया सवितारᳪ रेतो भूतᳪ सिञ्चति तस्मात् सावि-त्राणि तस्माद्वा ऽएता माहुतिं जुहोति ॥ ७ ॥

स्रुवश्चाच स्रुक् च प्रयुज्येते। वाग्वै स्रुक्

---

* 'रूपैः'—इति ग, घ।

प्राणः स्रुवो व्वाचा च वै प्राणेन चैतदग्रे देवाः कर्माण्विच्छंस्तस्मात् स्रुवश्च स्रुक् च ॥ ८ ॥

यद्वेव स्रुवश्च स्रुक् च। यो वै स प्रजापतिरासीदेष स स्रुवः प्राणो वै स्रुवः प्राणः प्रजापतिरथ या सा व्वागासीदेषा सा स्रुग्योषा वै व्वाग्योषा स्रुगथ यास्ता आप आयन्वाचो लोकादेतास्ता या मेता माहुतिं जुहोति ॥ ९ ॥

ताꣳ सन्ततां जुहोति। सन्तता हि ता आप आयन्नथ यः स प्रजापतिस्त्रय्या व्विद्यया सहापः प्राविशदेष स यैरेतद्यजुर्भिर्जुहोति ॥ १० ॥

तद्यानि त्रीणि प्रथमानि। इमे ते लोका अथ यच्चतुर्थं यजुस्त्रयी सा व्विद्या जगती सा भवति जगती सर्व्वाणि छन्दाꣳसि सर्व्वाणि छन्दाꣳसि त्रयी विद्याथ यानि चत्वार्य्युत्तमानि दिशस्तानीमे च वै लोका दिशश्च प्रजापतिरथैषा त्रयी व्विद्या * ॥ ११ ॥

स जुहोति। युञ्जानः प्रथमं मन इति

---

* 'विद्या'—इति ग, घ।

प्रजापतिर्वै युञ्जानः स मन एतस्मै कर्मणेऽयुङ्क्त तद्यन् मन एतस्मै कर्मणेऽयुङ्क्त तस्मात् प्रजापतिर्युञ्जानः ॥ १२ ॥

तत्त्वाय* सविता धिय इति। मनो वै सविता प्राणा धियोऽग्नेर्ज्योतिर्निचाय्येत्यग्नेर्ज्योतिर्दृष्ट्वेत्येतत् पृथिव्या ऽअध्याभरदिति पृथिव्यै ह्येनदध्याभरति ॥ १३ ॥

युक्तेन मनसा वय मिति। मन एवैतदेतस्मै कर्मणे युङ्क्ते न ह्ययुक्तेन मनसा किञ्चन सम्प्रति शक्नोति कर्त्तुं देवस्य सवितुः सव ऽइति देवेन सवित्रा प्रसूता इत्येतत् स्वर्ग्याय शक्त्येति यथैतेन कर्मणा स्वर्गं लोक मियादेव मेतदाह शक्त्येति शक्त्या हि स्वर्गं लोक मेति ॥ १४ ॥

युक्त्वाय सविता देवानिति। मनो वै सविता प्राणा देवाः स्वर्यतो धिया दिव मिति स्वर्गं ह्येनांल्लोकं यतो धियैतस्मै कर्मणे युयुजे

---

* 'तत्त्वाय'—इति च हस्तं डा॰ वेबरमहोदयेन ।

ऽन्नपतिर्न्नः पुनात्वित्येतद्वाचस्पतिर्व्वाचं नः स्वदत्विति व्वाग्वा ऽइदं कर्म प्राणो व्वाचस्पतिः प्राणो न इदं कर्म स्वदत्वित्येतत् ॥ १९ ॥

इमं नो देव सवितर्यज्ञं प्रणयेति। असौ वा ऽआदित्यो देवः सविता यद्वु वा ऽएष यज्ञियं कर्म प्रणयति तदेनत्स्वस्त्युदृच मश्नुते देवाव्य मिति यो देवानवदित्येतत् सखिविदꣳ सत्राजितं धनजितꣳ स्वर्जित मिति य एतत् सर्व्वं व्विन्दादित्येतदृचेत्यृचा स्तोमꣳ समर्द्धय गायत्रेण रथन्तरं बृहद् गायत्रवर्त्तनीति सामानि स्वाहेति यजूꣳषि सैषा त्रयी व्विद्या प्रथमं जायते यथैवादो ऽमुतो जायतैव मथ यः सोऽग्निरसृज्यतैष स योऽत ऊर्द्ध्व मग्निरधीयते ॥ २० ॥

तान्येतान्यष्टौ सावित्राणि। अष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतद्रेतो भूतꣳ सिञ्चति तानि नव भवन्ति स्वाहाकारो नवमो नव दिशोऽग्निर्नव प्राणाः प्राणा अग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतद्रेतो भूतꣳ सिञ्चति तानि दश भवन्त्या-

हुतिर्द्दशमी दशाक्षरा व्विराड्विराडग्निर्द्दश दिशो दिशोऽग्निर्द्दश प्राणाः प्राणा अग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत् तद् भवति ॥ २१ ॥

एतस्या माहुत्याए हुतायाम्। अग्निर्द्देवेभ्य उदक्रामत्ते देवा अब्रुवन् पशुर्व्वा ऽअग्निः पशुभिरिम मन्विच्छाम स स्वाय रूपायाविर्भविष्यतीति तं पशुभिरन्वैच्छन्त्स स्वाय रूपायाविरभवत् तस्मादु हैतत् पशुः स्वाय रूपायाविर्भवति गौर्व्वा गवे ऽश्वो वाश्वाय पुरुषो वा पुरुषाय * ॥ २२ ॥

तेऽब्रुवन्। यद्वै सर्व्वैरन्वेषिष्यामो यातयामा अनुपजीवनीया भविष्यन्ति यद्वु ऽअसर्व्वैरसर्व्व मनुवेत्स्याम इति त ऽएत मेकं पशुं द्वाभ्यां पशुभ्यां प्रत्यपश्यन् रासभं गोश्चाविश्च तदादेत मेकं पशुं द्वाभ्यां पशुभ्यां प्रत्यपश्यंस्तस्मादेष एकः सन्द्विरेताः ॥ २३ ॥

अनद्धापुरुषं पुरुषात्। एष ह वा ऽअनद्धापुरुषो यो न देवानवति न पितॄन्न मनुष्यांस्तत्

---

* 'पुरुषाय'—इति ग। 'पुरुषाय'—इति घ।

बृहज्ज्योतिः करिष्यत इत्यसौ वा ऽआदित्यो बृहज्ज्योतिरेष उ ऽएषो ऽग्निरेतस्वैतं संस्करिष्यन्तो भवन्ति सविता प्रसुवाति तानिति सवितृप्रसूता एतत् कर्म - करवन्निस्येतत् ॥ १५ ॥

युञ्जते मन उत युञ्जते धिय इति। मनश्चैवैतत् प्राणांश्चैतस्मै कर्मणे युङ्क्ते विप्रा विप्रस्येति प्रजापतिर्वै विप्रो देवा विप्रा बृहतो विपश्चित इति प्रजापतिर्वै बृहन्विपश्चिद्वि होत्रा दध ऽइति यद्वा ऽएष चीयते तदेव होत्रा विधत्ते चिते ह्येतस्मिन् होत्रा अधिविधीयन्ते वयुनाविदेक इत्येष होदं वयुन मविन्ददेक इदित्येवी ह्येष इदए सर्व्वं वयुन मविन्दत् मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिरिति महती देवस्य सवितुः परिष्टुतिरित्येतत् ॥ १६ ॥

युजे वां ब्रह्म पूर्व्यं नमोभिरिति। प्राणो वै ब्रह्म पूर्व्यं मन्न नमस्यदेवैवाहुतिरन्न मेतयेव तदाहुत्यैतेनान्नेन प्राणानेतस्मै कर्मणे युङ्क्ते विश्लोक एतु पथ्येव सूरेरिति यथोभयेषु देवमनुष्येषु कीर्त्तिश्लोको यजमानस्य स्यादेव मेतदाह

शृण्वन्तु विश्वे ऽअमृतस्य पुत्रा इति प्रजापति-
र्व्वा ऽअमृतस्तस्य विश्वे देवाः पुत्रा आ ये
धामानि दिव्यानि तस्थुरितीमे वै लोका दिव्या-
नि धामानि तस्य ऽएषु लोकेषु देवास्तानेत-
दाह ॥ १७ ॥

यस्य प्रयाण मन्वन्य ऽइद्ययुरिति । प्रजा-
पतिर्व्वा ऽएतदग्रे कर्माकरोत् ततो देवा अकुर्वन्
देवा देवस्य महिमान मोजसेति यज्ञो वै महिमा
देवा देवस्य यज्ञं व्वीर्यं मोजसेत्येतद्यः पार्थिवानि
विममे स एतश इति यद्वै किञ्चास्यां तत्
पार्थिवं तद्देष सर्व्वं विमिमीते रश्मिभिर्ह्येन-
दभ्यवतनोति रजाꣳसि देवः सविता महित्व-
नेतीमे वै लोका रजाꣳस्यसावादित्यो देवः सविता
तानेष महिम्ना विमिमीते ॥ १८ ॥

देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं
भगायेति । असौ वा ऽआदित्यो देवः सविता
यज्ञो भगस्तमेतदाह प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं
भगायेति दिव्यो गन्धर्व्वः केतपूः केतं नः पुना-
त्वित्यसौ वा ऽआदित्यो दिव्यो गन्धर्व्वो ऽन्नं केतो-

सर्व्वैरह पशुभिरन्वैच्छन्नो यातयामा अनुपजीवनीया अभवन् ॥ २४ ॥

त्रिभिरन्विच्छति । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतदन्विच्छति ते पञ्चसम्पद्य भवन्ति पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चऽर्त्तवः संव्वत्सरः संव्वत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतद् भवति ॥ २५ ॥

ते मौञ्जीभिरभिधानीभिरभिहिता भवन्ति । अग्निर्देवेभ्य उदक्रामत्स मुञ्जं प्राविशत् तस्मात् स सुषिरस्तस्मादेवान्तरतो* धूमरक्त इव सैषा योनिरग्नेर्यन् मुञ्जो ऽग्निरिमे पशवो न वै योनिर्गर्भं हिनस्त्यहिंसायै योनेर्व्वै जायमानो जायते योनेर्जायमानो जायाता ऽइति ॥ २६ ॥

त्रिवृतो भवन्ति त्रिवृदग्निरश्वाभिधानीकृता भवन्ति सर्व्वतो वा ऽअश्वाभिधानी मुखं परिशेते सर्व्वतो योनिर्गर्भं परिशेते योनिरूप मेतत् क्रियते ॥ २७ ॥

---

* 'शुषिर०'—इति च क्व' का०-वेबरमहोदयेन ।

ते प्राञ्चस्तिष्ठन्ति । अश्वः प्रथमोऽथ रासभो-ऽथाज एवꣳ ह्येतेऽनुपूर्व्वं यद्वै तदश्वꣳ संचरित मासीदेष 'सोऽश्वोऽथ यत्तद्रसदिवैष रासभोऽथ यः स कपाले रसो लिप्त आसीदेष * सोऽजो-ऽथ यत्तत्कपाल मासीदेषा सा मृद्या मेतदाहरि-ष्यन्तो भवन्त्येतेभ्यो वा ऽएष रूपेभ्योऽग्रेऽसृज्यत तेभ्य एवैन मेतज्जनयति ॥ २८ ॥

ते दक्षिणतस्तिष्ठन्ति । एतद्वै देवा अबिभयु-र्यद्वै नो यज्ञं दक्षिणतो रक्षाꣳसि नाष्ट्रा न हन्यु-रिति त ऽएतं वज्रं संपश्यन्नमु मेवादित्य मसौ वा ऽआदित्य एषो ऽश्वस्त ऽएतेन वज्रेण दक्षिणतो रक्षाꣳसि नाष्ट्रा अपहत्याभयेऽनाष्ट्रऽएतं यज्ञ मतन्वत तथैवैतद्यजमान एतेन वज्रेण दक्षिणतो रक्षा-ꣳसि नाष्ट्रा अपहत्याभये ऽनाष्ट्र ऽएतं यज्ञं तनुते ॥ २९ ॥

दक्षिणत आहवनीयो भवति । उत्तरत एषा-ग्निरुपशेते वृषा वा ऽआहवनीयो योषाग्निर्दक्षिणतो

---

* 'आसीदेष'—इति च हष्टं का०-मैत्रेय ।

वै वृषा योषा सुपश्शेते ऽरत्निमात्रेऽरत्निमात्राद्धि वृषा योषा सुपश्शेते * ॥ ३० ॥

सा वैणवी स्यात् । अग्निर्देवेभ्य उदक्रामत्स वेणुं प्राविशत् तस्मात् स सुषिरः स एतानि वर्माण्यभितोऽकुरुत पर्व्वाण्यननुप्रज्ञानाय यत्र-यत्र निर्ददाह † तानि कल्माषाण्यभवन् ॥ ३१ ॥

सा कल्माषी स्यात् । सा ह्याग्नेयी यदि कल्माषीं न विन्देदप्यकल्माषी स्यात् सुषिरा तु स्यात् सैवाग्नेयी सैषा योनिरग्नेर्यद्वेणुरग्निरियं मृन्न वै योनिर्गर्भꣳ हिनस्त्यहिꣳसायै योनेर्व्वै जायमानो जायते योनेर्जायमानो जायाता ऽइति ॥ ३२ ॥

प्रादेशमात्री स्यात् । प्रादेशमात्रꣳ हीदं मभि व्याग्वदत्यरत्निमात्री त्वेव भवति बाहुभ्यां ऽअरत्निभ्यां ह्येनो वै व्वीर्यं क्रियते व्वीर्यसम्मितैव तद् भवति ॥ ३३ ॥

* 'सुपशेते'--इति ग, घ। 'सुपश्शेते'--इति च।
† 'निरदाह'--इति ग, घ।

अन्यतःक्ष्णुत् स्यात् । अन्यतरतो हीदं वाचः क्ष्णुतमुभयतः क्ष्णुत्त्वेव भवत्युभयतो हीदं वाचः क्ष्णुतं यदेनया दैवं च वदति मानुषं चाथो यत् सत्यं चानृतं च तस्मादुभयतःक्ष्णुत् * ॥ ३४ ॥

यद्वेवोभयतःक्ष्णुत् † । अतो वा ऽअस्यै वीर्यं यतोऽस्यै क्ष्णुतमुभयत एवास्या मेतद् वीर्यं दधाति ॥ ३५ ॥

यद्वेवोभयतःक्ष्णुत् । एतद्वा ऽएनं देवा अनुविद्येभ्यो लोकेभ्योऽखनंस्तथैवैन मयमेतदनुविद्येभ्यो लोकेभ्यः खनति ॥ ३६ ॥

स यदिति खनति । तदेनमस्माल्लोकात् ‡ खनत्यथ यदूर्ध्वञ्चरति तदमुष्माल्लोकादथ § यदन्तरेण सञ्चरति तदन्तरिक्षलोकात् सर्व्वेभ्य एवैन मेतेभ्यो लोकेभ्यः खनति ॥ ३७ ॥

तामादत्ते देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे गायत्रेण छन्दसा-

---

*, † 'क्ष्णुत्'—इति ग, घ ।

‡ 'मस्मात्लोकात्'—इति घ ।

§ 'तदमुष्मात्लोकादथ'—इति घ ।

ङ्गिरस्वदिति सवितृप्रसूत एवैना मेतद्देताभिर्देवताभिराहत्ते गायत्रेण छन्दसाथो मर्वा गायत्रं छन्दो दधाति पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्य मङ्गिरस्वदाभरेति पशवो वै पुरीषं पृथिव्या उपस्थादग्निं पशव्य मग्निवदाभरेत्येतत् त्रैष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वदिति तदेनां त्रैष्टुभेन छन्दसादत्तेऽथोऽस्यां त्रैष्टुभं छन्दो दधाति ॥ ३८ ॥

अभ्रिरसीति*। अभ्रिर्ह्येषा तदेनां† सत्येनादत्ते नार्यसीति व्यत्रो वा अभ्रिर्योषा नारी न वै योषा कञ्चन हिनस्ति शमयत्येवैना मेतदहिंसाये त्वया व्वय मग्निं शकेम खनितुं सधस्थऽइतीदं वै सधस्थं त्वया व्वय मग्निं शकेम खनितु मस्मिन्त्सधस्थ ऽइत्येतज्जागतेन छन्दसाङ्गिरस्वदिति तदेनां जागतेन छन्दसादत्तेऽथो अस्यां जागतं छन्दो दधाति ॥ ३९ ॥

त्रिभिरादत्ते । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य

* 'अभ्रिरसीति'—इति ख, ग, घ। 'अभ्रिरसीति'—इति ग, ङ।
† 'तदेनां'—इति ग घ।

मात्रा तावत्तैवेना मेतदादत्ते त्रिभिरादायाथैनां चतुर्थेनाभिमन्त्रयत ऽएतद्वा ऽएनां देवास्त्रिभिरादायाथास्यां चतुर्थेन वीर्यं मदधुस्तथैवैना मय मेतत् त्रिभिरादायाथास्यां चतुर्थेन वीर्यं दधाति ॥ ४० ॥

हस्त ऽआधाय सवितेति। हस्ते ह्यश्वाहिता भवति बिभ्रद्भि मिति बिभर्त्ति ह्येनाए हिरण्ययी मिति हिरण्मयी ह्येषा या छन्दोमय्यग्नेर्ज्योतिर्निचाय्येत्यग्नेर्ज्योतिर्दृष्ट्वेत्येतत् पृथिव्या ऽअध्याभरदिति पृथिव्यै ह्येनदध्याभरत्यानुष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वदिति तदेना मानुष्टुभेन छन्दसादत्तेऽथो ऽअस्या मानुष्टुभं छन्दो दधाति तान्येतान्येव छन्दाएंस्येषा-भिरारब्धावैवेयं त्वेषवी क्रियते ॥ ४१ ॥

ताए हैके हिरण्मयीं कुर्वन्ति। हिरण्ययीति वा ऽअभ्युक्तेति न तथा कुर्याद्यद्वा ऽएषा छन्दाएंसि तेनैषा हिरण्य ममृताए हिरण्य ममृतानि छन्दाएंसि ॥ ४२ ॥

तां चतुर्भिरादत्ते। चतुरक्षरा वै सर्व्वा वाग् वागित्येक मक्षर मक्षर मिति त्र्यक्षरं तदाक्षद् वागित्येक मक्षरं यैवैषानुष्टुबसमा सा साथ यदक्षर

मिति त्र्याक्षर मेतानि तानि पूर्व्वाणि यजूᳪषि सर्व्वयैवैतद्वाचाग्निं खनति सर्व्वया वाचा सम्भरति तस्माच्चतुर्भिः ॥ ४३ ॥

यद्वेव चतुर्भिः। चतस्रो वै दिशश्चतसृषु तद्दिक्षु वाचं दधाति तस्माच्चतसृषु दिक्षु वाग् वदति छन्दोभिश्च यजुर्भिश्चाष्टत्ते तदष्टौ चतस्रो दिशश्चतस्रोऽवान्तरदिशः सर्व्वासु तद्दिक्षु वाचं दधाति तस्मात् सर्व्वासु दिक्षु वाग्वदति ॥ ४४ ॥ ३ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [३. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अध्यायद्वयेन चीयमानाग्नेरुत्पत्तिप्रकारः, चयनोपयुक्तपशूदककर्म, मृत्तिकासिकताद्युत्पत्तिः, पुरुषादिपञ्चपशुप्राजापत्यवायव्येष्वन्यतमेन प्रकारेणानुष्ठानप्रकारः, पञ्चचित्युत्पत्तिश्च दर्शिताः; इतस्तृतीयादिभिरध्यायैः "युञ्जानः प्रथमं मन इत्यादीनां चयनमन्त्राणां विनियोगोऽभिधास्यते। तत्र प्रथमं "युञ्जानः प्रथम मित्यादिभिरष्टभिः * सावित्रहोमः कार्यः।

---

* वा० सं० ११. १–८।

तदाह कात्यायनः— "अष्टगृहीतं जुहोति सन्ततमुद्द्रवन् युञ्जान इति"—इति *। अष्टवारं स्रुवेण स्रुचि गृहीतमाज्य-द्रव्यं 'सन्ततम्' अविच्छेदेन 'उद्द्रवन्' ऊर्ध्वं गच्छन् "युञ्जानः प्रथमं मनः"—इत्यादिभिरष्टभिः सवितृदेवत्यैर्मन्त्रैर्जुहुयात् †। "अष्टा-गृहीतामष्टाभिर्यजुर्भिर्जुहोति"—इति वक्ष्यति ‡। एतेषां यजुष्ट्वं यजुर्वेदे पाठात्; अन्यथा पादबद्धानां यजुष्ट्वानुपपत्तेः। अथवा यजुःसंहितापठिता मन्त्राः छत्रिन्यायेन यजुःशब्देनोक्ताः; अथवा-ष्टमो मन्त्रो यजुः। तथा चापस्तम्बः— "यजुरष्टमाभिर्ऋग्भिरेकामाहुतिं जुहोति"—इति §।

तमिमं सावित्रहोमं विधास्यन् सवितृसम्बन्धमादौ दर्श-यति— "एतद्वै देवा अनुपश्चिति। 'चेतयमानाः' चितिमिच्छन्तो देवानां मध्ये 'सविता' देवः 'एतानि' वक्ष्यमाणानि सावित्राणि कर्माणि 'अपश्यत्'। यस्मात् सविता एतानि दृष्टवान् अतः सावित्राणीत्युच्यन्ते। सवितुरिमानीत्यर्थे "तस्ये-दम्"—इति ‖ अण् प्रत्ययः। सम्बन्धसामान्ये प्रत्ययविधानात् आत्मनोऽभ्यन्तरेऽपि देव इति ज्ञात्वा दृष्टदृश्यसम्बन्धे कर्मणा-मपि सवितृदेवत्वेन "साऽस्य देवता"—इत्यर्थे ¶ विहिते च विधेय-प्रत्ययो भवतीत्यर्थः॥

---

* का० श्रौ० सू० १६ २. ७।

† "युञ्जानः प्रथमम् (१), युक्तेन मनसा (२), युक्त्वाय सविता (३), युञ्जते मनः (४), युजे वाम् नमः (५), यस्य प्रयाणम् अन्वन् (६), देव सवितः (७), इमं नो देव सवितः (८)"—इत्यष्टौ वा० सं० ११ १—८।

‡ तृतीयकण्डिकाम् (१३० पृ० १२पं०) द्रष्टव्यम्।

§ आप० श्रौ० सू० १६.१. ४।

‖ पा० सू० ४ ३ १२०। ¶ पा० सू० ४. २. २४।

आज्यस्याष्टग्रहणं विधातु माह— "स एता मष्टागृहीता मिति । "तां हुत्वेमा मिति । यतः 'अष्टागृहीता माहुतिं सविता अजुहोत्', 'अष्टधा विहिताम्' अष्टप्रकारेण विहिताम् 'अषाढां' नामेष्टकाम् 'अपश्यत्' ॥ १ ॥

"ते यदनुवन्निति । अषाढाया इष्टकात्व मुपपादयति— "आहुतिर्वै यज्ञो यदिष्टापश्यदिति । 'यत्' यस्मात् एतां सावित्राहुतिम् 'इष्ट्वा' 'अपश्यत्', 'तस्मादिष्टका' अषाढेति, आहुतिसहभावीष्टकेति ॥ २ ॥

तत् प्रशंसति— "तां वा एता मेकां सती मष्टागृहीता मिति । यस्मादेकाहुति मष्टाभिर्मन्त्रैरष्टगृहीतेनाज्यद्रव्येण हुतवान्, तस्मात् अषाढा वस्तुत एकापि अष्टधा विधीयत इति तत्समानत्वं तस्योपचरित मित्याशय. ॥ ३ ॥

तस्या आहुतेरूर्ध्वं ग्रहणं विधत्ते— "ता मूर्ध्वा मिति । ('उद्गृह्णन्') उदुपसर्गस्यार्थः ऊर्ध्वं मित्यनेनोक्तः । "इमां तदूर्ध्वा मिति । 'इमा' भूमिम् ॥ ४ ॥

तस्याः सान्तत्येन हवनं विधत्ते— "तां सन्तता जुहोतीति । 'सन्तताम्' अविच्छिन्नधारा मित्यर्थः । सन्ततत्वं सोपपत्तिकं प्रशंसति— "एतद्वै देवा अबिभयुरिति । "ञि भी भये" * लङि "सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च"–इति † झेर्जुस् । राक्षसेभ्यः सकाशात् देवा भीतवन्तः । 'यत्' यथा 'इह' यज्ञे 'नाष्ट्रा' नाशकानि 'रक्षांसि' कर्त्तृपदम्, 'नः' अस्मान् देवान् 'नान्वेयुः' न

* जु० प० २ धा० ।

† पा० सू० ३. ४. १०९ ।

सङ्गता भवेयुः । "इण् गतौ" * लिटि रूपम्, 'इति' हेतौ, अस्मात् कारणात् 'एनं' सावित्रं 'होमं' 'सन्ततम्' अनवच्छिन्नम् 'अपश्यत्'; अवकाशान्वेषिणां राक्षसानां असङ्गमनाय; अवकाशे हि यज्ञविघातकाः प्रविशन्ति ॥ ५ ॥

अस्या आहुतेः सवितृदेवत्यत्व मिदानीं माह— "यद्देवैता माहुति मिति । आग्नेये कर्मणि कुतः सवितुः प्रसङ्ग इत्यत आह — "सवितैवोऽग्निरिति । "षू प्रेरणे"–इति †, अस्मात्तृचि पदं सवितेति ।

"सवितारं प्रीणाति, तस्मात् सावित्राणीति । अनेनाहुतेः सवितृप्रीणनसाधनत्वात् तद्देवत्यत्व मिति, प्रत्ययस्तु पूर्व मेवोक्तः ॥ ६ ॥

प्रकारान्तरेणाहुतिकरणं प्रशंसति— "यद्देवैता माहुति मिति । रेतोभूतं सिञ्चतीति । चयनकर्मणः प्रारम्भादित्यर्थः ॥ ७ ॥

आज्यहोमत्वादत्र केवलस्रुवेण होमकरणं व्युदसितु माह— "स्रुवयात्र स्रुक् च प्रयुज्येत इति । स्त्रीलिङ्गत्वात् स्रुचो वाक्त्वम्, पुंलिङ्गत्वात् स्रुवस्य प्राणत्वम् । ताभ्यां वाक्प्राणाभ्याम् 'अग्रे' पूर्वं 'देवाः' इदं 'कर्म' अनुष्ठितवन्तः । अतोऽत्रापि स्रुक्स्रुवौ प्रयुज्येते ॥ ८ ॥

प्रकारान्तरेणैतयोः प्रयोगं प्रशंसितु मनुवदति— "यद्देव स्रुवश्च स्रुक् चेति । स्रुक्स्रुवयोर्वाक्प्रजापतिरूपत्वं यदर्थं मुक्तम्, तद् दर्शयति— "अथ यास्ता आप इति । 'याः आपः' यानि उदकानि प्रजापतिसृष्टानि 'वाचो लोकात्' वाग्रूपाल्लोकात्

* अदा० प० ३५ धा० ।

† सु० प० २८ धा० ।

सकाशात् 'आयन्' आगतानि, 'ताः' आप एवेदानीं हूयमाना आहुतिरित्यर्थः। पूर्वं प्रजापतिर्वाचः सकाशात् अपः सृष्टवान् इत्याम्नातम्, तथा प्रथमाध्याये— "सोऽपोऽसृजत वाच एव लोकात्"—इति * ॥ ९ ॥

"ता सन्तता मिति। आहुतिसाधनान् मन्त्रान् प्रशंसति— "अथ यः स प्रजापतिस्त्रय्या विद्ययेति। पूर्वं प्रजापतिरपः सृष्ट्वा पुनरपि बहुत्व मुत्पत्तिं त्रयीमय्या विद्यया सह ता आपः प्रविष्टवान्, अत इदानीमपि आहुतिरूपतोऽत्र मन्त्राणाञ्च त्रयीरूपत्वात् तैर्होमकरणं प्रजापतेर्बहुधोत्पत्तये विद्यया सहोदकप्रवेशसमान मित्यर्थः। एतदपि पूर्वं आम्नातम्— "सोऽकामयताभ्योऽद्भ्योऽधि प्रजायेयेति, सोऽनया त्रय्या विद्यया सहापः प्राविशदिति † ॥ १० ॥

मन्त्रानष्टौ प्रविभज्य स्तौति— "तद् यानि त्रीणि प्रथमानीति। 'तत्' तत्र तेषु मन्त्रेषु 'यानि प्रथमानि त्रीणि' यजूंषि। यजुर्वेदपठितत्वात् यजूंषीत्युच्यन्ते; अन्यथा पादबद्धानां यजुष्ट्वानुपपत्तेः, यजुरन्तता ‡ वा मन्त्राणामभिप्रायेण यजुःशब्देनोक्ताः। तन्मन्त्रत्रयं पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकात्मकम्, चतुर्थो मन्त्रस्त्रयीविद्यात्मकः। त्रयीत्वं छन्दोद्वारा प्रतिपादयति— "जगती सा भवतीति। "युञ्जते मन उत युञ्जते धियः"—इति § चतुर्थो मन्त्रो जगतीच्छन्दस्कः; जगत्याः सर्वच्छन्दोमयत्वात्

* इहैव काण्डे ४ पृ० ९ पं० द्रष्टव्यम्।
† इहैव पुरस्तात् ४ पृ० ६ पं० द्रष्टव्यम्।
‡ 'यजुरन्तिमा'—इति च पाठः।
§ वा० सं० ११. ४।

प्रत्याश्च सत्सम्भवात्, चतुर्थस्यास्य त्रयीरूपत्वम्। इमानि चत्वारि यजूंषि प्रागादिमहादिशः; सङ्ख्यासाम्यात्। "इमे वै लोकाः"-इत्यादिना सप्तानां मन्त्राणां प्रजापतिरूपत्वम्, एकस्यास्त्रयीविद्यारूपत्वञ्च प्रदर्शितमिति मन्तव्यम् ॥ ११ ॥

अथ होम मनूद्य प्रथमा मृचं विधत्ते— "स जुहोति युञ्जान इति *। प्रथमा ऋक्, अनुष्टुप्। अथ मन्त्रार्थः— "सविता सर्वस्य स्वस्वकार्ये प्रेरकः सूर्यः 'प्रथमम्' आदौ अग्निचयनविषये 'मनः' ज्ञानसाधनभूतं चित्तं 'युञ्जानः' कर्मविषयं ज्ञानं सम्पादयितुं आत्मना संयुक्तं कुर्वन् अनन्तरं 'धियः' बुद्धीः प्राणान् वा 'तत्वाय'। "तनु विस्तारे" †, क्त्वाप्रत्यये "उदितो वा"-इति ‡ इडभावपक्षे "अनिदिताम्०"-इति § न-लोपे, "क्त्वो ल्यप्"-इति ‖ ल्यप्प्रत्यये च कृते रूपम्। तनित्वा विस्तार्य, सम्यक् बुद्धिं प्राणं वा पर्यालोच्य। अत्र मनस्तत्र प्राणः इति हि श्रुतिः। यद्वा, एकं वाक्यम्; प्रथमं मनो ज्ञानसाधनं धियम् तत्कार्ये ज्ञानञ्च 'तत्वाय' तत्वशब्दाच्चतुर्थी, तत्त्वं ज्ञानाग्नित्वम्। तच्छब्देन प्रकृतत्वादग्निः परामृश्यते, तस्य भावस्तत्त्वम्, अग्निरूपावाप्तये। मनो ज्ञानञ्च नियुञ्जानः अग्नेः सम्बन्धि ज्योतिः अप्सु पशुषु प्रविष्टं तेजः 'निचाय्य'। "आवृ

---

* "युञ्जानः प्रथमं मनस्तत्त्वाय सविता धियम्।
अग्नेर्ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अध्याभरत्"—इति वा० सं० ११.१।

† तना० उ० १ धा०।

‡ पा० सू० ७.२.५६।

§ पा० सू० ६.४.२४।

‖ पा० सू० ७.१.३३।

पूजानिशामनयोः" * । निशामनं दर्शनम् । पृथिव्याः, चितायाः अधि उपरि विशिष्टप्रदेशं प्रति 'आभरत्' । ततः पशुभ्यः सकाशात् अग्निरेव आहृतवान् । "हृग्रहोर्भश्छन्दसि"–इति † हकारस्य भकारः ।

मन्त्रप्रतिपाद्यं समूह्य व्याचष्टे— "प्रजापतिर्वै युञ्जान इति । अत्र सवितृपदेन धात्वर्थमात्रं साधयित्वा प्रजापतिरुच्यत इति विशेषः । अत्र "तत्त्वाय अग्निरुपायामनये अग्नये ज्योतिः प्रयच्छ इत्यादिकं सर्वं युज्यते ॥ १२, १३ ॥

द्वितीयं मन्त्रं विधत्ते— "युक्तेन मनसा वयं मितीति ‡ । इयं गायत्री । अथ अर्थः— 'युक्तेन' कर्मविषये एकाग्रेण मनसा । अन्यत्र व्यापके मनसि कर्म कर्त्तुं न शक्यते, अतः कर्मणि युक्तेनेत्युक्तम् । तादृशेन 'मनसा' सहिताः 'सवितुः देवस्य' 'सवे' अभ्यनुज्ञाने वर्त्तमानाः 'वयम्' अनुष्ठातारः 'स्वर्ग्याय' हितार्थे 'यत्-प्रत्ययः' § स्वर्गहिताय स्वर्गसाधनाय कर्मणे, तदर्थम्, "क्रियार्थोपपदस्य०"–इति ‖ चतुर्थी । 'शक्त्या' करणकरणसामर्थ्येन, तदर्थद्रव्यसामर्थ्येन च प्रयत्नः कार्य इति वाक्यशेषः ¶ । नित्ये तावत्, यथा शक्नुयात् तथा कुर्यादिति प्रकारवाचिना यथाशब्देन शक्ते-

---

* धा० उ० ८८० ।

† पा० ८. २. ३२ सू० १ वा० ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ९. ७ ।

§ पा० सू० ५. १. ५ ।

‖ पा० सू० २. ३. १४ ।

¶ "युक्तेन मनसा वयं देवस्य सवितुः सवे । स्वर्ग्याय शक्त्या"—इति वा० सं० ११. २ ।

यथासम्भवोक्तिः ; अन्ये, यदा शक्नुयात् तदा कुर्यादिति पूर्वोक्तेः सम्पूर्णता बोध्या ॥

मन्त्रप्रतिपाद्य मनूद्य व्याचष्टे— "मन एवैतदिति । मनसो युक्तत्वं व्यतिरेकमुखेन प्रतिपादयति— "न ह्ययुक्तेनेति ॥ १४ ॥

तृतीयं मन्त्रं विधत्ते— "युक्त्वाय सविता देवानिति *। ताहशान् 'युक्त्वाय' पूर्ववत् क्त्वो यप्, मनसा युक्त्वा स्थित इति विशेषः । यद्वा, 'देवान्' प्राणान् 'युक्त्वाय' इत्येत मेकं वाक्य मिति प्रदर्शितम् । 'युयुजे' इति लिट् प्रयुक्तः । 'बृहत्' महत् 'ज्योतिः' चन्द्रात्मकं सूर्यात्मकञ्च 'करिष्यतः' संस्करिष्यतः, आत्मत्वेन भावयतः 'तान्' देवान् 'सविता' 'प्रसुवाति' अभ्यनुजानातु †। सुवतेः पञ्चमे लकारे "लेटोऽडाटौ"-इत्याडागमः ‡। अत एव 'करवत्' -इति पञ्चमो ल उदाहृतः § ॥ १५ ॥

चतुर्थीं विधत्ते— "युञ्जते मन इति ‖। इयं जगती ¶। 'विप्राः' मेधाविनो देवाः । 'बृहतो विपश्चितः' । "विप्"-इति वाङ्-नाम ** । सकलशाखागता मन्त्रा एकत्र कर्मणि सञ्चिताः । 'विप्रस्य' मेधाविनः प्रजापतेः चन्द्रात्मकस्य विप्रस्य पुनः चन्द्रात्मनो

---

* का० श्रौ० सू० १६.१.७।

† 'युक्त्वाय सविता देवान् स्वर्यतो धिया दिवम् । बृहज्ज्योतिः करिष्यतः सविता प्रसुवाति तान्'—इति वा० सं० ११.३। ‡ पा० सू० ३.४.९४।

§ १३४ पृ० ४ पं० मूले द्रष्टव्यम् ।

‖ का० श्रौ० सू० १६.१.७।

¶ 'युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः । वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः'—इति वा० सं० ११.४। ** निघ० १.११.४१।

'मनो युञ्जते' कर्मार्थमेकाग्रं कुर्वन्ति । 'उत' अपि च 'धियः' बुद्धीः प्राणान् वा 'युञ्जते' । 'वयुनाविद्' 'वयुना'-इति प्रज्ञानाम *, इह ज्ञातव्ये कर्त्तव्ये ज्ञानवान् जानन् 'एकः' 'इत्' एव चीयमानः अग्निः, 'होत्राः' सप्तहोत्रकाख्याः प्रस्थितयाज्याः 'विदधे' चकार । तदिदं 'सवितुः देवस्य' 'मही' महती 'परिष्टुतिः' । स यत् प्रजापतिः अभिधानाय देवाः कर्मणो मनः प्राणांश्च युङ्क्ते, अतोऽग्निहोत्रं विदधे इति ॥

मन्त्रं व्याचष्टे— "युञ्जते मन इत्यादि । स्पष्टोऽर्थः । "यद्वा एष चीयत इति । यश्चीयते स एष होत्रकर्माणि करोतीत्यर्थं दर्शयितुमाह— "चिते होत्रमिति । 'चिते' अग्नौ होतृमैत्रावरुणादिक्रियाणां विधानात् तस्यैव कर्तृत्वमित्युपचरितम् ॥ १६ ॥

पञ्चमीमृचं विधत्ते— "युजे वां ब्रह्म पूर्व्यमिति† । त्रिष्टुप् । 'वाम्'-इति पत्नीयजमानावुच्येते । युवाभ्यामर्थाय, 'नमोभिः' अन्नैः सहितं, 'पूर्व्यं' पुरातनं 'ब्रह्म' ब्रह्माणि 'युजे' युञ्ज्याम् सवितेति । अन्नवाचिना नमः-पदेनाहुतिरभिधीयते ; तयाहुत्या पत्नीयजमानयोः बुद्धीः प्राणान् एतस्मै कर्मणे युङ्क्ते इत्यर्थः । यद्वा, 'युजे'-इत्युत्तमैके रूपम्, अध्वर्युरहमिति । किमर्थम् ? तदाह— 'सूरेः' कर्मविदुषो यजमानस्य 'श्लोकः' कीर्त्तिः 'एतु' विविधं गच्छतु, उभयत्र देवमनुष्येषु प्रसृता भवत्विति । 'पथ्येव' पथि-शब्दात् "धर्मपथ्यर्थन्यायात्०"-इति ‡

* निघ० ३. ११. १० ।
† का० श्रौ० सू० १६. २. ७ ।
‡ पा० सू० ४. ४. ९२ ।

यत् । यथो अग्रमागात् अपपेता आहुतिः यथा उभयत्र प्रसारिणी भवति, एवं श्लोक इत्यर्थः । 'अमृतस्य' मरणधर्मरहितस्य प्रजापतेः 'पुत्राः' 'विश्वे' देवाः 'शृण्वन्तु', यजमानश्लोक मित्यनुषङ्गः । 'ये' देवाः दिव्यानि धामानि सर्वलोकस्थानि 'तस्थुः' अधिष्ठितवन्तः, ते शृण्वन्त्विति * ॥

मन्त्रप्रतिपाद्य मनूद्य व्याचष्टे— "युजे वां ब्रह्म पूर्व्यं नमोभिरित्यादि । निगदसिद्ध मेतत् ॥ १७ ॥

षष्ठी मृच माह — "यस्य प्रयाण मिति † । इयं जगती ‡ । अथ अर्थः— अन्ये देवाः 'यस्य देवस्य' द्योतनशीलस्य प्रजापतेः 'प्रयाणं' प्रयाणगमनं कर्मानुष्ठान मनुलक्ष्य 'ओजसा' वीर्येण 'महिमानं' चयनात्मकं यज्ञं 'ययुः' अन्वगच्छन् । प्रजापत्यनुष्ठानानन्तरं सर्वे देवा अनुष्ठितवन्तः । 'यः' 'सविता' 'पार्थिवानि' पृथिव्या मवस्थितं वस्तुजातं 'विममे' । "माङ् माने" § । स्वीयैस्तेजोभिः सर्वं वस्तु व्यनक्ति । 'एतशः' सर्वत्र गमनशीलः । यद्वा, 'एतशः' —इत्यश्वनाम ||, तद्वद्वीर्यवानपि अश्ववान् । 'सविता' आदित्यो 'देवः' । 'रजांसि' पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकान् 'महित्वना' स्वमहिम्ना 'वि ममे' विनिर्मीते ॥

---

* "युजे वाम् ब्रह्म पूर्व्यं नमोभिर्वि श्लोक एतु पथ्येव सूरेः । शृण्वन्तु विश्वे अमृतस्य पुत्रा आ ये धामानि तस्थुः"—इति वा० सं० ११. ५ ।

† का० श्रौ० सू० १६. २. ७ ।

‡ "यस्य प्रयाण मन्वन्य इद्ययुर्देवा देवस्य महिमान मोजसा । यः पार्थिवानि वि ममे स एतशो रजांसि देवः सविता महित्वना" —इति वा० सं० ११. ६ ।

§ धु० पा० ३ धा० । || निघ० १. १४. १० ।

"प्रजापतिर्वा एतदग्रे कर्मेत्यादि, मन्त्रव्याख्यानम् ॥ १८ ॥

सप्तमं मन्त्रं विधत्ते— "देव सवितः प्रसुव यज्ञ मिति *। वाजपेये व्याख्यातोऽयं मन्त्रः † ॥ १९ ॥

अष्टमे यजुर्विधत्ते— "इमं नो देव सवितर्यज्ञ मिति ‡। प्रणयेतिपदस्यार्थं माह— 'यज्ञियं कर्म' 'प्रणयति' प्रकर्षेण नयति। तदेवाह— 'तत्' सविता प्रणीतं कर्म 'धनार्थाम्' अनुपहतम्, 'स्वस्ति' क्षेमेण 'उदृचं' समाप्तिम् 'अश्नुते'। देवाव्य मिति पदं व्याचष्टे— "यो देवानवदिति। देवानवति तर्पयतीति देवावीः। "अवितॄस्तृतन्त्रिभ्य ईः"-इति § ई प्रत्ययः। अस्य यजुषः त्रयीविद्यात्व मुपपादयितु माह— "ऋचेति। अस्मिन् यजुषि तावत् 'ऋचा स्तोमं समर्धय'। "गायत्रेण रथन्तरं बृहद् गायत्रवर्त्तनि स्वाहा"-इति पठ्यते ‖। तत्र ऋचेतिपदेन ऋग्वेदोऽभिधीयते, स्तोमा गायत्ररथन्तरबृहदादिभिः सामान्युच्यन्ते, स्वाहेतिपदेन यजुर्वेदः। अत एवेष मन्त्रो वेदत्रयात्मकत्वात् 'त्रयी विद्या'। अत्र त्रय्याः कः प्रसङ्ग इत्यत आह— "यथैवादोऽमुत्रेति। 'अदः' स्थितिक्रियाविशेषणम्, 'अमुत्र'-इति विप्रकृष्टवचनः। यथा प्राग्ध्वरस्यादौ सर्वपृष्ठैः पुरा त्रयी विद्या उपधा, एव मेतद् यजुरपि— "स यावत्स्वेपामो ब्रह्मैव

---

* का० श्रौ० सू० १८. १. ७।

† ५का० १अ० १ब्रा० १३क०=५भा० १०७० पृ० १पं० द्रष्टव्यम्।

‡ का० श्रौ० सू० १. ६. १. ७। § उ० १ पा० ११८ सू०।

‖ "इमं नो देव सवितर्यज्ञं प्रणय देवाव्यं सखिविदं सत्राजितं धनजितं स्वर्जितम्। ऋचा स्तोमं समर्धय गायत्रेण रथन्तरं बृहद् गायत्रवर्तनि स्वाहा"—इति मा० सं० ११. ८। विहितस्वाहाकारेण मन्त्राग्निमो भाग इह द्रष्टव्यः।

प्रथम मसृजत त्रयी मेव विद्याम्"—इति *। पूर्वं योऽग्निः सृष्टः, अथ यो गर्भेऽन्तरासीत्, 'सोऽग्निरसृज्यतेति। 'सः' सृष्टोऽग्निरेव, इदानीं चीयमानोऽग्निरित्यर्थः ॥ २० ॥

उक्तानष्टौ मन्त्रान् सम्भूय प्रशंसितु मनुवदति— "तान्येतान्यष्टौ सावित्राणीति। गायत्र्या अष्टौ अक्षराणि, अग्नेरपि अष्टनामत्वात् अग्नेर्गायत्रत्वं प्रागुक्तम् †। अतोऽग्नेर्यावन्तोऽवयवाः, तैः तावन्त मेवाग्निम् एतया आहुत्या सिक्तवान् भवतीत्यर्थः।

अष्टममन्त्रान्ते यः स्वाहा-शब्दः पठितः ‡, तेन नवमेन सह सङ्ख्या दिक्प्रमाणात्मना प्रशंसति— "तानि नव भवन्ति, स्वाहाकारो नवम इति।

स्वाहा-शब्दप्रयोगानन्तरं मन्त्रान्ते आहुतिर्हूयते, तया सह पूर्वसङ्ख्यां विराट्छन्दआत्मकात्मना स्तौति— "तानि दश भवन्ति आहुतिर्दशमीति। अष्टौ मन्त्राः, स्वाहाकारो नवमः, स्वाहाकारान्ते हूयमाना 'आहुतिः' 'दशमी' दशसङ्ख्यापूरणीति ॥ २१ ॥

अथ पूर्वं यत्र पुरुषादीनां चतुर्णां पशूनां कायप्रासनम्, तस्मात् प्रदेशात् उखापाकेष्टकाकरणार्थं मृत् आनेतव्या ; "चतुर्णां पशु कायप्रासनम्, ततो मृदिष्टकार्थापय"—इति § आम्नातम्।

---

* एतस्मिन्नेव भागस्य ३ पृ० १८ पं० द्रष्टव्यम्।

† "यदेवाष्टावग्निरूपाणि अष्टाक्षरा गायत्री तस्मादाहुर्गायत्रोऽग्निरिति"—इति ४३ पृ० ४ पं०।

‡ १५४ पृ० '||' टीकायां प्रकाशितो मन्त्रो द्रष्टव्यः।

§ का० श्रौ० सू० १६. १. १६, २०। इह अ०पृ० २१पङ्क्तितः।

तत्र नैतस्मात् पशून् विधातु माख्यायिका माह— "एतस्या माहुत्यां हुतायां मिति। पूर्वं अग्निर्देवसकाशादुत्क्रान्तः, 'ते देवाः' परस्परम् 'अब्रुवन्', 'पशुः अग्निः' अतः 'पशुभिः' 'इमं' पशुरूप मग्निम् 'अन्विच्छाम' अन्विष्यामः। 'सः' अग्निः पशुः 'स्वाय' स्वजातीयपशुरूपाय, तं दृष्ट्वा 'आविः' प्रत्यक्षो भविष्यतीति विचार्य, पशुभिरन्विष्टवन्तः। सोऽप्यग्निः प्रत्यक्षोऽभवत्। तस्मात् लोकेऽपि पशुः सजातीयरूपं दृष्ट्वा प्रत्यक्षो भवतीत्यर्थं लोकप्रसिद्ध्योपपादयति— "गौर्वा गवे, अश्वो वाश्वाय, पुरुषो वा पुरुषायेति ॥ २२ ॥

"तेऽब्रुवन् यद्यह सर्वैरन्वेषिष्याम इति। 'यदि' 'सर्वैः' पुरुषादिपञ्चपशुभिः पशुरूप मग्नि मन्वेष्टु मिच्छामः, तर्हि ते पशवः 'यातयामाः' गतसाराः, अतः 'अनुपजीवनीयाः' न भवन्ति; 'यदि' 'असर्वैः' पशुभिः, तर्हि 'असर्वम्' असम्पूर्णं अग्नि मेव 'अनुवेत्स्यामः' लाभार्थस्य विदेरूपम् *। 'इति' देवाः विचार्य 'द्वाभ्यां' प्रतिनिध्यर्थे कर्मप्रवचनीयः, "प्रतिः प्रतिनिधि प्रतिदाने च" †। 'तस्मात्'-इति, 'पशुभ्याम्'-इति च पञ्चमी। गवाविपशुद्वयप्रतिनिधित्वेन एकं रासभं 'प्रत्यपश्यन्', यतः 'एषः' द्वयोः प्रतिनिधिः, 'तस्मात्' रासभः स्वरूपेण 'एकः' अपि 'द्विरेताः' विलक्षणपशुद्वयजनकः। रासभादश्वतरस्य गर्दभस्य चोत्पत्तिर्दृश्यते। अतः अश्वाजौ, गवाविप्रतिनिधित्वेन रासभ इति त्रयः पशव इत्युक्तम् भवति ॥ २३ ॥

---

* "विद्लृ लाभे"—इति तु० उ० १५२ धा०।

† पा० सू० १. ४. ९२।

भूतस्य अनडुत्पुरुषस्य सौत्रामणीमित्युक्तेव इति वदति * ; यत्रानडुत्पुरुषस्य कः प्रश्न इति, तं दर्शयति— "अनड्वा पुरुषं पुरुषादिति । × × × पुरुषपश्वोः प्रतिनिधि अनडुत्पुरुष उप-न्यम् । अनडुत्पुरुषस्य लक्षणमाह— "एष ह वा अनडु-त्पुरुषो यो न देवानवति, न पितॄन्, न मनुष्यानिति † । 'अवति' प्रीणयति, देवपितृमनुष्याणां तर्पक इत्यर्थः । अतः पुरुषपश्वोः प्रतिनिधिरनडुत्पुरुषः, गवादिपशुनिविष्टेन रूपेण, पूर्वोक्त-त्वात् । एवं 'सर्वैः पशुभिः' यष्टव्यं तदपि सन्निहितत्वा इति । सर्वमेधेऽपि अयज्ञियपशुभक्षणदोषो नास्तीत्याह— "नो यातयामा इति । सर्वमेधेऽपि यातयामत्वादिदोषो नास्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥

एतावतानडुत्पुरुषस्य तत्कर्मण्येव विनियोगस्य वक्तव्य-त्वात् तदितरैरप्यनडुत्पुरुषैरिष्टिभिरग्निष्टोमैरर्थं दर्शयति— "त्रिभि-रग्निष्टोमैरिति । प्रथमतस्त्रिवृतमग्निं दर्शयति— "त्रिवृदग्निरिति । अग्निष्टोमस्य' प्रायुक्तम्— "अष्टौ (कृत्वा इति) अग्निष्टुदादि, कृताको भवति इति; अष्टाक्षरा गायत्री"—इति ‡ । अत्र अग्नि-ष्टोमसंस्थाया विद्यमानत्वात् तावन्तं तावत्परिमाणं अग्निम्, तावद्गायत्र्यैरप्यावर्तैर्वाग्निष्टवात् भवतीति उक्तम् । अथानडु-त्पुरुषाग्निष्टोमाः एव पशवः प्रागवः, अत्र गोमेधेऽपि सर्व-मेधेऽपि तत्र विद्यमानाः, तेषां चतुर्णां सैव पञ्चसम्पदिति आह— "ते पञ्चसम्पदा भवन्तीति । पशवः खलु गवादिपशुनिधिरिति गो गवयौ द्वौ, पुरुषादयस्त्रय इति पञ्चसम्पाद्य पञ्च भवन्ती-

* उपरिष्टात् (६ । ३. ८) द्रष्टव्यम् ।
† ला० श्रौ० सू० ८ १६ प० १९ ।
‡ पुरस्तात् [illegible] पृ० १ पं० द्रष्टव्यम् ।

जोता 'एतत्' इदानीम् 'याम्' मृत्तिकाम् 'आहरिष्यन्तो भवन्ति' इति। अध्वर्यवो मृत्तिकाहरणेन किं करिष्यन्तीति, तत्राह— "एतेभ्यो वा एष रूपेभ्य इति। 'रूपेभ्यः' अश्वगर्दभाजेभ्यः 'अग्रे' पुरा 'एषः' अग्निः 'असृज्यत', 'एतत्' इदानीं अपि 'तेभ्यः' पुरा 'एनम्' अग्निं 'जनयति'। मृत्तिकाहरणेन तम् अग्रे सृष्टमेवाग्निं जनितवन्तो भवन्तीत्यृत्विज इत्यर्थः। अश्वादिभ्यः पूर्वं अग्नि-सृष्टिरेव समाम्नायते— "अथ यो गर्भोऽन्तरासीत्, सोऽग्निरसृज्यत। स यदस्य सर्वस्याग्रमसृज्यत, तस्मादग्रिर्ह वै तमग्नि-रित्याचक्षते परोक्षम्"-इति * ॥ २८ ॥

तेषां पशूना माहवनीयस्य दक्षिणतोऽवस्थानं विधत्ते— "ते दक्षिणतस्तिष्ठन्तीति। दक्षिणदेशेऽवस्थानं प्रशंसितु माह— "एतद्वै देवा अबिभयुरिति। 'एतद्' सप्तम्या लुक् †, एत-स्मिन्नवकाशे 'देवाः' भीतवन्तः। 'यत्' यस्मात् 'नः' अस्मदीयं 'दक्षिणतः' प्रदेशे 'नाष्ट्रा' नाशकानि 'रक्षांसि' 'न हन्युः' न बाधेरन् 'इति'। अथवा 'यत्' यथा 'न हन्युरिति' हननाभावं देवाः चिन्तितवन्त इत्यर्थः। 'ते एते' देवाः 'वज्र'' वज्ररूपम् 'अमु मादित्यम् अपश्यन्'। अथादित्यस्य कः प्रसङ्ग इत्यत आह— "असौ वा आदित्य एषोऽश्व इति। योऽय मश्वोऽत्र विह-मुष्करणमाबद्धः, स हि आदित्यः। तथाच तैत्तिरीयकम्— "अमु मादित्य मश्वं श्वेतं भूतं दक्षिणा मनयन्"—इति। तत-स्तेन वज्ररूपादित्यात्मना अश्वेन सर्वाणि यज्ञविघातीनि रक्षांसि अपहत्य भयरहिते नाशकरहिते स्थाने 'एतम्' अश्वाख्यं यज्ञ'

---

* पुरस्तादिहैव (पृ० ४ पं० १४) द्रष्टव्यम्।

† पा० सू० ७. १, ३९ द्रष्टव्यम्।

सातवन्तः पूर्वदेवाः । तथैव 'एतत्' इदानीं यजमानः 'दक्षिणतः' स्थितेन यज्ञेन 'यज्ञं' निधाय समुत्तिष्ठतीति । अत्र कात्यायनः— “उत्तरत आहवनीयस्यारत्निमात्र उभयतस्तीक्ष्णा वैणवी सुषिराभ्रिः कल्माष्यभावेऽकल्माषी प्रादेशमात्र्यरत्निमात्री वा”- इति * । पूर्वोक्ताहवनीयस्य अरत्निमात्रे उत्तरतः प्रादेशमात्री अरत्निमात्री वा उभयतः पार्श्वयोस्तीक्ष्णाग्रा कल्माषलक्षणवेणुनिर्मिता अन्तःसुषिरा, अग्निखननसाधनस्याभ्रीयकल्माषलक्षितत्वासम्भवे 'अकल्माषी' कल्माषलक्षणरहिता सुषिरा कार्येति तस्यार्थः ॥ २९ ॥

तदिदं सार्थवादं विधत्ते— “दक्षिणत आहवनीयो भवतीत्यादिना । “ता मादत्त”-इत्यतः † प्राक्तनेन वाक्यसन्दर्भेण 'एषा' वक्ष्यमाणा 'अभ्रिः' 'उपशेते' तिष्ठति । आहवनीयाभ्र्योः पुंस्त्रीलिङ्गसाम्यात् स्त्रीपुंसात्मना प्रशंसति— “वृषा वा आहवनीय इति । 'वृषा' पुरुषः, 'योषां' स्त्रियम्, 'दक्षिणतः' स्त्रियाः दक्षिणप्रदेशे 'उपशेते' । आहवनीयाभ्र्योर्मध्यप्रदेशस्य व्यवधानस्वरूपता माह— “अरत्निमात्र इति । एतदपि स्त्रीपुंसयोर्योजयति— “अरत्निमात्रादिति । स्त्रीपुंसयोर्मध्ये श्वासादिप्रचाराय, सम्बाधपरिहाराय च अरत्निमात्रोऽवकाशो युक्त इत्यर्थः ॥ ३० ॥

“सा वैणवीति । वेणुनैव कार्येति । अत्रेतिहास माह— “अग्निर्देवेभ्य इति । यतो वेणुं प्रविष्टवान् अतः 'सुषिरः' । प्रविष्टः 'सः' अग्निः 'अननुप्रज्ञानाय' यथान्ये मां न जानीयुः,

* का० श्रौ० सू० १६. २. ५ ।

† एतस्मिन्नेव ब्राह्मणे २८ कण्डिकारम्भे (१५९पृ० १५पं०) द्रष्टव्यम् ।

त्यर्थः। ता मेव पञ्चसङ्ख्या मन्त्रात्मना स्तौति— "पञ्चचितिकोऽग्निरिति ॥ २५ ॥

तेषां त्रयाणां पशूनां मौञ्जीवेष्टनं विधत्ते— "ते मौञ्जीभिरभिधानीभिरिति। मुञ्जाख्यस्तृणविशेषः, तेन निर्मिताभिरभिधानीभीरशनाभिरभिहिता बद्धा भवन्ति। अभि-पूर्वो दधातिर्बन्धने वर्त्तते। अभिधीयन्ते बध्यन्ते अभि-धान्यो रशनाः। करणे ल्युट् प्रत्ययः *। मुञ्जेनैव रशनाकरणे माख्यायिकामुखेनाह— "अग्निर्देवेभ्य इति। 'तस्मात्' अन्तरग्निप्रवेशात् 'सः' मुञ्जः 'सुषिरः' अन्तश्छिद्रवान्। कथान्तर माह— "तस्मादेवेति। 'उ', 'एव' इति पदद्वयम्। 'तस्मात्' अग्निप्रवेशादेव कारणात् स मुञ्जः 'अन्तरतः' मध्ये 'धूमरतः' धूमेन युक्तो रक्तवर्ण इव दृश्यते। अत एव 'मुञ्जः अग्नेः योनिः', 'अग्निरिमे पशवः' पशुपशवाग्निरिति प्रागुक्तम्। तस्मात् पशुरूपस्य गर्भभूतस्याग्नेरहिंसायै अन्तरग्निरूपमुञ्जवेष्टनं युक्तम्। यथा लोके 'योनिर्गर्भं न हिनस्ति', 'योनेः' खलु सर्वः 'जायमानः' जनः 'जायते', एव मग्निः 'योनेः' 'जायाते इति' अतो मुञ्जरशनाभिधानम्। 'जायाते' -इति, "जनी प्रादुर्भावे" †, पञ्चमे लकारे, "लेटोऽडाटौ" -इति ‡ तिप्प्रत्ययस्याडागमः, "वैतोऽन्यत्र"-इति § प्रत्ययस्येकारस्य ऐकारादेशश्च ॥ २६ ॥

---

* पा० सू० ३. ३. ११७।
† दि० धा० ४१ धा०।
‡ पा० सू० ३. ४. ९४।
§ पा० सू० ३. ४. ९६।

रशनात्रिवृत्त्वं विवृते— "त्रिवृतो भवन्तीति। त्रिगुणिता इत्यर्थः। "अभ्राभिधानीकृता इति। अभ्राभिधानीवत् कृताः यथाश्वाभिधानी कविका मुखं सर्वतो वेष्टयति, एवमेता-स्तिस्रः कार्या इत्यर्थः। अत्र कात्यायनः— "आहवनीयं दक्षिणेन त्रिवृन्मुञ्जपाशान्तीर्यास्तिष्ठन्ति प्राचोऽश्वगर्दभाजाः पूर्वापरा रासभो मध्येऽश्वपूर्वाः"-इति *। अस्यार्थः— दक्षिणाशब्दात् "एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः"-इति † एनप् प्रत्ययः। "एनपा द्वितीया"-इति ‡ 'दक्षिणेन' शब्दप्रयोगे आहवनीयस्य द्वितीया विभक्तिः। आहवनीयस्य दक्षिणप्रदेशे त्रिवृन्मुञ्जरशनाबद्धाः अश्वगर्दभाजाः पशवः अश्वपूर्वाः पश्चात् पूर्वापराः सन्तः प्राचः प्राङ्मुखाः तिष्ठन्तीति ॥ १० ॥

तदिदं विवृते— "ते प्राञ्चस्तिष्ठन्तीत्यादिना। अश्वादीनां यथानुपूर्व्यम्, 'अश्वः प्रथमः', मध्ये 'रासभः', अन्ते 'अजः' इति। पूर्वोक्तं सृष्टिक्रमं प्रमाणयति— "यद्वै तदश्रु संक्षरितमासीदित्यादिना। एवं हि तत्र प्रथमाध्याये समाम्नातम्— "अथ यदश्रु संक्षरितमासीत्, सोऽश्वोऽभवत्; अश्रुर्वै तमश्व इत्याचक्षते परोक्षम्, परोक्षकामा हि देवाः। अथ यदरसदिव, स रासभोऽभवत्। अथ यः कपाले रसो लिप्त आसीत्, सोऽजोऽभवत्। अथ यत् कपालमासीत्, सा पृथिव्यभवत्" -इति §। तत्र यत् कपालमासीत्, सा पृथिवी स्पष्टे-

* का० श्रौ० सू० १६. २. ४।

† पा० सू० ५. ३. ३५।

‡ पा० सू० २. ३. ३१।

§ पुरस्तादिहैव (पृ० ५ पं० ३) द्रष्टव्यम्।

तथा स्वाच्छादनाय यानि 'वर्माणि' पार्श्वयोरकरोत्। तानि 'पर्वाणि' सन्धयः, वेणोः प्रवेशकाले 'यत्र-यत्र' प्रदेशे अग्निः 'ददाह', 'तानि' 'कल्माषाणि' कृष्णविन्दुचिह्नानि 'अभवन्' ॥ २१ ॥

"सा कल्माषीत्यादि। अतः 'सा' अभ्रिः 'कल्माषी' कल्माषकलितवेणुमयी कर्त्तव्या। अतः कल्माषो वेणुराग्नेयः। "यदि' कल्माषीमिति। कल्माषासम्भवे अन्यरूपो वेणुः कार्य्य इत्यर्थः स्पष्टः। तत्र कल्माषाकल्माषयोः सुषिरत्वं तु सर्वथा सम्पाद्य मित्याह— "सुषिरा तु स्यादिति। यस्मात् सुषिरो वेणुरग्नेर्योनिः "सैषा योनिरग्नेर्यद्वेणुः"–इति वेणोरग्निरूपत्व मामुक्तम् *, अतोऽग्निरूपमृत्पिण्डखनने अग्नियोनिरूपाऽभ्रिकरणम् स्याद् 'योनेः' सकाशादेव अग्निः 'आयाते इति' एव सर्वं मित्यर्थः ॥ २२ ॥

अभ्रेः प्रादेशप्रमाणत्व मरत्निप्रमाणत्वञ्च कल्पितम्, तत्रारत्निमात्रत्व मभिमत मिति दर्शयितुं प्रादेशमात्रपक्ष मनुवदति— "प्रादेशमात्रीति। 'हि' यस्मात् इदानीं वागिन्द्रियम् प्रादेशप्रमाण मभिलक्ष्यते; प्रथमं ताल्वोष्ठपुटव्यापारेण प्रादेशपर्यन्तं वाच मुच्चार्य ततो देशसंयोगविभागाभ्यां परस्तोतं व्रजति। अथवा, वाक्पदेन जिह्वोच्यते; सा हि प्रादेशमात्री सती वाक् वदति। यद्वा, वाक्पदेन प्राणवायुर्लक्ष्यते; स हि नासापुटाभिस्सरन् प्रादेशपर्यन्तं गच्छतीत्यागमसिद्धम्। स्वाभिमतं पक्ष माह— "अरत्निमात्री त्वेवेति। 'तु'-शब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः। बाह्वेकदेशत्वादरत्नेः समुदायभूतो बाहुरेकदेशेनापि व्यवह्रियते, तत्प्रमाणकरणे अभ्रिरपि बाहुकृतवीर्यसम्मितैव भवति। अन्यच्च

* अत्रैव कण्डिका मनुपदम् (१४० पृ० ६ पं०) द्रष्टव्यम्।

अभ्रेरेकतस्तीक्ष्णत्व मुभयतस्तीक्ष्णत्वञ्चोक्तम्। यदाहापस्तम्बः— “उभयतःक्ष्णुं मन्यतरःक्ष्णुं वा”—इति * ॥ २३ ॥

अत्र अनयोरुभयत्र तीक्ष्णत्वं सिद्धान्तयितुं पूर्वपक्ष मनुवदति— “अन्यतःक्ष्णुत् स्यादिति। “क्ष्णु तेजने” †, तेजनं नाम निशितत्वम्। “अन्यतरतो हीदं वाच इति। वाचो निशितत्व मन्यतरतो वचनापेक्षया। वाक्पदेन जिह्वोच्यते, तस्यास्तु एकत एव तैक्ष्ण्यम्; अग्राद्धि वचनव्यापार इति। “उभयतः क्ष्णुत्त्वेवेति। ‘तु’-शब्दः पूर्वपक्षनिरासार्थः। निशितपार्श्वद्वया कार्येत्यर्थः। ‘यद्’ यस्मात् ‘एनया’ वाचा जिह्वया ‘दैवं’ देवसम्बन्धि वाक्यं संस्कृतम्, ‘मानुषं च’ मनुष्यसम्बन्धि भाषामयञ्च वाक्यं ‘वदति’; अथवा एकयैव वाचा ‘सत्यम्’, ‘अनृतं’ मिथ्या च वदति, अत उभयतःक्ष्णुत्वम् ॥ २४ ॥

उभयतःक्ष्णुत्त्वं प्रकारान्तरेण स्तोतु मनुवदति— “यद्वे-वोभयतःक्ष्णुदिति। ‘अभ्रे’ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। ‘यतः’ यस्मिन् प्रदेशे ‘क्ष्णुत्त्व’ निशितत्वम्, तस्मादेव प्रदेशात् ‘अभ्रेः वीर्यम्’, ‘अतः’ उभयतस्तैक्ष्ण्यकरणेन वीर्येणैव निशितवान् भवति ॥ २५ ॥

“यद्वेवोभयत इति। ‘एतत्’ एतया अभ्र्या निशिताग्रया ‘एनम्’ मृद्रूप मग्निम् ‘अनुविद्य’ ज्ञात्वा ‘एभ्यो लोकेभ्यः’ सकाशात् ‘अखनन्’ अवदारितवन्तः। ‘तथैव’ ‘अयं’ यष्टा ‘एतया’ अभ्र्या लोकत्रयसकाशात् ‘खनति’ मृदात्मक मग्नि मित्यर्थः ॥ २६ ॥

---

* आप० श्रौ० सू० १६. १. ७।

† उदा० म० २६ घ०।

यति। इद मेवोत्तरस्य "चतुर्भिरादत्ते"—इत्यस्य * वाक्यस्य बीजम्। आदानसमये एवाभिमन्त्रणात् चत्वारोऽप्यादाने विनियुक्ता इति पक्षस्य बीज मस्ति; खननादिवत् स्पष्टव्यापाराभावात्, अश्वाद्यभिमन्त्रणवत् पृथगवस्थिताया अभ्रेरभिमन्त्रणत्वाच्च। अत एव त्रिभिरादाय चतुर्थेनैतत्पूर्वमन्त्रसङ्घानुवादपुरस्सरं चतुर्थस्योक्तिरभिमन्त्रणमन्त्रस्येति तात्पर्यम्। अभिमन्त्रणं नाम वीर्याधान मिति प्रशंसति— "अथास्यां चतुर्थेन वीर्यं मदधुरिति ॥ ४० ॥

मन्त्रं विधत्ते— "हस्त आधाय सवितेति। 'सविता' देवः 'हस्ते' 'आधाय' अवस्थाप्य 'हिरण्ययीं' हितरमणीयाम्; अथवा हिरण्यपदेन,अमृतं छन्दश्चोच्यते, अमृतमयीम्; गायत्रत्रैष्टुभजागतानुष्टुभच्छन्दोरूपा वा 'एनाम्' अभ्रिं 'बिभ्रत्' सर्वदा अधारयन्, 'अग्नेर्ज्योतिः' 'निचाय्य' दृष्ट्वा 'पृथिव्याः' अधि' ततः सकाशात् 'आभरत्' आहृतवान्। 'आनुष्टुभेन छन्दसा' अग्निवदाहृतवानिति †।

मन्त्रं व्याचष्टे— "हस्ते ह्यस्याहितेति। 'हिरण्ययी'-पदव्याख्याने "हिरण्मयी ह्येषा या छन्दोमयीत्युक्तम्। तदुपपादयति— "तान्येतान्येवेति। 'आरभ्याय' आलम्भनाय ॥ ४१ ॥

अत्र केचिन्मन्त्रगतहिरण्ययीपदबलेन अभ्रि मपि हिरण्यनिर्मिता मिच्छन्तीति तत्पक्ष मनुवदति— "तां हैके हिर-

* इहैवानुपदं (१४३ पृ० १७ पं०—४५ क०) द्रष्टव्यम्।

† "हस्त आधाय सविता बिभ्रदभ्रिं हिरण्ययीम्।
अग्नेर्ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अध्याभरत्।
आनुष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वत्"—इति या० मं० ११ ११।

रमयीं कुर्वीतेति। अतएव कात्यायनः— “हिरण्मयी मेके”–इति * पक्षान्तरं सूचितवान्। “अभ्युक्तेति। “हस्त आधाय सविता बिभ्रदभ्रिं हिरण्मयीम्”–इति मन्त्रे समासे इत्यर्थः ॥

तद् दूषयति— “न तथा कुर्यादिति। अत्र पूर्वोक्त मेव छन्दोमयत्व मिहोपदिशति— “यद्वा एषा छन्दांसीति ॥ ४२ ॥

आदानाभिमन्त्रणविनियुक्तानां मन्त्राणां संख्यां प्रशंसितु माह— “तां चतुर्भिरादत्त इति। ‘चतुर्भिः’ अभिमन्त्रणमन्त्रसहितैः पूर्वैस्त्रिभिर्मन्त्रैः ‘ताम्’ अभ्रिम् ‘आदत्ते’। आदाने मन्त्रचतुष्कप्रकार उपपादितः। अत एव मीमांसायां द्वादशाध्याये इद मेव विषयवाक्य मुदाहृतम्। तदर्थः संगृहीतस्तत्त्वविद्भिराचार्यैः—

“चतुर्भिरभ्रि मित्यत्र विकल्पो वा समुच्चयः।
विकल्पः पूर्ववन्नैवं समुहे कारणत्वतः॥”–इति † ॥

यतश्चतुर्भिरादत्ते, ‘सर्वा वाक्’ ‘चतुरक्षरा’ अक्षरचतुष्टयवती। कथं वाचश्चतुरक्षरत्वम्? तदाह— “वागित्येक मिति। अत्र एकाक्षरवागूपत्वेन त्र्यक्षरात्मकेन च स्तूयमानान् मन्त्रान् विभज्य दर्शयति— “यैवैषानुष्टुबुत्तमेति। प्रथमेन ‘वा’–इति पदेन वागुच्यते; द्वितीयेन अभिमन्त्रणे विनियुक्ता चतुर्थी ऋक् अनुष्टुप् ‘त्र्यक्षरं’ पदम्। ‘अक्षर मिति’ यदुक्तम्, ‘तानि’ आदाने विनियुक्तानि “देवस्य त्वा”–इत्यादीनि ‘यजूंषि’। ‘तस्मात्’ ‘चतुर्भिः’ अभ्र्यादानं नाम, ‘सर्वया वाचा’ खनन मेवेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

---

* का॰ श्रौ॰ सू॰ १६. २. ७।

† मी॰ जै॰ न्या॰ १२ अ॰ ३ पा॰ (३॰ सू॰) १४ अधिकरणं द्रष्टव्यम्।

कथं यजमानेनैकया अभ्रा लोकत्रयादग्नेः खनन मित्याशङ्क्य तदुपपादयति— "स यदिति खनतीति । 'इति'-शब्दोऽभिनेयप्रदर्शने, अतः खननव्यापार मभिनयेन दर्शयतीत्यर्थः । अभ्रेः खननव्यापारे तावत् प्रथम मवक्षेपण मुत्क्षेपणम् मध्ये सञ्चारक्रिया चेति व्यापारत्रय मस्ति, तस्मादभ्रेर्व्यापारत्रयेण पृथिव्यादिलोकत्रयादग्नेः खनन मिति तात्पर्यार्थः ॥ १० ॥

अभ्रेरादानं विधत्ते— "ता माददे इति । उत्तरत्र "त्रिभिरादत्ते"-इति * आदाने त्रित्वसङ्ख्याविशिष्टानां मन्त्राणां विधानम्, अभ्रिं त्रिभिर्मन्त्रैराददीतेत्यर्थः । तत्र प्रथममन्त्रं विधत्ते— "देवस्य त्वा सवितुरिति † । मन्त्रस्यायमर्थः— देवेन सविता अनुज्ञात एवाहं अध्वर्युः 'अश्विनोः बाहुभ्यां', 'पूष्णो हस्ताभ्याम्', 'अङ्गिरस्वत्' अङ्गिराः अग्निः स इव ; अङ्गिरःपदात् उत्तरस्य वतुनः सङ्ख्याविधानात् पदसङ्ख्यानिबन्धनं सत्वं न भवति, अग्निवत् । 'गायत्रेण छन्दसा' अभ्रिं 'त्वाम् आददे' ‡ ॥

मन्त्रस्य तात्पर्यार्थ माह— "सवितृप्रसूत एवैना मित्यादि ॥

द्वितीयं विधत्ते— "पृथिव्या इति § । अग्निः त्वम् 'पृथिव्याः' 'सधस्थात्' उपस्थात् सहस्थानात् । पुरीष्यमिति, पुरीषपदेन पशवोऽभिधीयन्ते ; पशुहितम् । "तस्मै हितम्"-इति ‖ यत्

---

* इहैवानुपदम् (१४२ पृ० १६ पं०—४० क०) द्रष्टव्यम् ।

† का० श्रौ० सू० १६. २. ८ क ।

‡ 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या माददे । गायत्रेणच्छन्दसाङ्गिरस्वत्'—इति वा० सं० ११. ९ क ।

§ 'पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्य मङ्गिरस्वदाभर ।
त्रैष्टुभेनच्छन्दसाङ्गिरस्वत्'—इति वा० सं० ११. ९ ख ।

‖ पा० सू० ५. १. ५ ।

प्रत्ययः । अखनिम्, 'अङ्गिरस्वत्' 'आभर' । "हृग्रहोर्भः"—इति हकारस्य भकारः * । किञ्च, 'त्रैष्टुभेन छन्दसा' अग्निवदाभरेति ॥

मन्त्रं व्याचष्टे— "पशवो वै पुरीष मिति ॥ ३८ ॥

तृतीयं विधत्ते— "अभ्रिरसीति † । 'अभ्रिः' त्वम् 'असि', खननसाधनत्वादुभयोः ; अभ्रिनामासि । 'नारी' स्त्री च 'असि' ; स्त्रीत्वारोपस्त्वस्यास्तत्कर्तृकहिंसोपशमनार्थः । किञ्च, त्वया अभ्र्या 'वयम्' 'सधस्थे' पृथिव्याम्, अस्मिन् सहस्थाने 'अग्निम्' अग्रूपं 'खनितु' 'शकेम' शक्ता भूयाः स्म । "शक्लृ शक्तौ" ‡, आशीर्लिङि रूपम् ॥

मन्त्रं व्याचष्टे— "अभिगृह्येति । अभ्रिरसीत्यनेन 'सत्येन' स इह खनकः 'एनां' गृहीतवान् भवति । "नार्यसीति । अस्य तात्पर्यमाह— "वज्रो वा अभ्रिरिति । यथा योषा स्त्री न कञ्चन पुरुषं हिनस्ति, एवमभ्रेः स्त्रीत्वेन सा न कस्यापि हन्त्री-त्यर्थः सिद्धो भवति । सधस्थपदस्य विवरणम्— "इदं वै सधस्थ मिति ॥ ३९ ॥

अभ्र्यादाने विनियुक्तानां मन्त्राणां त्रित्वसङ्ख्यां प्रशंसितु मनुवदति— "त्रिभिरादत्ते त्रिवृदग्निरिति । त्रिभिरादत्ताया अभ्रेश्चतुर्थेन मन्त्रेणाभिमन्त्रणं विधत्ते— "त्रिभिरादायाथैनां चतुर्थेनाभिमन्त्रयत इति § । 'अथ'-शब्दो व्यवधानाभावं सूच-

---

* पा० ८. २. ३२ सू० १ पा० ।

† "अभ्रिरसि नार्यसि त्वया वयमग्निं शकेम खनितुं सधस्थ आ । जागतेन छन्दसाङ्गिरस्वत्"—इति वा० सं० ११. १० ।

‡ स्वा० प० १४ धा० ।

§ का० श्रौ० सू० १६. २. ८ ख द्रष्टव्यम् ।

मन्त्रगतचतुष्टसङ्ख्यां चतुर्दिगात्मना च स्तौति— "यद्वेव चतुर्भिर्यन्ति चतस्रो वै दिश इति । अत्र मन्त्रगत-गायत्र-त्रैष्टुभ-जागता-नुष्टुभैः छन्दोभिः सह पूर्वां चतुःसङ्ख्यां मध्यादिगवान्तर-दिगात्मना स्तौति— "छन्दोभिश्च यजुर्भिश्चादसो तदष्टा-विति * ॥ ४४ ॥ २ [३. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठे काण्डे तृतीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम् .)

हस्त ऽएषाभिर्मन्त्र्य पशूनभिमन्त्रयते । एतद्वा ऽएषु देवा अन्वेषिष्यन्तः पुरस्ताद्वीर्यं मदधुस्तथै-वैष्वय मेतदन्वेषिष्यन् पुरस्ताद्वीर्यं दधाति ॥ १ ॥

सोऽश्व मभिमन्त्रयते । प्रतूर्त्तं वाजिन्नाद्र-वेति यद्वै क्षिप्रं तत्तूर्तं मथ यत् क्षिप्रात् क्षेपीय-

---

* गायत्रम्, त्रैष्टुभम्, जागतम्, आनुष्टुभम्, इति चत्वारि छन्दांसि, देवस्य त्वा पृथिव्याः, अभ्रिरसि, हस्त आधाय (वा० सं० ११. ६क, ६ख, १०, ११.) इति चत्वारि यजूंषीत्येषां सङ्कलनया अष्टाविति सिद्धम् ।

स्तत्. प्रतूर्त्तं व्वरिष्ठा मनु संव्वत मितीयं वै व्वरिष्ठा संव्वदिमा मनु संव्वत मित्येतद्दिवि ते जन्म परम मन्तरिक्षे तव नाभिः पृथिव्या मधि योनिरिदिति तदेन मेता देवताः करोत्यग्निं व्वायु मादित्यं तदश्वे व्वीर्यं दधाति * ॥ २ ॥

अथ रासभम् । युञ्जाथाᳬ रासभं युव मित्यध्वर्युं चैतद्यजमानं चाहास्मिन्यामे व्वृषण्वस्व इत्यस्मिन् कर्मणि व्वृषण्वसू इत्येतदग्निं भरन्त मस्मयु मित्यग्निं भरन्त मस्मत्प्रेषित मित्येतद्रासभे व्वीर्यं दधाति † ॥ ३ ॥

अथाजम् ‡ । योगे-योगे तवस्तरं व्वाजे-व्वाजे हवामह इत्यन्नं वै व्वाजः कर्मणि-कर्मणि तवस्तर मन्नेऽन्ने हवामह इत्येतत् सखाय इन्द्र मूतय इतीन्द्रियवन्त मूतय इत्येतत्तदजे व्वीर्यं दधाति § ॥ ४ ॥

त्रिभिरभिमन्त्रयते । त्रिवृदग्निर्यावानग्नि-

---

*, †, § 'दधाति'—इति क, ख।

‡ 'अथाजम्'—इति ग, घ।

यावत्यस्य मात्रा तावतैवैतद्वीर्यं दधाति * ॥ ५ ॥

अथैनान् प्राच उत्क्रमयति । तदेन मेतैः पशुभिरन्विच्छति नोपस्पृशत्यग्निरेष यत् पशवो नेन्माय मग्निर्हिनसदिति ॥ ६ ॥

सोऽश्व मुत्क्रमयति । प्रतूर्वन्नेह्यवक्रामन्नशस्तीरिति पाप्मा वा ऽअशस्तिस्त्वरमाण एह्यवक्रामन् पाप्मान मित्येतद्रुद्रस्य गाणपत्यं मयोभूरेहीति रौद्रा वै पशवो या ते देवता तस्यै गाणपत्यं मयोभूरेहीत्येतत्तदेन मश्वेनान्विच्छति † ॥ ७ ॥

अथ रासभम् । उर्वन्तरिक्षं वीहि स्वस्तिगव्यूतिरभयानि कृण्वन्निति यथैव यजुस्तथा बन्धुः पूष्णा सयुजा सहेतीयं वै पूषानया सयुजा सहेत्येतत्तदेनꣳ रासभेनान्विच्छति ‡ ॥ ८ ॥

अथाजम् । पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्य मङ्गिरस्वदाभरेति पृथिव्या उपस्थादग्निं पशव्य मग्निवदाभरेत्येतत्तदेन मजेनान्विच्छति § ॥ ९ ॥

---

* 'दधाति'—इति क, ख ।

†, ‡, § '०मन्विच्छति'—इति क, ख ।

त्रिभिरन्विच्छति। त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतदन्विच्छति त्रिभिः पुरस्तादभिमन्त्रयते तत् षट् षडृतवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति ॥ १० ॥ ४ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [३. २.] ॥

पूर्वं ह्याहवनीयस्य दक्षिणप्रदेशे तिष्ठन्नुत्तरगमनायाश्वाः प्राङ्मुखा येऽश्वगर्दभाजास्तिष्ठन्ति, तेषा मिदानीं यथाक्रम मभिमन्त्रणं समन्त्रकं विधित्सुरादावभिमन्त्रणं वीर्यात्मना प्रशंसति— "हस्त एवाभिभवतीति। अभि हस्ते गृहीत्वैव पशूनभिमन्त्रयते * ॥१॥

प्रथम मश्वाभिमन्त्रणं समन्त्रं विधत्ते— "प्रतूर्त्त मिति †। मन्त्रस्याय मर्थः,— हे 'वाजिन्' अश्व! 'वरिष्ठाम्' अतिशयेनोर्वीम्, 'अनुसंवतं' सम्भूतां वनतेः क्विपि "अनुदात्तोपदेशवनति॰"-इति ‡ न-लोपे, "ह्रस्वस्य पिति॰"-इति § तुक्। अस्माभिः क्रियमाणं भजमानम् 'अनु'-लक्ष्य भूमिं, 'प्रतूर्त्तं' त्वरितः

---

* "ईशाय चित्यग्नि माहाय, हस्त आधायैवैना अभिमन्त्रयते"—इति का॰ श्रौ॰ सू॰ १६ २ ८। मन्त्रपाठस्तु—वा॰ सं॰ ११. ८. ११।

† का॰ श्रौ॰ सू॰ १६. २. ९।

‡ पा॰ सू॰ ६ ४ ३७।

§ पा॰ सू॰ ६ १ ७१।

"ज्वरत्वर०"—इत्यूठि * कृते "नसत्त-निषत्तानुत्त-प्रतूर्त-सूर्त-गूर्तानि छन्दसि"—इति † निष्ठा-तस्य नत्वाभावेन निपातनम्। अतिचिरम् 'आद्रव' आगच्छ। हे अश्व! 'ते' तव 'परमं जन्म दिवि' आदित्यरूपेण, 'अन्तरिक्षं' तव 'नाभिः' वायुरूपेण, 'पृथिव्यां' तव 'योनिः' उत्पत्तिस्थानम् अग्न्यात्मकत्वेनेति, अश्वस्य लोकत्रयाभिमानिदेवतात्वेन स्तुतिः कृतेति तात्पर्यम् ‡।

अथ प्रतूर्तपदं व्याचष्टे— "यद्वै क्षिप्रं तत् प्रतूर्त्त मिति। 'क्षिप्रं'—तूर्णम्, 'अथ' 'यत् क्षिप्रात्' अपि 'क्षेपीयः' क्षिप्रतरम्, 'तत् प्रतूर्णम्' इत्युच्यते। क्षिप्रशब्दादीयसुनि "स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्र०"—इति § यणादिपरस्य लोपः, पूर्वस्येकारस्य गुणः। उत्तरार्द्धस्य तात्पर्यं माह— "तदेन मेता देवता इति। अभिमन्त्रणेनाश्वस्य किं मायातम्? तदाह— "तदश्वे वीर्यं दधातीति ॥ २ ॥

रासभाभिमन्त्रणं समन्त्रं विधत्ते— "अथ रासभ मिति ‖। अभिमन्त्रयत इत्यनुषङ्गः। 'युवम्' इति द्विवचनेन अध्वर्युयजमानावुच्येते। 'वृषण्वसू' वृषा सेक्ता गर्दभः, स ययोर्वसु धनम्, तौ। 'युवं' युवाम्। 'अस्मिन्' 'यामे' यायते गम्यते प्राप्यते देवैरिति, यस्मिन् सङ्गच्छन्ते यत्र परस्परं देवा इति वा, यामं कर्म, तस्मिन् रासभं 'युञ्जाथाम्'। तं विशिनष्टि— "अग्निं

* पा० सू० ६. ४. २०।
† पा० सू० ८. २. ६१।
‡ मन्त्रस्त्वयम्—वा० सं० ११. १२।
§ पा० सू० ६. ४. १५६।
‖ का० श्रौ० सू० १६. २. ९।

भरत्त्व मिति। "ह्यवहोर्भः"*। 'पशुषु' पश्वार्थं फलं कामयमानम्; यद्वा, याते रूपम्, पश्वात्वेषित मिति। मन्त्रं † व्याचष्टे— "पश्वर्थं चैतदिति ॥ ३ ॥

यजाभिमन्त्रणं विधत्ते— "अथाज योगे योग इति ‡। अभिमन्त्रयत इति शेषः। मन्त्रार्थः,— हे 'सखायः' समान-ख्याना ऋत्विजः। 'तवस्तरं' तव इति बलनाम §, बलिनम् 'इन्द्रम्' इरां भूमिं दृष्वन्तम्। "इन्द्र इरां दृणातीति वेरां ददातीति वेरां दधातीति वेरां दारयत इति वा"-इति ‖ यास्का-चार्यः। इन्द्रियवन्तं बलवन्तं वा तम्, भजम्। 'योगे' युञ्जन्ति देवा अनेनेति योगं कर्म, वीप्सायां कर्मणि कर्मणि। 'वाजे वाजे' मनुष्याणाम् अन्ने अन्ने दातव्ये स्थिते सति 'ऊतये' तर्पणाय 'हवामहे' वयं मध्ये इति ¶।

मन्त्रगतयोगवाजेन्द्रपदानि व्याचष्टे— "कर्म वै वाजः कर्माणि कर्मणीति ॥ ४ ॥

अभिमन्त्रणमन्त्रनिबद्धां त्रिष्टुब्व्यात्मना स्तौति— "त्रि-भिरिति। अत्र सूत्रम्— "अनुपस्पृशन्नुत्तमयत्येनम् प्राचः प्रति-मन्त्रं मनूर्वमुर्वन्तरिक्षं पृथिव्याः सधस्थादिति"-इति ** ॥ ५ ॥

---

* पा॰ ८. २. ९१ सू॰ १ वा॰।
† वा॰ सं॰ ११. १४।
‡ का॰ श्रौ॰ सू॰ १६. २. ६।
§ निघ॰ २. ६. ५।
‖ निरु॰ १०. १. ८।
¶ अस्तरसम्— वा॰ सं॰ ११. १४
** का॰ श्रौ॰ सू॰ १६. २. १०

तदिदं विधत्ते— "अथैनान् प्राच इति । 'एनान्' पशून् प्राङ्मुखानुक्रमयेत् । उत्क्रमितैः पशुभिः 'एतम्' रुद्ररूप मग्निम् अन्विष्टवान् भवति । "नोपस्पर्शयतीति । 'यत्' यतः 'पशवोऽग्निः' स्पर्शनेन हिंसा स्यात्, सा माभूदिति । 'हिनसत्'— इति हिंसेः पञ्चमलकारे रूपम् ॥ ६ ॥

उत्क्रमण मनूद्य मन्त्रं विधत्ते— "सोऽश्व मुत्क्रामयतीति । "प्रतूर्वन्नेहीति * । अस्यायमर्थः,— 'अशस्तीः' पाप्मनः 'अवक्रामन्' अभिगमयन् 'प्रतूर्वन्' प्रकर्षेण त्वरमाणः 'एहि' आगच्छ । 'मयोभूः' सुखस्य भावयिता 'रुद्रस्य' पशुपतेः 'गाणपत्यं' गणपतित्वम् 'एहि' गच्छ । अशस्तिपदं व्याचष्टे— "पाप्मा वा अशस्तिरिति । अश्वस्य रुद्रगणपतित्वं प्रतिपादयति— "रौद्रा वै पशव इति । पशुरूपस्याश्वस्य देवता रुद्रः, तस्य गणपतित्व मेहीत्यर्थः । अश्वोत्क्रमणेन नः किं जात मिति, तद् दर्शयति— "तदेन मश्वेनान्विच्छतीति ॥ ७ ॥

रासभोत्क्रमणं विधत्ते— "अथ रासभ मुर्वन्तरिक्ष मिति † । 'उरु' विस्तीर्णम् अन्तरिक्षं 'वीहि' प्राप्नुहि । किं कुर्वन् ? 'गव्यूतिः' गोसञ्चारभूमिं 'स्वस्ति' क्षेमेण कुर्वन्, 'अभयानि' कृण्वन्, 'पूष्णा' पृथिव्या यागभूम्या 'सयुजा' सहायेन सह वीहीति ‡ । मन्त्रस्य पूर्वार्द्धं निगदव्याख्यात मित्याह— "यथैव यजुस्तथा बन्धुरिति । न व्याख्यातु मर्हतीत्यर्थः । उत्तरार्द्ध-पूषपदं विवृणोति— "इयं वै पूषेति ॥ ८ ॥

---

* वा० सं० ११. १५ क ।
† का० श्रौ० सू० १६. २. १० ।
‡ वा० सं० ११. १५ ख ।

अथोत्क्रमणं विधत्ते—"पथ्याजम् पृथिव्या इति * । व्याख्यातोऽयं मन्त्रः † ॥ ८ ॥

उत्क्रमणानन्तरमग्निवत्सङ्ख्या मन्त्राभ्यां स्तौति—"त्रिभिरभिहरति त्रिवृदग्निरिति । पूर्वं येनैषा मन्त्रस्याभ्यासेनाभिमन्त्रणे त्रयो मन्त्रा विनियुक्ताः, इदानीं सूक्तमध्ये त्रय इति तां सङ्ख्यां सम्भूय ऋतुसंवत्सराग्निरूपत्वेन प्रशंसितुं सूक्तं मनुवादयति—"त्रिभिः पुरस्तादभिमन्त्रयते तत् षडिति । स्पष्टोऽर्थः ॥ १० ॥ ४ [२ २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे तृतीयेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

इति षष्ठकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ‡ ॥

---

* का० श्रौ० सू० १६ । २ । १० ।

† ११६ पृ० १६ पं० (का० सं० ११ । ८ क) द्रष्टव्यम् ।

‡ "कण्डिकासङ्ख्या १०४"—इति क, ख "कण्डिकासङ्ख्या १०४"—इति ग, घ । तत्र १ ब्रा० ३० क०, २ ब्रा० ३० क०, ३ ब्रा० ३३ क०, ४ ब्रा० १० क० अङ्कुसङ्ख्या १०४ इति विवृतम् ॥

अथ

तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ,

अपि वा

तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

प्रदीप्ता एतेऽग्नयो भवन्ति * । अथ सूद मच्छ-यन्तीमे वै लोका एतेऽग्नयस्ते यदा प्रदीप्ता अथैत ऽइमे लोकाः पुरो वा ऽएतदेभ्यो लोकेभ्यो ऽग्रे देवाः कर्मान्वैच्छंस्तद्यदेतानग्नीनतीत्य सूद माहरति तदेनं पुरेभ्यो लोकेभ्योऽन्विच्छति ॥ १ ॥

प्राञ्चो यन्ति । प्राची हि दिगग्नेः स्वायामेवैनमेतद्दिश्यन्विच्छति स्वायां दिशि विन्दति ॥२॥

ते प्रयन्ति । अग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वदच्छेम इत्यग्निं पशव्यमग्निवदच्छेम इत्येतत् † ॥ ३ ॥

---

* भवन्ति'—इति ग, घ ।

† 'इत्येतत्—इति ग, घ ।

अथानडुापुरुष मीक्षते । अग्निं पुरीष्य मङ्गि-रस्वद्भरिष्याम इत्यग्निं पशव्य मग्निवद्भरिष्याम इत्येवैतत्तदेन मनडुापुरुषेष्वन्विच्छति * ॥ ४ ॥

अथ वल्मीकवपा सुषिरा व्यक्ते निहिता भवति । ता मन्वीक्षत इयं वै वल्मीकवपेय मु वा इमे लोका एतद्वा एनं देवा एषु लोकेषु व्यिप्राह मैच्छंस्तथैवैन मय मेतदेषु लोकेषु व्यिप्राह मिच्छति † ॥ ५ ॥

अन्वग्निरुषसा मग्र मख्यदिति। तदेन मुषः-स्वैच्छन्नन्वहानि प्रथमो जातवेदा इति तदेन महःस्वैच्छन्ननु सूर्यस्य पुरुत्रा च रश्मीनिति तदेनꣳ सूर्यस्य रश्मिष्वैच्छन्ननु द्यावापृथिवी ऽआत-तन्थेति तदेनं द्यावापृथिव्योरैच्छंस्त मविन्दंस्तथैवैन-मय मेतद्विन्दति तं यदा परा पश्यत्यथ ता मवाश्य-त्यागच्छन्ति मृदम् ॥ ६ ॥

अथाश्व मभिमन्त्रयते । एतद्वै देवा अब्रुवन्

---

* 'न्विच्छति'—इति क, ख।

† 'मिच्छति'—इति क, ख।

पाप्मान मेवापहनानीति श्रमो वै पाप्मा श्रम मेव पाप्मान मपहनानीति तद्य श्रमं पाप्मान मपाघ्नं-स्तथैवास्याय मेतच्छ्रमं पाप्मान मपहन्ति ॥ ७ ॥

आगत्य वाज्यध्वान मिति*। आगतो ह्यस्याध्वा भवति सर्व्वा मृधो व्यधूनुत इति पाप्मा वै मृधः सर्व्वान् पाप्मनो व्यधूनुत इत्येतत्तस्मादु हैतद्यक्षः स्नात्वा† व्यधूनुतेऽग्निरु सधस्थे महति चक्षुषा निचिकीषत इतीदं वै महत् सधस्थ मग्नि मस्मिन् महति सधस्थे चक्षुषा दिदृक्षत इत्येतत्‡ ॥ ८ ॥

अथैन माक्रमयति। एतद्वा एष एतं देवेभ्योऽनुविद्य प्राब्रवीद्यथाय मिहैवेत्येवम्§ ॥ ९ ॥

यद्वेवाक्रमयति। एतद्वै देवा अबिभयुर्यद्वै न इम मिह रक्षांसि नाष्ट्रा न हन्युरिति तस्मा एतं वज्र मुपरिष्टादभिगोप्तार मकुर्व्वन्नमु मेवा-

---

* 'मिति'—इति क। 'मिति'—इति ग, घ।

† 'स्नात्वा'—इति ग, घ, का०-वेबरयोश्च इदम्।

‡ 'इत्येतत्'—इति ग, घ।

§ 'मिहैवेत्येवम्'—इति ग, घ।

दित्य मसौ वा ऽआदित्य एषोऽश्वस्तथैवास्मा ऽअय मेतं वज्र मुपरिष्टादभिगोप्तारं करोति ॥ १० ॥

आक्रम्य वाजिन्। पृथिवी मग्नि मिच्छ रुचा त्व मिति यजुर्व्वै रुगाक्रम्य त्वं वाजिन् पृथिवी मग्नि मिच्छ यजुषेत्येतद् भूम्या वृत्वाय* नो ब्रूहि यतः खनेम तं वय मिति भूमेस्तत् स्पाशयित्वाय नो ब्रूहि यत एनं खनेमेत्येतत् † ॥ ११ ॥

अथैन मभिमृशति। एतद्वा ऽएनं देवाः प्रोचिवाꣳसं व्वीर्य्येण समार्द्धयंस्तथैवैन मय मेतत् प्रोचिवाꣳसं व्वीर्य्येण समर्द्धयति द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्थ मात्मान्तरिक्षꣳ समुद्रो योनिरित्येव मसीत्य सीत्येवैतदाह व्विख्याय चक्षुषा त्व मभितिष्ठ पृतन्यत इति व्विख्याय चक्षुषा त्व मभितिष्ठ सर्व्वान् पाप्मन इत्येतन्नोपस्पृशति वज्रो वा ऽअश्वो नेन्मायं वज्रो हिनसदिति ‡ ॥ १२ ॥

अथैन मुत्क्रमयति। एतद्वै देवा अब्रुवन्

---

* 'वृत्वाय'—इति च इष्टं डा०-वेवरमहोदयेन।

† '०मेमेतत्'—इति ग, घ।

‡ 'हिनसदिति'—इति क, ख, ङ, 'हिनसदिति'—इति ग, घ।

कि मिम मभ्युत्क्रमिष्याम इति महत् सौभग मिति तं महत् सौभग मभ्युदक्रमयंस्तथैवैन मय मेतन् महत् सौभग मभ्युत्क्रमयत्युत्क्राम महते सौभगायेत्युत्क्राम महत्ते सौभग मित्येतत्तस्माद्वैतदुक्तः पशूनां भगितमो ऽस्मादास्थानादिति यत्रैतत्तिष्ठसीत्येतद्द्रविणोदा इति द्रविणं ह्येभ्यो ददाति वाजिन्निति वाजी ह्येष वयं स्याम सुमतौ पृथिव्या अग्निं खनन्त उपस्थे ऽस्या इति वय मस्यै पृथिव्यै सुमतौ स्यामाग्नि मस्या उपस्थे खनन्त इत्येतत् * ॥ १३ ॥

अथैन मुत्क्रान्त मभिमन्त्रयते । एतद्वा ऽएनं देवाः प्रोचिवांसं यथा ददिवांसं छन्देनैव समुपास्तुवन्नुपा मह्वयंस्तथैवैन मय मेतदुपस्तौत्युप मह्वयत्युदक्रमीदित्युदक्रमीद् द्रविणोदा इति द्रविणं ह्येभ्यो ददाति वाज्यर्वेति वाजी च ह्येषो ऽर्वा चाकः सुलोकं सुकृतं पृथिव्या मित्यकरः सुलोकं सुकृतं पृथिव्या मित्येतत्ततः खनेम सुप्र-

* 'इत्येतत्'—इति ग, घ।

तीक मग्नि मिति तत यनं स्वनेमीत्येतत् सुप्रतीक मिति सर्व्वतो वा ऽअग्निः सुप्रतीकः स्वो दृशाणा अधि नाक मुत्तम मिति स्वर्गो वै लोको नाकः स्वर्गं लोकए रोहन्तोऽधि नाक मुत्तम मित्येतत् दक्षिणोपसङ्क्रमयति * यथेतरौ पशू भवतस्ते दक्षिणतः प्राञ्चस्तिष्ठन्ति स य एवामुत्र दक्षिणत † स्यानस्य बन्धुः सोऽत्र ‡ ॥ १४ ॥

अथोपविश्य स्रुद मभिजुहोति । एतद्वै देवा अब्रुवंश्चेतयध्व मिति चिति मिच्छतेति व्वाव तदब्रुवंस्ते चेतयमाना एता माहुति मपश्यंस्ता मजुहवुस्ताए हुत्वेमांल्लोकानुखा मपश्यन् ॥ १५ ॥

तेऽब्रुवन् । चेतयध्व मेवेति चिति मिच्छतेति व्वाव तदब्रुवंस्ते चेतयमाना एतां द्वितीया माहुति मपश्यंस्ता मजुहवुस्ताए हुत्वा व्विश्वज्योतिषोऽपश्यन्नेता देवता अग्निं व्वायु मादित्य-

---

* 'दक्षिणतोपसंक्रमयति'—इति घ ।

† 'दक्षिणत'—इति क, ख ।

‡ 'सोऽत्रा'—इति क, 'सोऽस्मा'—इति ख, 'सोऽस्मा'—इति ङ ।

‖ 'मपश्यन्'—इति ग, घ ।

मात्रा तावतैवैन मेतद् रेतोभूतꣳ सिञ्चतीन्द्राग्नी वै सर्व्वे देवाः सर्व्वदेवत्यो ऽग्निर्यावानग्नि-र्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतद् रेतोभूतꣳ सिञ्चति * ॥ २१ ॥

अश्वस्य पदे जुहोति। अग्निरेष यदश्वस्तस्यो ह्यैते ऽग्निमत्येवाहुती हुते भवतः ॥ २२ ॥

अथैनं परिलिखति। मात्रा मेवास्मा ऽएतत् करोति यथैतावानसीत्येवम् † ॥ २३ ॥

यद्वेवैनं परिलिखति। एतद्वै देवा अबिभयु-र्यद्वै न इम मिह रक्षाꣳसि नाष्ट्रा न हन्युरिति तस्मा ऽएतां पुरं पर्यश्रयंस्तथैवास्मा ऽअय मेतां पुरं परि-श्रयत्यश्म्रा वज्रो वा ऽअभ्रिर्व्वज्र मेवास्मा ऽएतदभि-गोप्तारं करोति सर्व्वतः परिलिखति सर्व्वत एवास्मा ऽएतं वज्र मभिगोप्तारं करोति त्रिष्कृत्वः परिलिखति त्रिवृत मेवास्मा ऽएतं वज्र मभिगोप्तारं करोति ॥ २४ ॥

---

* 'सिञ्चति'—इति ख ।

† 'भवतः'—इति क, ख ।

‡ ॰सीत्येवम्'—इति ग, घ ।

परि वाजपतिः कविः *। परि त्वाग्ने पुरं
वयं त्व मग्ने द्युभिरित्यग्नि मेवास्मा ऽएतदुपस्तुत्य
वर्म करोति परिवतीभिः परीव हि पुर आग्ने-
योभिरग्निपुरा मेवास्मा ऽएतत् करोति सा हैषा-
ग्निपुरा दीप्यमाना तिष्ठति तिसृभिस्त्रिपुर मेवा-
स्मा ऽएतत् करोति तस्माद्ध हैतत् पुरां परमं
रूपं यत्त्रिपुरं स वै वर्षीयसा-वर्षीयसा छन्दसा
परां-परां लेखां वरीयसीं करोति तस्मात्
पुरां परा-परा वरीयसी लेखा भवति लेखा
हि पुरः † ॥ २५ ॥

अथैनं मस्यां खनति। एतद्वै देवा अबिभयु-
र्यद्वै न इम मिह रक्षांसि नाष्ट्रा न हन्युरिति
तस्मा ऽइमा मेवात्मान मकुर्वन् गुप्त्या ऽआत्मा-
त्मानं गोप्स्यतीति सा समन्विला स्यादस्येयु
मात्मा भवति यदैव समन्विला योनिर्वा ऽइयं
रेत इदं यद्वै रेतसो योनि मतिरिच्यते ऽमुया तद्

---

* 'कविं'—इति ग, घ।

† 'पुरः'—इति ख, 'पुरः'—इति ग, घ, 'पुरः'—इति च।

नैता ह्येव देवता व्विश्वं ज्योतिस्तथैवैतद्यजमान ऽएते ऽआहुती हुत्वेमांश्च लोकाननुख्यां पश्यत्ये-ताश्च देवता व्विश्वज्योतिषो व्यतिषक्ताभ्यां जुहोती-मांश्च तल्लोकानेताश्च देवता व्यतिषजति ॥ १६ ॥

यद्देवैते ऽआहुती जुहोति। मृदं च तद-पश्च प्रीणाति ते ऽइष्टा प्रीतायैने सम्भरति व्यतिषक्ताभ्यां जुहोति * मृदं च तदपश्च व्यति-षजति † ॥ १७ ॥

आज्येन जुहोति। व्वज्रो वा ऽआज्यं व्वज्र मेवास्मा ऽएतदभिगोप्तारं करोत्यथो रेतो वा ऽआ-ज्यऽ रेत एवैतत् सिञ्चति स्रुवेण व्वृषा वै स्रुवो व्वृषा वै रेतः सिञ्चति स्वाहाकारेण व्वृषा वै स्वाहा-कारो व्वृषा वै रेतः सिञ्चति ‡ ॥ १८ ॥

आ त्वा जिघर्मि मनसा घृतेनेति §। आ त्वा जुहोमि मनसा च घृतेन चेत्येतत् प्रतिक्षियन्तं

---

* ग घ-पुस्तकयोरत्र (।) छेदोऽस्ति ।

† 'घृतिषजति'—इति क ।

‡ 'सिश्चति'—इति क ।

§ 'घृतेनेति'—इति ग, घ, 'घृतेनेति'- इति क, ख ।

भुवनानि विश्वेति प्रत्यङ् ह्येष सर्व्वाणि भुवनानि क्षियति पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्तमिति पृथुर्वा ऽएष तिर्यङ् वयसो बृहन्भूमेन व्यचिष्ठमन्नैः रभसं दृशानमित्यवकाशवन्तमन्नैरन्नाद्दं दीप्यमानमित्येतत् * ॥ १९ ॥

आ विश्वतः प्रत्यञ्चं जिघर्म्मीति † । आ सर्व्वतः प्रत्यञ्चं जुहोमीत्येतदरक्षसा मनसा तज्जुषेतेत्यहीड़मानेन मनसा तज्जोषयेतेत्येतन्मर्य्यश्रीः स्पृहयद्वर्णो ऽअग्निरिति मर्य्यश्रीर्ह्येष स्पृहयद्वर्णो ऽग्निर्नाभिमृशे तन्वा जर्भुराण इति न ह्येषो ऽभिमृशे तन्वा दीप्यमानो भवति ॥ २० ॥

द्वाभ्यामभिजुहोति । द्विपाद्यजमानो यजमानो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतद्रेतो भूतꣳ सिञ्चत्याग्नेयीभ्यामग्निमेवैतद्रेतोभूतꣳ सिञ्चति ते यदाग्नेय्यौ तेनाग्निरूपं यत् त्रिष्टुभौ तेनैन्द्र ऐन्द्राग्नो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य

* 'मित्येतत्'—इति ग, घ ।

† 'जिघर्मीति'—इति ग, घ । 'मिघर्मीति'—इति ख, च ।

भवत्यथ यन्न्यूनं व्यृद्धं तदेतद्वै वेतसः समृद्धं यत् समम्बिलं चतुःस्रक्तिरेव कूपो भवति चतस्रो वै दिशः सर्व्वाभ्य एवैनमेतद्दिग्भ्यः खनति ॥ २६ ॥ १ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [३.३.] ॥

कात्यायनः— "अग्निषु ज्वलत्सु पिण्डं गच्छन्त्यग्निम्पुरीष्य मिति"-इति *। गार्हपत्यादिषु त्रिष्वग्निषु दीप्यमानेषु "अग्निम्पुरीष्य मिति मन्त्रेण मृत्पिण्डमभिलक्ष्य गच्छेयुरित्यर्थः। तद्विधत्ते— "प्रदीप्ता एतेऽग्नय इति। "अच्छयन्तीति। अभिगच्छन्तीति। ब्रह्माध्वर्युयजमानाः। 'अच्छ'-शब्दस्य "अच्छ गत्यर्थवदेषु"-इति † गतिसंज्ञा। अग्निप्राविध्यं प्रशंसति— "इमे वै लोका इति। 'अग्ने' पूर्वं 'देवाः' 'एभ्यो लोकेभ्य.' 'पुरः' पूर्वस्मिन् प्रदेशे, लोकानां पुरःप्रदेशे कर्मचयन मन्विष्टवन्तः। 'तत्' तस्मात् 'एतान्' लोकत्रयात्मकान् 'अग्नीन्' ('अतीत्य') 'प्रादीप्य' प्रज्वाल्य 'मृदम्' आहरेयुः। अग्निषु ज्वलत्सु मृदानयनम्लोकानां पुरोदेशे मृद्रूप मग्निं खनन्तो भवन्ति ॥ १ ॥

तत्र गच्छतां अध्वर्युप्रभृतीनां प्राङ्मुखत्वं विधत्ते— "प्राञ्चो यन्तीति ॥ २ ॥

अभिगमने मनूद्य मन्त्रं विधत्ते— "ते प्रयन्त्यग्निम्पुरीष्य मङ्गिरस्वदच्छेम इतीति ‡। 'पुरीष्य' पशुहितं मृद्रूपम्, 'अङ्गिरस्वत्' अग्निवत् 'अच्छेम' अभिगच्छामः ॥ ३ ॥

---

* का० श्रौ० सू० १६. २. ११।

† पा० सू० १. ४ ६९।

‡ वा० सं० ११. १६।

पूर्वं पुरुषपश्वोः प्रतिनिधित्वेन अनड्वापुरुष उक्तः *, तस्ये-
दानीं विनियोग माह— "अथानड्वापुरुष मोक्षत इति †। देव-
पितृमनुष्यानर्थकः स इति प्रागुक्तः ‡। 'भरिष्यामः' भाव-
यिष्याम इत्यर्थः। अनड्वापुरुषनिरीक्षणं तेनाग्नेरन्वेषण
मित्येतत् ॥ ४ ॥

अत्र सूत्रम्— "पिण्ड मपरेण व्यक्षे वल्मीकवपां छिद्रां निद-
धाति"-इति §। अश्वादिपशूनां शिरःपुच्छाभिधानीबन्धनात्
पूर्वं स्वपिण्डस्य पश्चिमदेशे 'व्यक्षे' पिण्डाहवनीययोर्मध्ये
सच्छिद्रा वल्मीकवपा निधेयेत्युक्तम्; इदानीं "वल्मीकवपामादाय
छिद्रेण पिण्ड मीक्षतेऽग्निरिरिति"-इति ‖; तदिदं विधिद्वयं
दर्शयति— "अथ वल्मीकेति। पूर्वं मेव व्यक्षे सुषिराया वल्मीक-
वपायाः स्थापनं सूचयितुं 'निहिता'-इति भूतकालवाचि क्तान्तं
पदम्, 'तां तनु' हितां वपां मनुष्यस्य ईक्षेत, अदं वपाच्छिद्रेण
पिण्डं पश्येदित्यर्थः। "इयं वै वल्मीकवपेत्यादेरयमर्थः,—वल्मीक-
वपा नाम 'इयं' भूमिः; तत्कार्यत्वात्। भूमिर्हि सर्वे लोकाः
तत्प्रमुखत्वात् इतरेषां कर्मभूमित्वेन विशिष्टत्वाच्च। पूर्वं 'देवाः'
'एनम्' अग्निम् 'अप्सु' सर्वलोकेषु 'विवाहम्' ऐच्छन्, विवाह्या-
ऽऽसीति सर्वत्रान्विष्टवन्तः, इदानीं तच्छिद्रेण पिण्डनिरीक्षणं
सर्वलोकेषु गूढरूपस्याग्नेर्विशिष्यान्वेषण मिति ॥ ५ ॥

---

* १३० पृ० १६ पं० द्रष्टव्यम्।
† का० श्रौ० सू० १६ २ १३।
‡ १५७ पृ० ४ पं० भाष्यं द्रष्टव्यम्।
§ का० श्रौ० सू० १६ २ ३।
‖ का० श्रौ० सू० १६ २ १४।

निरीक्षणे मन्त्रं विधत्ते — "अन्वग्निरिति *। प्रजापति-रूपेणाग्निः स्तूयते — "अन्वग्निरिति। 'उषसाम् अग्रम्' आदित्यम् 'अनु'-लक्ष्य अग्निम् 'अन्वख्यत्' अनुदीप्यते। 'प्रथमः' आद्यः 'जातवेदाः' जातप्रज्ञः। जातानि भूतानि वेत्तीति वा, जाते जाते विद्यते जायत इति वा जातवेदाः †। अहानि 'अनु'-लक्ष्य दीप्यते। 'पुरुत्रा' बहुषु देशेषु 'सूर्यस्य रश्मीन्' 'अनु'-लक्ष्य दीप्यते। एवं प्रत्यक्षेणोक्त्वा चतुर्थपादेनाग्निं सम्बोध्याह — स त्वं अग्ने। 'द्यावापृथिवी' 'अनु'-लक्ष्य 'आततन्थ' व्याप्तवानसि। "बभूथाततन्थजगृभ्मववर्थ॰"—इति ‡ निगमे इडभावेन निपातितः॥

मन्त्रस्य तात्पर्यम् आह — "तदेनं गुप्त्वेच्छमित्यादिना। "परा पश्यतीति। यदा पिण्डं छिद्रेण पश्येत्, तदा 'इदम्' 'अवख्यति' चिनोति, जानाति। 'अथ' 'ताम्' मृदम् अभिलक्ष्य गच्छेदिति॥६॥

"अथाक्रमिति §। "एतं ह देवा इति। पूर्वं 'देवाः' पथि यातस्य अश्वस्य श्रमलक्षणं पाप्मानम् अपहतवन्तः, एवम् अभिमन्त्रणेन पथि यातस्य श्रमापनयनं भवति॥७॥

मन्त्रं विधत्ते — "आगत्य वाजीति ‖। 'वाजी' वेगवान् बलवान् अश्वः 'अध्वानं' मार्गम् 'आगत्य' 'सर्वाः' 'मृधः' सङ्ग्रा-

---

* वा० सं० ११. १७।
† निरु० ७. ५. १ द्रष्टव्यम्।
‡ पा० सू० ७. २. ६४।
§ का० श्रौ० सू० १६. २. १६।
‖ वा० सं० ११. १८।

मान् 'विधुनुते' कम्पयति । 'महति सधस्थे' पृथिव्यां वर्त्तमानम् 'अग्निम्' 'चक्षुषा' 'निचिकीषते' द्रष्टु मिच्छति ।

द्वितीयं पादं व्याचष्टे— "पाप्मा वै मृध इति । अथ मन्त्र-विधूनन मिति, तदुपपादयति— "तस्माद् हैतदिति । 'अश्वः' 'स्यत्वा' स्यन्दतेः क्त्वा-प्रत्यये इडभावे नलोपे च सति रूपम् । अध्वानं गत्वा स्वशरीरं 'विधूनुते' कम्पयति ॥ ८ ॥

अथ सूत्रम्— "आक्रम्येतेनेन-पिण्ड मधिष्ठापयति"-इति * । एनेनेत्यश्वोऽभिधीयते । "आक्रम्य 'वाजिन्'"-इति मन्त्रेण † पिण्डं तेनैवाश्वेनाधिष्ठापयति आक्रमयतीत्यर्थः । तद् विधत्ते— "अथैन माक्रमयतीति । 'एनं' मृत्पिण्डं अश्वेनाक्रमयेदित्यर्थः । "एतद्वा इति । पूर्वं 'यथा' 'एनम्' अश्वम् अग्निस्थानम् 'अनु-विद्य' लब्ध्वा 'देवेभ्यः' 'अयम्' अग्निः 'इह' देशे तिष्ठतीति पादान्तरेण 'प्राब्रवीत्', 'एवम्' अश्वेन पिण्डाधिष्ठापनं नाम, तस्मादग्नेर्वेदन मित्यर्थः ॥ ९ ॥

आक्रमणं प्रकारान्तरेण स्तोतु मनुवदति— "यद्वेवेति । 'देवाः' रक्षोभ्यो भीतवन्तः 'एतं' 'वज्रम्' वज्ररूप मश्वम् आदि-त्यम् 'उपरिष्टात्' उपरि भागे 'अभिगोप्तारं' रक्षकम् 'अकुर्वन्' । आदित्यस्याश्वरूपता प्रागुक्ता ‡ । 'तथैव' तेन प्रकारेण 'अस्मै' पिण्डरूपायाग्नये 'अयम्' अनुष्ठाता अश्वाक्रमणेन 'एतं' वज्ररूप

---

* का० श्रौ० सू० १६ २ १७ ।

† वा० सं० ११. १९ ।

‡ १ ६ ३ ३ (२ भा० ३०७ पृ० १ पं०) । ३ ४ १. १९, २० (३ भा० २७५, २७६ पृ०) । "असौ वा आदित्य एषोऽश्वः"—इति चाग्निचयने (७ ३ २. १८) । "सूरादश्वं वसवो निरतष्ट" इति च ऋ० सं० १ १६३ २ ।

तत्र आदित्यस्य 'उपरिष्टात्' उपरि भागे 'अभिगोप्तारं' रक्षकं 'करोति' कृतवान् भवतीति ॥ १० ॥

मन्त्रं विधत्ते— "आक्रम्य वाजिन्निति *। हे 'वाजिन्' अश्व ! 'त्वं' 'पृथिवीम्' 'आक्रम्य', 'रुचा' "रुच दीप्तौ" †, क्विबन्तात् तृतीयैकवचनम्, अनेन 'वसुधा' 'अग्निम्' 'इच्छ', कुत्र तिष्ठतीत्यन्वेषणं कुरु। 'वृत्वाय' वृणोतिर्वसंज्ञाने क्त्वा, वृत्वायेति क्त्वो यक्। अत्र, वृ-धातुः स्पर्शनार्थः; धातूनामनेकार्थत्वात्। 'भूम्याः'-इति कर्मणि षष्ठी, भूमिम्, 'वृत्वाय' स्पृष्ट्वा, भूप्रदेशं स्पर्शयित्वा 'नः ब्रूहि', 'यतः' यस्मात् प्रदेशात् 'तम्' अद्रूप अग्निं 'खनेम' इति ॥

अत्र मन्त्रे 'रुचा'-इति, 'वृत्वाय'-इति पदे व्याचष्टे— "वसुर्वै रुगिति, "भूम्यास्तत् स्पर्शयित्वायेति। "स्पृश आधनस्पर्शनयोः ‡"-इत्यस्य रूपम्, "स्पर्शयित्वायेति, पूर्ववत् क्त्वो यक् ॥ ११ ॥

अश्वाभिमन्त्रणं विधत्ते— "अथैनं सुस्मृशतीति §। 'लोचिषम्' अश्वाभिस्तिष्ठतीति चोद्यवन्तम्। उपस्पर्शनं नाम पाणितलस्योपरि पाणिधारणम्। मन्त्रं विधत्ते— "द्यौस्ते इति ‖। हे अश्व ! 'ते' तव 'द्यौः' द्युलोकः 'पृष्ठम्' उपरि भागः, 'पृथिवी' 'सधस्थम्' सहस्थानम्, पादावित्यर्थः; 'आत्मा'

---

* वा० सं० ११. १९ ।
† भ्वा० धा० ७४५ धा० ।
‡ भ्वा० उ० ८८७ धा० ।
§ का० श्रौ० सू० १६. २. १८ क ।
‖ वा० सं० ११. २० ।

शरीरम्, 'अन्तरिक्षम्', 'समुद्रः' उदकं 'योनिः' उत्पत्तिस्थानम्। तादृशः 'त्वम्' 'चक्षुषा' 'विख्याय' निरीक्ष्य, 'पृतन्यतः' सङ्ग्रामेच्छून् पुरुषान् 'पाप्मनः इति' 'एतत्' 'अभितिष्ठ' सहस्व। 'पृतना'-शब्दात् क्यचि "कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः"-इति * अकारस्य लोपः ॥

पूर्वार्धस्य तात्पर्यम् आह— "इत्यसीत्यसीति। 'द्युलोकोऽसि, पृथिव्यसि'-इत्यादयो वीर्याख्यानाः। उत्तरार्धगतं पृतन्यत्पदं व्याचष्टे— "सर्वान् पाप्मन इत्येतदिति। अत्र सूत्रम्— "अनुपस्पृशन्नुत्क्रामेत्युत्क्रामयति"-इति †। अश्वं तमस्पृशन्नेवोत्क्रामेतिमन्त्रेणाश्वस्योत्क्रामणं कारयेदित्यर्थः। तद् विधत्ते— "नोपस्पृशतीत्यादि ॥ १२ ॥

"अथैनमुत्क्रामयतीति। अश्वोत्क्रमणस्य प्रयोजनं वक्तुं देवानां प्रश्नम् आह— "किमिमम् अभ्युत्क्रमयिष्याम इतीति। किम्प्रयोजनम् उद्दिश्येति तस्यार्थः। प्रयोजनम् आह— "महत्सौभगमितीति। मन्त्रं विधत्ते— "उत्क्रामेति ‡। हे 'वाजिन्!' हे 'द्रविणोदः!' धनस्य दातः!, त्वम् 'अस्मात् स्थानात्' पूर्वमवस्थिताद् देशात् 'उत्क्राम' उद्गच्छ 'महते' 'सौभगाय' ऐश्वर्यायेति तदर्थः। 'अस्याः' पृथिव्याः 'उपस्थे' उपस्थाने 'अग्निम्' उद्दिश्य मृत्पिण्डं 'खनन्तः' वयम् 'अस्याः' पृथिव्याः 'सुमतौ' शोभनदानादियुक्तायां मतौ 'स्याम' भवेमेति ॥

अश्वस्य सौभाग्यम् आह— "तस्माद्वै तदश्वः पशूनामिति।

---

* पा० सू० ७। ४। ३९।
† का० श्रौ० सू० १६। २। १८।
‡ वा० सं० ११। २१।

ये पशवः व्यापनशीलाः शीघ्रगामिनः तेषां मध्ये अयमश्वो 'भगि-तमः' अतिशयेन भाग्यवान्, 'राजवाहनत्वात्। 'अस्मादास्थानात्' -इति पदं व्याचष्टे— "यत्रैतत् तिष्ठसीति ॥ १२ ॥

पुनरप्यश्वस्याभिमन्त्रणं विधत्ते— "अथैन मुत्क्रान्त मभि-मन्त्रयत इति *। पूर्वं 'देवाः' यथा 'एनम्' अग्निम् 'प्रोषिवांसं' [illegible] 'ददिवांसं' धनं दत्तवन्तं लोको 'वन्देत' स्तुवीत, 'एवं' वय मपीति अश्वम् 'अस्तुम', 'अमहयम' अपूजयाम; 'तथा' अनुष्ठातापि अभिमन्त्रणेन स्तुतवान् पूजितवान् भवति ॥

मन्त्रं विधत्ते— "उदक्रमीदितीति †। 'द्रविणोदाः' धनस्य दाता, 'अर्वा' अरणशीलो 'वाजी' वेगवान् अश्वः 'उदक्रमीत्' ऊर्ध्वं पादविक्षेपम्, पृथिव्याः 'सुकृतं' सुष्ठु निष्पादितम् 'सुलोकं' शोभनं लोकम् 'अकः' कृतवान्। स्वकार्यकारणयोरपि साधुत्वं द्योतयितुं उभयत्र सुशब्दप्रयोगः। अकरिति, करोतेर्लुङि "मन्त्रे घसह्वरणशेति ‡ च्लेर्लुकि, गुणे, सिलोपे रूपम्। यद्यपि प्रथमपुरुषैकवचने तिलोपे च रूपं समानम्, तथापि 'अकः सुलोकम्'—इति ब्राह्मणव्याख्यानानुसारेण मध्यमः, तद् व्याख्यात मकरिति। तर्हि करोतेर्लुङि पुनः "कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि"—इति § अङादेशे, गुणे, मध्यमसकारस्य रुत्वविसर्गयोः कृतयोः रूपम्। 'ततः' तस्मात् प्रदेशात् 'सुप्रतीकं' शोभनावयवम् 'अग्निम्' मद्रूपम्। 'खनेम'। किं कुर्वन्तः? 'नाकं' कमिति सुखनाम,

* का० श्रौ० सू० १६ २ १८।

† वा० सं० ११ २२।

‡ पा० सू० २ ४ ८०।

§ पा० सू० ३ १ ५९।

न कम् अकम् असुखम् दुःखम्, तद् यत्र गतानां नास्ति, सर्वदा सुखमयम्; अत एव 'उत्तमम्' उत्कृष्टं 'स्वः' स्वर्गं लोकम् 'अधिरुह्याणा' आरोहन्तः; स्वर्गारोहणाय खनेमेति। 'यतः सुवर्गाकम्'-इति व्याचष्टे— 'स्वर्गो वै लोको नाक इति ॥

आसन्दिगतस्याग्नेरपि पादाभ्यां सहावस्थापनं विधत्ते— "तं दक्षिणतोपसङ्क्रमयतीति *। दक्षिणशब्दादाति प्रत्यये कृते रूपं दक्षिणेति। "स व एवामुत्र दक्षिणत इति ॥

पूर्वं शस्त्रदायशाजपद्यविधानं प्रस्तुत्य तिष्ठत्स्तेन वाचः "ते प्राञ्चस्तिष्ठन्ति"-इत्युपक्रम्य, "ते दक्षिणतस्तिष्ठन्त्येतद्वै देवा अविभयुरिति यद् ब्राह्मणं सूक्तम् †, 'योऽसौ' 'यज्ञः' ब्राह्मण मिति ब्राह्मणातिदेशः ॥ १४ ॥

अथ मन्त्रपाठः — "उपविश्य मद्भिमुखोत्याः त्वा जिघर्मीति प्रतिपत्काभ्यां ऋग्भ्यां माहुती जुहोत्याग्रपदे"-इति ‡। 'प्रति-पत्काभ्याम्' प्रतिपत्कृप एकस्याः पूर्वार्धे उत्तरस्या उत्तरार्धे द्वयोरेका ऋक्; एव मित्रावरुणयोर्द्वयोः प्रयोजनीयौ। तथा ऋक् द्वितीया। एवं प्रतिपत्काभ्याम् 'या त्वा जिघर्मि"-इति § द्वाभ्यां ऋग्भ्यां आग्रपदे द्वे आहुती जुहुयात्।

तदिदं मार्यवाह्रं विधत्ते— "यदोपविश्य मद मभिमुखो-मीत्यादि, "आग्रपदे जुहोतीत्यन्तेन। 'उपविश्य'-इति

* का० श्रौ० सू० १६ ७ २०।
† ११८ पृ० १ पङ्क्तिः, ८ पङ्क्तिपर्यन्तम्।
‡ का० श्रौ० सू० १६ ७ ११।
§ वा० सं० ११ ११, १२।

मृत्संस्कारत्वादुपदेशः *। "तां हुत्वेति। प्रथमाहुतिं हुत्वा लोकत्रयात्मिकाम् 'उखाम्' 'अपश्यन्' ॥ १५ ॥

"तेऽनुपश्यन्निति। द्वितीयाहुतिं हुत्वा विश्वज्योतिर्नामेष्टका दृष्टवन्तः। विश्वज्योतिश्छन्दस्कानां तिसृणा मिष्टकानां देवता-सम्बन्ध माह— "अग्निं वायु मादित्य मिति। "व्यतिषक्ताभ्यां जुहोति"–इति व्यतिषङ्गप्रकारः पूर्वं सूत्रः †, ताभ्यामृग्भ्यां हवनेन प्रीणिताल्लोकान् 'एताः' अग्निवाय्वादित्यस्वरूपा देवता व्यतिषक्तवान् भवति; पृथिवीलोकस्याग्निम्, अन्तरिक्ष-लोकस्य वायुम्, द्युलोकस्यादित्य मिति ॥ १६ ॥

प्रकारान्तरेणाहुतिद्वयं स्तोतु मनुवदति— "यद्वेवैते आहुती इति। आहुतिद्वयेन मृद मपश्च प्रीणितवान् भवति। यतो व्यतिषक्ताभ्या मृग्भ्यां होमः, अतो मृद मपश्चोखार्थं संयोजयति ॥ १७ ॥

होम्यं द्रव्यं विधत्ते— "आज्येन जुहोतीति। आज्यस्य वज्रत्वं प्रागुक्तम् ‡। होमकरणं विधत्ते—"स्रुवेणेति। मन्त्रान्ते 'स्वाहा'-शब्दः प्रयोक्तव्य इत्याह— "स्वाहाकारेणेति। जुहोती-त्यनुषङ्गः ॥ १८ ॥

मन्त्रं विधत्ते— "आ त्वा जिघर्मीति §। मन्त्रस्याय मर्थः,– 'मनसा' 'घृतेन' आज्येन च त्वाम् 'आजिघर्मि'। "इह अरण-

---

* का० श्रौ० १६. २. २१ सूत्रीयं व्याख्यानं द्रष्टव्यम्।

† एतत्पूर्वकण्डिकाप्रकरणे (१४० पृ० ८ पं०) द्रष्टव्यम्।

‡ का० १. ३ ४. ४ (१ भा० ११२ पृ०) द्रष्टव्यम्।

§ वा० सं० ११. २३।

दीध्योः" *। आ जुहोमि, आसिञ्चामि, आज्यं क्षिपामीत्यर्थः। अग्निं विशिनष्टि पादत्रयेण— 'विश्वा सर्वाणि भुवनानि प्रति क्षियन्तम्' सर्वत्र भूतजातेषु निवसन्तमित्यर्थः। 'तिरश्चा' —इति भावपरो निर्देशः, 'पृथु' विस्तृतम्। यद्वा, 'तिरश्चा' —इति धूमविशेषणम्; 'वयसा' धूमेन 'बृहन्तम्'। अत एव 'व्यचिष्ठं' व्यापनवन्तम्, अवकाशवन्तम्। 'अन्नैः' स्वस्मिन् हुतैर्घृतादिभिः, 'रभसम्' उत्साहवन्तम्। अत एव 'दृशानं' दर्शनीयं, दीप्यमानम्। अग्निं त्वा आजिघर्मीति सम्बन्धः॥

मन्त्रं प्रतिपाद्य मनूद्य व्याचष्टे— "आ त्वा जुहोमीति। व्यचिष्ठ-रभस-पदयोर्व्याख्यानम्—"अवकाशवन्त मन्नाद मिति॥ १८॥

द्वितीयं मन्त्रं विधत्ते—'आ विश्वत इति †। अस्य अर्थः,— 'विश्वतः' सर्वतः 'प्रत्यञ्चं' प्रत्यगात्मतया प्रतीयमान मग्निम्, 'अरक्षसा' रक्षोदोषरहितेन 'मनसा' युक्तः अहम् 'आजिघर्मि' आसिञ्चामि। 'तत्' घृतं 'जुषेत' सेवेत इति परोक्षनिर्देशः, युष्मच्छब्दसमानार्थो भवच्छब्दाध्याहारो वा। 'मर्यश्रीः' मर्यतेः कर्मणि क्विप्, मर्यैर्मनुष्यैराश्रयणीयः। 'स्पृहयद्वर्णः' स्पृहयन् परेषां रुचि मुत्पादयन् वर्णो यस्य, अतिभास्वररूपत्वात्। 'तन्वा' शरीरेण 'जर्भुराणः' दीप्यमानो 'अग्निः' 'नाभिमृशे' तुमर्थे केन्प्रत्ययः ‡, अभिमर्शनीयो न भवति॥

* जु० प० १४ धा० ।
† वा० सं० ११. २४ ।
‡ पा० सू० ३. ४. ९ । दृश्यम् ।

"स एतान् पञ्च पशून् प्राविशत्, स एते"—इत्यादिना * ॥ २२ ॥

अत्र सूत्रम्— "अभ्र्या त्रिः परिलिखति परिवाजपतिरिति, दक्षिणोत्तरयोरुत्तरयेति †। एतं मृत्पिण्डं "परि वाज पतिः"—इत्यादिभिस्तिसृभिः ‡ उत्तरोत्तराधिकच्छन्दस्काभिः त्रिवारं परिलिखेदिति। तदिदं विधत्ते— "अथैनं परिलिखतीत्यादि। परिलेखनेन 'अस्मै' मृद्रूपायाग्नये 'मात्रां' परिच्छेदम्, इयत्ताम् 'करोति' तत्तावान् भवति। तदेव विवृणोति— "यथैतावानिति ॥ २३ ॥

"वज्रेण परिलिखतीति। परिलेखनं प्रशंसितुं देवदृष्टान्त माह— "एतद्वै देवा इति। 'एतां पुरं' रेखारूपां पुरं परिचितवन्तः। परिलेखने साधनं विधत्ते— "अभ्र्येति §। "सर्वतः परिलिखतीति। चतुर्दिशं तत्र मित्यर्थः। परिलेखनस्य त्रित्वं विधत्ते— "त्रिष्कृत्व इति। त्रिवार परिलेखनेन 'त्रिवृत्' त्रिगुणितं 'वज्रम्' 'अस्मै' मृत्पिण्डाय 'अभिगोप्तारं' रक्षकं कृतवान् भवति ॥ २४ ॥

मन्त्रं विधत्ते— "परि वाजपतिरिति। आद्या गायत्री ॥, "परि त्वाग्ने पुरं वयम्"—इति द्वितीया अनुष्टुप् ¶, "त्व मग्ने द्युभिः"—इति तृतीया त्रिष्टुप् **; तिस्रोऽप्याग्नेय्यः। यद्गो-

* पुरस्तादिहैव (५३ पृ० ६ पं०) द्रष्टव्यम्।
† का० श्रौ० सू० १६ २ २२ क।
‡ वा० सं० ११. २५, २६, २७।
§ का० श्रौ० सू० १६ २ २२ ख।
॥ वा० सं० ११ २५।
¶ वा० सं० ११ २६।   ** वा० सं० ११. २७।

ऽग्निदैवत्यः, अत एताभिः परिलेखनेन अग्नि मेव 'वर्म' कवचं कृतवान् भवति ।

मन्त्रत्रयगतं परिशब्दं स्तौति— "परिवतीभिरिति । यतो रेखाः पुरात्मिकाः, अतस्तासां परिशब्दयुक्ताभिः ऋग्भिः करणेन प्राकारपरिवृतपुरात्मकत्व मुक्तम् । मन्त्रगतं त्रित्वं प्रशंसति— "तिसृभिस्त्रिपुर मेवेति । प्राकारत्रयपरिवृतत्वं पुरा मुत्कृष्टतमं रूपम् । "स वै वर्षीयसेत्यादि । अस्याय मर्थः, 'सः' अध्वर्युः 'वर्षीयसा' वृहता, ततोऽपि 'वर्षीयसा' वृहत्तरेण 'छन्दसा', उत्तरोत्तराधिकच्छन्दस्काभिः ऋग्भि रित्यर्थः । छन्दांसि इदानीं प्रदर्शितानि, ताभिर्ऋग्भिः रेखा अपि उत्तरोत्तरवरीयसीं महत्तरां करोति । तस्मादुत्तरोत्तराधिकरेखात्रयकरणेन प्राकारभूतत्र्याकारेण पुरेण मृत्पिण्डं रक्षितवान् भवतीति ॥ २५ ॥

अथ पिण्डखननं विधत्ते— "अथैन मध्यं खनतीति * । 'अस्यां' भूमौ 'एनत्' पिण्डं खनेदिति । आधेयाधिकरणभावेन भूमिमृत्पिण्डयोः प्रतीयमानं पार्थक्य मपाकरोति— "एतद्वै देवा इति । पूर्वं देवा रक्षोभीत्या 'तस्मै' पिण्डाय 'इमां' भूमि मेव 'आत्मानं' स्वरूपम् 'अकुर्वन्' । स्वरूपं स्वरूपरक्षकं भविष्यतीत्यतो हेतोः रक्षणाय 'सा' खन्यमाना भूमिः 'समबिला' चतुर्दिशं समानविवरा कर्तव्या । अय मर्थः,— यावत्य उखापादादय इष्टकाः कर्तव्याः, तावत्परिमाण मेवेदं खनेत् । समबिलत्वं स्तौति— "यदेव समबिलेति । 'इयं' भूमिः 'योनिः' अग्न्युत्पत्तिस्थानम्, 'इदं रेतः' उखा-

---

* का० श्रौ० सू० १६ ३. २२ ।

पादाग्रे खन्यमानं मत्स्यरूपं रेतः; अत्र 'रेतसः' सम्बन्धी बिन्दुः, यावत् 'योनिम् अतिरिच्यते', तावत् उखादिपर्याप्तां मृत् खनितुं शक्तेत्यर्थः। "चतुःस्रक्तिरेव कूप इति *। मृदर्थं खन्यमानः कूप चतुरस्रः कर्तव्यः। स्रक्तीश्चतुर्दिगात्मना स्तौति — "चतस्रो वै दिश इति † ॥ २६ ॥ १ [३. ३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठे काण्डे तृतीयेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ३ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरीस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्रां रुक्मराजिद्विपसहितरथौ सायणः शिङ्गणार्यः,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं मथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलमय मतुल. स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।

---

* "एवैतस्य स्रग्माकारो रज्जुरिव हि सर्पाः, कूपा इव हि सर्पाणामायतनानि"—इति इतः पूर्वस्मिन् काण्डे श्रुतम् ॥ ५. ३ ।

† "अभ्रिं खनन्त उपस्थे पृथिव्याः"—इति च (वा० सं० ११ ३१.) ।

पाञ्चीत्थं प्राज्यजम्भा लवणज मृत्स्नः शार्करं वार्कतेजाः,
रत्नाब्धो रत्नरूपं गिरि मखन मुदा पावकाक्लिष्टपार्यः ७ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे तृतीयाध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

---

* पञ्चमाद्यारभ्य: पञ्चमकाण्डीयद्वितीयाध्यायान्ते द्रष्टव्याः ।

(अथ चतुर्थेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् .)

अथैनमतः खनत्येव* । एतद्वा ऽएनं देवा अनुविद्याखनंस्तथैवैनमयमेतदनुविद्य खनति देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वत् खनामीति सवितृप्रसूत एवैनमेतदेताभिर्देवताभिः पृथिव्या उपस्थादग्निं पशव्यमग्निवत् खनति ॥ १ ॥

ज्योतिष्मन्तं त्वाग्ने सुप्रतीकमिति । ज्योतिष्मान्वा ऽअग्निः † सुप्रतीको ऽजस्रेण भानुना दीद्यतमित्यजस्रेणार्चिषा दीप्यमानमित्येतच्छिवं प्रजाभ्यो ऽहिंसन्तं पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वत् खनाम इति शिवं प्रजाभ्यो ऽहिंसन्तं पृथिव्या उपस्थादग्निं पशव्यमग्निवत् खनाम इत्येतत् ‡ ॥ २ ॥

---

* 'खनत्येव'—इति ग, घ ।

† 'ऽयमग्निः'—इति ग, घ ।

‡ 'इत्येतत्'—इति ग, घ ।

द्वाभ्यां खनति। द्विपाद्यजमानो यजमानो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतत् खनत्यथो द्वयं ह्येवैतद्रूपं मन्त्रापस्य ॥ ३ ॥

स वै खनामि खनाम इति खनति। खनामीति वा ऽएतं प्रजापतिरखनत् खनाम इति देवास्तस्मात् खनामि खनाम इति * ॥ ४ ॥

स वा ऽअभ्र्या खनन्। व्याचा खनामि खनाम इत्याह व्याग्वा ऽअभ्रिरारम्भायैवेयं वैणवी क्रियते व्याचा वा ऽएत मभ्र्या देवा अखनंस्तथैवैन मय मेतद्वाचैवाभ्र्या खनति † ॥ ५ ॥

अथैनं कृष्णाजिने सम्भरति। यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञ ऽएवैन मेतत् सम्भरति लोमतश्छन्दाꣳसि वै लोमानि छन्दः स्वेवैन मेतत् सम्भरति तत्तूष्णी मुपस्तृणाति यज्ञो वै कृष्णाजिनं प्रजापतिर्वै यज्ञो ऽनिरुक्तो वै प्रजापतिस्तस्तस्योपरि वध्नः प्राचीनग्रीवे तद्धि देवत्रा ‡ ॥ ६ ॥

* 'इति'—इति ग, घ।
† 'खनति'—इति क।
‡ 'देवत्रा'—इति ग, घ।

अथैनं पुष्करपर्णे सम्भरति । योनिर्वै पुष्कर-पर्णं योनौ तद् रेतः सिञ्चति यद्वै योनौ रेतः सिच्यते तत् प्रजनिष्णु भवति तन्मन्त्रेणोपस्तृणाति त्वामग्ने मन्थो त्वाक् पुष्करपर्णम् ॥ ७ ॥

अपां पृष्ठ मसि योनिरग्नेरिति । अपाए ह्ये-तत् पृष्ठं योनिर्ह्येतदग्नेः समुद्र मभितः पिन्व-मान मिति समुद्रो ह्येतदभितः पिन्वते वर्द्धमानो महां२॥ऽआ च पुष्कर ऽइति वर्द्धमानो मही-यस्व पुष्कर ऽइत्येतद्दिवो मात्रया वरिम्णा प्रथ-स्वेत्यनुविमार्ष्ट्यसौ वा ऽआदित्य एषोऽग्निर्नो हैत मन्यो दिवो वरिमा यन्तु मर्हति द्यौर्भूत्वैनं यक्ष्ये-त्येवैतदाह ॥ ८ ॥

तदुत्तरं कृष्णाजिनादुपस्तृणाति । यज्ञो वै कृष्णाजिन मियं वै कृष्णाजिन मियमु वै यज्ञो ऽस्याए हि यज्ञस्तायते द्यौः पुष्करपर्ण§ मापो वै द्यौरापः पुष्करपर्ण मुत्तरो वा ऽअसावस्यै ॥ ९ ॥

अथैनं ऽअभिमृशति । सञ्ज्ञा मेवास्या मेतत्

§ 'द्यौ पुष्कर०'–इति क, ख, 'द्यौष्पुष्कर०–इति ग ।

द्वाभ्यां खनति। द्विपाद्यजमानो यजमानो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतत् खनत्यथो द्वयं ह्येवैतद्रूप मुच्चापस्य॥ ३॥

स वै खनामि खनाम इति खनति। खनामीति वा ऽएतं प्रजापतिरखनत् खनाम इति देवास्तस्मात् खनामि खनाम इति *॥ ४॥

स वा ऽअभ्या खनन्। व्वाचा खनामि खनाम इत्याह व्वाग्वा ऽअभिरारम्भायैवेयं व्वै वाची क्रियते व्वाचा वा ऽएत मभ्या देवा अखनंस्तथैवैन मय मेतद्वाचैवाभ्या खनति †॥ ५॥

अथैनं कृष्णाजिने सम्भरति। यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञ ऽएवैन मेतत् सम्भरति लोमतश्छन्दाꣳसि वै लोमानि छन्दः स्वेवैन मेतत् सम्भरति तत्तूष्णी मुपस्तृणाति यज्ञो वै कृष्णाजिनं प्रजापतिर्व्वै यज्ञो ऽनिरुक्तो वै प्रजापतिस्तस्तस्योपरि यजुः प्राचीनग्रीवे तद्धि देवत्रा ‡॥ ६॥

* 'इति'—इति ग, घ।
† 'खनति'—इति क।
‡ 'देवत्रा'—इति ग, घ।

करोति शर्म च स्थो व्वर्म च स्थ इति शर्म च ह्येते व्वर्म चाच्छिद्रे बहुले ऽउभे ऽइत्यच्छिद्रे ह्येते बहुले ऽउभे व्यचस्वती संव्वसाथा मित्यवकाशवती संव्वसाथा मित्येतद् भृत मग्निं पुरीष्य मिति बिभृत मग्निं पशव्य मित्येतत् * ॥ १० ॥

संव्वसाथाᳪ स्वर्विदा। समीची ऽउरसात्मनेति संव्वसाथा मेनᳪ स्वर्विदा समीची ऽउरसा चात्मना चेत्येतदग्निमन्तर्भरिष्यन्ती ज्योतिष्मन्त मजस्र मिदित्यसौ वा ऽआदित्य एषोऽग्निः स एष ज्योतिष्मानजस्र एते ऽअन्तरा बिभृतस्तस्मादाह ज्योतिष्मन्त मजस्र मिदिति ॥ ११ ॥

द्वाभ्या मभिमृशति। द्विपाद्यजमानो यजमानो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवाभ्या मेतत् सम्भूं करोत्यथो द्वयᳪ ह्येवैतद्रूपं कृष्णाजिनं च पुष्करपर्णं च ॥ १२ ॥ २ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [४. १.] ॥

* 'मित्येतत्'—इति ग। 'मित्येतत्'—इति घ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ खननविधिं, खनन मन्त्रं विधत्ते— "अथैनमतः खनतीति *। 'अतः' अतःस्थात् कूपात् 'अनुविद्य' लब्ध्वा। देवस्य त्वेति मन्त्रस्य तात्पर्यमाह— "सवितुः प्रसूत्या इति † ॥ १ ॥

खनने द्वितीयमन्त्रमाह— "ज्योतिष्मन्तं त्वाग्न इति ‡। अयमर्थः। हे 'अग्ने!' 'ज्योतिष्मन्तं' ज्योतिर्युक्तं 'सुप्रतीकं' सुमुखावयवम्, 'अजस्रेण' अनवच्छिन्नेन 'भानुना' तेजसा 'दीद्यतं', व्यत्ययेन शतृप्रत्ययः, दीप्यमानम्; 'शिवं' शान्तम्, 'प्रजाभ्यः' प्रजार्थं शिवमिति सम्बन्धः; 'अहिंसन्तं' प्राणिनां हिंसामकुर्वाणम्। पृथिव्यादि व्याख्यातम्। तादृशमग्निं भूप्रदेशादग्निवत् खनामः अश्वयैव इति ॥ २ ॥

खननमन्त्रगतां द्वित्वसङ्ख्यां यजमानरूपाभ्यामवता प्रशंसति— "द्वाभ्यां खनति द्विपादिति। प्रकारान्तरेण स्तौति— "अथो द्वयमिति। मृत्तिका उदकानि चेति द्वयमित्यर्थः ॥ ३ ॥

---

* का० श्रौ० सू० १६. २. २२।

† "देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम्। पृथिव्याः सधस्थादग्निम्पुरीष्यमङ्गिरस्वत् खनामि" वा० सं० ११. २८. १।

‡ "ज्योतिष्मन्तं त्वाग्ने सुप्रतीकमजस्रेण भानुना दीद्यतम्। शिवं प्रजाभ्योऽहिंसन्तं पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्यमङ्गिरस्वत् खनामः"—इति वा० सं० ११. २८. २।

यत् "देवस्य त्वा"–इति पूर्वमन्त्रः, तत्र खनामीत्येकवचनम् *, ज्योतिष्मन्त मिति द्वितीयमन्त्रे खनाम इति बहुवचनम् †, तस्योभयस्य निर्वाहं आह— "स वै खनामीति। प्रजापतिविवक्षया एकवचनम्, देवविवक्षया बहुवचनम्। ते च अग्निकर्माण्यत्य-तिष्ठन् ॥ ४ ॥

प्रागुक्तं खननसाधनं विदधत् तस्य वाग्रूपतां आह— "स वा अभ्र्याखनदिति। यदि वाग्भिस्तर्हि वाचैव खननं युक्तम्, किमभ्रिकरणेनेति, तत्राह— "आरम्भायेति। 'आरम्भाय' आलम्भनायैव इयं वैणवी अभ्रिः ‡ क्रियते ॥ ५ ॥

अत्र कात्यायनः— "कृष्णाजिन मास्तीर्योत्तरतस्तस्मिन् पुष्करपर्णं मपाम्पृष्ठ मिति, विमार्ष्टि मद्‌ दिव इति, आलभत उभे शर्म च स्थ इति"–इति §। अथ अर्थः। उत्तरतो देशे कृष्णाजिनं प्राग्ग्रीवं उत्तरलोमम् तूष्णीं आस्तीर्य, तस्मिन् कृष्णाजिने अपाम्पृष्ठमितिमन्त्रेण ‖ पुष्करपर्णं आस्तृणाति। एतत् पुष्करपर्णं दिवो मात्रयेति ¶ चतुर्थपादेन विमार्ष्टि। ततः कृष्णाजिन पुष्कर-पर्णे "शर्म च स्थो वर्म च स्थः"–इति ** मन्त्राभ्यां आलभेतेति।

---

*, † २०५ पृ० द्वितीयतृतीयटीप्पण्युद्धृतयोर्मन्त्रयोरन्त्ये पदे द्रष्टव्ये।

‡ वैणवी, कल्माषी, सुषिरा, प्रादेशमात्री, अन्यतःक्ष्णुत्, उभयतःक्ष्णुत्, तीक्ष्णा, औदुम्बरी, वैकङ्कती, अरत्निमात्री अभ्रिर्भवति। इहैव काण्डे पुरस्तात् (३. १. ३०.) द्रष्टव्यम्।

§ का० श्रौ० सू० १६. २. २३, २४, २५।

‖ वा० सं० ११. २८. १।

¶ वा० सं० ११. २८. २।

** वा० सं० ११. ३०, ३१।

तदिदं ब्राह्मणशेषेण विधीयते— "अथैनं कृष्णाजिन इति । यद्यपि कृष्णाजिनस्योपरि पुष्करपर्णे मृत्पिण्डसम्भरणम्, तथापि कृष्णाजिनसम्बन्धोऽप्यस्तीति मत्वा तस्मिन् सम्भरणोक्तिः । "लोमत इति । लोमवत्प्रदेशे ।

कृष्णाजिनास्तरणं समन्त्रक मित्याह— "तत् तूष्णी मिति । तूष्णी मुपस्तरण मुपपादयति— "यज्ञ इति । यज्ञस्य कृष्णाजिनत्वम्; "कृष्णो रूपं कृत्वोदक्रामत्"–इत्याम्नानात् * । यज्ञस्य प्रजापतित्वम्; प्रजापतिदेवत्यत्वात् । प्रजापतिर्हि सकलस्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चात्मत्वेनाय मीदृगिति निर्वक्तु मनर्हत्वात् अनिरुक्तः । तस्मात् तद्रूपस्य कृष्णाजिनस्यापि आस्तरणम् 'अनिरुक्तम्', अमन्त्रक मित्यर्थः । तदास्तरणस्य प्रदेशं विधत्ते— "उत्तरत इति । आस्तरणस्तावकं ब्राह्मण मुत्तरत्र वक्ष्यत इत्याह— "तस्योपरि बन्धुरिति । "प्राचीनग्रीवेति । ग्रीवाप्रदेशः प्राचीनो यथा भवति तथा आस्तरणीयम् । 'देवत्रा' देवेषु भवति "देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम्"–इति † देवशब्दात् 'त्रा'-प्रत्ययः ॥ ६ ॥

कृष्णाजिनस्योपरि विधातव्ये पुष्करपर्णे मृत्पिण्डसम्भरणं दर्शयति— "अपेम मिति । "योनिरिति । यतोऽग्निः पुष्करपर्णाद् जातः, तस्मात् तत् योनिरूपम्, अग्निश्च रेतोरूपः; इदानी मुत्पद्यमानत्वात् 'प्रजनिष्णु' प्रजननशीलम् । "वाक् पुष्करपर्ण मिति । अग्निवाचोरन्यत्र तादात्म्यश्रवणात् ‡— "अग्नि-

* श० ब्रा० १. १. ४. १ (१ भा० ७१ पृ०) ।

† पा० सू० ५. ४. ५६ ।

‡ तै० आर० २. ४. २ ।

वाग् भूत्वा मुखं प्राविशत्"—इति । पुष्करपर्णादग्निजननात् कार्यकारणयोरभेदोपचारेण वागेव पुष्करपर्ण मित्युक्तम् ॥ ७ ॥

तदास्तरणे मन्त्रं विधत्ते— "अपाम्पृष्ठ मसीति * । हे पुष्करपर्ण ! 'अपाम्पृष्ठम्' उपरिस्थानम् 'असि', 'अग्नेः योनिः' च 'असि', 'समुद्रः' समुन्दनशील मुदकम् अभितः 'पिन्वमानं' वर्धमानं भवसि, किञ्च 'पुष्करे' 'वर्धमानः' जात एव 'आ' सर्वतः 'महान्' आस्तरणात् महत्त्वम् ; अत एव 'आ महान्'—इति पदद्वयस्य 'महीयस्व'—इति व्याख्यानम् ।

अस्मिन्नपादेन विसर्जनं विधत्ते— "दिव इति † । 'दिवः' द्युलोकस्य मात्रया परिमाणेन 'वरिम्णा' अतिशयेनोरुणा त्वं 'प्रथस्व' विस्तीर्णो भव । पादं व्याचष्टे— "असौ वा आदित्य इति । यतः 'एषः अग्निः' 'आदित्यः', अतो लोकत्रय मस्य 'वरिमा' उरुत्वम्, 'एतम्' आदित्यात्मकं 'अग्निं' परिच्छेत्तुं नार्हतीति । अतो 'द्यौः' द्युलोकात्मकं 'भूत्वा', 'एनं' कृत्स्नं 'यच्छ' परिच्छिन्नं कुर्विति पुष्करपर्णप्रार्थना ॥ ८ ॥

तदास्तरणस्य प्रदेश माह— "तदुत्तरं कृष्णाजिनादिति । 'तत्' पुष्करपर्णं 'कृष्णाजिनात्' 'उत्तरं' तस्योपरि 'आस्तृणाति' एतस्योपरि अस्यास्तरणं भूलोकद्युलोकात्मना प्रशंसति— "असौ वा इति । कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोः भूलोकद्युलोकात्मत्वेन तयोर्यथा उत्तराधरभावः, एवं लोकयोरुत्तराधरभावो द्रष्टव्य इत्याह— "उत्तरो वा असावस्या इति । 'असौ' द्यौः । 'अस्याः' भूम्याः ॥ ९ ॥

---

* वा० सं० ११. २९. १ ।

† मन्त्रान्तर मिदम्, कर्मान्तरे विनियुक्तत्वात् (वा० सं० ११. २९. २.) ।

अथैतयोः कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोः युगपदभिमर्शनं विधत्ते— "अथैनेऽभिमृशतीति *। शक्यत्वादुभयोर्युगपदालम्भनम्। "स्वङ्गामिति। समानसङ्गम् 'एतत्' एतेन अभिमर्शनेन 'करोति' कृतवान् भवति। तत्र मन्त्रद्वयं विधत्ते— "शर्म च स्थ इति †। कृष्णाजिन पुष्करपर्णे सम्बोध्ये। 'शर्म' शरणं 'च' 'स्थ', युवयोरुपरि निधीयमानस्य मृत्पिण्डस्य 'शरणं' भवथ, 'वर्म' कवचं 'च' अस्य 'स्थ' भवथ। 'अच्छिद्रे' छिद्ररहिते 'बहुले' महामानो 'उभे' युवां 'व्यचस्वती' व्याप्तिमत्यौ भूत्वा 'संवसाथाम्' आच्छादयतां सदम्। वसेराच्छादनार्थस्य ‡ रूपम्। 'पुरीष्यं पशव्यम् अग्निम्' 'बिभृतम्'। भृञो लोटि बहुलवचनाद् द्विर्वचनाभावः। एतयोः शरणत्वं कवचत्वम्। मृत्पिण्डमुद्दिश्य व्याचष्टे— "शर्म च ह्यस्यैते वर्म चेति ॥ १० ॥

"संवसाथामिति §। 'समीची' समञ्चने, युवां कृष्णाजिनपुष्करपर्णे 'उरसा' हृदयेन विज्ञानेन, 'आत्मना' अवयवसंस्थानेन च 'संवसाथाम्' सम्च्छादयताम् 'एनं' मद्रूपम् अग्निम्। किमर्थम्? 'स्वर्विदा' स्वर्गलाभहेतो 'अजस्रम्' अनुपक्षीणम् 'इत्' एव 'ज्योतिष्मन्तम्' तेजस्विनम् 'अग्निम्', 'अन्तर्' युवयोर्मध्यप्रदेशे 'भरिष्यन्ती' धारयमाणे भवेतामिति शेषः ॥

द्वितीयमन्त्रस्योत्तरार्द्धं व्याचष्टे— "असौ वा आदित्य इति ॥ ११ ॥

---

* "अथैने अभिमृशतीति"—इति सायणभाष्यधृतपाठः।

† वा० सं० ११. ३०, ३१।

‡ अष्टा० ध्या० १३ पा०।

§ वा० सं० ११. ३१ क। ‖ वा० सं० ११. ३२ ख।

अभिमर्शनमन्त्रगतां द्वित्वसङ्ख्यां यजमानाग्निरूपेण प्रशंसति— "द्वाभ्या मिति, व्याख्यातम् * ॥ १२ ॥ २ [४. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्.)

अथ मृत्पिण्ड मभिमृशति । पुरीष्यो ऽसीति पशव्यो ऽसीत्येतद्विश्वम्भरा इत्येष हीदꣳ सर्व्वं बिभर्त्यथर्व्वा त्वा प्रथमो निरमन्थदग्न ऽइति प्राणो वा ऽअथर्वा प्राणो वा ऽएत मग्रे निरमन्थत्सो ऽसावग्रे ऽग्निरसृज्यत सो ऽसीति तदाह त मेवैन मेतत् करोति † ॥ १ ॥

अथैनं परिगृह्णाति ‡ । अभ्र्या च दक्षिणतो हस्तेन च हस्तेनैवोत्तरतस्त्वा मग्ने पुष्कराद्ध्य-

---

* १५६ पृ० ३ पं० द्रष्टव्यमिति ।
† 'करोति'—इति ख । 'करोति'—इति ग ।
‡ 'परिगृह्णाति'—इति क, ङ ।

थर्व्वा निरमन्थतेत्यापो वै पुष्करं प्राणो ऽथर्व्वा प्राणो वा ऽएत मद्भ्योऽद्ध्यो निरमन्थन् मूर्ध्नो विश्वस्य वाघत इत्यस्य सर्व्वस्य मूर्ध्न इत्येतत् * ॥ २ ॥

त मु त्वा दध्यङ्ङृषिः। पुत्र ईधे ऽअथर्व्वण इति वाग्वै दध्यङ्ङाथर्व्वणः स एनं तत ऐन्ध वृत्रहणं पुरन्दर मिति पाप्मा वै वृत्रः पाप्महनं पुरन्दर मित्येतत् † ॥ ३ ॥

त मु त्वा पाथ्यो वृषा। समीधे दस्यु-हन्तम मिति मनो वै पाथ्यो वृषा स एनं तत ऐन्ध धनञ्जयᳪ रणेरण ऽइति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ ४ ॥

गायत्रीभिः। प्राणो गायत्री प्राण मेवा-स्मिन्नेतद्दधाति तिसृभिस्त्रयो वै प्राणाः प्राण उदानो व्यानस्तानेवास्मिन्नेतद्दधाति तासां नव पदानि नव वै प्राणाः सप्त शीर्षन्नवाञ्चौ द्वौ तानेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ ५ ॥

---

* 'इत्येतत्'—इति ग, घ।
† 'मित्येतत्'—इति ग, घ।

थर्वा निरमन्थतेत्यापो वै पुष्करं प्राणो ऽथर्वा प्राणो वा ऽएत मग्रेऽग्नी निरमन्थन् मूर्ध्नो विश्वस्य वाघत इत्यस्य सर्वस्य मूर्ध्न इत्येतत् * ॥ २ ॥

त मु त्वा दध्यङ्ङृषिः। पुत्र ईधे ऽअथर्वण इति वाग्वै दध्यङ्ङाथर्वणः स एनं तत ऐन्धे वृत्रहणं पुरन्दर मिति पाप्मा वै वृत्रः पाप्महनं पुरन्दर मित्येतत् † ॥ ३ ॥

त मु त्वा पाथ्यो वृषा। समीधे दस्युहन्तम मिति मनो वै पाथ्यो वृषा स एनं तत ऐन्ध धनञ्जयꣳ रणेरण ऽइति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ ४ ॥

गायत्रीभिः। प्राणो गायत्री प्राण मेवास्मिन्नेतद्दधाति तिसृभिस्त्रयो वै प्राणाः प्राण उदानो व्यानस्तानेवास्मिन्नेतद्दधाति तासां नव पदानि नव वै प्राणाः सप्त शीर्षन्नवाञ्चौ द्वौ तानेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ ५ ॥

---

* 'इत्येतत्'—इति ग, घ।

† 'मित्येतत्'—इति ग, घ।

अथैते त्रिष्टुभा ऽउत्तरे भवतः। आत्मा वै त्रिष्टुबात्मानमेवास्यैताभ्याᳬ संस्करोति सीद होतः स्व ऽउ लोके चिकित्वानित्ययमिवै होता तस्यैष स्वो लोको यत् कृष्णाजिनं चिकित्वानिति विद्वानित्येतत् सादया यज्ञᳬ सुकृतस्य योनाविति कृष्णाजिनं वै सुकृतस्य योनिर्देवावीर्देवान् हविषा यजासीति देवः सन् देवानवन् हविषा यजासीत्येतदग्ने बृहद्यजमाने वयो धा इति यजमानायाशिष माशास्ते ॥ ६ ॥

नि होता होतृषदने विदान इति। अग्निर्वै होता कृष्णाजिनᳬ होतृषदनं विदान इति विद्वानित्येतत्त्वेषो दीदिवाᳬ२॥ ऽअसदत् सुदक्ष इति त्वेषो दीप्यमानो ऽसदत् सुदक्ष इत्येतददब्धव्रतप्रमतिर्वसिष्ठ इत्यदब्धव्रतप्रमतिर्ह्येष वसिष्ठः सहस्रम्भरः शुचिजिह्वो ऽअग्निरिति सर्वं वै सहस्रᳬ सर्वम्भरः शुचिजिह्वो ऽग्निरित्येतद् द्वाभ्यामाग्नेयीभ्यां त्रिष्टुब्भ्यां तस्योक्तो बन्धुः ॥ ७ ॥

अथैषा बृहत्युत्तमा भवति। बृहती वा ऽएष सञ्चितोऽभिसम्पद्यते यादृग्वै योनौ रेतः

सिच्यते तादृग् जायते तद्यदेता अत्र बृहतीं करोति तस्मादेष संचितो बृहतीमभिसम्पद्यते ॥ ८ ॥

सꣳसीदस्व महाँ२ऽअसीति । इदमेवैतद् रेतः सिक्तꣳ सꣳसादयति तस्माद्योनौ रेतः सिक्तꣳ सꣳसीदति शोचस्व देववीतम इति दीप्यस्व देववीतम इत्येतद्धि धूममग्ने ऽअरुषं मियेध्य सृज प्रशस्त दर्शतमिति यदा वा ऽएष समिध्यते ऽथैष धूममरुषं विसृजते दर्शतमिति दृश ऽइव ह्येषः* ॥ ९ ॥

ताः षट् सम्पद्यन्ते । षडृतवः संवत्सरः संवत्सरो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत् तद् भवति यद्वेव संवत्सरमभिसम्पद्यते तद् बृहतीमभिसम्पद्यते बृहती हि संवत्सरो द्वादश पौर्णमास्यो द्वादशाष्टका द्वादशामावास्यास्तत् षट्-त्रिꣳशत् षट्त्रिꣳशदक्षरा बृहती तं दक्षिणत उदञ्चमाहरति दक्षिणतो वा† ऽउदग्योनौ रेतः

* 'ह्येषः'—इति ग, ह्येषः—इति घ ।
† 'वा'—इति क ।

तृतीया ऋचं विधत्ते— "त मु त्वा पाथ्य इति *। पाथो-ऽन्नम्, तत्कार्यत्वात् तत्र भवः 'पाथ्यः'। "पाथोनदीभ्यां ड्यण्" †। वृषा। सर्वेन्द्रियानुग्राहकः। 'पाथ्यो वृषा'—इति मन उच्यते; "मनो वै पाथ्यो वृषा"—इति श्रुतौ ‡ व्याख्यानात्। 'दस्युहन्तमम्' अतृषा सातिशयेन हन्तारम्, 'रणे' सङ्ग्रामे 'धनञ्जयं' धनस्य जेतारं 'त्वा' त्वां 'समीधे'। तृतीयपादो विस्पष्टार्थत्वात् व्याख्यातुं नार्हतीत्याह— "यथैव यजुः, तथैव बन्धुरिति ॥ ४ ॥

उक्तानां तिसृणा मृचां गायत्रीच्छन्दस्त्व मनूद्य प्रशंसति— "गायत्रीभिः प्राण इति। गायत्र्याः प्राणरूपत्वं सुगमम्। मन्त्रगतत्रित्वसङ्ख्यां प्राणोदानव्यानात्मना प्रशंसति— "तिसृभि-स्त्रयो वै प्राणा इति। एकैकस्या गायत्र्या त्रयः त्रयस्त्रयः पादाः। तासां नव प्राणान् सम्भूय नवप्राणात्मना प्रशंसति— "तासां नव पदानि, नव वै प्राणा इति। एतेन मन्त्रत्रयेण मृत्पिण्डस्य परिग्रहे तस्यां मृदि प्राणानेव संहितवान् भव-तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

धारणमन्त्रेषु त्रिष्टुभावित्युक्तम्, तौ विधातुं तद्गतं छन्दः प्रशंसति— "अथैतत्त्रिष्टुभा ऽवसरे भवत इति। त्रिष्टुभ आत्म-रूपत्वं प्रागुक्तम्, ताभ्यां मन्त्राभ्यां धारणेन मृत्पिण्डस्यात्मानं स्वरूप मेव संस्कृतवान् भवति ॥

---

* वा० सं० ११ ३४।

† पा० सू० ४ ४. ११।

‡ इहैव २११ पृ० ८ पं० द्रष्टव्यम्।

त्रिष्टुभौ विप्रदृष्टे — "सीद होतरिति *। हे 'होतः' देवानां साह्वातः! मद्रूपाग्ने! 'स्वे' स्वकीये कृष्णाजिने 'सीद' निषीद। 'चिकित्वान्' विद्वान्, अध्वरीयं कर्म जानन्, तथा 'सुकृतस्य' सुष्टु क्रियमाणस्य कर्मणो 'योनौ' स्थाने 'यज्ञ' 'सादय'। कृष्णाजिने विस्तीर्यमाणे ग्रीवा मध्यातः पिपर्ण सोमनिधानादिकञ्च भवतीति 'देवावीः'। "पवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः" †। देवान् त्वं सपर्यन् 'हविषा' 'अवन्' 'यजासि' यजतेः पञ्चमे लकारे रूपम्। हे 'अग्ने!' 'यजमाने' 'बृहत्' प्रभूतं 'वयः' धनं 'धाः' देहि ॥ ६ ॥

"निहोतेति ‡। मन्त्रं प्रतिपाद्य मनूच्य व्याचष्टे — "अग्निर्वै होतेति। निहोतेति 'नि'-इत्युपसर्गः 'असदद्'-इति क्रियया सम्बध्यते, निषीददिति। 'होता' आह्वाता योऽग्निः, 'होतृ-सदने' अग्नेः सदने कृष्णाजिने 'विदानः' कर्म जानन्, 'त्विषः' "त्विष दीप्तौ" §, दीप्यमानः, 'दीदिवान्', 'सुदक्षः' सुबलः, साधु क्षिप्रकारी वा 'अदब्धव्रतप्रमतिः' अनुपहतकर्मविषय-प्रकृष्टमतिः, 'वसिष्ठः' वसुमत्तरः, 'सहस्रम्भरः' सर्वस्य भर्त्ता, यद्वा "हृग्रहोर्भः" ‖। सहस्रधा विक्रियमाणः। तथा चेतासाम्रेयक (?) ब्राह्मणम् — "एष ह वा अस्य सहस्रं भरता यदेष नैकं सन्तं बहुधा विहरन्ति"-इति।

---

* वा॰ सं॰ ११. ३५।
† उ॰ ७ पा॰ १५८ सू॰।
‡ वा॰ सं॰ ११. ३५।
§ भ्वा॰ उ॰ १००२ धा॰।
‖ पा॰ ८. २. ३२ सू॰ १ वा॰।

सिच्यत ऽएषो ऽअस्यैतर्हि योनिरविच्छेद माहरति रेतसोऽविच्छेदाय ॥ १० ॥ ३ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [४. २.] ॥

कात्यायनः— "पिण्डं पुरीष्योऽसीति, पाणिभ्यां परिगृह्णात्येनं दक्षिणोत्तराभ्यां दक्षिणः साभ्रिस्त्वा मग्न इति षड्भिः सर्वां मृदं हृत्वा, पुष्करपर्णे निदधाति"–इति *। "त्वा मग्ने"–इत्यादिभिः षड्भिः ऋग्भिः† यावदपेक्षितां मृदं 'सर्वां' 'सकृत्' एकवारमेव गृहीत्वा 'पुष्करपर्णे' निदध्यादिति। तदिदं द्वितीयम्। प्रथमतो 'मृत्पिण्डं' "पुरीष्योऽसि"–इति मन्त्रेण‡ आलभते, 'अथ' दक्षिणोत्तराभ्यां 'पाणिभ्याम्' 'एनं' 'परिगृह्णाति'। तत्र 'दक्षिणः' हस्तः 'साभ्रिः' अभ्रिसहितः, वामस्तु केवलः। अथ तद् ब्राह्मणेन विधीयते— "अथ मृत्पिण्डमिति।

मृत्पिण्डाभिमर्शनमन्त्रस्याऽस्य अर्थः।— हे 'अग्ने!' त्वम् 'पुरीष्यः' पशुहितः 'असि', 'विश्वभराः' भूलोकस्य सर्वस्य धारकश्च; चीयमानाग्नेर्विराड्रूपत्वात्। 'अथर्वा' अरणवान्, प्राणः 'प्रथमः' पूर्वः त्वा 'निरमन्थत्' निर्मथितवान्। पुरीष्योऽसीति सिद्धस्यकथनेन यदुक्तम्, तदुपपादयति—"पशव्योऽसीति"। "प्राणो वा अथर्वा"–इत्यर्थवादोऽस्य सिद्धवदर्थकथनम्। "तद्

---

* का० श्रौ० सू० १६ २ २६, २७, ३. १।

† वा० सं० ११. ३२ २—७।

‡ वा० सं० ११. ३२, १।

योऽसौ अग्रेऽग्निरसृज्यत, सोऽसीतीति। पूर्वं योऽग्निः सृष्टः, स एवैतं पुरीष्योऽसीत्यनेनोक्तवान् भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

"अथैन मिति। 'परिगृह्णाति' मृत्पिण्डं धारयन् प्राङ्मुखस्याध्वर्योः 'दक्षिणतः' प्रदेशे वर्त्तमानः, दक्षिणो हस्तः साभ्रिः, उत्तरतः केवलः, ताभ्यां पाणिभ्यां धारयेत्।

ग्रहणमन्त्रान् विधत्ते— "त्वा मग्ने पुष्करादधि"-इत्यारभ्य *, "ताः षट् सम्पद्यन्ते"-इत्यतः † प्राक्तनेन। तत्राद्यास्तिस्रो गायत्र्यः, त्रिष्टुभौ द्वे, षष्ठी बृहती।

"त्वा मग्ने"-इत्यस्याय मर्थः। हे 'अग्ने।' 'त्वाम्' 'अथर्वा' अरणशीलः प्राणः, 'पुष्करात्' उदकात्, 'अधि'-शब्दः पञ्चम्यर्थानुवादी, 'निरमन्थत'। अग्निं विशिनष्टि— "विश्वस्य वाघत इतीति। 'मूर्द्ध्नः' मूर्द्धानम्। कर्म्मणि षष्ठी॥

पुष्करायर्वपदयोरर्थं माह— "आपो वै पुष्करं प्राणोऽथर्वेति ॥ २ ॥

द्वितीयां मन्त्रं विधत्ते— "त मु त्वा दध्यङ्ङिति ‡। 'अथर्वणः पुत्रः' 'दध्यङ्' नाम ऋषिः 'वृत्रहणं' वृत्रस्य पाप्मनः हन्तारम्, 'पुरन्दरं' असुरपुराणां दारयितारं 'त्वाम्' एव 'ईधे' दीपयति। "ञि इन्धी दीप्तौ" §, लिटि "इन्धिभवतिभ्याञ्च"-इति ‖ कित्वान्नलोपः। "दध्यङ्ङाथर्वण इति। सम्प्रत्ययनात् वाक्त्वेन श्रुतिः ॥ ३ ॥

---

* वा० सं० ११. ३२. २।
† २१३ पृ० १० पंक्तिर्द्रष्टव्या।
‡ वा० सं० ११. ३३।
§ ध० धा० १० धा०।
‖ पा० सू० १. २. ६।

तृतीयामृचं विधत्ते— "तमु त्वा पाथ्य इति*। पाथोऽन्नम्, तत्कार्यत्वात् तत्र भवः 'पाथ्यः'। "पाथोनदीभ्यां ड्यण्"†। बलम्। सर्वेन्द्रियानुग्राहकः। 'पाथ्यो वृषा'—इति मन उच्यते; "मनो वै पाथ्यो वृषा"—इति श्रुतौ‡ व्याख्यानात्। 'दस्युहन्तमम्' शत्रूणामतिशयेन हन्तारम्, 'रणे' सङ्ग्रामे 'धनञ्जयं' धनस्य जेतारं 'त्वा' त्वां 'समीधे'। तृतीयपादो विस्पष्टार्थत्वात् व्याख्यातुं नार्हतीत्याह— "यथैव यजुः, तथैव बन्धुरिति ॥ ४ ॥

उक्तानां तिसृणामृचां गायत्रीच्छन्दस्कत्वमनूद्य प्रशंसति— "गायत्रीभिः प्राण इति। गायत्र्याः प्राणरूपत्वं श्रुतम्। मन्त्रगतत्रित्वसङ्ख्यां प्राणोदानव्यानात्मना प्रशंसति— "तिसृभिस्त्रयो वै प्राणा इति। एकैकस्या गायत्र्या ऋचः त्रयस्त्रयः पादाः। तासां नव पादान् सम्भूय नवप्राणात्मना प्रशंसति— "तासां नव पदानि, नव वै प्राणा इति। एतेन मन्त्रत्रयेण मृत्पिण्डस्य परिग्रहे तस्य हृदि प्राणानेव संहितवान् भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

धारणमन्त्रेषु त्रिष्टुभावित्युक्तम्, तौ विधातुं तद्गतं छन्दः प्रशंसति— "अथैतत्त्रिष्टुभा ऽउत्तरे भवत इति। त्रिष्टुभ आत्मरूपत्वं प्रागुक्तम्, ताभ्यां मन्त्राभ्यां धारणेन मृत्पिण्डस्यात्मानं स्वरूपमेव संस्कृतवान् भवति ॥

---

* वा० सं० ११. ३४।

† पा० सू० ४ ४ ११।

‡ इहैव २११ पृ० ८ पं० द्रष्टव्यम्।

त्रिष्टुभौ विधत्ते— "सीद होतरिति *। हे 'होतः' देवानां साह्वानः! मद्रूपाग्ने! 'स्वे' स्वकीये कृष्णाजिने 'सीद' निषीद। 'चिकित्वान्' विद्वान्, मस्मदीयं कर्म जानन्, तथा 'सुकृतस्य' सुष्टु क्रियमाणस्य कर्मणो 'योनौ' स्थाने 'यज्ञं' 'सादय'। कृष्णाजिने विस्तीर्यमाणे प्रोक्षा मवघातः पेषणं सोमनिधानादिकञ्च भवतीति 'देवावीः'। "अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः" †। देवान् त्वं सपर्यन् 'हविषा' 'यजम्' 'यजासि' यजतेः पञ्चमे लकारे रूपम्। हे 'अग्ने!' 'यजमाने' 'बृहत्' प्रभूतं 'वयः' धनं 'धाः' देहि ॥ ६ ॥

"नि होतेति ‡। मन्त्रं प्रतिपाद्य मनूद्य व्याचष्टे— "अग्नि-र्वै होतेति। नि होतेति 'नि'–इत्युपसर्गः 'असदद्'–इति क्रियया सम्बध्यते, निषीदति। 'होता' आह्वाता योऽग्निः, 'होतृ-षदने' अग्नेः सदने कृष्णाजिने 'विदानः' कर्म जानन्, 'त्वेषः' "त्विष दीप्तौ" §, दीप्यमानः, 'दीदिवान्', 'सुदक्षः' सुबलः, साधु क्षिप्रकारी वा 'अदब्धव्रतप्रमतिः' अनुपहतकर्मविषय-प्रकृष्टमतिः, 'वसिष्ठः' वसुमत्तरः, 'सहस्रम्भरः' सर्वस्य भर्त्ता, यद्वा "हृग्रहोर्भः" ‖ सहस्रधा विह्रियमाणः। तथा चैतातामश्रेयक (?) ब्राह्मणम्— "एष ह वा अस्य सहस्रं भरता यदेन मेकं सन्तं बहुधा विहरन्ति"–इति।

---

* वा० सं० ११. ३५।
† उ० २ पा० १५८ सू०।
‡ वा० सं ११. ३५।
§ भ्वा० उ० १००१ धा०।
‖ पा० ८. २. ३२ सू० १ वा०।

अनयोर्ऋचोर्द्वित्वसङ्ख्याऽऽग्नेयत्रिष्टुप्प्रस्तावकं ब्राह्मणं प्रति-दिशति— "तस्योक्तो बन्धुरिति । "आ त्वा जिघर्मीत्येताभ्यां व्यतिषक्ताभ्यां साहुतिदयं कार्यमित्यस्य प्रकरणे "द्विपाद् यजमान इत्यादिना * ॥ ७ ॥

षष्ठीं ऋचं विधातुं तद्गतं बृहतीच्छन्दः प्रशंसति— "अथैषा बृहतीति । 'एषा' वक्ष्यमाणा । "बृहतीं वा एष इति । 'सञ्चितः अग्निः बृहतीम् अभिसम्पद्यते' सम्पत्त्यक्षरसङ्ख्याको भवति ; 'अथाप्युत्तरत्र बृहतीसम्पत्तिराम्नास्यते † । सामान्येनायं सम्पत्तिप्रकारः ;— संवत्सररूपोऽग्निरिति प्रागुक्तम् ‡, तत्र संवत्सरे द्वादश पौर्णमास्यः, द्वादश कृष्णाष्टम्यः, द्वादशामावास्याः, ताः षट्त्रिंशत् संवत्सरे धार्यमाणेऽग्नौ सम्पद्यन्ते, बृहत्यपि षट्त्रिंशदक्षरेति तत्साम्यम् ।

एवन्तर्हि अग्निचयनकर्मान्ते सम्पत्तिर्वक्तव्येति चेत्, तत्राह— "यादृग्वै योनाविति । 'योनौ यादृग् रेतः सिच्यते', 'तादृग्' एवोत्तरं 'जायते' । अत इदानीं बीजभूतमद्रूपाग्नेः बृहत्या धारणे बृहत्यात्मकत्व मेव तस्य सम्पादितवान् भवति ॥ ८ ॥

तामृचं विधत्ते— "संसीदस्व महानिति । हे 'अग्ने ।' मद्रूप ! 'संसीदस्व' सम्यग् बीजात्मनावतिष्ठस्व, यतो 'महान्' त्वम् 'असि' । 'देववीतमः' अतिशयेन हविषा देवानां तर्पयितृतमः, त्वं 'शोचस्व' दीप्यस्व । हे 'मियेध्य' मेधो यज्ञ-

---

* पुरस्तात् (३ ए० १ ब्रा० १८—२१ क०) द्रष्टव्यम् ।

† अनुपदमेव दशमकण्डिकायां (२१९, २१८ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

‡ वा० सं० ११. ३७ ।

ष्तदर्हतीति हे 'प्रशस्त' प्रकर्षेण स्तुत ! अग्ने ! 'दर्शतम्' दर्शनीयम्, 'अरुषम्' आरोचमानं धूमं 'विसृज' ॥

मन्त्रं व्याचष्टे— "इद मेवैतदिति । उत्पत्स्यमानाग्ने रेतोरूपत्वात् मृत्पिण्डस्य बाहुभ्यां धारणं नाम; योनौ सिक्तस्य रेतसः संसादन मित्यर्थः । 'धूमं विसृज'–इति यदुक्तम्, तदुपपादयति— "यदा वा एष समिध्यत इति ॥ ८ ॥

परिग्रहणे विनियुक्तानां मन्त्राणां सङ्ख्यां सम्भूय संवत्सरात्मना प्रशंसति— "ताः षट् सम्पद्यन्त इति । प्रकारान्तरेण स्तोतु मनुवदति— "षडेव संवत्सर मिति । संवत्सरे तावद् द्वादश पौर्णमास्यः, द्वादशाष्टकाः, द्वादशामावास्याः; षट्त्रिंशत्सङ्ख्या सम्पद्यते, बृहत्या अपि षट्त्रिंशदक्षरत्वात् संवत्सरसम्मितोऽग्निः बृहत्यात्मना सम्पद्यत इत्यर्थः ।

विधत्ते— "तं दक्षिणत उदञ्च मिति । 'तं' मृत्पिण्डं 'दक्षिणतः' प्रदेशात् 'उदञ्चं' उदङ्मुखम् आहरेत् । तत् प्रशंसति— "दक्षिणतो वा इति । यतो लोके दक्षिणतः स्थितेन पुरुषेण, वामविभागे स्थितया स्त्रिया "योनौ रेतः सिच्यते'; 'एतर्हि' इदानीं मथ्यमानस्याग्नेः एषः मृत्पिण्डो 'योनिः' 'अविच्छेदं' विच्छेदराहित्येन मृत्पिण्डाहरणं कर्त्तव्यम्; 'रेतसः' रेतोभूतस्याग्नेः 'अविच्छेदाय' इति ॥ १० ॥ २ [४. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम् .)

अथ तत्राप उपनिनयति । यद्वा ऽअस्यै क्षतं यद्विलिष्टं मद्भिर्वै तत् सन्धीयते ऽद्भिरेवास्या ऽएतत् क्षतं व्विलिष्टꣳ सन्तनोति सन्दधाति ॥ १ ॥

अपो देवीरुपसृज । मधुमतीरयक्ष्माय प्रजाभ्य इति रसो वै मधु रसवतीरयक्ष्मत्वाय प्रजाभ्य इत्येतत्तासा मास्थानादुज्जिहता मोषधयः सुपिप्पला इत्यर्थं या ऽआस्थानादुज्जिहत ऽओषधयः सुपिप्पलाः * ॥ २ ॥

अथैनां व्वायुना सन्दधाति । यद्वा ऽअस्यै क्षतं यद्विलिष्टं व्वायुना वै तत् सन्धीयते व्वायुनैवास्या एतत् क्षतं व्विलिष्टꣳ सन्तनोति सन्दधाति ॥ ३ ॥

सन्ते व्वायुर्मातरिश्वा दधात्विति । अयं वै व्वायुर्मातरिश्वा योऽयं पवत ऽउत्तानाया हृदयं यद्विकस्त मित्युत्तानाया ह्यस्या एतद्धृदयं व्विकस्तं यो देवानां चरसि प्राणथेनेत्येष हि सर्व्वेषां देवानां चरति प्राणथेन कस्मै देव व्वषडस्तु तुभ्य

* 'सुपिप्पला,'—इति ग, घ।

सर्वं स्थलम् 'अद्भिः' 'सन्धीयते' जलसन्धाने हि विषमं स्थलं समं भवति । तस्मादापः कुण्डे निधेयाः ॥ १ ॥

मन्त्रं विधत्ते— "अपो देवीरिति * । अत्राग्निः सन्धीयते । 'प्रजाभ्यः' प्रजानाम् 'अयक्ष्माय' यक्ष्माव्याधिः तदभावाय, 'मधुमतीः' रसवतीः 'देवीः' द्योतमानाः 'अपः' 'उदसृजत्' आसिञ्चत । आसां भूमिगतानां अपाम् 'आस्थानात्' उदकसंसृष्टभूप्रदेशात् 'सुपिप्पलाः' पिप्पलं पक्वं फलम्, सुफलाः, 'ओषधयः' फलपाकान्ताः शस्यादयः 'उज्जिहत' उद्गच्छन्तु, रोहन्तु । "ओ हाङ् गतौ" † ।

'अयक्ष्माय'-इति पदं भावत्वेन व्याचष्टे— "अयक्ष्मत्वायेति ॥ २ ॥

अथ सूत्रम्— "सन्त इति वायुमवक्षिपतीति ‡ । "सन्ते-वायुर्मातरिश्वा"-इति मन्त्रेण § वायुं अवक्षिपेत्, मन्त्रपाठेना-घटे वायुं पूरयेत् । तदिदं विधत्ते— "अथैनां वायुना सन्दधातीति । 'एनां' खननभूमिम् । इदानीं सुप्तः (?) यद्वा अच्छे चत मिति । यथा लोके गर्तं खातं निम्नस्थलं वायुना सन्धीयते । वायुसञ्चालितैः पर्णादिकण्टकादिकं पूर्यते, एवमत्रापीति मन्तव्यम् ॥ ३ ॥

मन्त्रं विधत्ते— "सन्ते वायुरिति । पूर्वोऽर्द्धर्चः, पृथिवीदेवत्यः, उत्तरो वायव्यः । 'उत्तानायाः' ऊर्ध्वमुखतया विस्तृ-

सायाः 'ते' तव पृथिव्याः 'यत्' 'हृदयं' 'विकस्तम्' अवट-कारणेन खातम्, तत् 'मातरिश्वा' मातरि अन्तरिक्षे श्वसिति पवते इति 'मातरिश्वा' वायुः, 'सन्दधातु' सम्पूरयतु। तदर्थं वायुं सम्बोध्योच्यते। 'यः' च त्वं 'देवानाम्' अग्न्यादीनां वागादिदेवानां वा 'प्राणथेन' प्राणत्वेन 'चरसि'। वायौ सति वागादीन्द्रियाणि चेष्टन्ते। हे 'देव' द्योतमान वायो! 'कस्मै' कः प्रजापतिः, तद्रूपाय 'तुभ्यं' 'वषट्' अस्तु। इयं पृथिवी वषड्भूता भवतु। 'क'-पदस्यार्थं माह— "प्रजापतिर्वै कः"-इति। वषट्कारणेनाहुतिः कार्येति ज्ञात्वा प्रशंसति— "नो हैता-वत्यन्याहुतिरिति। 'यथा' 'एषा' आहुतिः सन्धानकारी, एव मन्या नास्तीत्यर्थः॥ ४॥

कात्यायनः— "अनामिकया संवपति पुरस्तात् पश्चाद् दक्षिणत उत्तरतश्च"-इति *। अनामिकाङ्गुल्या अवटस्य पुरस्तात् प्राच्या दिशः सकाशात् 'पांसु' अवटे संवपेत्। एवं प्रत्यगा-दिभ्यः सकाशात् तद् विधत्ते— "अथैनां दिग्भिः सन्दधा-तीति। तत्र क्रमं विधत्ते— "स इमां चेमां च दिशौ सन्द-धातीति। 'इमा मिमाम्' इत्यभिनयेन प्राक्प्रतीच्यौ दिशौ विवक्ष्येते। एतयोर्विवक्षायां कारण माह— 'एते दिशौ' 'सं-हिते'। इम मिति लोकप्रसिद्धे प्राक्प्रतीच्याविति युज्येते, पुनः इमाञ्च'-इत्यनेन दक्षिणोदीच्यौ दिशौ विवक्ष्येते। अत्रापि संहितत्व मेव कारणम्। अथ चतुर्दिशं सन्धानप्रकार मभि-नयेन दर्शयति— "इत्यथेत्थेति। 'इति' एवम् 'अथे' प्रथमं प्राचीं दिश मित्यर्थः। इतरदिक्क्रियापेक्षया 'अथेति'-पदत्रयम्।

* का० श्रौ० सू० १६ ३ ४।

सर्वं खननम् 'अद्भिः' 'सन्धीयते' जलसन्धाने हि विषमं स्थलं समं भवति । तस्मादापः कुण्डे निषेयाः ॥ १ ॥

मन्त्रं विधत्ते—"आपो देवीरिति * । अत्राग्निः सन्धीयते । 'प्रजाभ्यः' प्रजानाम् 'अयक्ष्माय' यक्ष्मव्याधिः तदभावाय, 'मधुमतीः' रसवतीः 'देवीः' द्योतमानाः 'आपः' 'उदसृजन्' आसिञ्चत । आसां भूमिगतानां अपाम् 'आस्थानात्' उदकसंसृष्टभूदेशात् 'सुपिप्पलाः' पिप्पलं पक्वं फलम्, सुफलाः, 'ओषधयः' फलपाकान्ताः शस्यादयः 'उज्जिहत' उद्गच्छन्तु, रोहन्तु । "ओ हाङ् गतौ" † ।

'अयक्ष्माय'-इति पदं भावत्वेन व्याचष्टे— "अयक्ष्मतायेति ॥ २ ॥

अत्र सूत्रम्— "सप्त इति वा न मथयतीति ‡ । "सञ्ते वायुर्मातरिश्वा"-इति मन्त्रेण § वायु मवश्रयेत्, मन्त्रपाठेनावटे वायुं पूरयेत् । तदिदं विधत्ते— "अथैनां वायुना सन्दधातीति । 'एनां' खननभूमिम् । इदानीं सुप्तः (?) यदा पश्चे अत मिति । यथा लोके सर्वं गर्तं निम्नस्थलं वायुना सन्धीयते । वायुसञ्चालितैः पर्णादि काष्ठकादिकं पूर्यते, एवमत्रापीति मन्तव्यम् ॥ ३ ॥

मन्त्रं विधत्ते— "सञ्ते वायुरिति । पूर्वोऽर्द्धर्चः, पृथिवीदैवत्यः, उत्तरो वायव्यः । 'उत्तानायाः' ऊर्ध्वमुखतया विस्तृ-

* वा॰ सं॰ ११. ३८. १ ।
† जु॰ आ॰ ६ धा॰ ।
‡ का॰ श्रौ॰ सू॰ १६. ३. ३ ।
§ वा॰ सं॰ ११. ३९ ।

स्थायाः 'ते' तव पृथिव्याः 'यत्' 'हृदयं' 'विकस्तम्' अवटकरणेन खातम्, तत् 'मातरिश्वा' मातरि अन्तरिक्षे श्वसिति गच्छति इति 'मातरिश्वा' वायुः, 'सन्दधातु' सम्पूरयतु। उत्तरार्द्धं वायुं सम्बोधयति। 'यः' च त्वं 'देवानाम्' अग्न्यादीनां वागादिदेवानां वा 'प्राणथेन' प्राणत्वेन 'चरसि'। वायौ सति वागादीन्द्रियाणि चेष्टन्ते। हे 'देव' द्योतमान वायो! 'कस्मै' कः प्रजापतिः, तद्रूपाय 'तुभ्यं' 'वषट् अस्तु'। इयं पृथिवी वषड्भूता भवतु। 'क'-पदस्यार्थं आह— "प्रजापतिर्वै कः"–इति। वषट्करणेनाहुतिः कार्येति मत्वा प्रशंसति— "सो ह्येता-सत्यन्याहुतिरिति। 'यया' 'एषा' आहुतिः सन्धानकरी, एवमन्या नास्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

कात्यायनः— "अनामिकया संवपति पुरस्तात् पश्चाद् दक्षिणत उत्तरतश्च"–इति *। अनामिकाङ्गुल्या अवटस्य पुरस्तात् प्राच्या दिशः सकाशात् 'पांसु' अवटे संवपेत्। एवं प्रत्यगादिभ्यः सकाशात् तद् विधत्ते— "अथेमां दिग्भिः सन्दधातीति। तत्र क्रमं विधत्ते— "स इमां चेमां च दिशौ सन्दधातीति। 'इमां मिमाम्' इत्यभिनयेन प्राक्प्रतीच्यौ दिशौ विवक्ष्येते। एतयोर्विवक्षायां कारणमाह— 'एते दिशौ' 'संहिते'। इमामिति लोकप्रसिद्धे प्राक्प्रतीच्याविति युज्येते, पुनः 'इमाञ्च'–इत्यनेन दक्षिणोदीच्यौ दिशौ विवक्ष्येते। अत्रापि संहितत्वमेव कारणम्। अथ चतुर्दिशं सन्धानप्रकार मभिनयेन दर्शयति— "इत्यग्रेऽथेति। 'इति' एवम् 'अग्रे' प्रथमं प्राचीं दिशमित्यर्थः। इतरदिक्क्रियापेक्षया 'अथेति'-पदद्वयम्।

---

* का० श्रौ० सू० १६ २ ४।

पूर्वं मन्त्ररामभाजान् पशून् प्रमुत्य, तं मौञ्जीभिरभिधानी-भिरभिहिता भवन्तीत्यादिना, विहितो भवन्तीत्यनेन च रशना-विधानमुक्तम् *, अथ योक्त्रस्य समन्तं वेष्टनं विधत्ते— "तत् पर्यस्यति वास इति †। 'तत्' योक्त्रं 'पर्यस्यति' परिवेष्टयति। हे 'विभावसो' दीप्तिभिर्वासयितः!, दीप्तिधन! वा, हे 'अग्ने!' 'चित्ररूप' विचित्ररूपं 'वासः' 'संव्ययस्व'। "व्येञ् संवरणे" ‡, परिधत्स्व। योक्त्रमग्नेर्वासः संव्ययस्वेति वस्त्र-परिधापनोक्तेस्तात्पर्यं माह— "वरुण्या वै यज्ञ इति। 'यज्ञो' हि रज्जुः: 'वरुण्या' वरुणदेवत्या भवति §। यथा— योक्त्रपरित्यागे "प्रत्वा मुञ्चामि वरुणस्य पाशात्"-इति ‖ मन्त्रः, नेवम्; इह तु 'एतद्' योक्त्रम् 'अवरुण्यं कृत्वा' 'यथा वासः परिधापयेत्' 'एवं' तद्दित्यभिप्रायेण "वासः •—• संव्ययस्वेत्युक्तम् ¶। पाशस्यैव हि वरुणी देवता, न वाससः इत्यर्थः ॥ ८ ॥

विधत्ते— "अथैन मादायोत्तिष्ठतीति **। 'एनं' मृत्पिण्ड मादाय उत्तिष्ठेत्। तत् प्रशंसति— "असौ वा आदित्य इति। "त्रेधात्मानं विकरोति,— अग्निं तृतीयं, वायुं तृतीयम्, आदित्यं तृतीयम्"-इति श्रुतेः ††। मृत्पिण्डोऽग्निरिति बोध्यम्। सद-मादायोत्थानेन अमु मादित्य मेवोत्थापितवान् भवतीति ॥

---

* २ प्र० ६ आ० २६, २७ क० (१९८ पृ०) द्रष्टव्यम्।

† का० श्रौ० सू० १६. २ ६ ख।

‡ भ्वा० उ० १००७ धा०।

§ १ भा० २ प्र० ४ आ० १५ कण्डीको द्रष्टव्यम्।

‖ ऋ० सं० ८ अष्ट० ६ अ० २४ व० द्रष्टव्यम्।

¶ वा० सं० ११ ४० २।

** का० श्रौ० सू० १६ ३. ७। †† तै० आ० १. ७, १. २।

मन्त्रं विधत्ते—"उदु तिष्ठ स्वध्वरेतीति *। हे 'स्वध्वर' सुयज्ञ ! 'उत्तिष्ठ'। 'उ'-शब्दोऽप्यर्थः। अपि च 'देव्या' देवसम्बन्धिन्या 'धिया' बुद्ध्या 'नः' अस्मान् 'अव' पालय। 'दृशे' दर्शनाय 'महता भासा' प्रौढेन तेजसा 'सुशुक्वनिः' अत्यन्तं दीप्यमानः 'सुशस्तिभिः' शोभनशिक्षितैः 'वोढृभिः' अश्वैः 'आयाहि' आगच्छ 'अग्ने' सद्रूपः इति। सुशस्तिभिरितिपदस्यार्थ माह—"ये वोढारस्ते सुशस्तय इति ॥ ८ ॥

अत्र सूत्रम्,—"ऊर्ध्वबाहुः प्राञ्चं प्रगृह्णाति, ऊर्ध्व ऊ षु ण इति, अवहृत्योपरि नाभिधारयन्निति †। तदूर्ध्वधारणं विधत्ते—"अथैन मित ऊर्द्ध मिति। 'इतः' भूमेः सकाशात् 'ऊर्द्धं' प्राङ्मुखं प्रगृह्णीयात्। "असौ वा आदित्य इत्यादि पूर्ववद् व्याख्येयम् ‡।

मन्त्रं विधत्ते—"इत ऊर्द्ध मिति। 'न' अस्माकम् 'ऊतये' तर्पणाय सुष्ठु 'ऊर्द्धः' 'तिष्ठ'। तत्रोपमा माह—"देव इति। 'न'-शब्द उपमार्थः। यथा सविता देवः 'वाजस्य' अन्नस्य 'सनिता' सम्भक्ता 'ऊर्द्ध' तिष्ठति। 'यद्' यस्मात् 'अञ्जिभिः' अभिव्यञ्जकैः 'वाघद्भिः' रश्मिभिः उपलक्षितं त्वा 'विह्वयामहे' बहुविध माह्वयामः।

अत्र मन्त्रे § पूर्वार्द्धं निगदव्याख्यात मिति दर्शयति—"यथैव यजुः, तथा बन्धुरिति। उत्तरार्द्धं 'वाजस्य'-इत्यादे·

---

* वा० सं० ११. ४१।
† का० श्रौ० सू० १६ ३. ८, ९क।
‡ पूर्वत्र (२२० पृ० १४ पं०) द्रष्टव्यम्।
§ वा० सं० ११. ४२।

दयं गृह्य— "ऊर्ध्वो वा एष तिष्ठत्वित्यादिना। पूर्वं मित्र खर्ण मिति सामान्येनोक्तम्, तद् विशिनष्टि— "परोबाहु प्रगृह्णातीति। बाहोः परस्तात् परोबाहु, बाहू तिर्यगुद्गृह्णीत।

अविपिण्डस्याधो नयनं विधत्ते— "अथैनमुपावहरतीति। उपावहरणस्य अवधिं दर्शयति— "न उपावहरत्येति। उपरि-नाभिधारणस्य प्रशंसकं ब्राह्मणं निदर्शयति— "तस्योपरि बन्धुरिति। ऊर्ध्वधारणप्रस्तावे "यदेवोपरि नाभि यदाप् वै नाभि रेतः प्रजातिरिति * •—• एतद्वै पशोर्मेध्यतरं यदुपरि-नाभि"—इति † ॥ १० ॥ ४ [४. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे चतुर्थाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम् .)

हस्त ऽएष भवत्यथ पशूनभिमन्त्रयते। एतद्वा ऽएषु देवाः सम्भरिष्यन्तः पुरस्ताद्वीर्यं समदधुस्तथैवैष्वयमेतत् सम्भरिष्यन् पुरस्ताद्वीर्यं दधाति ॥ १ ॥

सो ऽश्वमभिमन्त्रयते। स जातो गर्भो ऽअसि

---

*, † उपरिष्टात् (५ प्र० १ ब्रा० ९,१० क०) द्रष्टव्यम्।

रोदस्योरितीमे वै द्यावापृथिवी रोदसी तयोरेष जातो गर्भोऽग्ने चारुर्विभृत ओषधीष्विति सर्व्वासु ह्येष चारुर्विभृत ओषधिषु चित्रः शिशुः परि तमाᳩस्यक्तूनिति चित्रो वा ऽएष शिशुः परि तमाᳩस्यक्तून्विरोचते प्र मातृभ्यो ऽअधि कनिक्रदद्गा इत्योषधयो वा ऽएतस्य मातरस्ताभ्य एष कनिक्रदत्प्रैति तदश्वे वीर्यं दधाति * ॥ २ ॥

अथ रासभᳩ। स्थिरो भव वीड्वङ्ग आशुर्भव वाज्यर्व्वन्निति स्थिरश्च भव वीड्वङ्गश्चाशुश्च भव वाजी चार्व्वन्नित्येतत् पृथुर्भव सुषदस्त्वमग्नेः पुरीषवाहण इति पृथुर्भव सुशीमस्त्वमग्नेः पशव्यवाहन इत्येतत्तद्रासभे वीर्यं दधाति ॥ ३ ॥

अथाजᳩ। शिवो भव प्रजाभ्यो मानुषीभ्यस्त्वमङ्गिर इत्यङ्गिरा वा ऽअग्निराग्नेयोऽजः शमयत्येवैनमेतदहिᳩसायै मा द्यावापृथिवी ऽअभिशोचीर्मान्तरिक्षं मा वनस्पतीनित्येतत् सर्व्वं मा हिᳩसीरित्येतत्तदजे वीर्यं दधाति ॥ ४ ॥

* 'दधाति'—[illegible] ३ ।

त्रिभिरभिमन्त्रयते । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मिन्नेतद्वीर्यं दधाति ॥ ५ ॥

अथैनमेतेषां पशूनामुपरिष्टात् प्रगृह्णाति । तदेनमेतैः पशुभिः सम्भरति नोपस्पृशति वज्रो वै पशवो रेत इदं नेदिदꣳ रेतो वज्रेण हिनसानीत्यथो ऽअग्निरयं पशव इमे नेदयमग्निरिमान् पशून् हिनसदिति ॥ ६ ॥

तमश्वस्योपरिष्टात् प्रगृह्णाति । प्रैतु वाजी कनिक्रददिति प्रैतु वाजी कनिक्रदमान इत्येतन्नानदद्रासभः पत्वेति तदश्वस्य यजुषि रासभं निराह तद्रासभे शुचं दधाति भरन्नग्निं पुरीष्यं मा पाद्यायुषः पुरेति भरन्नग्निं पशव्यं मो ऽअस्मात् कर्मणः पुरा पादीत्येतत्तदेनमश्वेन सम्भरति ॥ ७ ॥

अथ रासभस्य । वृषाग्निं वृषणं भरन्निति वृषा वा ऽअग्निर्वृषा रासभः स वृषा वृषाणं भरत्यपां गर्भꣳ समुद्रियमित्यपाꣳ ह्येष गर्भः समुद्रियस्तदेनꣳ रासभेन सम्भरति ॥ ८ ॥

अथापादत्ते * । अग्न ऽआयाहि वीतय ऽइत्यवितव ऽइत्येतत्तदेनं ब्रह्मणा यजुषैतस्माच्छौद्राह्मणादपादत्ते † ॥ ९ ॥

अथाजस्य । ऋतꣳ सत्यमृतꣳ सत्य मित्ययं वा ऽअग्निर्ऋत मसावादित्यः सत्यं यदि वासावृतमयꣳ सत्य मुभयम्वेतदय मग्निस्तस्मादाह ऽर्तꣳ सत्यमृतꣳ सत्य मिति तदेन मनेन सम्भरति ॥ १० ॥

त्रिभिः सम्भरति । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतत् सम्भरति त्रिभिः पुरस्तादभिमन्त्रयते तत् षट् तस्योक्तो बन्धुः ॥ ११ ॥

अथैतान् पशूनावर्त्तयन्ति । तेषा मजः प्रथम एत्यथ रासभो ऽथाश्वो ऽथैतो यता मश्वः प्रथम एत्यथ रासभो ऽथाजः क्षत्रं वा ऽअश्वो वैश्यं च शूद्रं चानु रासभो ब्राह्मण मजः ‡ ॥ १२ ॥

तद्यदितो यताम् § । अश्वः प्रथम एति तस्मात्

---

* 'अथापादत्ते'—इति क, ख ।

† '॰दथादत्ते'—इति ग, घ ।

‡ 'मजाः'—इति ग, घ ।

§ 'यनाम्'—इति ग, घ ।

क्षत्रियं प्रथमं यन्तमितरे त्रयो वर्णाः पश्चादनु-
यन्त्यथ यदसुरा आयता अजः प्रथम एति तस्माद्
ब्राह्मणं प्रथमं यन्तमितरे त्रयो वर्णाः पश्चादनु-
यन्त्यथ यन्नैवैतो यन्तो नामुतो रासभः प्रथम
एति तस्मान्न कदा चन ब्राह्मणश्च क्षत्रियश्च वैश्यं
च शूद्रं च पश्चादन्वितस्तस्मादेवं यन्त्यपापवस्य-
सायाथो ब्रह्मणा चैवैतत् क्षत्रेण चैतौ वर्णा-
वभितः परिगृह्णीते ऽनपक्रमिणौ कुरुते * ॥ १३ ॥

अथानडुहमीक्षते । अग्निं पुरीष्य मङ्गि-
रस्वद्भराम इत्यग्निं पशव्य मग्निवद्भराम इत्येतत्त-
देन मनसापुरुषेण सम्भरति ॥ १४ ॥

तमजस्योपरिष्टात् प्रगृह्णाति । आग्नेयो
वा ऽअजः स्वेनैवैन मेतदात्मना स्वया देवतया
सम्भरत्यथो ब्रह्म वा ऽअजो ब्रह्मणैवैन मेतत्
सम्भरति ॥ १५ ॥

अथैन मुपावहरति । ओषधयः प्रतिमोदध्व
मग्नि मेतᳪ शिव मायन्त मभ्यत्र युष्मा इत्येतदेत-

* 'करोति'—इति क, ख।

स्मादायत ओषधयो बिभ्यति यद्वै नोऽयं न हिꣳ-
स्यादिति ताभ्य एवैन मेतच्छमयति प्रत्येनं मोद-
ध्वꣳ शिवो वो ऽभ्येति न वो हिꣳसिष्यतीति
व्यस्यन्विश्वा अनिरा अमीवा निषीदन्नो ऽअप
दुर्म्मतिं जहीति व्यस्यन्विश्वा अनिराश्चामीवाश्च
निषीदन्नो ऽप सर्व्वं पाप्मानं जहीत्येतत् * ॥ १६ ॥

ओषधयः प्रतिगृह्णीत । पुष्पवतीः सुपिप्पला
इत्येतद्वैतासाꣳ समृद्धꣳ रूपं यत् पुष्पवत्यः सुपि-
प्पलाः समृद्धा एनं प्रतिगृह्णीतेत्येतदयं वो गर्भ
ऋत्वियः प्रत्नꣳ सधस्थ मासददित्ययं वो गर्भ ऋत-
व्यः सनातनꣳ सधस्थ मासददित्येतत् † ॥ १७ ॥

द्वाभ्या मुपावहरति । द्विपाद्यजमानो यजमानो
ऽग्निर्य्यावानग्निर्य्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतदुपा-
वहरति तं दक्षिणत उदञ्च मुपावहरति तस्योक्तो
बन्धुरुद्धत मवोक्षितं भवति यच्चैन मुपावहरत्युद्धते वा
ऽअवोक्षितेऽग्नि मादधति सिकता उपकीर्णा भवन्ति
तासा मुपरि बन्धुः ॥ १८ ॥

---

* 'जहीत्येतत्'—इति ग, घ ।

† 'सधस्थ मासददित्येतत्'—इति ग, घ ।

परिश्रितं भवति । एतद्वै देवा अबिभयुर्यद्वै न इम मिह रक्षाꣳसि नाष्ट्रा न हन्युरिति तस्मा ऽएतां पुरं पर्य्यश्रयंस्तथैवास्मा ऽअय मेतां पुरं परि-श्रयत्यथो योनिर्व्वा ऽइयꣳ रेत इदं तिर इव वै योनौ रेतः सिच्यते योनिरेव मेतत् क्रियते तस्मादपि स्वया जायया तिर इवैव चिच-रिषति * ॥ १९ ॥

अथैनं विष्यति । तद्यद्देवात्मोपनह्य सꣳ-शुच्यति ता मेवास्मादेतच्छुचं बहिर्धा दधात्यथो ऽएतस्या एवैन मेतद्योनेः प्रजनयति ॥ २० ॥

वि पाजसा पृथुना शोशुचान इति । वि पाजसा पृथुना दीप्यमान इत्येतद्बाधस्व द्विषो रक्षसो ऽअमीवा इति बाधस्व सर्व्वान् पाप्मन इत्ये-तत् सुशर्म्मणो बृहतः शर्मणि स्यामग्नेरहꣳ सुह-वस्य प्रणीतावित्याशिष माशास्ते † ॥ २१ ॥

अथालोमान्याच्छिद्य ‡ । उदीचः प्राचः

---

* 'चिचरिष्यति'—इति क ।

† 'माशास्ते'—इति क, ख ।

‡ 'अथापलोमान्याच्छिद्य'—इति क, ग, घ ।

पशून् प्रसृजत्येषा ह्युभयेषां देवमनुष्याणां दिग्य-दुदीची प्राच्येतस्यां तद्दिशि पशून्दधाति तस्मादुभये देवमनुष्याः पशूनुपजीवन्ति ॥ २२ ॥ ५ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [४. ४.] ॥

अथ मृत्पिण्डसाहित्येन यजमानाभिमन्त्रणं विधत्ते— "इन्द्र एव भवतीति। 'एषः' मृत्पिण्डः। "एतद्वा इत्यादेरय मर्थः— 'एतद्' इदानीं पिण्डसम्भरणकाले यजमानाभिमन्त्रणेन एतु 'वीर्यं' 'देवाः' इव 'अयं' यजमानोऽपि 'दधाति' निहितवान् भवतीति ॥ १ ॥

पूर्वं मन्त्राभिमन्त्रणं विधत्ते— "सोऽग्न इति *। अग्नि-रत्रात्मना स्तूयते— 'सः' त्वं 'रोदस्योः' द्यावापृथिव्योः 'गर्भः' इति जातः असि', तथा 'ओषधीषु' ओषधिवनस्पत्यादिषु विष-येषु 'चारुः' 'विभृतः' विशेषेण सम्भृतोऽसि, 'चित्रः' चित्र-वर्णः, 'शिशुः', 'अक्तून्' अक्तुशब्दो रात्रिवचनः, तत्रत्यानि 'तमांसि' 'परि' योग्यक्रियाध्याहारः, परीत्य, अतिरोचत इति। 'मातृभ्यः'–इति चतुर्थी। ओषधयोऽत्र मातृशब्दवाच्याः, तदर्थम्, तद्भक्षणार्थे 'कनिक्रदत्' अत्यर्थे क्रोधितशब्दं कुर्वन् 'अगाः' अगच्छसि †। "इणो गा लुङि"–इति गादेशः ‡।

मन्त्रं प्रतिपदं अनूद्य व्याचष्टे— "इमे वै द्यावापृथिवी रोदसी इति ॥ २ ॥

* का० श्रौ० सू० १६, ३, ६ ।
† वा० सं० ११, ४३ ।
‡ पा० सू० २, ४, ४५ ।

रासभाभिमन्त्रणे मन्त्रं विधत्ते— "अथ रासभं स्थिरो भवेति *। हे 'अर्वन्' अश्ववत् ! रासभ ! 'स्थिरः' निश्चलः 'भव'। 'वीड्वङ्गः' दृढाङ्गः, 'आशु' शीघ्रगतिः, 'वाजी' वेगवांश्च 'भव' इति। 'पृथुः' स्थूलः भव। 'सुषदः' शोभनसदनवान् भव। 'अग्नेः पुरीषवाहनः' गोमयस्य सैकतस्य वा वाहकत्वात् रासभस्य पुरीषवोढृत्वं प्रसिद्धम् ॥ ३ ॥

अजाभिमन्त्रणं विधत्ते— "अथाजं शिवो भवेति †। अङ्गिरः-पदेन अग्निरुच्यते; तद्देवत्यत्वात्। हे 'अङ्गिरः' अग्निरूप ! अज ! त्वं 'मानुषीभ्यः प्रजाभ्यः' 'शिवो भव'। 'द्यावापृथिवी' 'मा अभिशोचीः' मा हिंसीः। तथा 'अन्तरिक्षं', 'वनस्पतीन्'। सर्वत्र 'मा अभिशोचीः'-इति क्रियापदं सम्बन्धुमिति पदं प्रयुक्तम्। मन्त्रस्यार्धयोस्तात्पर्यमाह— "अङ्गिरा वा अग्निरित्यादिना ॥ ४ ॥

अश्वादिपशुत्रयाभिमन्त्रणगतसङ्ख्यां प्रशंसति— "त्रिभिरभिमन्त्रयते इति। अग्नेस्त्रिवृत्त्वं पुरस्तादुक्तम् ॥ ५ ॥

अत्र सूत्रम्— "धारयत्येषा मुपरि पिण्ड मसंस्पर्शयन्निति ‡। 'एषां' अश्वादीनां पशूनां उपरितनात् पशून् असंस्पर्शयन् पिण्डं धारयेदित्यर्थः। तदिदं विधत्ते— "अथैन मेतेषां पशूना मिति। उपस्पर्शनाभावं प्रशंसति— "वज्रो वै पशव इति। यतो वज्ररूपाः पशवः, मृत्पिण्डश्च रेतोरूपः, अतो वज्रेण रेतः विच्छिन्नं न करोमीति बुद्ध्या न स्पृशेत् पशून्। अथवा 'अयं' मृत्पिण्डो

* वा० सं० ११. ४४।
† वा० सं० ११. ४५।
‡ का० श्रौ० सू० १६. ३. २०

हि 'अग्निः', अग्निः पशून् मा हिंसीदिति बुद्ध्या न स्पृशेत्। 'हिनसानि'-इति लोटि रूपम्, 'हिनसत्'-इति पञ्चमलकारे रूपम् ॥ ६ ॥

अथाश्वस्योपरि धारणं समन्त्रं विधत्ते—"त मश्वस्योपरिष्टा-दिति *। 'वाजी' बलवान् अश्वः 'प्रैतु' आगच्छतु। तं विशिनष्टि— 'कनिक्रदत्' अत्यर्थं शब्दं कुर्वन्, 'नानदत्' सर्वा दिशो नादयन् 'रासभः' उपमाशब्दलोपः गर्दभ इव 'पत्वा' पतनशीलः। पतेः क्वनिपि रूपम्। 'पुरीष्यं' पशुहितम् 'अग्निम्' धारयन्, 'आयुषः' कर्मणोऽस्मात् 'पुरा' 'मा पादि' मा विनश्यतु †। पदेश्चिणि रूपम्।

अश्वस्योपरि धारणमन्त्रे रासभः पत्वेति गर्दभवचनस्य प्रयोजनमाह— "तदश्वस्य यजुषि रासभं निराहेति। अश्व-मन्त्रे रासभवचने तस्माद्रासभः अश्वस्यातिशयितत्वोक्तेः तस्मिन् गर्दभे शोकवत्तराचित्वमेव निहितं भवतीति। 'आयुषः'-इति-पदस्यार्थमाह 'कर्मणः' इति ॥ ७ ॥

अथोत्तरा ऋक्, संहितायामेव आम्नायते ‡—

"वृषाग्निं वृषणं भरन्नपाङ्गर्भꣳ समुद्रियम्
अग्न आयाहि वीतये ऋतꣳ सत्य ऋतꣳ सत्य
मग्निम्पुरीष्य मङ्गिरस्वद् भरामः"-इति §।

---

* का० श्री० सू० १६. ३. १०।

† वा० सं० ११. ४६. १।

‡ अस्माद्दृश्यसंहितायास्तु "वृषाग्निम्"-इत्यादिः "समुद्रियम्"-इत्यन्तस्य पाठः ४६ कण्डिकायाम्।

§ वा० सं० ११. ४७।

मष्टाक्षरतीयम्, "चत्वारोऽष्टका पादा जागतस्य महाबृहती" -इति। तस्य विभज्य विनियोगो विधीयते। तत्र तस्याः पूर्वार्द्धं तु रासभस्योपरि धारणम्, तृतीयपादेनाजस्योपरि धारणाय रासभ मृत्पिण्डहरणम्, चतुर्थेनाजस्योपरि धारणम्, पश्चमेनानड्वाहमुपेक्षणम्। तदाह सूत्रकार:— 'प्रैतु वाजी वृषाग्नि मित्यश्वखरयो रत्न आयाहीत्याहृत्य खराच्छागस्योपरि सत्य मित्यभिधानात्, आयन्त्यानयं पशूनज पुरस्ताद्रासभो मध्ये, स्वस्थानस्थितानामेवाहृणि, अनड्वाहुरूप मीयते पूर्ववदग्निं पुरीष्य मिति"-इति *। तदिदं सर्वं विधत्ते— "अथ रासभस्य वृषाग्निं वृषण मित्यादिना।

मन्त्रस्याय मर्थ †,— 'वृषणं' वर्षकं सदूपम् 'अग्निं' 'भरन्' 'अपाङ्गर्भं' गर्भभूतं, समुद्रे अन्तरिक्षे भवं 'समुद्रियं' 'भरन्' 'अग्निं' सद्रूप 'हव' सिञ्च। हवतेर्लोटि रूपम्। अत्राऽपि रासभं सम्बोध्य।

भाष्ये, वृषेति कप्रत्ययान्तं पद मिति व्याख्यातम्— "वृषा वा अग्निरिति।" तत्राय मर्थ,— 'वृषा' रेतस: सेक्ता 'रासभ:' 'वृषणम् अग्निं भरन्', तिष्ठतीति क्रियाध्याहार:। तृतीयपादे अग्निं सम्बोध्य। हे 'अग्ने' सद्रूप। 'वीतये' तर्पणाय 'आयाहि' रासभादागच्छ। 'ऋतम्' अग्निं, 'सत्यम्' आदित्यं, यद्वा, 'ऋतम्' आदित्यं, 'सत्यम्' अग्निं, उभयरूप मग्निम्, आहरिष्यामीति शेष:। 'पुरीष्यं' पशुहितं मग्निम्, 'अङ्गिरस्वद्' अग्निवत् 'भराम' सम्भराम इति।

* का० श्रौ० सू० १६ २ ११ १२, १३।

† पाठभेदस्तु वा० सं० ११ ४६ ख, ४७ क।

मन्त्रगतानि पदानि व्याचष्टे— "वृषा वा अग्निरिति ।, "तदेनं रासभेनेति । मन्त्रस्य पूर्वार्धेन रासभस्योपरि मृत्पिण्डधारणेन तस्मिन् इदं सम्भृतवान् भवति ॥ ८ ॥

खरात् सकाशात् मृदाहरणं समन्त्रं विधत्ते— "अथा-पादत्त इति । "अग्न आयाहीति तृतीयः पादः * । 'वीतये' -इत्यस्यार्थं माह— "अवितव इतीति । तदर्थमार्याद्रु वेतेः † "अग्ने बृहेव॰"-इति [illegible] क्तिन् , स चोदात्तः ‡ । अपादानं प्रशं-सति— "तदेनं तच्चयेति । 'एनं' मृत्पिण्डं 'ब्रह्मणा' ब्रह्म-रूपेण 'यजुषा' "अग्न आयाहि"-इति पाठेन 'एतस्मात्' 'शौद्रात्' अर्थात् अपादत्तवान् भवति । रासभस्य वैश्यशूद्रजातिसम्बन्धो वक्ष्यते— "वैश्यं च शूद्रं चानु रासभ इति § ॥ ९ ॥

अजस्योपरि धारणमर्थं विधत्ते— "अथाजमश्वं मिति । ऋतं सत्य मिति द्विवारं पठ्यते, तत्र प्रथमऋतसत्यपदयोरर्थ माह— "अयं वा अग्निरृत मिति । "यदि वेति, द्वितीयऋत-सत्यपदयोरर्थकथनम् । 'असौ' विप्रकृष्टः 'आदित्यः' 'ऋतम्', 'अथ अग्निः सत्यम्' ; उभयरूपोऽयं मग्निर्मृद्रूपः ॥ १० ॥

अग्निम्पुरीष्य मिति मन्त्रशेषस्य विनियोग उत्तरत्र वक्ष्यते ‖ , इदानीं मन्त्रादीनां मुपरि धारणे विनियुक्तमन्त्रगतमन्त्रं विह-दन्यात्मना स्तौति— "निमिरिति । "प्रैतु वाजी"-इति

---

* ११८ पृ० १८पं० द्रष्टव्यः ।
† आदा० प० ३० धा० ।
‡ पा० सू० ३. ३ २३ ।
§ इहैव वाक्यकण्डिका (११९ पृ०) द्रष्टव्यम् ।
‖ इहैवोपरिष्टात् चतुर्थकण्डिका (१२२) द्रष्टव्यम्

एको मन्त्रः, "वृषाग्नि:"—इति महाबृहत्या अपरः; रासभाजयोरुपरि धारणे विनियुक्तौ द्वौ मन्त्रौ *। मन्त्रस्य लक्षणं याज्ञिकसमाख्यान मिति; अत एकस्या ऋचि विभज्य विनियोगात् अस्या बहुधः सम्पाद्यन्त इत्यविरोधः †।

पूर्वं मश्वाद्यभिमन्त्रणे विनियुक्तमन्त्रसङ्ख्याम् मिलित्वा प्रशंसति— "त्रिभिः पुरस्तादिति। अभिमन्त्रणमन्त्रास्त्रयः, धारणमन्त्रास्त्रयः, ते षट् सम्पद्यन्ते; तस्य स्तावकं ब्राह्मणं मतिदिशति—"तस्योक्तो बन्धुरिति। पिण्डपरिग्रहमन्त्रसङ्ख्याप्रस्तावे—"ताः षट् सम्पद्यन्ते, षड् ऋतवः"—इत्यादिना ‡ ॥ ११ ॥

अथैतेषां पशूना मावर्त्तनं विधत्ते— "पर्येनान् पशूनिति। स्वस्थानावस्थितानां मेवावर्त्तनम्। तत्रागन्तृणां पशूनां क्रमं विधत्ते —"तेषां अजः प्रथम इति §। पूर्वम् 'इतः' मृदाहरणार्थं 'यतां' गन्तृणां 'पशूनां' मध्ये 'अश्वः' प्रथमो गतः, 'रासभः' मध्ये, पश्चात् 'अजः'; अधुना 'अजः' प्रथमः, 'रासभः' मध्ये, पश्चात् 'अश्वः'। गमनागमनयोरुभयोरपि रासभस्य मध्येऽवस्थानम्, अश्वाजयोरेव पौर्वापर्यम्। "अर्थं वा अन्वश्वः"—

* वा० सं० ११. ४६. १, ४६. २, ३, ४७. १। अथाह महीधरः— "क्ता० धारयन्नेषा सुपरि पिण्ड मनुपस्पृशन् प्रैतु वाणी वृषाग्नि मित्यश्वखरयोरिति। अश्वादीनां सुपरि पिण्डं धारयति तानस्पृशन् प्रैतु वाणीत्यश्वोपरि वृषाग्नि मिति खरोपरीति सूत्रार्थः। महापङ्क्तिस्त्रावसाना अष्टार्णषट्पादा महापंक्तिः। आद्यावद्वैर्षविश्वदेवत्यौ, तृतीयो द्वैर्षोरासभदेवत्यः, तृतीयचतुर्थपादौ यजुषी"—इति।

† पुरस्तात् २३८ पृ० ४ पङ्क्तितः २३९ पृ० १० पङ्क्तिपर्यन्तं द्रष्टव्यम्।

‡ पुरस्तात् ३ प्र० ३ ब्रा० १० क० (२१३ पृ०) द्रष्टव्या।

§ का० श्रौ० सू० १६. ३. १२।

इत्यादेरय मर्थः— अश्वादिपशुत्रयस्य क्षत्रियजातिसम्बन्धः, क्षत्रियस्य राज्ञ इतरेभ्यस्त्रिभ्यो वैश्यशूद्रब्राह्मणेभ्यः पुरस्तात् गमनं लोके दृष्ट मिति। तत्र यथा गमनसमये अश्वस्य प्राथम्यम्, तथा ब्राह्मणस्यानूचानस्य स्वव्यतिरिक्तवर्णत्रयात् प्रथमगमनं च दृश्यत इति अधुना अजस्य प्राथम्यम्, वैश्यशूद्रयोः क्षत्रियाद् ब्राह्मणाद्वा पुरस्ताद् गमनं नास्तीति मृदाहरणसमये पुनरागमन-समये च रासभस्य न प्राथम्यम्। तस्मात् कारणादेवम्— यान्ति अश्वपूर्वाः प्रथमे, अधुनाऽजपूर्वा आगच्छन्ति 'पापवस्यसाय' पापपरिहाराय। ब्राह्मणेन क्षत्रियेण च 'एतौ' वैश्यशूद्रौ 'अभितः' मध्ये 'परिक्रीतौ', 'अनपक्रमिणौ' अनपक्रान्तौ 'कुरुते' ॥ १२, १३ ॥

विधत्ते— "अथानडापुरुष मिति *। तत्र पुरुष मिति पञ्चमम्। "अग्निं पुरीष्य मिति †। तदीयेन तेनापि 'अगवा-पुरुषेण' पुरुषपशुप्रतिनिधिना सर्वं सम्भृतवान् भवति ॥ १४ ॥

विधत्ते— "त मजस्योपरिष्टादिति। अजस्योपरि मृत्पिण्डं धारयन्नेव 'एति' आगच्छेदित्यर्थः। तथाविधं गमनं मुभयथा प्रशंसति— "आग्नेयो वा अज इति। 'अजः' अग्निदेवत्यः, मृदप्यग्निः; अतोऽजस्योपरि धारणात् स्वेन रूपेण स्वदेवत्यं च सम्भृतवान् भवति। अपि अजो ब्राह्मणजातीयः; ततो ब्राह्मणेनाग्नेयं मृत्पिण्डं सम्भृतवान् भवति ॥ १५ ॥

अथाजस्कन्धात् मृत्पिण्डस्यावरोहणं समन्त्रं विधत्ते ‡—

---

* का० श्रौ० सू० १६. ३. १२।

† वा० सं० ११. ४७. २।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ३. १४।

"भयेन" सुपावहरतीति। हे 'ओषधयः !' 'युष्माः' अत्र शसः सकारस्य "तस्माच्छसो नः"—इति * नत्वे कृते विसर्जनीयः, युष्मानभिलक्ष्य 'आयन्तम्' आगच्छन्तं 'शिवम्' 'एतं' पुरोवर्त्ति-नम् 'अग्निं' 'प्रति मोदध्वम्' प्रतिमोदध्व भयराहित्यार्थम्।

उत्तरार्द्धे † रुद्ररूपोऽग्निः सम्बोध्यः। 'विश्वाः' 'अनिराः' 'इराः' —इत्यन्ननाम ‡। अन्नप्रतिबन्धहेतून् अनावृष्ट्यादीन्, 'अमीवाः' रोगाय 'व्यस्यन्' विक्षिपन्, हेतौ शतृप्रत्ययः। रोगादिविक्षे-पहेतोः 'निषीदन्' उपविशन्, 'नः' अस्माकं 'दुर्मतिं' दुष्टु-तिमयीं मतिम् 'अपजहि' अपनयेति।

प्रतिमोदध्वमिति यदोषधीः प्रत्युक्तम्, तस्याभिप्रायमाह— "एतद्वैतस्मादायत ओषधय इति। 'आयतः' अग्नेः सकाशात् 'ओषधयो बिभ्यति' स्वस्यात्मानं भक्षयिष्यति किलेति। तत्परि-हाराय प्रतिमोदध्वमिति। यतोऽग्निः शान्तः, ओषधयो यूयं एनं प्रतिमोदध्वम्, 'शिवः' सुखकर एव स्वरूपः 'वः' युष्मान् 'अभ्येति' अभिगच्छति; न वो हिंसिष्यतीति तात्प-र्यार्थः। उत्तरार्द्धगतं दुर्मतिपदं व्याचष्टे— "सर्वं पाप्मानं जहीति ॥ १६ ॥

द्वितीयं मन्त्रं विधत्ते— "ओषधयः प्रतिगृभ्णीतेति §"। हे 'ओषधयः'। 'एनम्' अग्निम् 'प्रतिगृह्णीत'। ता विशि-नष्टि— 'पुष्पवतीः' पुष्पवत्यः, पुष्पसम्पन्नाः, 'सुपिप्पलाः'

---

* पा० सू० ६ १ १०३ ।

† वा० सं० ११. ४७, २ दृष्टव्यम् ।

‡ निघ० २ अ० ७ ख० १२ प० ।

§ वा० सं० ११ ४८ ।

सप्तमकाण्डादौ गार्हपत्यचयनप्रस्तावे वक्ष्यत इत्याह— "तासा मुपरि वसुरिति * ॥ १८ ॥

"परिश्रितं भवतीति। तासां विकीर्णानां परिश्रित मिव परिवृतं भवेत्। परिश्रित्करणं नाम रक्षोभीत्या पुरस्य करण मित्यर्थः। प्रकारान्तरेण स्तौति— "अथो योनिर्वा इय मिति। इदं परिश्रितं स्थानं योनिरूपम्, 'इदं' पिण्डरूपं 'रेतः' इतश्च योनौ 'तिरः' तिरोहितम् अप्रकाशं 'सिच्यते'। एत मर्थं लोकप्रसिद्धा द्रढयति— "तस्मादिति। 'तस्मात्' खलु लोके 'स्वया जायया अपि' परिवृतस्थाने 'तिर इवैव' 'मिथु-रिपति' चरित मिच्छति ॥ १९ ॥

"अथैनं विष्यतीति †। 'विष्यति' प्रमुञ्चेत्। पूर्वं कृष्णा-जिनपुष्करपर्णयोर्मध्ये पिण्डं निधाय, अन्तान् समुद्गृह्य, योक्त्रेण बन्धनं कृतम्; तद् योक्त्र मन्तोद्ग्रहणञ्च मुञ्चेदित्यर्थः। "तस्य-दैवास्येति। पूर्वमन्त्रोपनद्धस्य बद्धस्य पिण्डस्य शोको जातः, 'तां' बन्धनजातां 'शुचं' 'अस्मिन्' तद्विमोकेन निहितवान् भवति। किञ्च पुष्करपर्णं च योनिरूप मित्युक्तम् ‡, अतो बन्धनरूपयोक्त्रविमोकात् 'योनेरेव' पिण्डं मुखात्यात्मना आयता मित्यभिप्रायेण तद्विमोक इत्यर्थः ॥ २० ॥

मन्त्रं विधत्ते— "विपाजसा पृथुनेति §। पाज इति बल-नाम ‖। 'पृथुना' बलेन 'शोशुचानः' दीप्यमानोऽग्निस्त्व'

---

* उपरिष्टात् (७ का० ५ प्र० २ ब्रा० ८, १० क०) द्रष्टव्ये।
† का० श्रौ० सू० १६. ३. १५ क।
‡ पुरस्तात् २०३ पृ० ७ क० द्रष्टव्य।
§ वा० स० ११ ५८।　　‖ निघ० २ अ० ८ ख० ३ प०।

'द्विषः' द्वेष्यान् 'रक्षसः' राक्षसांश्च 'अमीवाः' रोगांश्च 'विबाधस्व'। एवं प्रत्यक्षतो याचित्वा, इदानीं अग्निं परोक्षीकृत्य स्वयं प्रार्थयमानः ते 'सुशर्मणः' साधुशरणस्य, 'बृहतः', 'सुहवस्य' शोभनाह्वानस्य 'अग्नेः' 'प्रणीतौ' प्रकृष्टनीतौ 'शर्मणि' शरणे वयं 'स्याम' भवेम मित्यर्थः। मन्त्रस्यार्धयोस्तात्पर्यमाह— "बाधस्व सर्वान् पाप्मन इति, "आशिषं आशास्त इति च ॥ २१ ॥

अथ सूत्रम्— "अजलोमान्यादाय प्राङुदीचः पशूनुत्सृजतीति *। तद् विधत्ते— "अथाजलोमानीति। 'उदीचः प्राचः' ईशानदिगभिमुखान् 'प्रसृजति' विसृजेत्। तां दिशं प्रशंसति— "एषा ह्युभयेषा मिति। गतमन्यत् ॥ २२ ॥ ५ [४. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे चतुर्थाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ४ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरीं त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः।
रत्नोस्रां रुक्मवाजिद्विपसहितरथौ सायणः सिङ्गणार्यः,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥

---

* का० श्रौ० सू० १६. २ २५।

धान्याद्रिं धान्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं स्वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्य ।
आज्योत्थं आज्यजन्मा लवणज मकृशः शार्करं शार्कतेजाः,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मकृत मुदा पावसाभिङ्गमार्यः * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

---

* अयमश्लोकार्थः पञ्चमकाण्डीयद्वितीयाध्यायान्ते द्रष्टव्यः।

अथाजलोमैः सꣳसृजति। स्थेम्ने न्वेव यद्वे-वाजलोमैरेतद्वा ऽएनं देवाः पशुभ्योऽधि समभरं-स्तथैवैन मय मेतत् पशुभ्योऽधि सम्भरति तद्यद-जलोमैरेषाजे हि सर्व्वेषां पशूनाꣳ रूप मय यल्लोम लोम हि रूपम् ॥ ४ ॥

मित्रः सꣳसृज्य। पृथिवीं भूमिञ्च ज्योतिषा सहेति प्राणो वै मित्रः प्राणो वा ऽएतदग्रे कर्मा-करोत् सुजातं जातवेदस मयक्ष्माय त्वा सꣳसृजामि प्रजाभ्य इति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ ५ ॥

अथैतत्त्रयं पिष्टं भवति। शर्कराश्मायोरस-स्तेन सꣳसृजति स्थेम्ने न्वेव यद्वेव तैनैतावती वा ऽइय मग्रे ऽसृज्यत तद्यावतीय मग्रे ऽसृज्यत तावती मेवैना मेतत् करोति * ॥ ६ ॥

रुद्राः सꣳसृज्य। पृथिवीं बृहज्ज्योतिः समी-धिर ऽइत्यसौ वा ऽआदित्य एषो ऽग्निरेतद्वै तद्रुद्रा सꣳसृज्य पृथिवीं बृहज्ज्योतिः समीधिरे तेषां

---

* 'करोति'—इति क, ख।

उखां कृणोतु । शक्त्या बाहुभ्यामदितिर्धियेति शक्त्या च हि करोति बाहुभ्यां च धिया च माता पुत्रं यथोपस्थे साग्निं बिभर्तु गर्भ ऽइति 'यथा माता पुत्रमुपस्थे बिभृयादेवमग्निं गर्भे बिभर्त्वित्येतत् * ॥ ११ ॥

त्रिभिः प्रयौति । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतत् प्रयौति द्वाभ्यामुपसृजति तत् पञ्च पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चऽर्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति त्रिभिरुपसृजति तदष्टावष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत् तद् भवत्यथो ऽष्टाक्षरा वा ऽइयमग्रेऽसृज्यत तद्यावतीयमग्रेऽसृज्यत तावतीमेवैनामेतत् करोति ॥ १२ ॥ ६ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् [५. १.] ॥

---

* 'बिभर्त्विवेतत्'—इति च, छ।

भावयित्र्यः । 'स्था'। 'हि' यस्मात् ता एवम्भूता यूयं 'नः' अस्मान् 'ऊर्जे' अन्नाद्याय 'दधातन' स्थापयत। "तप्तनप्तनथनाश्च"–इति * तस्य तनबादेशः । 'महे' महते 'रणाय' रमणीयाय 'चक्षसे' दर्शनाय, ज्ञानाय भवेति ॥ ॥ "यो वः इति। 'वः' युष्माकं 'यः' 'शिवतमः' अतिशयेन सुखकरः 'रसः', 'तस्य' रसस्य 'नः' अस्मान् 'इह' लोके 'भाजयत' भागिनः कुरुत। 'उशती' कामयमाना 'मातर इव' यथा मातरः पुत्रस्य हितं कामयन्ते, एवं यूयमिति॥ ॥ "तस्मा अरमिति। 'वः' युष्मत्सम्बन्धिने 'तस्मै' रसाय 'अरं' शीघ्रम्, 'अलं' पर्याप्तं वा 'गमाम' गच्छेम। "क्रियार्थोपपदस्य"–इति † चतुर्थी। 'यस्य' रसस्य 'क्षयाय' अस्मासु निवासार्थं हि स्वयं 'जिन्वथ' प्रीणयथ। 'जिवि प्रीणनकर्मा ‡। येन रसेन अस्मान् तर्पयथ, तं गच्छेम। हे 'आपः' 'नः' अस्मान् 'जनयथ' युष्मदीयभोक्तृत्वेनोत्पादयतेति तृचस्य सङ्गृहीतोऽर्थः ॥

तिस्र ऋचः, तत्प्रतिपाद्या अब्देवताश्च प्रशंसति— "यां वै देवता मिति। 'आपो हि ष्ठेत्यादिका 'ऋक्' 'यां देवताम्' 'अभ्यनूक्ता' अनुवदति, कर्तरि क्तः प्रत्ययः। 'यां' देवतां 'यजुः' अभ्यनूक्तोऽपि। यया ऋचा, येन यजुषा च, या देवता अन्यगुणाभिधानपुरस्सरं प्रतिपाद्यते, सैव प्रतिपाद्या देवता, सा च प्रतिपादिका ऋक्, यजुर्मन्त्रपदैरप्रतीयमाना देवता नोक्तेत्यर्थः। अतः प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरभेदोपचारेण 'एता'

* पा० सू० ७ १ ४५।
† पा० सू० २ ३ १४
‡ धा० पा० ५६४ धा०

आपः 'एव' देवताः , 'एताः' "आपो हि ष्ठाः"–इति 'त्रिचः' । 'तत्' तस्मात् 'याः' 'अमूः' अदःशब्दो विप्रकृष्टप्रदेशवचनः । पूर्वं काण्डादौ अग्निसृष्टेरनन्तरम् अब्धादि पृथिव्यन्तां सृष्टिं मुक्त्वा *, "सोऽकामयताभ्योऽद्भ्योऽधि प्रजनयेय मित्युपक्रम्य †, "तदिद मेक मेव रूपं" ज्ञातवान् भवति । एव मनुसन्धानार्थं मुदकफेनमृत्सिकताशर्कराश्मादिसृष्टिरुक्तेति चयनादौ प्रतिपादितम् ‡ ॥ २ ॥

पिण्डे फेनावेचनं विधत्ते— "अथ फेनं जनयित्वेति § । अपायोदकेषु हस्ताघातनेन फेनं मुत्थाप्य पिण्डे तूष्णी मासिञ्चेत । "यदेव तत्फेन" इत्यादेरय मर्थः । पूर्वं "सोऽकामयताभ्योऽद्भ्यो ऽधीमाः प्रजनयेयम्"–इत्युपक्रम्य , "तदिद मेक मेव रूपं समवर्त्तताप एव"–इति ‖, उदकलक्षणं रूप मुक्त्वा , "सोऽकामयत भूय एव स्यादिति तेपानः फेन मसृजत"–इति ¶ द्वितीयं फेनात्मकं रूपं सृष्ट्यात्मकम् । अत्र फेनस्य पिण्डे आसेचनेन पूर्वसृष्टफेनात्मकं द्वितीयं रूप मेव मृद्रूपेऽग्नौ निहितवान् भवति ।

अथ सिक्तेऽग्नौ उदकेन मृदः सम्मिश्रणं विधत्ते— "अथ या मेव तत्र मृद मिति । तत्र 'यां मृदं' 'संयौति' जलेन सम्मिश्रयति 'सा मृत्' । एतदनन्तरं सृष्टं मृदात्मकं तृतीयं रूपम् । तत्र चैव माम्नातम्— "अथ यो गर्भोऽन्तरासीत् सोऽग्निरसृज्य-

---

* १ प्र० १ ब्रा० ११ कण्डीतः (४ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

†, ‡ ५ पृ० ८ पङ्क्तितो द्रष्टव्यम् ।

§ का० श्रौ० सू० १६. ३ १७ ।

‖, ¶ ५ पृ० ८ पङ्क्तितो द्रष्टव्यम् ।

प्रवती *। या एवंविधा सिनीवाली, सा। हे 'अदिति', हे 'महि' महीरूपे! 'तुभ्यं' 'हस्तयोः' 'उखां' 'दधातु' स्थापयतु। "योषा वै सिनीवाली"–इत्यादिना योषात्वसमर्थनम् ॥ १० ॥

"उखां कृणोत्विति †। अयं तृतीयो मन्त्रः। तस्यायमर्थः,— 'अदितिः' अखण्डनीया, एतन्नामधेया देवता 'बाहुभ्यां' 'शक्त्या' सामर्थ्येन 'धिया' बुद्ध्या च 'उखां' 'कृणोतु' करोतु। 'यथा माता, पुत्रं' 'उपस्थे' क्रोडे 'बिभर्त्ति', एवं सा अदितिः 'गर्भे' उखाभ्यन्तरे 'अग्निम्' 'आबिभर्त्तु' सर्वतो धारयतु 'इति' ॥ ११ ॥

अग्निचयनमन्त्रगतत्रित्वसङ्ख्यां त्रिवृदन्यात्मना स्तौति— "त्रिभिः प्रयौति त्रिवृदिति। पूर्वं अजलोमशर्करादिसंसर्गे मन्त्रौ द्वौ, ताभ्यां सहोक्तसङ्ख्यां प्रशंसति— "द्वाभ्यां संसृजति, तत् पञ्च पञ्चचितिकोऽग्निरिति। "पञ्चर्त्तव इति। "हेमन्तशिशिरयोः समासेन"–इत्युक्तम् ‡। अग्नेः संवत्सरात्मकत्वात्, अनेन पञ्चसङ्ख्यया तद्रूपां स्वदं सम्पादितवान् भवति, अथोदकसेचने "आपो हि ष्ठेत्याद्यास्तिस्रः, ताभिः सहैतां पञ्चसङ्ख्यां प्रशंसति— "त्रिभिरप उपसृजति तदष्टाविति। अग्नेर्गायत्रत्वं सङ्ख्यासामान्यात्। तथा चान्यत्राम्नातम्— "यद्वेवाष्टावग्निरूपाणि अष्टाक्षरा गायत्री, तस्मादाहुर्गायत्रोऽग्निरिति"–इति §।

---

* अशुद्धं पदमिदं स्यात् सायणस्य, "न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चेत् तदर्थप्रतिपत्तिकरः"—इति वैयाकरणसिद्धान्तात्।

† वा० सं० ११. ५७।

‡ ऐ० ब्रा० १. १. १।

§ ६ प्र० २ ब्रा० ६ क० (३१ पृ०) द्रष्टव्यम्।

यद्वेवाह मखस्य शिरो ऽसीति । जायत ऽएष एतद्यच्चीयते शीर्षतो वै मुखतो जायमानो जायते शीर्षतो मुखतो जायमानो जायाता ऽइति ॥ २ ॥

तं प्रथयति । वसवस्त्वा कृण्वन्तु गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस्वदित्ययं वै लोको निधिस्त मेतद्-वसवो गायत्रेण छन्दसाकुर्व्वंस्तथैवैन मय मेतद् गायत्रेण छन्दसा करोत्यङ्गिरस्वदिति प्राणो वा ऽअङ्गिरा ध्रुवासीति स्थिरासीत्येतदथो प्रतिष्ठिता-सीति पृथिव्यसीति पृथिवी ह्येष निधिर्धारया मयि प्रजां रायस्पोषं गौपत्यं सुवीर्यं सजातान्यज-मानायेत्येतद्वै वसव इम लोकं कृत्वा तस्मिन्नेता माशिष माशासत तथैवैतद्यजमान इमं लोकं कृत्वा तस्मिन्नेता माशिष माशास्ते तां प्रादेशमात्रीं कृत्वाधाय्यै सर्व्वतस्तीर मुन्नयति ॥ ३ ॥

अथ पूर्व्वं मुद्धि मादधाति । रुद्रास्त्वा कृण्वन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वदित्यन्तरिक्षं वै उद्धिस्त मेतद् रुद्रास्त्रैष्टुभेन छन्दसा कुर्व्वंस्तथैवैन मय मेतत् त्रैष्टुभेन छन्दसा करोत्यङ्गिरस्वदिति प्राणो वा ऽअङ्गिरा ध्रुवासीति स्थिरासीत्येतदथो प्रतिष्ठिता-

सीत्यन्तरिक्ष मसीत्यन्तरिक्षꣳ ह्येष उद्धिर्धारया मयि प्रजाꣳ रायस्पोषं गौपत्यꣳ सुवीर्यꣳ सजातान्यजमानायेत्येतद्वै रुद्रा अन्तरिक्षं कृत्वा तस्मिन्नेता माशिष माशासत तथैवैतद्यजमानो ऽन्तरिक्षं कृत्वा तस्मिन्नेता माशिष माशास्ते ताꣳ संलिप्य सꣳश्लक्ष्णाय * ॥ ४ ॥

अथोत्तर मुद्धि मादधाति । आदित्यास्त्वा कृण्वन्तु जागतेन छन्दसाङ्गिरस्वदिति द्यौर्हैष उद्धिस्त मेतदादित्या जागतेन छन्दसाकुर्व्वँस्तथैवैन मय मेतज्जागतेन छन्दसा करोत्यङ्गिरस्वदिति प्राणो वा ऽअङ्गिरा ध्रुवासीति स्थिरासीत्येतद्यो प्रतिष्ठितासीति द्यौरसीति द्यौर्ह्येष उद्धिर्धारया मयि प्रजाꣳ रायस्पोषं गौपत्यꣳ सुवीर्यꣳ सजातान्यजमानायेत्येतद्वा ऽआदित्या दिवं कृत्वा तस्या मेता माशिष माशासत तथैवैतद्यजमानो दिवं कृत्वा तस्या मेता माशिष माशास्ते ॥ ५ ॥

अथैतेन चतुर्थेन यजुषा करोति । विश्वे

---

* 'सꣳश्लक्ष्णा'—इति क", ग ।

त्वा देवा वैश्वानराः कृण्वन्त्वानुष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वदिति दिशो हैतद्यजुरेतद्वै विश्वे देवा वैश्वानरा एषु लोकेषूखाया मेतेन चतुर्थेन यजुषा दिशोऽदधुस्तथैवैतद्यजमान एषु लोकेषूखाया मेतेन चतुर्थेन यजुषा दिशो दधात्यङ्गिरस्वदिति प्राणो वा ऽअङ्गिरा ध्रुवासीति स्थिरासीत्येतद्यो प्रतिष्ठितासीति दिशोऽसीति दिशो ह्येतद्यजुर्धारया मयि प्रजाᳪ रायस्पोषं गौपत्यᳪ सुवीर्यᳪ सजातान्यजमानायेत्येतद्वै विश्वे देवा वैश्वानरा दिशः कृत्वा तास्वेता माशिष माशासत तथैवैतद्यजमानो दिशः कृत्वा तास्वेता माशिष माशास्ते ॥ ६ ॥

तेनैतेनान्तरतश्च बाह्यतश्च करोति। तस्मादेषां लोकाना मन्तरतश्च बाह्यतश्च दिशोऽपरिमित मेतेन करोत्यपरिमिता हि दिशः ॥ ७ ॥

तां प्रादेशमात्री मेवोर्ध्वां करोति। प्रादेशमात्रीं तिरश्चीं प्रादेशमात्रो वै गर्भो विष्णुर्योनिरेषा गर्भसम्मितां तद्योनिं करोति ॥ ८ ॥

सा यदि व्यर्षीयसी प्रादेशात्स्यात्। एतेन यजुषा ऋसीयसीं कुर्याद्यदि ऋसीयस्येतेन व्यर्षीयसीम् ॥ ६ ॥

स यद्येकः पशुः स्यात् *। एकप्रादेशां कुर्यादथ यदि पञ्च पशवः स्युः पञ्चप्रादेशां कुर्यादिषुमात्रीं वा व्वीर्यं वा ऽइषुव्वीर्यसम्मितैव तन्नवति पञ्चप्रादेशा ह स्म त्वेव पुरेषुर्भवति ॥ १० ॥

अथ तिरश्चीऽ रास्नां पर्यस्यति। दिशो हैव सैतद्दे देवा इमांल्लोकानुखां † कृत्वा दिग्भिरदृऽहन् दिग्भिः पर्यतन्वंस्तथैवैतद्यजमान इमांल्लोकानुखां ‡ कृत्वा दिग्भिर्दृऽहति दिग्भिः परितनोति ॥ ११ ॥

ता मुत्तरे व्विहृतीये पर्यस्यति। अत्र हैषां लोकाना मन्ताः समायन्ति तदेवैनांसद् हृऽहति § ॥ १२ ॥

---

* 'स्यात'—इति ग, घ।

† 'इमाऽल्लोका॰'—इति ग, घ।

‡ 'इमाऽल्लोका॰'—इति ग, घ।

§ 'दृऽहति'—इति ख।

आदित्यै रास्नासीति । व्यृद्धा वै यज्ञे रज्जुर-वरुद्ध्या मेवैना मेतद्रास्नां कृत्वा पर्य्यस्यति * ॥ १३ ॥

अथ चतस्र ऊर्द्ध्वाः करोति । तूष्णी मेव दिशो हैव ता एतद्वै देवा इमांल्लोकानुखां† कृत्वा दिग्भिः सर्व्वतो दृꣳहंस्तथैवैतद्यजमान इमां-ल्लोकानुखां कृत्वा दिग्भिः सर्व्वतो दृꣳहति ॥ १४ ॥

ता एता ऐतश्यै भवन्ति । एतद्वा ऽएता एता-मस्तभ्नुवंस्तथैवैना मेतत् स्तभ्नुवन्ति तद्यदत ऊर्द्ध्वं तद्देतया तिरश्च्या दृढ मथ यदतोऽर्व्वाक्तदे-ताभिः ॥ १५ ॥

तासां मध्येषु स्तनानुन्नयन्ति । एतद्वै देवा इमांल्लोकानुखां कृत्वैतै स्तनैः सर्व्वान् कामानदु-हत तथैवैतद्यजमान इमांल्लोकानुखां कृत्वैतै स्तनैः सर्व्वान् कामान् दुहे ‡ ॥ १६ ॥

सैषा गौरेव § । इमे वै लोका उखेमे लोका

* 'पर्य्यस्यति'—इति ख ।

† 'इमांल्लोका॰'—इति ग, घ ।

‡ 'दुहे'—इति ग, 'दुहे'—इति घ ।

§ 'गौरेव'—इति ग, घ ।

गौस्तस्या ऽएतद्दूधो यैषा तिरश्ची गास्ता सा व्वितृतीये भवति व्वितृतीये हि गोरूधः ॥ १७ ॥

तस्मै स्तनानुन्नयति। ऊधसस्तत् स्तनानुन्नयति सा चतुस्तना भवति चतुस्तना हि गौः * ॥ १८ ॥

ताए हैके द्विस्तनां कुर्व्वन्ति। यथो ऽअष्टस्तनां न तथा कुर्याद्यो वै गोः कनीयस्तनाः पशवो ये भूयस्तना अनुपजीवनीयतरा वा ऽअतेते ऽनुपजीवनीयतराए हैनां ते कुर्व्वतेऽयो ह ते न गां कुर्व्वते शुनीं वाविं वा व्वडवां वा तस्मात्तथा न कुर्यात् ॥ १९ ॥

अथास्यै बिल मभिपद्यते। अदितिष्टे बिलं गृभ्णात्विति व्वाग्वा ऽअदितिरेतद्वा ऽएनां देवाः कृत्वा व्वाचादित्या निरष्ठापयंस्तथैवैना मय मेतत् कृत्वा व्वाचादित्या निष्ठापयति ॥ २० ॥

तां परिगृह्य निदधाति। कृत्वाय सा महीमुखा मिति कृत्वाय सा महती मुखा मित्येतन्

---

* 'गौः'—इति ग, घ ।

मृन्मयीं योनिं मग्नय ऽइति मृन्मयी ह्येषा योनि-रग्नेः पुत्रेभ्यः प्रायच्छददितिः श्वभ्रयानित्येतद्वा ऽएना मदितिः कृत्वा देवेभ्यः पुत्रेभ्यः श्रपणाय प्रायच्छत्तथैवैना मय मेतत् कृत्वा देवेभ्यः श्रपणाय प्रयच्छति ॥ २१ ॥

ता हैके तिस्रः कुर्व्वन्ति । त्रयो वा ऽइमे लोका इमे लोका उखा इति वदन्तोऽयो अन्यो ऽन्यस्यै प्रायश्चित्त्यै यद्यीतरा भेत्स्यते ऽथेतरया भरिष्यामो यदीतरायेतरया मिति न तथा कुर्याद्यो वा ऽएष निधिः प्रथमोऽयं स लोको यः पूर्व्व उद्दिरन्तरिक्षं तद्य उत्तरो द्यौः साथ-यदेतच्चतुर्थं यजुर्दिशो हैव तदेतावद्वा ऽइदं सर्व्वं यावदिमे च लोका दिशश्च स यदन्योपाहरेदति तद्रेचयेद्युद्ध वै यज्ञेऽतिरिक्तं क्रियते यजमानस्य तद् द्विषन्तं भ्रातृव्य मभ्यतिरिच्यते यदु भिद्यायै प्रायश्चित्ति-रुत्तरस्मिंस्तदन्वाख्याने ॥ २२ ॥ ७ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् [५. २.] ॥

अथोखाया अधस्तात् पर्याप्तमृत्पिण्डादानं विधत्ते— "अथ मृत्पिण्ड मिति । 'निधिः' नाम उखाया अधस्तनम्, तस्मै ; 'धावन्तं' पर्याप्तं 'मन्यते' यजमानः, तावन्तम् आददीत । उखाकरणे यजमानः कर्त्ता । तथाच कात्यायनः— "यजमान उखां करोति मृद माहाय मखस्य शिर इति"–इति *। आदाने मन्त्रं विधत्ते— "मखस्य शिरोऽसीतीति †। एतद् यजुर्व्याचष्टे— "यज्ञो वै मख इति । यथा आहवनीयो यज्ञस्य शिरः, अग्न्याधारत्वात् ; एवं मृत्पिण्डोऽपि वह्न्याधारत्वात् आहवनीयस्य चीयमानत्वाच्च लक्षणया यज्ञशिर इत्युच्यते ॥ १ ॥

प्रकारान्तरेण स्तौतु मनुवदति— "यद्देवाह मखस्येति । इष्टकाभिश्चीयते इति यत्, तत् एषोऽग्निर्जायते । चयनं नाम जन्मेत्यर्थः । लोके हुत्पद्यमानः पुरुषः प्रथमं 'शीर्षतः' शिरःप्रभृतिक एव 'चीयते' जायते । एव मग्निः शीर्षतो जायता मित्यभिप्रायेण "यज्ञस्य शिरोऽसि"–इत्युक्तम् । 'जायाते'–इति जनेः पञ्चमलकारे रूपम् ॥ २ ॥

तत्र प्रथमं समन्त्रं विधत्ते— "तं प्रथयतीति ‡। 'प्रथयति' विस्तारयति । उखा नाम लोकत्रयात्मिकेति स्तुता, तत्र 'निधिः' भूलोकः ; उत्तरत्र "द्यौर्ह्येष उद्धिर्धारयेति श्रवणात् §। उत्तरोत्तरमृत्पिण्डप्रदेशौ अन्तरिक्षद्युलोकात्मकौ ; अतो मन्त्रत्रयेऽपि लोकत्रयवाचकानि पदानि विद्यन्ते । यथा,

* का० श्रौ० सू० १६. ३ १३ ।
† वा० सं० ११. ५७. २ ।
‡ का० श्रौ० सू० १६. ३ २६ ।
§ एतस्मिन्नेव ब्राह्मणे पञ्चमकण्डिकायां (२९९ पृ० १२पं०) द्रष्टव्यम् ।

निधिपदमन्त्र एवं मान्नायते—

"वसवस्त्वा कृण्वन्तु गायत्रेणच्छन्दसाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवासि पृथिव्यसि धारया मयि प्रजाए रायस्पोषं गौपत्यए सुवीर्यए सजातान् यजमानाय"–इति * ।

अथ मन्त्रः,—'वसवः' नाम भूलोकरक्षका देवाः 'त्वा' त्वाम् उखां भूलोकात्मिकां 'कृण्वन्तु' कुर्वन्तु 'गायत्रेण छन्दसा' सह 'अङ्गिरस्वत्' प्राणवत्, हे उखे! 'ध्रुवा असि' स्थिरा असि, 'पृथिवी' भूलोकात्मिका च भवसि। "धारया मयि"–इति यजुःशेषेण यजमाने आशिषं आशास्ते ; यजमानाय मयीतिसप्तमीनिर्देशात्। 'यजमानाय'–इति सप्तम्यर्थे चतुर्थी। 'प्रजा' 'धारय' स्थापय। 'रायस्पोषं' धनपुष्टिम्, 'गौपत्यं' गवां पतित्वम्, 'सुवीर्यं' सुवीराणां कर्म, अथ 'सजातान्' समानोदरे जातान् भ्रातॄनपि। धारयेति सर्वत्र सम्बन्धः ॥

मन्त्रं व्याचष्टे,— "अयं वैव लोको निधिरिति। 'एषः' भूलोकः 'निधिः' उखाया अधस्तनम्। तदेतत् यथा 'वसवोऽकुर्वन्', एवं यद्यपि वसव इति पाठेन भूलोक मेव कृतवान् भवति। ध्रुवासीत्यस्य व्याख्याने स्थिरासीति, तस्य व्याख्यानं प्रतिष्ठितासीति। पृथिव्यसीत्यस्य व्याख्याने पृथिवी ह्येष निधिरिति। निधिर्नामोखाया अधस्तन मिति प्रागुक्तम् †। धारयामीत्यादिना यजमानस्य आशीराशासनम् ॥

उत्तरस्योखाया ऊर्द्धपरिमाणं वक्ष्यते ‡, अत निधेस्तिर्यग्-

* वा० सं० ११, ५८, १।

† प्रथमकण्डीयाख्याने (२६७ पृ० २ पं०) द्रष्टव्यम्।

‡ अष्टमकण्डीदद्रष्टव्यम् (२६२ पृ० १६ पं०)।

विस्तारस्य परिमाणं विधत्ते— "तां प्रादेशमात्रीं मिनोति। 'तां' निधिं पर्य्यासां सदं तिर्यक् 'प्रादेशमात्रीं कृत्वा' 'अथ' अनन्तरम् 'अस्यै' अस्याः विस्तारितायाः निधेर्मृदः 'सर्वतः' 'तीरम्' अन्तम् 'उत्रयति' ऊर्द्धं कुर्य्यात्। तथाच सूत्रम्— "वसवस्त्वेति प्रथयन्त्यन्तानुन्नीय सर्वतः"–इति * ॥ २ ॥

अथ तिर्यक् प्रादेशमात्रं विस्तारितायाः निधिमृदः उपरि मृत्पिण्डप्रक्षेपमन्त्रं विधत्ते— "अथ पूर्वं मृदि माद्धातीति। 'पूर्वं' प्रथमम्। 'उद्दि'-शब्दो मृत्पिण्डप्रक्षेपवाची। अत एव कात्यायनः— "प्रथमं धातुं माद्धाति"–इत्युक्तवान् †। धातुशब्द उत्तरोत्तरक्रमेणावस्थानं माह; "त्रिधातुमलानुपातम्"–इत्यादिप्रयोगदर्शनात् ‡ ॥

अथ द्वितीयमन्त्र एव मान्नायते— "रुद्रास्त्वा कृण्वन्तु त्रैष्टुभेनच्छन्दसाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवास्यन्तरिक्ष मसि धारया मयि प्रजा रायस्पोषं गौपत्यं सुवीर्यं सजातान् यजमानाय"–इति §।

मन्त्रस्याय मर्थः,— हे उखे! त्वां 'रुद्राः' अन्तरिक्षाभिमानिनः 'कृण्वन्तु'। अत्र मन्त्रे 'त्रैष्टुभेन छन्दसा'–इति, 'अन्तरिक्ष मसि'–इति च विशेषः। शेषं पूर्ववत्। निधेर्भूलोकात्मकत्वादुपरिनिहितमृत्पिण्डस्यान्तरिक्षलोकात्मकत्वम्। मन्त्रव्याख्यापकं ब्राह्मण मपि पूर्ववत्।

---

* का० श्रौ० सू० १६. ३. २६, २७क।

† का० श्रौ० सू० १६ ३ २७ख।

‡ धातुशब्दोऽन्त्यपर्य्याय एव। प्रथितस्य तलप्रान्तानुन्नीय ऊर्द्धान् गमयति, धातुं प्रथमपिण्डिकाम्' का० श्रौ० सू० वृ०।

§ वा० सं० ११ ५८ २।

"संलिप्येति । तां निषेकपरिनिहितां मृदं 'संलिप्य' सम्माज्यं 'संस्कृत्य' स्वस्थां स्थिरां कुर्यादित्यर्थः * ॥ ४ ॥

अथ प्रथमोद्देशुपरि अन्यमृत्पिण्डप्रक्षेपं समन्त्रं विधत्ते— "अथोत्तरं मृदि सादयातीति † ।

अथ तृतीयमन्त्र एव आम्नायते—

"आदित्यास्त्वा कृण्वन्तु जागतेनच्छन्दसाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवासि द्यौरसि धारया मयि प्रजाएँ रायस्पोषं गौपत्यएँ सुवीर्यएँ सजातान् यजमानाय"–इति ‡ ।

अत्र आदित्या द्युलोकाभिमानिनो देवताः त्वा सुखां कुर्वन्तु । अत्र 'जागतेन छन्दसा'–इति, 'द्यौरसि'–इति च विशेषः । शेषं पूर्ववत् । प्रथमोद्देशान्तरिक्षात्मकत्वात् तस्योपरि विहितमृत्पिण्डस्य द्युलोकात्मकत्वम् ॥ ५ ॥

अथ निषेकद्वितयस्य च समीकरणं समन्त्रं विधत्ते— "अथैतेन चतुर्थेनेति § । उक्तमन्त्रत्रयापेक्षया अस्य यजुषश्चतुर्थत्वम् । 'वैश्वानराः' विश्वनरसम्बन्धिनो 'विश्वेदेवाः' त्वाम् 'आनुष्टुभेन छन्दसा' कुर्वन्ति । "दिशो हैतद्यजुरित्यादेरय मर्थः,— उखाया लोकत्रयात्मकत्वात् 'एतेन' 'यजुषा' समीकरणेन तस्या दिश एव निहितवत्यो भवन्ति ।

सोऽयं चतुर्थो मन्त्रः—

"विश्वे त्वा देवा वैश्वानराः कृण्वन्त्वानुष्टुभेनच्छन्दसाङ्गिरस्वद्

---

* का० श्रौ० सू० १६ ३ २८ का ।
† का० श्रौ० सू० १६ ३ २८ ख ।
‡ वा० सं० ११ ५८. २ ।
§ का० श्रौ० सू० १६ ३ २९ ।

ध्रुवासि, दिशोऽसि धारया मयि प्रजाᳫं रायस्पोषं गौपत्यᳫं सुवीर्यᳫं सजातान् यजमानाय"—इति * ।

अत्र मन्त्रे 'आनुष्टुभेन छन्दसा'—इति, 'दिशोऽसि'—इति च विशेषः ॥ ६ ॥

पूर्वम् "अथैतेन चतुर्थेन यजुषा करोतीति क्रियासामान्य मुक्तम्, तद् विशिनष्टि— "तेनैतेनान्तरतश्च बाह्यतश्चेति । 'अन्तरतः' उखाहृदयस्य मध्यदेशे अपरिमितं छिद्रं कुर्यात्, 'बाह्यतः' अपि निम्नोन्नतत्वपरिहारेण सर्वतः समं कुर्यात् । एतस्य यजुषो दिगात्मकत्वात्, उखायाश्च लोकत्रयात्मकत्वात्, 'एतेन' अन्तरतो बाह्यतश्च समीकरणेन लोकत्रयस्य मध्ये बहिश्च 'अपरिमिता दिशः' निहितवान् भवति ॥ ७ ॥

उखाया ऊर्ध्वपरिमाणं विधत्ते— "तां प्रादेशमात्रीं मिमीते । एवकारेण परिमाणान्तरनिवृत्तिः । ऊर्ध्वा यथा प्रादेशमात्री, तिरश्चीनापि प्रादेशमात्री † । तिर्यक् प्रादेशमात्रीति निधिप्रथमसमये प्रागुक्तम् ‡ । ऊर्ध्वतिर्यक् समा कार्येत्यर्थः ।

तत्परिमाणं प्रशंसति— "प्रादेशेति । 'योनिं' गर्भसदृशीं कृतवान् भवति । उखाया योनित्वम् अन्याधारत्वात्, अग्नेश्च गर्भत्वम् तन्मध्ये संवत्सर मवस्थानात् ॥ ८ ॥

सर्वथोखा प्रादेशमात्री कर्तव्येत्याह— "सा यदीति । 'यदि' 'सा' उखा 'प्रादेशाद्' 'वर्षीयसी' अधिकपरिमाणा 'स्यात्', तर्हि 'एतेन' "विश्वे त्वा देवाः"—इति 'यजुषा' 'कृशीयसीम्' अधि-

---

* वा० सं० ११. ५८. ३ ।

† का० श्रौ० सू० १६. ३. २४ ।

‡ २६० पृ० १३ पं०, २६८ पृ० १ पं० द्रष्टव्ये ।

कांशं परिह्वत्य प्रादेशमात्री मेव कुर्यात् । 'यदि' उखा 'क्रमीयसी' स्यात्, 'एतेन' यजुषा तिर्यग् प्रादेशसम्मिता मेव कुर्यात् ॥ ८ ॥

उखायाः परिमाणं पशुनुष्ठानापेक्षया विकल्पित मिति दर्शयति— "स यद्येकः पशुः स्यादिति। एकपशुपक्षे एव प्रादेशमात्री उखा कर्त्तव्या; पञ्चपशुपक्षे पञ्चप्रादेशपरिमाणा, इषुमात्री वा कर्त्तव्या। एतत् परिमाणद्वयं तिर्यगपेक्षया; ऊर्ध्वपरिमाणं तत्रापि एकप्रादेशमात्रीति। तथा च कात्यायनेन सूत्रितम्— "प्रादेशमात्रीं तिर्यगूर्ध्वं च, पञ्चप्रादेशां मिषुमात्रीं वा तिर्यक् पञ्चपशौ"—इति *। तिर्यगेव पञ्चपशुपक्षे परिमाणद्वयम्, ऊर्ध्वन्तु एकप्रादेशैवेत्यर्थः ॥ १० ॥

मथोखाया उत्तरभागे वर्त्तिकरणं विधत्ते— "अथ तिरश्चीमिति †। 'पर्यस्यति' परितः सर्वतः कुर्यात्। तां रास्नां दिगात्मना स्तौति— "एतद्वै देवा इत्यादिना। पूर्वं 'देवाः' यथा 'उखां कृत्वा' 'दिग्भिः' दृढा मकुर्वन्, एवं यष्टा वर्त्तिकरणेन दिग्भिरेव विरतां दृढाञ्च कृतवान् भवति ॥ ११ ॥

रास्नाकरणस्य स्थानं विधत्ते—"तां मुत्तरे विततीय इति ‡। उखां त्रिधा विभज्य 'उत्तरे' पर्वे 'विततीये' तृतीयभागादप्यूर्ध्वे प्रदेशे उखाकण्ठप्रदेशे वर्त्तिं सर्वतः तिरश्चीनां कुर्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥

मन्त्रं विधत्ते— "अदित्यै रास्नासीति §। है वर्त्ते। 'अदित्यै'

---

* का० श्रौ० सू० १६. ३. २४, २५।
† का० श्रौ० सू० १६. ३. २०।
‡ का० श्रौ० सू० १६. ३. २० ख।
§ वा० सं० ११ ५६. १।

प्रदीनाया देवमातुः 'रास्ना' रशना 'असि' 'इति'। रास्ना-पदस्याभिप्रायमाह— "वरुण्या वै यत्र इति। भागस्य वरुणो देवतेति प्रागुक्तम् *; रास्ना 'अवरुध्या' पाशात्मत्वात् ॥ १३ ॥

अन्यायतस्रो वर्त्तीर्विधत्ते— "अथ चतस्र ऊर्ध्वा इति। 'तूष्णीम्'-इति मन्त्रप्रतिषेधः। एताः वर्त्तयः उखायाश्चतुर्दिशं कार्याः। तथाच सूत्रम्— "ऊर्ध्वास्तूष्णीं प्रतिदिशं चतस्रो-ऽपरा वर्त्तीः प्राप्ताः"-इति †। कण्ठगतवर्त्तिपर्यन्तं प्रतिदिशं चतस्रः तूष्णीं कार्या इत्यर्थः। रास्नाचतुष्टयं दिगात्मना स्तूयते— "दिशो वै ता इत्यादिना। ऊर्ध्वानां चतसृणां वर्त्तीयोत्तर-प्रान्तरास्नापर्यन्तम् ॥ १४ ॥

तां विधत्ते— "ता एता एतस्यै भवन्तीति। "तद्यदत्र सर्व-मिति। उपरवर्त्तिकरणेन यतो लोका ऊर्ध्वमितं सर्वं दृढं भवति। उखाया लोकत्रयात्मकत्वात् दार्ढ्यार्थं वर्त्तयः कर्त्तव्या इति तात्पर्यम् ॥ १५ ॥

अधोर्ध्ववर्त्तीना मध्ये स्तनोन्नयनं विधत्ते— "अष्टा मध्येषु स्तनाविति ‡। स्तना इव 'स्तनाः', तदाकाराः कुर्यादित्यर्थः। "एतद्वै देवा इत्यादेः कण्डिकाशेषस्यायमर्थः,— पूर्वे देवा लोकत्रयात्मिकां गोरूपां सुखां कृत्वा तस्याः अधःस्थानीयायाः विहृतीयभागे कृतायास्तिरश्चीनाया रास्नायाः समीपे वर्त्तिरास्ना-येषु चतुरः स्तनान् कृत्वा, तेभ्यः सर्वान् कामान् दुग्धवन्तः,

* पुरस्तात् (२ भा० २७२ पृ० ३ पं०) द्रष्टव्यम्।
† का० श्रौ० सू० १६. ३. ३१।
‡ का० श्रौ० सू० १६ ४ १।

तथायं यष्टाऽपि स्वाभिलषितान् कामान् दोग्धुं चतुरः स्तनान् कुर्यादिति । गोरूपोऽपि वितृतीयभागे भवति, सापि गौश्चतुस्तनीति तत्साम्यम् ॥ १६, १७, १८ ॥

चतुस्स्तनपक्षं सिद्धान्तयितुं शाखान्तरानुसारेण पक्षान्तर मनुवदति— "तां हैक इति *। तथाच तैत्तिरीयाः— "द्वि-स्तनां करोति द्यावापृथिव्योर्दोहाय, चतुस्तनां करोति पशूनां दोहाय, अष्टस्तनां करोति छन्दसां दोहाय"—इति †। द्विस्तनपक्षे एकस्मिन्नेव पार्श्वे क्रियते स्तनद्वयम्, अष्टस्तनपक्षे एकैकस्मिन् पार्श्वे द्वौ द्वाविति। तत्पक्षद्वयं दूषयति— "न तथा कुर्यादिति। 'ये' पशवो 'गोः' पशोरपेक्षया 'कनीय-स्तनाः' अल्पस्तनाः, 'ये' च 'भूयस्तनाः'; अल्पभूयस्त्वे गवा-पेक्षयेति बहुं गोरित्युक्तम्। सा हि चतुस्तना। स्तनचतुष्टया-दर्वाक्स्तना भूयस्तना वा ये पशवः, ते 'अनुपजीवनीयाः' अभोग्याः भवन्ति। यदि 'एनाम्' वेदीं द्विस्तनां अष्टस्तनां वा कुर्यात्, तर्हि अनुपजीवनीयां भोगानर्हामेव कुर्युः, न तु तां भोग्याम्। अभोग्यामेव दर्शयति— "शुनी मिति। अष्ट-स्तनकरणे 'शुनीं' शुनः स्त्रियम्, द्विस्तनकरणे 'अविं वडवां वा' कृतवन्तो भवन्ति। ता यथा भोग्या न भवन्ति, एवं द्विस्तना अष्टस्तना वा वेदी न भोगार्हेति तथाकरण मयुक्त मित्यर्थः ॥ १९ ॥

विधत्ते— "अथास्यै बिल मिति ‡। 'बिलं' कण्ठविवरम्

'अभिमृशति' स्पृशति । मन्त्रं विधत्ते— "अदितिष्टे इति * । 'ते' 'बिलम्' अदितिः गृभ्णातु । स्पष्टोऽर्थः † । अदितेर्वाग्रूपत्वेन स्तूयते— "वाग् वा अदितिरिति । "निष्ठापयतीति । निष्ठितां परिसमाप्तां करोति ॥ २० ॥

उखाभिधाने समन्त्रं विधत्ते— "तां परिगृह्णेति ‡ । 'परिगृह्य' इष्टां गृहीत्वा निदध्यात् 'ताम्' उखाम् ।

मन्त्रस्यायमर्थः,— 'सा' अदितिः 'मही' भूरूपां महतीं वा 'मृन्मयीं' मृद्विकारभूताम् 'अग्नये' अग्न्यर्थं 'योनिं' स्थानम् उखां 'कृत्वाय' "क्त्वो यक्" § कृत्वा 'पुत्रेभ्यः' प्रयच्छतु , पक्वां कुर्वन्तु इति । अतो हेतोः 'अदितिः स्वपुत्रेभ्यो देवेभ्यः' प्रायच्छदिति सम्बन्धः । यच्छते. पञ्चमलकारे रूपम् ॥

मन्त्रं प्रतिपाद्य समूह्य व्याचष्टे— "कृत्वाय सा महीमुखामिति ॥ २१ ॥

उखा एकैव करणीयेति सिद्धान्तयितुं केषाञ्चित् पक्षं सोपपत्तिकमनुवदति— "ता हैके तिस्रः कुर्वन्तीति ¶ । 'ताः' उखाः, 'एके' आचार्याः 'तिस्रः' कुर्वन्ति । तत्र युक्तिः— "त्रयो वा इमे लोका इति । उखाः खलु लोकात्मिकाः, 'लोकाः' च 'त्रयः' ; अतो लोकसङ्ख्यया उखाः कर्त्तव्याः. 'इति' 'वदन्तः'

---

* वा० सं० ११ ५९. २ ।
† पा० ८. ३. ३९ सू० १ वा० ।
‡ का० श्रौ० सू० १६ ४ ४ ।
§ पा० सू० ७ १. [illegible] ।
‖ वा० सं० ११ ५९ ३ ।
¶ का० श्रौ० सू० १६ ४ ५ ।

एते तिस्रः कुर्वन्तीति सम्बन्धः। युक्त्यन्तर माह—"अथो अन्योऽन्यस्या इति। यदि एका भिद्येत, तर्हि अन्यस्यां अग्निं भरिष्यामः। "यद्युत्तराचेत्तरस्या मिति। अतोऽन्योऽन्यस्यै प्रायश्चित्त्यै तिस्र उखाः कर्त्तव्या इत्यर्थः।

तं पक्षं दूषयति— "यो वा एष निधिरित्यादिना। निधिरेकः, कहिहयश्च, भूर्लोकादि त्रयम्; दिशश्च सर्वं जगत्; न ततोऽतिरिक्त मस्ति। अतो लोकत्रयात्मिकायां मुखायां ज्ञातायाम् *, 'यद्' यदि अन्यदुखादयम् 'उपाहरेत्' सम्पादयेत्, तर्हि 'तत्' लोकादिकम् अति-'रेचयेत्'; 'यद् यज्ञे ऽतिरिक्तं क्रियते', 'तत्' अतिरिक्तं कर्म 'यजमानस्य द्विषन्तम् एवातिरेचितवान् भवति। यतो न्यून मतिरिक्तञ्च कर्मदोषावहमेव; अतो न्यूनाधिकदोषौ परिहार्यौ। तस्मात् लोकत्रयात् दिग्भ्यश्चातिरिक्तस्य वस्तुनः करणं न युक्त मिति तात्पर्यम्।

यद्युखैका स्यात्, सा यदि भिद्येत, तर्हि किं मन्यकरणं तूष्णीं मावस्थानम्? प्रकरणे च कथ मुख्याग्निधारणम्, असत्यग्निधारणे कथं चयनाख्यं कर्म सेत्स्यतीत्याशङ्का, तस्य सर्वस्योत्तरं ब्राह्मणे वक्ष्यत इत्याह— "यदु भिद्येत प्रायश्चित्तिः, उत्तरस्मिन् तदन्वाख्यान इति। 'अन्वाख्याने' ब्राह्मणे

---

* "अथोखा मासि द्यौरसि पृथिव्यसीति। उपस्तौत्येवैना मेतन्महयत्येव यदाह द्यौरसि पृथिव्यसीति"—इत्येतस्य सायणीयं भाष्य मिदम्— 'अध्वर्युः समन्त्रकं व्याख्यानं विधत्ते— "अथोखा मिति। उखाया द्युपृथिव्यात्मकत्वस्य कदाचिदप्यसम्भवात् उपस्तुतिमात्र मिद मित्याह— "उपस्तौत्येवेति। साऽपि किमर्थमत आह— "महयत्येवेति। स्तुत्या पूजनं लोके प्रसिद्धम्"—इति १ भा० ४१० पृ० १पं०

तस्य,, वचनम् इति। तत्र श्रौतम्— "यद्येकोखा भिद्येत, याभिन्ना तया स्यात्सुरविनी स्यात्, तस्यां मैनं पर्यावपेत्"— इत्यादि * ॥ २२ ॥ ७ [५. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति षष्ठकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः समाप्तः † ॥

---

* उत्तरत्र (६ अ० ४ ब्रा० ८ क०) द्रष्टव्यम्।

† एतदुपरि लिखितं 'कण्डिकाः ११४'—इति क, 'कण्डिकासंख्या ११४'—इति ख, ग, घ। तत्र १ ब्रा० २६ क०, २ ब्रा० १२ क०, ३ ब्रा० १० क०, ४ ब्रा० १० क०, ५ ब्रा० २२ क०, ६ ब्रा० १२ क०, ७ ब्रा० २२ क०। यस्यास्तां सङ्कलनयास्मिन् प्रपाठके सप्तसु ब्राह्मणेषु ११४ कण्डिकाः सम्पद्यन्ते इति भ्रम् ॥

अथ

चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ,
अपि वा
षष्ठमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

तस्या एतस्या अषाढां पूर्व्वां करोति। इयं वा ऽअषाढेयं ह वा ऽएषां लोकानां प्रथमासृज्यत तामेतस्या एव मृदः करोत्येषा ह्येव लोकानामियं महिषी करोति महिषी हीयं तद्यैव प्रथमा व्वित्ता सा महिषी ॥ १ ॥

पादमात्री भवति। प्रतिष्ठा वै पाद इयमु वै प्रतिष्ठा ऽनालिखिता भवति विवृद्धीयम्* ॥ २ ॥

अथोखां करोति। इमांस्तल्लोकान् करोत्यथ व्विश्वज्योतिषः करोत्येता देवता अग्निं व्वायुमादित्यमेता ह्येव देवता व्विश्वं ज्योतिस्ता

* 'विरुद्धीयम्'—इति ग, घ।

एतस्या एव मृदः करोत्येभ्यस्तल्लोकेभ्य एतान् देवान्निर्मिमीते यजमानः करोति त्र्यालिखिता भवन्ति त्रिवृतो ह्येते देवा ह्यध्यधिदेवतम् * ॥ ३ ॥

अथाध्यात्मम्। आत्मैवोखा वागषाढ़ा तां पूर्व्वां करोति पुरस्ताद्धीय मात्मनो वागस्मा मेतस्या एव मृदः करोत्यात्मनो ह्येवेयं वागध्यायीं करोति सहियी हि वाक् त्र्यालिखिता भवति त्रेधाविहिता हि वागृचो यजूंषि सामान्ययो ग्रहिष्टं सर्वं वाचो रूप सुपाण्ड्य व्यन्तरा सुवैः † ॥ ४ ॥

अथोखां करोति। आत्मानं तत् करोत्यथ विश्वज्योतिषः करोति प्रजा वै विश्वज्योतिः प्रजा ह्येव विश्वं ज्योतिः प्रजनन मेवैतत् करोति ता एतस्या एव मृदः करोत्यात्मनस्तत् प्रजां निर्मिमीते यजमानः करोति यजमानस्तदात्मनः प्रजां करोत्यनन्तर्हिताः करोत्यनन्तर्हितां तदात्मनः प्रजां करोत्युत्तराः करोत्युत्तरां तदात्मनः प्रजां करोति

* '०दैवतम्'—इति ग, घ।

† 'सुवैः'—इति ग, घ।

न्यालिखिता भवन्ति त्रिवृद्धि: प्रजाति: पिता माता पुत्रोऽथो गर्भ उल्वं जरायु ॥ ५ ॥

ता एता यजुष्कृतायै करोति । अयजुष्कृताया ऽइतरा निरुक्ता एता भवन्त्यनिरुक्ता इतरा: परिमिता एता भवन्त्यपरिमिता इतरा: ॥ ६ ॥

प्रजापतिरेषोऽग्नि: । उभयम्वेतत् प्रजापतिर्निरुक्तश्चानिरुक्तश्च परिमितश्चापरिमितश्च तद्या यजुष्कृतायै करोति यदेवास्य निरुक्तं परिमितꣳ रूपं तदस्य तेन संस्करोत्यथ या अयजुष्कृतायै यदेवास्यानिरुक्त मपरिमितꣳ रूपं तदस्य तेन संस्करोति स ह वा ऽएतꣳ सर्व्वं कृत्स्नं प्रजापतिꣳ संस्करोति य एवं विद्वानेतदेवं करोत्ययोपशयायै पिण्डं परिशिनष्टि प्रायश्चित्तिभ्य: * ॥ ७ ॥

अथैनां धूपयति । श्लेम्ने न्वेवायो कर्मण: प्रकृततायै यदेव धूपयति शिर एतद्यज्ञस्य यदुखा प्राणो धूम: शीर्षंस्तत् प्राणं दधाति ॥ ८ ॥

अश्वशकैर्धूपयति । प्राजापत्यो वा ऽअश्व:

---

* 'प्रायश्चित्तिभ्य: – इति क , ख ।

प्रजापतिरग्निर्वा षा आत्मानमात्मन् हिनस्त्यदिए-
साये तद्वै शक्तैव राति सर्वं यातयाम तथो ह
नैषाऽग्नवद् हिनस्ति नेतरान् पशून् * ॥ ९ ॥

वसवस्त्वा धूपयन्तु। गायत्रेणच्छन्दसाङ्गि-
रस्वद् रुद्रास्त्वा धूपयन्तु त्रैष्टुभेनच्छन्दसाङ्गिरस्वदा-
दित्यास्त्वा धूपयन्तु जागतेनच्छन्दसाङ्गिरस्वद् विश्वे
त्वा देवा वैश्वानरा धूपयन्त्वानुष्टुभेनच्छन्दसाङ्गि-
रस्वदिन्द्रस्त्वा धूपयतु वरुणस्त्वा धूपयतु विष्णुस्त्वा
धूपयत्वित्येताभिरेवैनामेतद्देवताभिर्धूपयति † ॥ १० ॥

सप्ताश्वशफानि भवन्ति। सप्त यजूंषि सप्त-
तय्य एता देवताः सप्त शीर्षन् प्राणा यद्‌ वा
ऽपि बहु कृत्वः सप्त-सप्त सप्तैव तच्छीर्षण्येव
तत् सप्त प्राणान् दधाति ॥ ११ ॥ १ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [पृ. ३.]॥

* 'पशून्'—इति ग, घ।

† अत्र 'गायत्रेणच्छन्दसा' 'त्रैष्टुभेनच्छन्दसा', 'जागतेनच्छन्दसा', 'आनुष्टुभेनच्छन्दसा'—इत्येवं पाठेन भवितव्यम् "हि च"—इति (६. १. ७३) पाणिनिशासनात्, सम्प्रत्यत्र संहितेति। पूर्वेणाप्येव बोध्यम् (२६०, २६१, २६२पृ०)।

अथ संस्कृताया मृदः सकाशात् उखानिर्माणात् पूर्वम् अषाढाख्येष्टकाया निर्माणमाह—"तस्या एतस्या अषाढां पूर्वां करोतीति* । 'अषाढां' अषाढाल्लिङ्गकमन्त्रोपधेयामिष्टकाम् । "तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोः"–इति † मतोर्लुक् । 'पूर्वाम्' उखातः पूर्वभाविनीं कुर्यात् । पूर्वभावित्वमर्थवादमुखेन दर्शयति— "इयं वा अषाढेति । 'अषाढा'–इति या अस्ति, सा 'इयम् वै' पृथिवी खलु ; तद्विकारत्वात् । अस्त्वेवम् , प्राथम्ये किं स्यादित्यत आह— "इयं उ वा एषां लोकानां प्रथमासृज्यतेति । पृथिव्या इतरलोकापेक्षया प्राथम्यं प्रसिद्धम् । अस्या मृदन्तरप्रकृतित्वप्रसक्तिं वारयति— "ता मेतस्या एवेति । 'एतस्याः' उक्तसंस्कारोपेताया मृदः सकाशादित्यर्थः । तत्रोपपत्तिमाह— "एषां ह्येव लोकानामियमिति । यतः 'इयम्' 'एषां' प्रसिद्धानां लोकानां सम्बन्धिनी, अत इत्यर्थः । अयमभिप्रायः,— उखाया लोकत्रयात्मकत्वेन प्रतिपादनात् तस्या या प्रकृतिभूता मृत् , तदीयाया अषाढाया अपि निर्मितिः तस्यैव तदीयत्वं भवतीति ।

अस्या उखावद् यजमानकर्तृत्वं प्राप्तमित्याह— "महिषी करोतीति । प्रथमोढा स्त्री महिषी, 'इयम्' इष्टकापि 'हि' यस्मात् 'महिषी' ; प्रथमतो निर्माणात् , अतोऽस्यां महिषीकर्त्तव्यता युक्ता । भवत्वेवं यद्येषा महिषी स्यात् , सैव कुत इत्यत आह— "तद् यैव प्रथमा वित्ता, सा महिषीति । 'वित्ता' लब्धा ॥ १ ॥

---

* का० श्रौ० सू० १६. ४. ६ ।
† पा० सू० ४. ४. १२५ ।

मृदा इयत्ता माह— "पादमात्री भवतीति । अत्र महिषी-शब्दस्य कर्तृत्वेन सम्बन्धात् तत्पादमात्रीति न मन्तव्यम्; सूत्रकारेण यजमानपादमात्रीति विशेषितत्वात् * । उक्तमर्थं प्रशंसति— "प्रतिष्ठा वै पाद इय मु वै प्रतिष्ठेति । पादाभावे गमनदर्शनात् पादस्य प्रतिष्ठात्वम् । इयं पृथिवी सर्वाधारत्वात् प्रतिष्ठा, तत्तद्विकारभूताया अपीष्टकायाः प्रतिष्ठात्मकपादप्रमाणत्वं युक्त मित्यर्थः । अषाढादिष्टकात्वेन उक्ताया यं कर्तव्य मिति विधत्ते— "त्र्यालिखिता भवति त्रिवृदीव मिति । अर्धचन्द्राकाराभिः तिसृभिः रेखाभिर्युक्ता भवेत् । 'त्रि'-शब्देन "त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः"-इत्यादि † श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिः द्योतिता । त्र्यालिखितत्वं पृथ्व्यप्तेजोभिस्त्रिवृत्करणाद्वा, त्रिकलाकारिकायामायोत्तिभिः संस्तवत्वाद्वा द्रष्टव्यम् । अत्र सूत्रम्— "अषाढां करोति महिषी प्रथमविधां तदाख्यां, यजमानपादमात्रीं त्र्यालिखिताम्"-इति ‡ ॥ २ ॥

तस्याः अषाढानामकसंज्ञता माह— "अषाढेति । 'अथ' अषाढानन्तरम् 'उखां' मातृरूपया स्त्र्येव प्रयात् कुर्यात् । सर्वोत्पादकरूपेणेमां श्रीलोकान् जनयन् भवति । "यजमान उखां करोति मृद माददायेत्यादि § सूत्रम् ॥

अथ विश्वज्योतिर्नामधेयानां तिसृणा मिष्टकानां मुखानन्तर-

---

* "यजमानपादमात्रीं त्र्यालिखिताम्"—इति का० श्रौ० सू० १६. १. २२ । 'महिषीपादमात्री माभूदिति यजमानग्रहणम्'—इति तत्र वृत्तिः ।

† ऐ० ब्रा० ३. २. ३ द्रष्टव्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. १. २१, २२ ।

§ का० श्रौ० सू० १६. १. २३ ।

कर्त्तव्यतां विधत्ते— "अथ विश्वज्योतिषः करोतीति *। पूर्व-वदेतस्मिन्नर्थे संख्येयपरत्वात् विश्वज्योतिषमासां द्रष्टव्यम्। एतासां निर्माण मेवाग्निवाय्वादित्यानां निर्माण मित्याह— "एता देवता अग्निं वायु मादित्य मेता ह्येव देवता विश्वं ज्योति-रिति। 'एता देवताः' इत्यस्य व्याख्यानम्— 'अग्निम्, वायुम्, आदित्यम्'-इति। विश्वद्योतकस्य सन्व्यादीनां प्रसिद्ध मिति 'हि'-शब्दो द्योतयति। पूर्ववदासां सम्युक्तार्थे संस्कृतमित्येव करण मित्याह— "ता एतस्या एव सदः करोतीति। एतत् प्रशंसति— "एभ्यस्तल्लोकेभ्य एतान् देवान् निर्मिमीत इति। तल्लोकात्मकलोकत्वात् तदनन्तरं तदीयसदः आसां निर्माण मेव तदधिष्ठातृदेवतानिर्मित मित्यर्थः। "यजमानः करोतीति, "वशाभिषिक्ता भवन्तीति † वाक्यद्वयं स्पष्टम्।

देवानां विहृतं पृथुभूम्यन्तरिक्ष्याभीरेव, "इष्टकासु तिस्रो विश्वज्योतिषः पृथगुत्तमापाञ्चाभिन्विताः"-इति ‡ सूत्रम्। पृथगुत्तमाभिधानम्, द्वितीयतृतीययोः क्रमपरिहारार्थम्; तेन क्रमेणोपधानं यथा स्यादिति। "इत्यधिदैवत मिति। 'इति'-शब्दः प्रतिपादितप्रकारवचनः। 'अधिदैवतम्' देवता अधिकृत्य प्रवृत्तम्, उक्त मित्यर्थः॥ २॥

'अथ' अनन्तरम्, 'अध्यात्मम्' आत्मानं अधिकृत्य प्रवर्त्य-मानम्, 'उच्यते'-इति शेषः। प्रतिज्ञातं अर्थं दर्शयति— "आत्मैवोखा वागपाठति। उखायाः प्राधान्यादात्मत्वम्। प्राधा-

---

* का० श्रौ० सू० १६ ४ ६।
† २०८ पृ० २ पं० द्रष्टव्यम्।
‡ का० श्रौ० सू० १६ ४ ६ (तु शब्दस्यार्थे)।

"प्रजापतिरेषोऽग्निरिति । 'एषः' चयनलक्षणः 'अग्निः' 'प्रजापतिः' सर्वभूतात्मको विराट् । 'निरुक्तं' कार्यात्मना स्थितम्, 'अनिरुक्तं' कारणात्मना वर्त्तमानमिति विवेकः । यन्निरुक्तानिरुक्तात्मकत्वम् 'उभयम्' अस्ति, तद् इदं प्रजापतिरेव । 'तत्' तथा सति यजुष्कृतीत्यमानि प्रजापतेः 'यत् निरुक्तं रूपम्', तत् कार्यात्मकं 'परिमितम्', तत् संस्कृतवान् भवति । अतथाभूताभिरिष्टकाभिरतथाभूतं प्रजापतेः रूपं संस्करोति । एवं विद्वान् निरुक्तानिरुक्तरूप मुभयं जानन् संस्कर्त्ता भवति ।

अवशिष्टाया मृदो विनियोग माह— "अथोपशयायै पिण्डं परिशिनष्टि प्रायश्चित्तिभ्य इति । पक्वां कृत्वा यजमान इति शेषः । उपशेते इति 'उपशया' मृदुच्यते * । 'प्रायश्चित्तिभ्यः' उखाभेदपरिहारोपायाः, तदर्थ मित्यर्थः ॥ ७ ॥

यदुक्तं सूत्रकृता— "सप्तभिरश्वशकृद्भिरुखां धूपयति दक्षिणाग्न्यादीमेरेकैकेन वसवस्त्वेति प्रति मन्त्र मिति †, तदिदं विधाय प्रशंसति— "अथैनां धूपयति श्लेम्ने न्वेवेति । 'श्लेम्ने न्वेव' स्थिरत्वायैव, न केवलं दृष्टार्थम् । 'अथो' अपि च 'कर्मणः' उख्याधारभूतस्य चयनस्य वा 'प्रकृततायै' संस्कृतत्वसिद्धये । "यद्देवेत्यादि", धूपनार्थवादः । उखायाः प्राधान्यात् शिरस्त्वाभिधानम् । नासारन्ध्रेण प्राणस्य सञ्चारवत् ° ° ° धूम-सञ्चारदर्शनात् प्राणत्वोपचारः ॥ ८ ॥

"अश्वशकैर्धूपयतीति । धूपनकर्म चाश्वशकृद्भिरेव भवितव्य मिति नियमे कारण माह— "प्राजापत्यो वा अश्व इत्यादिना ।

---

* का॰ श्रौ॰ सू॰ १६ ४ ७ ।

† का॰ श्रौ॰ सू॰ १६ ४ ८ ।

द्वारेण * व्याख्येयम्। "विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा इति, चतुर्थमन्त्रे † विश्वेषां देवानां सर्वदेवात्मकत्वाद् अनुष्टुभश्च सर्वच्छन्दोरूपत्वात् परस्परसम्बन्धः। विश्वे च ते नराश्च 'विश्वेनराः', तेषां हितकारित्वेन सम्बन्धिनो 'वैश्वानराः'। इन्द्रवरुणविष्णूनां प्रतिनियतच्छन्दस्सम्बन्धाभावात् केवला एवाम्नाताः ‡। "एताभिरेवैना एतद्देवताभिर्धूपयतीति। 'एतत्' एतेन, वस्वादिमन्त्रधूपनेन 'एताभिः' सप्तदेवताभिः § एव धूपनं कारितवान् भवति ‖ ॥ १० ॥

सप्तानां मन्त्रदेवतानां यत् सप्तसङ्ख्यासाम्यम्, तत् प्रशंसति— "सप्ताक्षप्रकानि भवन्तीति। सङ्ख्यागतसप्तत्वेषु त्रित्वं प्रशंसति— "यद्दु वा अपि बहुकृत्वः सप्त-सप्तेति। 'उ' अपि च, यदपि तत्र प्रकृत मिदं सप्तकम्, मन्त्रगतञ्चापरम्, देवतागतं चान्यत्। एवं 'बहुकृत्वः' सप्तसङ्ख्याया आम्नाताया अपि सप्तसङ्ख्यानतिरेकात् त्रिभिः सप्तभिः 'शीर्षण्येव' व्याख्ये यज्ञशिरस्येव 'सप्त प्राणान्' 'दधाति' स्थापयति ॥ ११ ॥ १ [५. ३.]

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठे काण्डे पञ्चमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

---

* विशेषतस्तत्र २६६ पृ० द्रष्टव्यम्।

† वा० सं० ११ कं० ४। ‡ वा० सं० ११. कं० ५, ६, ७।

§ वसवः, रुद्राः, आदित्याः, वैश्वानराः, इन्द्रः, वरुणः, विष्णुश्चेति सप्त देवाः वा० सं० ११. ६० कण्डा माम्नाताः।

‖ इहैव पूर्वम् २६८ पृष्ठतः २७१ पृष्ठान्तं द्रष्टव्यम्।

ऽइति देवानाᳩ हैता मग्ने पत्नीर्देवीर्व्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थे ऽङ्गिरस्वद्दधुस्ताभिरेवैना मेतद्दधाति ता ह ता ओषधय एवौषधयो वै देवानां पत्न्य ओषधिभिर्हीदᳩ सर्व्वᳩ हित मोषधिभिरेवैना मेतद्दधात्यथ व्विश्वज्योतिषो ऽवदधाति तूष्णी मेवाथ पचन मवधायाभीन्द्धे ॥ ४ ॥

धिषणास्त्वा देवीः । व्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थे ऽअङ्गिरस्वदभीन्धता मुख ऽइति धिषणा हैता मग्ने देवीर्व्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थेऽङ्गिरस्वदभीधिरे ताभिरेवैना मेतदभीन्द्धे सा ह सा व्वागेव व्वाग्वै धिषणा व्वाचा हीदᳩ सर्व्वं मिद्धं व्वाचैवैना मेतदभीन्द्धे ऽथैतानि त्रीणि यजूᳩषीक्षमाण एव जपति ॥ ५ ॥

व्वरूत्रीष्ट्वा देवीः । व्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थे ऽअङ्गिरस्वच्छ्रपयन्तूख ऽइति व्वरूत्रीर्हैता मग्ने देवीर्व्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थे ऽङ्गिरस्वच्छ्रपयाञ्चक्रुस्ताभिरेवैना मेतच्छ्रपयति तानि ह तान्यहोरात्राण्येवाहोरात्राणि वै व्वरूत्रयोऽहोराचै-

र्वीदꣳ सर्व्वं ह्येत महोरात्रैरेवैना मेतच्छ्रपयति ॥ ६ ॥

ग्नास्त्वा देवीः । विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थे ऽअङ्गिरस्वत् पचन्तूख ऽइति ग्ना हैता मये देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थे ऽङ्गिरस्वत् पेचुस्ताभिरेवैना मेतत् पचति तानि ह तानि छन्दाꣳस्येव छन्दाꣳसि वै ग्नाश्छन्दोभिर्हि स्वर्गं लोकं गच्छन्ति छन्दोभिरेवैना मेतत् पचति ॥ ७ ॥

जनयस्त्वाच्छिन्नपत्रा देवीः । विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थे ऽअङ्गिरस्वत् पचन्तूख ऽइति जनयो हैता मये ऽच्छिन्नपत्रा देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थे ऽअङ्गिरस्वत् पेचुस्ताभिरेवैना मेतत् पचति तानि ह तानि नक्षत्राण्येव नक्षत्राणि वै जनयो ये हि जनाः पुण्यकृतः स्वर्गं लोकं यन्ति तेषा मेतानि ज्योतीꣳषि नक्षत्रैरेवैना मेतत् पचति ॥ ८ ॥

स वै खनत्येकेन । अवदधात्येकेनाभीन्धऽएकेन श्रपयत्येकेन द्वाभ्यां पचति तस्माद् द्विः संवत्सरस्यान्नं पच्यते तानि षट् सम्पद्यन्ते षड्ऋतवः

संव्वत्सरः संव्वत्सरो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति * ॥ ९ ॥

अथ मित्रस्य चर्षणीधृत इति। मैत्रेण यजुषोपन्याचरति यावत् किंयच्चोपन्याचरति न वै मित्रः † कञ्चन हिनस्ति न मित्रं कश्चन हिनस्ति तथो हैष एतां न हिनस्ति नो ऽएतं मेषा तां द्विवेवोपवपेद्विवोद्वपेद्दृव्याग्नेयम् ‡ ॥ १० ॥

ताᳪ सावित्रेण यजुषोद्वपति। सविता वै प्रसविता सवितृप्रसूत एवैना मेतदुद्वपति देवस्त्वा सवितोद्वपतु सुपाणिः स्वङ्गुरिः सुबाहुरुत शक्त्येति सर्व्वं मु च्येतत् सविता § ॥ ११ ॥

अथैना मुपावर्त्तयति। अव्यथमाना पृथिव्या माशा दिश आपृणेत्यव्यथमाना त्वं पृथिव्या माशा दिशो वसैनापूरयेत्येतत् ‖ ॥ १२ ॥

---

* भवति'—इति ख।
† 'मित्र'—इति ग, घ।
‡ '०ग्नेयम्'—इति ग, घ।
§ सविता'—इति ग, घ।
‖ '०तत्'—इति ग, घ।

अथैना मुद्यच्छति । उत्थाय बृहती भवेत्युत्थाय ह्मीमे लोका बृहन्त उर्द्ध तिष्ठ ध्रुवा त्व मित्यूर्द्ध तिष्ठ स्थिरा त्वं प्रतिष्ठितेत्येतत् * ॥ १३ ॥

तां परिगृह्य निदधाति । मित्रैतां त ऽउखां परिददाम्यभित्त्या ऽएषा मा भेदीत्ययं वै वायुर्मित्रो यो ऽयं पवते तस्मा ऽएवैना मेतत् परिददाति गुप्त्यै ते ह्मेमे लोका मित्रगुप्तास्तस्मादेषां लोकानां न किञ्चन मीयते † ॥ १४ ॥

अथैना माच्छृणत्ति । क्षेम्यै न्वेवाथो पर्णकषाय-पक्वतायै यद्देवाच्छृणत्ति शिर एतद्यज्ञस्य यदुखा प्राणः पयः शीर्षंस्तत् प्राणं दधात्यथो योषा वा ऽउखा योषायां तत् पयो दधाति तस्माद्योषायां पयः ॥ १५ ॥

अजायै पयसाच्छृणत्ति । प्रजापतेर्व्वै शोकादजा समभवत् प्रजापतिरग्निर्नो वा ऽआत्मात्मानं हिनस्त्यहिंसायै यद्देवाजाया ऽअजा ह

* '०तत्'—इति ग, घ ।
† 'मीयते'—इति क, ग ।

सर्व्वा ओषधीरत्ति सर्व्वासा मेवैना मेतदोषधीनाᳪ रसेनाच्छृणत्ति ॥ १६ ॥

व्वसवस्त्वाच्छृन्दन्तु । गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस्वद्रुद्रास्त्वाच्छृन्दन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वदादित्यास्त्वाच्छृन्दन्तु जागतेन छन्दसाङ्गिरस्वद्विश्वे त्वा देवा व्वैश्वानरा आच्छृन्दन्त्वानुष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वदित्येताभिरेवैना मेतद्देवताभिराच्छृणत्ति स वै याभिरेव देवताभिः करोति ताभिर्धूपयति ताभिराच्छृणत्ति यो व्वाव कर्म करोति स एव तस्योपचारं व्वेद तस्माद्याभिरेव देवताभिः करोति ताभिर्धूपयति ताभिराच्छृणत्ति ॥ १७ ॥ २ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [पु. ४.] ॥

अथावटे खननं विधत्ते— "अर्धेन मख्या खनतीति *। 'एनम्' अवटम् 'अध्या' पृथिव्याम् उखास्थापनार्थं खनेत्। अवटखननं पुरावृत्तान्ताभिधानमुखेन प्रशंसति— "एतद्वै देवा अबिभयुरिति। 'एतत्' एतेन वक्ष्यमाणेन खलु 'देवाः' भीताः आसन्; 'नः' अस्माकं सम्बन्धिनम् 'इमम्' उखेष्टकारूपं पदार्थं 'नाष्ट्रा' नाशकारीणि रक्षांसि 'न हन्युः' हननं न

* का० श्रौ० सू० १६ ४. ६ ।

कुर्युरिति। यद्देतदस्ति, 'एतत्' एतेन पूर्वसान्वयः। 'तथो' अवयवभूताय उखादिपदार्थाय 'इमां' पृथिवीम् 'एव' 'आत्मानम्' अवयविनम् 'अकुर्वन्'। एवं कुर्वता अभिप्राय माह— "आत्मानं गोपायतीति। यथात्मभूत मह्यं स्वयं रक्षति, तथा रक्षिष्यतीति तेषा माशयः ॥ १ ॥

खननं मन्त्रं विधत्ते— "तं वा अदित्या खनतीति। 'अदित्या' अदितिदेवतात्मकेन मन्त्रेणेत्यर्थः। अन्वयव्यतिरेकाभ्या मदितिः खनति नान्येति दर्शयति— "इयं वा अदितिरित्यादिना। येयम् 'अदितिः' देवता, सा 'इयं वै' पृथिवी खलु। आदत्ते सर्वं मित्यदितिरिति व्युत्पत्तेः। स्पष्ट मन्यत्। यथा पादतल-मग्नकण्टकाद्युद्धरणादिषु स्वयं चेत् न हिनस्ति, अन्यश्चेत् हिंस्यात्; एव मिति भावः ॥ २ ॥

मन्त्रं दर्शयति— "अदितिष्ट्वा देवीति *। अय मर्थः— हे अवट। 'त्वा' त्वाम् 'अदितिः' अदीना 'देवी' खनतु। कीदृशी? 'विश्वदेव्यावती' विश्वेषां देवानां हितं कर्म विश्वदेव्यम्, तदस्यास्तीति † विश्वदेव्यावती। "मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रिय-विश्वदेव्यस्य मतौ"-इति दीर्घः ‡। किं तत्? 'अङ्गिरस्वत्' अङ्गिरसो यथा तथा। कुत्र? 'पृथिव्याः' 'सधस्थे' सहस्थाने उपरीत्यर्थः। 'इति'-शब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थ इति ॥

"अवटो वै देवतेति। 'एषः अवटः' 'देवता' देवम् अग्निं प्रति साधुः; इष्टकोपादानकत्वात्। अवटखननसाधनम्, उक्तार्थ-

* वा० सं० ११.६१.१ ।
† पा० सू० ५. २. ९४ ।
‡ पा० सू० ६. ३. १३१ ।

मृत्खननार्थं प्रागाहृता वैणव्यभ्रिरेवेत्याह— "अत्र सा वैणव्यभ्रिरुत्सीदतीति। 'अत्र' अवटखनने यैव पूर्वं भृता 'वैणवी' वेणुविकारभूता 'अभ्रिः', 'सा' 'उत्सीदति' विनश्यति, कृतप्रयोजना भवतीत्यर्थः। अवटस्य प्रकारविशेषमाह— "चतुःस्रक्तिरेव कूपो भवतीति। "चतस्रो वै दिशः"-इत्यर्थवादः स्पष्टः। "अभ्रया श्वभ्रं चतुरस्रं खनत्यदितिष्टेति"-इति कात्यायनः * ॥

अथ यदुक्तं सूत्रकृता— "अपश्च मास्तीर्य यथाहृतमवदधाति, देवानाम्त्वेत्युखां न्युप्ताम्"-इति †, तदिदं विधत्ते— "अथ पचन मिति। पच्यतेऽनेनेति पचनं तृणादिकम्, तत् 'अवधाय' अवटे आस्तीर्य, आदौ निष्पादितत्वात् प्रथमम् 'अषाढाम् एव' तूष्णीं स्थापयेत् ॥ २ ॥

"अथोखा मवदधातीति। अथ उखां "देवानां त्वा पत्नी."-इति ‡ मन्त्रेण अवाङ्मुखीं अवदध्यात्। 'देवीः'-'विश्वदेव्यावती.'-इत्युभयत्र § "सुपां सुलुक्"-इति ‖ पूर्वसवर्णदीर्घः ॥

मन्त्रं व्याचष्टे— "देवानां हैता अग्र इति। या देवपत्न्यः— इन्द्राणी, अग्नायी, अश्विनी, राट् इत्याद्याः ¶ पुरा उखा मवटे स्थापितवत्यः। अतः अनेन मन्त्रेण ताभिरवस्थापित-

---

* का० श्रौ० सू० १६ ४ ६ ।

† का० श्रौ० सू० १६. ४ १०, ११ ।

‡, § "देवानां त्वा पत्नीर्देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थे अङ्गिरस्वद् दधतु"-इति वा० सं० ११ ६१. १ ।

‖ पा० सू० ७ १. ३९ ।

¶ ऋ० सं० ४ ७ १८. १ । व्याख्यातार्थेमा निरुक्ते १२. ४ १२ ।

यात् भवतीत्यर्थः। 'देवयज्ञी'-शब्दस्य ओषधयोऽर्थ इति ओषधिपरिशार्कं यदम् तेन मन्त्रेणोपधानं प्रशंसति— "ता ह ता ओषधय एवेति। 'ता ह' ताः खलु देवयज्ञाः, 'ताः' 'ओषधय एव'; न तस्या इति तस्मात् नित्योपधानात्मना देवयज्ञोस्तुतिः। तर्ह्योषधीनां निधानशक्तिः कुत इत्यत आह— "ओषधीभिर्हीदं सर्वं हित-मिति। व्रीहियवादिरूपाभिः ओषधीभिः सर्वस्य जगतो धारकत्वं प्रसिद्धम्।

निर्मीयमाणानां विश्वज्योतिषां सदधानं विधत्ते—"अथ यथन मित्यादिना। दीपनं दक्षिणाग्निमेव। "दक्षिणाग्न्य-ग्निना दीपयति धिषणास्त्वेति"-इति * सूत्रम् ॥ ४ ॥

"धिषणास्त्वेति †। मन्त्रस्तु पूर्ववद् व्याख्येयः। "धिषणा हैता मित्यादि ब्राह्मण मपि पूर्ववत्। 'अभीन्धिरे' अभितो दीपयन्तः।

धिषणाशब्दस्य विवक्षित मर्थे ब्रुवन् तस्याः एतत्कर्मयोग्यता-समर्पणाय प्रसिद्धमभिप्रेति आह— "सा ह सा वागेवेति। या सा खलु धिषणा, 'सा' प्रसिद्धा 'वागेव' नान्या; वाचो व्यवहारा-भावे कस्यापि वस्तुनोऽभिव्यक्तेरभावात्। "वाचा हीदं सर्वं मिद्ध मित्युक्तम् ‡ 'इद्धम्' दीपितं प्रकाशित मित्यर्थः॥

यदुक्तं सूत्रकृता— "वदन्नी इष्टकाभाजो जपतीति §, तदिदं विधत्ते— "अथैतानि त्रीणि यजूंषीयमाण एव जप-तीति। "वदन्तीदा", "म्ना त्वा", "अभयत्वा"-इति त्रीणि

* का० श्रौ० सू० १६ । ४ । १९ ।
† वा० सं० ११. ६१. ३ । ‡ ६८० पृ० ११ पं० ।
§ का० श्रौ० सू० १६ । ४ । १४ ।

'वरूत्रीः' वरूत्रयः * । अर्थवादे बहुवचनान्तत्वेन निर्देशात् एकेन श्रपणम् द्वाभ्यां पचनम् यद्यपि वर्ण्यते, तथापि पाकश्रपणयोरग्निकर्त्तव्यत्वेन स्वरूपानुकूलप्रयत्न मन्तरेण, स्वकर्त्तव्याभावात् तूष्णींपूर्वको जप एव कर्त्तव्य इत्येवाभिप्रायः ॥ ५ ॥

प्रथमं यजुरवधार्य व्याचष्टे— "वरूत्रीष्ट्वा देवीरिति † । वरूत्रिशब्दस्याभिप्रेत मर्थ माह— "तानि हेति । 'तानि' एतानि 'अहोरात्राणि' । प्रतिनिर्दिश्यमानाहोरात्रापेक्षया तानीति । वरूत्रीणा महोरात्रनिर्देशात् नपुंसकता, अथवा सामान्यविवक्षया नपुंसकत्वं द्रष्टव्यम्; तानि वरूत्राख्यानि कृत्स्नं जगत् श्रपयन्तीति । वरूत्रय इति योऽयं वरूत्रिशब्दस्यावयवार्थः, तस्येतरस्याहोरात्रेषु सद्भावं दर्शयन्नुक्तार्थसमर्थनाय— "अहोरात्रैर्हीदं सर्वं वृत मिति । 'अहोरात्रैरेव' 'एनाम्' उखां श्रपयति, यः 'एतत्' एतेन अहोरात्रवाचकवरूत्रिशब्दयुक्तेन यजुषा श्रपयति ॥ ६ ॥

अथ द्वितीयं यजुरनूद्य व्याचष्टे— "ग्नास्त्वा देवीरित्यादिना ‡ । यदुक्तं "छन्दांसि वै ग्ना इति §, तदुपपादयति— "छन्दोभिर्हि स्वर्गं लोकं गच्छन्तीति । गच्छन्त्याभिर्यजमानाः स्वर्ग मितिव्युत्पत्तेः छन्दःस्वपि सम्भवादित्यर्थः । "ग्नाः गच्छन्त्येनाः"—इति ‖ निरुक्तम् ॥ ७ ॥

---

* पा० सू० ७ १ ३४ । वरूत्रिशब्दो ह्रस्वेकारान्तो दीर्घेकारान्तश्च । वा० सं० ११. ६१, १२. ४४, शत० ब्रा० इहैवोभयविधः श्रुतः; तै० सं० तथैव ४. १ ६ १, ५ १. ७ ३ द्रष्टव्यम् ।

† वा० सं० ११. ६१. ४ । ‡ वा० सं० ११. ६१. ५ ।

§ पुरस्तात् (५ अ० ४ ब्रा० ७ क०) द्रष्टव्यम् ।

‖ निरु० ३. ४ ४ । पुनश्चाप्यत्र "ग्ना गमनात्"—इति (१०. ४. १०.) ।

यद्वीयं यजुरनुष्य व्याचष्टे— "अजयद्वाश्विनयजमा इति *। जायन्ते जनयः, पुरस्तात् नक्षत्रेष्विति 'जनयः' नक्षत्राणि, तानि च 'अच्छिन्नपत्राः' अच्छिन्नपतनसाधनपक्षयुक्ता इत्यर्थः; न हि तानि पुरस्तिषयादधोक् पतन्ति। श्रुतिरप्यर्थं माह— "तानि ह तानि नक्षत्राण्येवेति। नक्षन्ते प्राप्नुवन्ते सुकृतिभिरिति नक्षत्राणि। अयं निर्देशो नपुंसकत्वम् †। "नक्षत्राणि नक्षतेर्गतिकर्मणः"-इति ‡ नैरुक्तम्। नक्षत्राणां श्रुतिस्थप्रसिद्धिं दर्शयति— "ये हि जनाः पुण्यकृत इति। 'तेषां' स्वर्गे गतौ यानि 'ज्योतींषि ज्योतींषि', तानि नक्षत्राणि। 'स्वपचनसूत्रे', 'पचनसूत्रे', इत्यनयोः § स्वपचं पाकक्रियामात्रम्, पचनं पाकनिर्वृत्तिरिति विवेकः ॥ ८ ॥

उत्खननादितत्सगतां मन्त्रः सम्पूर्य प्रशंसति— "स वै खनन्नेवैतेत्यादिना ‖। खननादिक्रिया लोकेनैव सम्बोध्य, पाकस्य तु मन्त्रद्वसाध्यत्वं ¶ विहितम्, तस्यार्थवादः— "तस्माद् द्विः संवत्सरस्याचमिति। शस्यादिपरिपाकः संवत्सरस्य द्विर्भवतीति प्रसिद्धम्। ऋतवो मिलित्वा संवत्सरो भवति, स संवत्सरोऽग्निः। प्रजापतिना संवत्सरः धियमाणो भवति। यद्धु संवत्सरोऽग्निः प्रजा-

* वा० सं० ११. ६१. ६।

† ३१८ पृ० ८ पं० द्रष्टव्यम्।

‡ निरु० ३. ८. ३।

§ ३१० पृ० १४ पं०, ३८३ पृ० ५ पं०।

‖ अदितिर्द्वे नियमेन। पुरस्तात् ३८८ पृ० ५ पं० (का० श्रौ० सू० १६. ४ ८) द्रष्टव्यम्।

¶ वा० सं० ११. ६१. ४, ६२. १। का० श्रौ० सू० १६ ४. १३, १४।

पतिना धृतः, तथापि किं मात्रेत्यत आह—"यावानग्नि-र्यावत्यस्य मात्रेति। यावानिति स्वरूपस्येयत्ता, यावतीत्यवयवस्य। "तावद् तत् भवतीति। नैमित्तिकचित्या सह चितीनां मध्यव-र्तीनां षट्त्वात् सा अन्तर्गता षष्ठी चितिद्वारेणाग्नेर्मात्रया समा भवति। चित्यात्मकत्वाग्नेः स्वरूपैकत्वात्। ऋतुषट्कसंख्यावतोऽवय-विनः संवत्सरस्याप्येकत्वाच्च सा अन्तर्गता षष्ठी संवत्सरद्वारेण अग्नि-र्यावान् तावती भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

उखायाः समन्त्रकं सुपावहरणं विधाय प्रशंसति—"अथ मित्रस्य चर्षणीधृत इति *। "मैत्रेण यजुषोपन्याचरतीति। लोके 'मित्रः' मित्रभूतः पुमान् 'न' 'कञ्चन' 'हिनस्ति' मित्रत्वादेव; 'मित्रम्' अपि 'न' 'कञ्चन' मित्रत्वादेव। 'तथो' तथा च सति मैत्रेण मन्त्रेण नितरां सुपचरणीयस्य पुनस्तृणमयेनाप्युपचारस्यो-पचारे सति 'एष' यजमानः 'एताम्' उखां मित्रत्वादेव 'न हिनस्ति'। 'नो' नैव 'एतम्' उपचरन्तं यजमानम् 'एषा' उखा, मां भयं दहतीति क्रुद्धा सती न हिनस्ति।

तस्याः प्रक्षेपोत्क्षेपणयोः कालनियममाह—"तां दिवै-वोपवपेद्, दिवोद्वपेदिति। उपवापोऽवटे प्रक्षेपः, उद्वापस्तत ऊर्ध्वं नयनम्। "अहर्ह्याग्नेय मिति ॥ १० ॥

अग्नेः सूर्यस्य तेजस एकत्वाभिभावकत्वाभिप्रायेण उद्वापे मन्त्रं विधास्यन् सावित्र माह—"तां सावित्रेण यजुषोद्वपतीति †।

यजुषोऽयमर्थः ‡— हे उखे! त्वा 'सविता' सर्वस्य प्रेरको

---

* वा० सं० ११ ६२।
† का० श्रौ० सू० १६ ४ १८।
‡ वा० सं० ११ ६३ १।

देव उद्वपतु। कीदृशः? ‘सुपाणिः’ ‘पाणिः’ पानादिसाधनप्रदेशः, शोभनेन तेन युक्तः। ‘स्वङ्गुरिः’ शोभनाङ्गुलिकः। “वालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वा लो रत्वमापद्यत इति वक्तव्यम्” —इति * विकल्पेन रत्वम्। बाहुर्भुजदण्डः। ‘उत’ अपि च शक्त्या महत्या युक्त इति शेषः। “सर्वं नु ह्येतत् सवितेति। एतत् ‘सर्वं’ सुपाण्यादिकं ‘सविता’ एव, न देवतान्तरमित्यर्थः। उक्तं उद्वपनार्थे † ॥ ११ ॥

यदुक्तं सूत्रकृता “उखां सुत्तानां करोति अव्यथमानेति’—इति ‡, तदिदं समन्त्रकं पर्यावर्त्तनं विधत्ते— ‘अथैनां पर्यावर्त्तयत्यव्यथमानेति §। पर्यावर्त्तनं मूर्द्धाभिमुखीकरणम्। हे उखे। ‘अव्यथमाना’ व्यथामप्राप्नुवन्ती, ‘पृथिव्याम्’ अवस्थिता त्वम्, इमाः परिव्याप्ताः ‘आशाः’ प्राच्यादयः, ‘दिशः’ आग्नेयादिविदिशश्च ‘आ’ सर्वतः ‘पृण’ पूरय। आपृणेत्यस्यार्थमाह— “आपूरयेति। ‘एतत्’ एव आपृण, यद् वायव्यमसि, तदेतदेव न त्वधिकमित्यर्थः ॥ १२ ॥

तस्या गर्त्तादुद्धरणं विधत्ते— “अथैनामुद्यच्छतीत्युत्थाय बृहती भवेतीति ||। उद्यमनं मूर्द्धधारणम्। हे उखे। पृथिवीतः उत्थिता भव, [illegible] ह्यनुत्थिताया ग्रहणमुपपद्यते। एत

---

* पा० ८ २ १८ सू० २वा०।

† ३०० पृ० १७प० उद्वपनमिति। “उद्वपति भस्मीभूतं पराकरोति”—इति चात्र महीधरः।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ४ २०।

§ वा० स ११ ६३ २।

|| का० श्रौ० सू० १६ ४ २१।

मन्त्रभागं * व्याचष्टे— "उत्थाय हीमे लोका बृहन्त इति । उखाया लोकत्रयात्मकत्वेन प्रागुक्तत्वात् 'उत्थाय' ऊर्ध्वं मवस्थित्य, बहिरिमे त्रयो लोका 'बृहन्तः' अधिकपरिमाणा दृश्यन्त इत्यभिप्रायः । "उदु तिष्ठेति द्वितीयभागे ध्रुवशब्दस्य सोऽयम् अर्थ इति व्याचष्टे— "उदु तिष्ठ ध्रुवा त्वं प्रतिष्ठितेतीति । 'एतत्' * उपरिस्थापितायाः ॥ १३ ॥

क्षीरसेचनार्थं पात्रे स्थापनं विधत्ते— "तां परिददातीति । 'निदधाति' स्थापयति, 'पात्रे'-इति शेषः । तथाच कात्यायनः— "परिदद्य पात्रे करोति मित्रैतां त इति"-इति † । हे 'मित्र !' देव ! वायो ! 'एताम्' उखां 'ते' तुभ्यम् 'परिददामि' । परिदानं रक्षणार्थं दानम् । 'अभित्त्यै' अभेदनाय 'एषा' उखा 'मा भित्' भिन्ना मा भूत् 'इति ‡ । मित्रशब्दस्यात्र समीहितमर्थमाह— "अयं वै वायुर्मित्र इति । 'योऽयं पवते' सततं वाति । पवतिर्गतिकर्मा § । "ते हीमे लोका मित्रगुप्ता इति । लोकत्रयात्मकोखापरिदानेनेदानीं अपि त्रयो लोका वायुना गुप्ता रक्षिता अविचलिता वर्तन्ते । 'तस्मात्' 'एषां लोकानां' मध्ये 'न किञ्चन' 'मीयते' हिंस्यते ॥ १४ ॥

अथ तस्यां गुप्तायां पय आसेचनं विधाय स्तौति— "अथैनामाच्छृणत्तीति ‖ । "खेमे त्वा"-इत्यादिना । 'एनाम्' उखाम्

---

* वा० सं० ११ ६४ १ ।

† का० श्रौ० सू० १६ ४. २३ ।

‡ वा० सं० ११. ६४ २ ।

§ निघ० २ १४. १०८ इत्ययम् ।

‖ का० श्रौ० सू० १६ ४. २३ ।

'आच्छृणत्ति' आसिञ्चति । गतमन्यत् । प्रकारान्तरेण प्रशंसति— "यद्वेवाच्छृणत्ति, शिर एतद् यज्ञस्य यदुखेति । प्राधान्याद् उखायाः शिरोऽस्त्वव्यवहारः । पयसो बलकरत्वात् प्राणत्वव्यपदेशः । पयोयोग्यत्वं स्त्रीपुंसप्रसिद्ध्या समर्थ्यते— "पयो योषा वा उखेति । स्त्रीलिङ्गत्वादुखाया योषात्वम् पयसः रेतोवर्द्धकत्वात् रेतस्त्वं प्रसिद्धम् ॥ १५ ॥

विधाय स्तौति— "अजायै पयसाच्छृणत्तीति * । प्रजापतेः शोकादजासम्भूतिराख्यानान्तराच्च द्रष्टव्या ; चीयमानस्याग्नेः प्रजापत्यात्मकत्वं प्रागुक्तम् । प्रजापतिरग्निः, प्रकारान्तरेण स्तौति— "यद्वेवाजाया इति । 'यत्' 'उ' अपि च 'अजायाः' पयो भवतीति शेषः । स्पष्टमन्यत् ॥ १६ ॥

तत्र मन्त्रमाह— "वसवस्त्वाच्छृन्दन्तु गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस्वदित्यादिना † । हे उखे ! त्वां 'वसवः' देवा अष्टसङ्ख्याकाः, 'अङ्गिरस्वद्' अङ्गिरस इव 'आच्छृन्दन्तु' आसिञ्चन्तु । कीदृशाः ? 'गायत्रेण छन्दसा' सहिताः ; अष्टसङ्ख्या वसूनां गायत्रच्छन्दस्सम्बन्धे द्वारः ।

एवमुत्तरे मन्त्रा अपि व्याख्येयाः ।

विश्वेषां नराणां हिता 'वैश्वानराः' ते, सर्वे देवाः । "अजापयसासिञ्चति वसवस्त्वेति प्रतिमन्त्रम्"—इति हि सूत्रम् ‡ ॥

अत्रासेचनमन्त्रेषु वस्वादयः प्रतिपाद्याः, निर्माणमन्त्रेषु, धूपनमन्त्रेषु च । अतो यद् देवतैक्यं तत् प्रशंसति— "स वै याभिरेव देवताभिः करोति, ताभिर्धूपयति, ताभिराच्छृण-

---

† वा० सं० ११. ६५. १—४ ।

*, ‡ का० श्रौ० सू० १६ ४. २३ ।

क्रोति *। "यो वाव कर्म करोति, स एव तस्योपचारं वेदेति। यथा लोके तक्षादिः प्रासादनिर्माणादि 'कर्म करोति', 'स एव' तद्व्यार्थम् 'उपचारं' शङ्कुं प्रति दार्वादिस्थापनलक्षण मुपचार-जातं 'जानाति'; यतो युक्तम्, येनैव छन्नम्, तेनैव धूपना-वेषणोपचारेण मित्यर्थः ॥ १७ ॥ २ [५. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे पञ्चमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ५ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरीस्त्रिदशतरुलताधेनुपीयर्णभूमीः।
रत्नोस्रां रुक्मवाजिद्विपसहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यः,
व्यश्राणीद् विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः।

---

* "यावद्भाचरेत"—इति का० श्रौ० सू० १६ ४. १६। यावद्भिः प्रकारैः अग्न्यं प्रदीपेत् तावद्धानेनैव मन्त्रेणाचरेत। आचरणं च स्वपणप्रक्षेपः। "द्विवेत्र प्रदहनोद्धरणे (१६. ४ १७.) कर्तव्ये। प्रद-हनं पचनम्, उद्धरणं वहिर्निष्काशनम् ॥

पाथ्योर्थे प्राग्यजम्मा संवपत्र सतृणः शार्करं चार्कतेजाः,
एताभ्यो रुद्ररूपं गिरि भक्तत मुदा पात्रसात्रिद्र्यायैः ७ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

---

* छायलाष्टीप्यन्. पञ्चमकाण्डीयद्वितीयाध्यायान्ते द्रष्टव्याः ।

करोति *। "यो वाव कर्म करोति, स एव तस्योपचारं वेदेति। यथा लोके तक्षादिः प्रासादनिर्माणादि 'कर्म करोति', 'स एव' तद्वाच्छीर्षम् 'उपचारं' शङ्कुं प्रति दार्वादिस्थापनलक्षण मुपचार-जातं 'जानाति'; अतो युक्तम्, येनैव छन्नम्, तेनैव धूपना-वेक्षणोपचारस्य मित्यर्थः ॥ १७ ॥ २ [५. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे पञ्चमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ५ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
कल्पाब्धीन् पञ्चसीरीं स्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्रां हस्त्यश्वाजिद्विपसहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यः,
व्याधोहिश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटं च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।

---

* "यावद्वाचरेत्"—इति का० श्रौ० सू० १६. ४ १६। यावद्भिः प्रकारैः अपर्णा प्रतिपेत् तावद्वानेनैव मन्त्रेणाचरेत्। व्याचरणं च अपणप्रक्षेपः। "दिवैव प्रदहनोद्धरणे (१६. ४. १०.) कर्तव्ये। प्रदहनं पचनम्, उद्धरणं बहिर्निष्कासनम् ॥

प्राच्योऽस्थं प्राज्यजन्मा लवणज मनुष: शार्करं पार्कतेजा: ,
रत्नाव्यो रत्नरूपं गिरिं मजत मुदा पात्रसाभिज्ञणार्थ: * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे पञ्चमोऽध्याय: समाप्त: ॥ ५ ॥

* षट्चत्वारीयान्त. पञ्चमकाण्डीयद्वितीयाध्यायान्ते द्रष्टव्या: ।

(अथ पञ्चाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्।)

भूयांसि हवींषि भवन्ति। अग्निचित्यायां यदु चानग्निचित्याया अतीनि ह कर्माणि सन्ति यान्यन्यत् कर्माति तान्यतीनि तेषा अग्निचित्या राजसूयो व्वाजपेयो ऽश्वमेधस्तदाप्तान्यन्यानि कर्माण्यति तस्मात्तान्यतीनि ॥ १ ॥

आग्नावैष्णव एकादशकपालः। तदध्वरस्य दीक्षणीयं व्वैश्वानरो द्वादशकपाल आदित्यश्च चरुस्ते ऽग्नेः* ॥ २ ॥

स यदाग्नावैष्णव मेव निर्व्वपेत्। नेतरे हविषी ऽअध्वरस्यैव दीक्षणीयं कुर्यात् नाग्नेरथ यदेते ऽएव हविषी निर्व्वपेन्नाग्नावैष्णव मग्नेरेव दीक्षणीयं कुर्यान्नाध्वरस्य ॥ ३ ॥

उभयानि निर्व्वपति। अध्वरस्य चाग्नेश्चोभयं ह्येतत् कर्माध्वरकर्म चाग्निकर्म चाध्वरस्य पूर्व्वं मयाग्नेरुपायि ह्येतत् कर्म यदग्निकर्म† ॥ ४ ॥

---

* 'अग्नेः'—इति ग, घ।

† '०कर्मं'—इति ग, घ।

स य एष आग्नावैष्णवः * । तस्य तदेव ब्राह्मणं यत् पुरश्चरणे व्वैश्वानरो द्वादशकपालो व्वैश्वानरो वै सर्व्वेऽग्नयः सर्व्वेषा मग्नीना मुपाप्त्यै द्वादशकपालो द्वादश मासाः संव्वत्सरः संव्वत्सरो व्वैश्वानरः † ॥ ५ ॥

यद्वेवैतं व्वैश्वानरं निर्व्वपति । व्वैश्वानरं वा ऽएत मग्निं जनयिष्यन् भवति त मेतत् पुरस्ताद्दीक्षणीयायाऽ रेतो भूतऽ सिञ्चति यादृग्वै योनौ रेतः सिच्यते तादृग् जायते तद्यदेत मत्र व्वैश्वानरऽ रेतो भूतऽ सिञ्चति तस्मादेषो ऽमुत्र व्वैश्वानरो जायते ॥ ६ ॥

यद्वेवैते हविषी निर्व्वपति । क्षत्रं वै व्वैश्वानरो व्विडेष आदित्यश्चरुः क्षत्रं च तद्विशं च करोति व्वैश्वानरं पूर्व्वं निर्व्वपति क्षत्रं तत् कृत्वा व्विशं करोति ॥ ७ ॥

एका एष भवति । एकदेवत्य एकस्यं तत् क्षत्र

---

* 'आग्नावैष्णवः'—इति ग, घ।

† 'वैश्वानरः'—इति ग, घ।

मेकस्याᳲ श्रियं करोति । चरुरितरो बहुदेवत्यो भूमा वा ऽएष तण्डुलानां यच्चरुर्भूमो ऽएष । देवानां यदादित्या विशि तद्भूमानं दधात्यधिदेवतम् * ॥ ८ ॥

अथाध्यात्मᳲ † । शिर एव वैश्वानर आत्मैव आदित्यश्चरुः शिरश्च तदात्मानं च करोति वैश्वानरं पूर्व्वं निर्व्वपति शिरस्तत् कृत्वात्मानं करोति ‡ ॥ ९ ॥

एक एव भवति । एकमिव हि शिरश्चरुरितरो बहुदेवत्यो भूमा वा ऽएष तण्डुलानां यच्चरुर्भूमो ऽएषोऽङ्गानां यदात्मा तदङ्गानां भूमानं दधाति ॥ १० ॥

घृत एव भवति । घृतभाजना ह्यादित्याः स्वेनैवैनानेतद्भागेन स्वेन रसेन प्रीणात्युपाᳲशवेतानि हवीᳲषि भवन्ति रेतो वा ऽअत्र यज्ञ उपाᳲशु वै रेतः सिच्यते § ॥ ११ ॥

---

* '०देवतम्'—इति ग, घ ।

† 'अथाध्यात्मं'—इति ग, घ । 'अथाध्यात्मं'—इति ङ ।

‡ 'करोति'—इति ग, घ । § 'सिच्यते'—इति ख ।

अथौद्ग्रभणानि जुहोति । औद्ग्रभणैर्वै देवा आत्मान मस्माल्लोकात् स्वर्गं लोक मभ्युदगृह्णत यदुदगृह्णत तस्मादौद्ग्रभणानि तथैवैतद्यजमान औद्ग्रभणैरेवात्मान मस्माल्लोकात् स्वर्गं लोक मभ्युद्गृह्णीते ॥ १२ ॥

तानि वै भूयाᳪसि भवन्ति । अग्निचित्यायां यदु चानग्निचित्यायां तल्लोक्ता बन्धुरुभयानि भवन्ति तल्लोक्तोऽध्वरस्य पूर्वाण्यथाग्नेस्तस्यो ऽप-वोक्तः * ॥ १३ ॥

पञ्चाध्वरस्य जुहोति । पाङ्क्तो यज्ञो यावान्यज्ञो यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतद्रेतो भूतᳪ सिञ्चति सप्ताग्नेः सप्तचितिकोऽग्निः सप्तऽर्त्तवः संवत्सरः संवत्सरो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतद्रेतो भूतᳪ सिञ्चति तान्युभयानि द्वादश सम्पद्यन्ते द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति ॥ १४ ॥

स जुहोति । आकूति मग्निं प्रयुजᳪ स्वा-

* 'ऽप्येतः' —इति क, ख ।

इत्याकूताद्वा ऽएतदग्ने कर्म समभवत्तद्वेवैतदेतस्मै कर्मणे प्रयुङ्क्ते ॥ १५ ॥

मनो मेधा मग्निं प्रयुजऽ स्वाहेति। मनसो वा ऽएतदग्ने कर्म समभवत्तद्वेवैतदेतस्मै कर्मणे प्रयुङ्क्ते ॥ १६ ॥

चित्तं विज्ञात मग्निं प्रयुजऽ स्वाहेति। चित्ताद्वा ऽएतदग्ने कर्म समभवत्तद्वेवैतदेतस्मै कर्मणे प्रयुङ्क्ते ॥ १७ ॥

व्वाचो व्विधृति मग्निं प्रयुजऽ स्वाहेति। व्वाचो वा ऽएतदग्ने कर्म समभवत्ता मेवैतदेतस्मै कर्मणे प्रयुङ्क्ते ॥ १८ ॥

प्रजापतये मनवे स्वाहेति। प्रजापतिर्व्वै मनुः स हीदऽ सर्व्वं ममनुत प्रजापतिर्व्वा ऽएतदग्ने कर्माकरोत्त मेवैतदेतस्मै कर्मणे प्रयुङ्क्ते ॥ १९ ॥

अग्नये व्वैश्वानराय स्वाहेति। संव्वत्सरो वा ऽअग्निर्व्वैश्वानरः संव्वत्सरो वा ऽएतदग्ने कर्माकरोत्त मेवैतदेतस्मै कर्मणे प्रयुङ्क्ते ॥ २० ॥

अथ सावित्रीं जुहोति। सविता वा ऽएतदग्ने

कर्माकरोत्त मेवैतद्देवस्मै कर्मणे प्रयुङ्क्ते विश्वो देवस्य नेतुर्मर्त्तो वुरीत सख्यम्* विश्वो राय इषुध्यति द्युम्नं वृणीत पुष्यसे स्वाहेति यो देवस्य सवितुः सख्यं वृणीते स द्युम्नं च पुष्टिं च वृणीत ऽएष वा ऽअस्य सख्यं वृणीते य एतत् कर्म करोति ॥ २१ ॥

तान्नु हैके उखाया मेवैतान्यौदग्रभणानि जुह्वति कामेभ्यो वा ऽएतानि हूयन्त ऽआत्मो ऽएष यजमानस्य यदुखात्मन्यजमानस्य सर्वान् कामान् प्रतिष्ठापयाम इति न तथा कुर्यादेतस्य वै यज्ञस्य सᳪंस्थितस्यैतासा माहुतीनां यो रस-स्तदेतदर्चियेह्वोध्यते तद्यत्सᳪंस्थिते यज्ञे जुहुत्यौद्-ग्रभणपूर्वां प्रवृणक्ति तद्देना नेव यज्ञ आरोहति तं यज्ञं विभर्त्ति तस्मात्सᳪंस्थित ऽएव यज्ञे हुते-ष्वौदग्रभणेपूर्वां प्रव्रज्यात् ॥ २२ ॥

मुञ्जकुलायेनाग्रस्तीर्णा भवति। आदीप्यादिति न्वेव यद्देव । मुञ्जकुलायेन योनिरेषाग्नेर्यन्मुञ्जो

---

* 'सख्यम्'—इति ग, घ ।

न वै योनिर्गर्भं हिनस्त्यहिंसायै योनेर्वै जायमानो जायते योनेर्जायमानो जायाता ऽइति ॥ २३ ॥

अगाकुलाय मन्तरं भवति । आदीप्यादित्ति न्वेव यद्वेव अगाकुलायं प्रजापतिर्यत्रे योनिरसृज्यत तद्या ऽउमा उल्ब मासञ्छणा जरायु तस्मात्ते पूत-यो जरायु हि ते न वै जरायु गर्भं हिनस्त्यहिंसायै जरायुणो वै जायमानो जायते जरायुणो जायमानो जायाता ऽइति ॥ २४ ॥ ३ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [९. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन्नध्याये उखासम्भरण मथाद्याविष्णुक्रमोतिषानाद्येष्ट-कानां तिर्यङ्मान मुक्तम्, अथ षष्ठे दीक्षणीयाद्युखाभेदनप्राय-श्चित्तान्तः प्रयोग उच्यते। तत्र प्राकृतीं मासां वैष्णवीष्टिं, ऐन्द्रीं वैश्वानरद्वादशकपालेष्टिं सादितो विधास्यन् नुपोद्घात-यति — "भूयांसि हवींषि भवन्त्यग्निचित्याया मित्यादिना। भूयसा हविषा सह्यावयोष्यत्वाभिधानाय अग्न्यातिकर्मत्वं प्रथम प्रतिजानीते — "चत्वारि ह कर्माणि सन्तीति। तेषां स्वरूप-

दर्शनमिलस्य मसहमानोऽग्निकर्मशब्दं तावन्निर्वक्ति— "यान्यन्यत् कर्माणि तान्यतीनीति ॥ १ ॥

इदानीं माग्नावैष्णवादिहवींषि विधत्ते— "आग्नावैष्णव एकादशकपाल इत्यादिना। 'तत्' 'अध्वरस्य' सोमयागस्य 'दीक्षणीय' दीक्षासंस्कारकं हविः। 'वैश्वानरो द्वादशकपाल', 'आदित्यचरु' च 'ते' एते हविषी 'अग्ने' एव प्रातिस्विके* ॥ २ ॥

इत्थं अध्वरचित्याग्न्योर्हविर्व्यवस्था मुक्ता उभयविधान्यपि हवींषि कर्तव्यानीत्याह— "स यदाग्नावैष्णवमेव निर्वपेदित्यादिना। अध्वरस्य चितेश्चेत्युभयोर्दीक्षणीयत्वसिद्धये उभयानि हवींषि अनुष्ठेयानि, अन्यतरहविषोऽकरणे तत्र स्यादित्यर्थः ॥ ३ ॥

"उभयानि निर्वपतीति। "उभयं ह्येतत् कर्मेति। 'एतत्' साग्निचयनसौमिकं 'कर्म', 'उभयम्' उभयात्मकं खलु। किं तदुभयमिति, तत्राह— "अध्वरकर्म चाग्निकर्म चेति। तत्र पौर्वापर्यस्यानियमप्राप्तौ आह— "अध्वरस्य पूर्वं मथाग्नेरिति। अग्ने कर्मणः प्राथम्यं किं न स्यात्? इत्यत आह— "उपायि ह्येतत् कर्म, यदग्निकर्मेति। 'उप' प्रकृतकर्मणः समीपे, तदुपजीव्य, 'एति' आयातीति 'उपायि' ॥ ४ ॥

प्राकृतस्याग्नावैष्णवस्य प्रयोगः किं न व्याख्यायत इत्याशङ्क्य आग्निष्टोमिकं ब्राह्मणमतिदिशति— "स य एव आग्नावैष्णवस्तस्येति। "यत् पुरश्चरणमिति। 'पुरः' पूर्वं 'चरणम्'

---

* प्रातिस्विक—स्वकीय नि० का० ३ १ २२। 'यस्माच्चतुर्थं पर्वण शुनाशीर्यस्य संवत्सरातिरिक्तः प्रातिस्विकः कालो नास्ति— इति का० श्रौ० ५ ११ १ सू० टीका द्रष्टव्यम्।

अनुष्ठानं यस्मिन्, तत् 'पुरश्चरणम्', प्रातःकाल मग्निष्टोमकर्मेत्यर्थः। तस्मिन् यद् 'ब्राह्मणम्' उक्तम्, 'तदेव 'तस्य' अग्निचयनस्य; यद्वा 'तस्य' तत्कर्तोराम्नातं ब्राह्मणम्* ।

अथाग्नेर्दीक्षणीयं हविरनूद्य प्रशंसति— "वैश्वानरो द्वादशकपालो वैश्वानरो वै सर्वेऽग्नय इति। यो 'वैश्वानरः' चित्वा ख्याप्यमानः, सः 'सर्वेऽग्नयः' चितिरूपाः षडग्नयः; अधिष्ठानाधिष्ठेययोरभेदात्। अथवा विश्वेषां नराणां हितत्वेन सम्बन्धी 'वैश्वानरः' भूमिलोकाधारभूतोऽग्निः, स एव 'सर्वेऽग्नयः' द्यौर्वैजाठरवैद्युताहवनीयाद्यग्नयः, तेषां सर्वेषां मित्र मासो वैश्वानराग्निदेवत्यकपालगतसङ्ख्यां प्रशंसति— "द्वादशकपालो द्वादशमासाः संवत्सर इति ॥ ५ ॥

प्रकारान्तरेण पुरोडाशदेवतां प्रशंसति— "यद्वेवैतं वैश्वानरमिति। 'एतं' 'वैश्वानरं' सप्तचित्यात्मकं 'जनयिष्यन्' इष्टकाभिरुत्पादयिष्यन् भवति, अतः 'तम्' 'एतत्' इदानीं 'पुरस्तात्' उत्पादनात् प्रागेव, 'दीक्षणीयायाम्' एव वैश्वानरहविःप्रक्षेपेण 'रेतोभूतं' बीजरूपापन्नं 'सिञ्चति'। अत उभयोर्निषिक्तव्यजनयितव्ययोर्वैलक्षण्यपरिहाराय आदावपि पुरोडाशो वैश्वानर एव कर्तव्यः। उक्तार्थो लोकसिद्ध इति दर्शयति— "यादृग्वै योनौ रेत इति। प्रतिपादितं सादृश्यं प्रकृते दर्शयन् पुनर्निगमयति— "तद्यदेत मत्र वैश्वानरमिति। 'तद्यत्' -इत्यत्र तच्छब्दोऽनुवादी यच्छब्देन प्रयुज्यते, 'अत्र' दीक्षाकाले, 'अमुत्र' चयननिष्पत्तिकाले। अथवा, 'अत्र' प्राचीन-

* ३ भा० २१ पृ० (१. ३. १०) द्रष्टव्यम्।

वंशे देशोभूतं सिञ्चति वैश्वानरम्; 'मन्थन' सौमिके चिति-प्रदेशे जनयति ॥ ६ ॥

अथ वैकृते उभे हविषी समुच्चित्य प्रशंसति— 'यद्वैवेति हविषी इति। 'एते हविषी' वैश्वानरद्वादशकपालादित्यचर्वाख्ये। "अयं वैश्वानर इति। 'वैश्वानरः' अग्निः, 'अयं' क्षत्रिय-जातिः। तथाच बृहदारण्यकम्— "यान्येतानि देवत्रा क्षत्रा-णीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति" -इति *। आदित्यानां तु अग्निर्वसुभिः, सोमो रुद्रैः, वरुण आदित्यैः"-इत्यादिश्रुतिषु † तृतीयान्तानामुपसर्जनप्रतीतेः तेषां प्रजारूपत्वम्। यद्यपि "विडेव आदित्यचरुः"-इति चरोः प्राधान्यं प्रतिभाति, तथापि वैश्यजातित्वयोगात् तच्चितान्तः-पातभूता देवतैवात्र विवक्ष्यते। एवं वैश्वानरवाक्येऽपि। यद्वा, देवताद्वारा द्रव्ययोरप्युक्तजातित्वम्; "एते हविषी भवत इति हविषः प्राधान्यात्। पुरोडाशस्यैकपिण्डत्वेन प्राधान्याच्चैवाव-यवानां तण्डुलानां बहुत्वाद्वा पुरोडाशचर्वोः क्षत्रविड्जातित्वं द्रष्टव्यम्। उभयोरप्यनुष्ठेयत्वाद् अनियमं प्रसक्तमाह— "वैश्वा-नरं पूर्वमिति ॥ ७ ॥

पूर्वस्मिन् हविषि द्रव्यस्य देवतायाश्चैकत्वम्, उत्तरस्मिन् तदुभयबहुत्वं च प्रशंसति— "एक एव भवतीत्यादिना। 'एषः' पुरोडाशः 'एको भवति', स च 'एकदेवत्यः'। एक एव देवता

---

* बृ० उप० १ अ० ४ ब्रा० ११ क०।

† "स विशमसृजत यान्येतानि देवजातानि गणश आख्यायन्ते वसवो रुद्रा आदित्या विश्वे देवा मरुत इति"—इति च बृ० उप० १अ० ४ ब्रा० १२ क०।

यस्य स तथोक्तः । 'तत्' तेन, तथात्वसम्पादनेन 'एकस्य' 'एव' क्षत्रियम्, एक मेव सर्वस्यापि महामण्डलस्य कृतवान् भवति, बहुराजन्यदृष्टत्वात् । फलित मर्थं माह— "एकस्या श्रिय करोतीति । श्रियः राजाश्रयत्वनियमात् राज्ञ एकत्व सम्पादनादेव तस्या श्रिय मप्येकस्थां करोति । इत्थं वैश्वानरस्य पुरोडाशस्य च परस्परयोग्यता मभिधाय आदित्यानां चरोश्च सङ्गतत्व माह— "चरुर्भवतो बहुदेवत्य इति । यत् 'एष' 'तण्डुलानां' 'भूमा वै' बहुत्वं खलु । भूमेति पुंलिङ्ग प्रति निर्देशं मपेक्ष्य एष इति पुंलिङ्गता । "भूमो एष देवानाम्"— इत्यत्र 'भूमा उ' इति निपातानिपातसमुदाय । शिष्टं स्पष्टम् । प्रकारान्तरेण पुन स्तोतु मुक्त मर्थं व्यवस्थापयति— "इत्यधि दैवत मिति । "यद्वेवैते हविषी"—इत्युपक्रम्य, "श्रियि तद् भूमानं दधाति"—इत्यन्तेन ग्रन्थसन्दर्भेण प्रतिपादितम् 'अधि दैवतम्' देवता मधिकृत्य प्रवृत्त मुक्तम् ॥ ८ ॥

"अथाध्यात्म मिति । वक्ष्यति, "शिर एव वैश्वानर , आत्मैव आदित्यचरुरित्यादिना । प्रथम मनुष्ठेयत्वेन प्राधान्यात् एकत्वाच्च साम्यात् 'आदित्यचरु' 'आत्मा' अङ्गप्रत्यङ्गसहितं कृत्स्नं शरीरम् । शिष्टम् अधिदैवतवाक्यवद् व्याख्येयम् ॥ ९, १० ॥

शरीराश्रयद्रव्य माह— "घृत एव भवतीति । 'घृतभाजना ह्यादित्या'—इति । घृतभागा इत्यर्थः । "तेजो वै घृत मिति * श्रुते घृतस्य तेजोद्रव्यत्वात् आदित्याना मपि तथात्वात् ।

---

* "तेजो वा एतत् पशूनां यद् घृतम्"—इति ऐ॰ ब्रा॰ ८ । ६ । "एतद् वा अग्नेस्तेजो यद् घृतम्"—इति च तै॰ सं॰ २ । ५ । २ । ७ ।

“आदित्य घृतेन चरुम्”–इत्यादौ * घृतसम्बन्धाद्वा तेषां तद्भागभाक्त्वम्। ‘स्वेनैव भागेन’, ‘स्वेन रसेन’ इति व्याख्यानव्याख्येयभाव। अत्र कात्यायन, उखानिष्पादनानन्तरप्रयोग मुक्ताह— “दीक्षामावास्याया मामावास्येनेष्ट्वा, आग्नावैष्णववैश्वानरौ, इति चरुरादित्येभ्य”–इति †। एषां त्रयाणां हविषां सुपांशुधर्मकत्व विधत्ते— “उपांशुदेवतानि हवींषि भवन्तीति। “करणवदशब्द सुपांशु”–इति तल्लक्षणम्। “रेतो वा अत्र यज्ञ इति। ‘अत्र’ ‘अस्मिन् दीक्षासमये क्रियमाणो ‘यज्ञ.’ ‘रेतो वै’ रेत. खलु। अस्य रेतस्त्व मुक्त प्राक्॥ ११॥

अथौदग्रभणानि हवींषि विधाय तन्निर्वचनद्वारेण प्रशंसति— “अथौदग्रभणानि जुहोतीति ‡। “औदग्रभणैर्वै देवा आत्मान मिति। ‘आत्मान’ लिङ्गशरीरोपाधिकं जीवात्मानं ‘देवा.’ ‘अस्माद्’ भूलोकात् ‘स्वर्गं लोकम्’ ‘अभि’ लक्ष्य ‘उदगृह्णत’ ऊर्ध्वमुख माकर्षेण कृतवन्त। उद्ग्रहणसाधनत्वात् ‘औदग्रभणानि’ इति नाम सम्पन्नम्। “इयमहौर्भ” §। “तथैवैतदिति। दृष्टान्तवद् व्याख्येयम्॥ १२॥

तेषां भूयस्त्व माह— “तानि वै भूयांसीति। ‘अनग्निचित्यायाम्’ अग्निचयनव्यतिरिक्ताया केवलज्योतिष्टोमादिक्रियाया ‘यद्’ यान्यत्र हवींषि, ततोऽपि ‘भूयांसि’ ‘अग्निचित्याया’ क्रियाया ‘भवन्ति’। चयनस्य हविर्भूयस्त्व स्वय मेव वक्ष्यति।

---

* श० ब्रा० ३ २ ३ १ द्रष्टव्यम्।
† का० श्रौ० सू० १६ ४ २७, २८, २९।
‡ का० श्रौ० सू० १६ ४ ३० क०।
§ मा० ८ १ १२ मू० १ वा०।

हविर्भूयस्त्वार्थवादब्राह्मणं किमिति नोक्तमित्याशङ्कायामाह— "तस्योक्तो बन्धुरिति। 'तस्य' हविर्भूयस्त्वस्य 'बन्धुः' अर्थनिबन्धकोऽर्थवादः 'उक्तः' अध्यायादौ "भूयांसि हवींषि भवन्त्यग्निचित्यायाम्"–इत्यादिना *। आग्निकैः सौमिकाबाधप्रसक्तावाह— "उभयानि भवन्ति तस्योक्त इति। आग्निकानि सौमिकानि च 'उभयानि' भवेयुः, तस्योभयत्वस्य अर्थवाद उक्तो दीक्षणीय हविः प्रस्तावे— "उभयानि निर्वपति अध्वरस्य चाग्नेश्च"–इत्यादिना †। आध्वरिकाणां पूर्वभावित्वम्, आग्निकानां पश्चाद्भावित्वञ्च विधाय तदर्थवादमतिदिशति— "अध्वरस्य पूर्वाणि, अथाग्नेः, तस्यो एवोक्त इति। "उपांशु ह्येतत् कर्म, यदग्निकर्म"–इत्येव मुक्त इत्यर्थः ‡॥ १२॥

आध्वरिकाणां पञ्चसङ्ख्यामनूद्य प्रशंसति— "पञ्चाध्वरस्य जुहोति पाङ्क्तो यज्ञ इति। प्रातरादिसवनानि त्रीणि, प्रायणीयोदयनीयौ द्वौ, इति पञ्चसङ्ख्यायोगाद् 'यज्ञः' 'पाङ्क्तः'। यद्वा, धानाः करम्भः परिवापः पुरोडाशः पयस्या इत्येवं तैत्तिरीयोक्तहविःपञ्चकसङ्ख्यायोगात् पाङ्क्तत्वम् §। हविःपञ्चकत्वनिष्पादने सति 'यज्ञः' सोमयागः 'यावान्' यत्परिमाणः, 'अस्य' 'मात्रा' अनयश 'यावती' यत्परिमाणा, 'तावता' तेन कृत्स्नेनापि 'एनम्' उत्पाद्यमानं चयनलक्षणम् अग्निं 'रेतोभूतं' बीजरूपे-

---

* पुरस्तात् ६ १ १ (३०६ पृ०) द्रष्टव्यम्।

† पुरस्तादिहैव चतुर्थी कण्डी (३०६ पृ०) द्रष्टव्या।

‡ पुरस्तात् (३०६ पृ० १० पं०) द्रष्टव्यम्।

§ तै० सं० ६. ५. ११. ४, ५, ऐ० ब्रा० २. ३. ६, इह च १ २ १२ मा० भा० द्रष्टव्यम्।

ध्यावस्थितम्, ‘एतत्’-इति क्रियाविशेषणम्, क्रियमाणप्रकारेण ‘सिञ्चति’ निषेकं कृतवान् भवति ।

अग्निचयनीयानां मौद्गमणानां सप्तसङ्ख्यारूपं यदश्विभूयस्त्वम् तद् विधाय प्रशंसति— “सप्ताग्नेः सप्तचितिकोऽग्निरित्यादिना । अग्नेः सप्तचितयः इत्थं द्रष्टव्याः— षड् चितयः इष्टकामय्यः, सप्तमी श्रूयते— “विकर्षीं च स्वयमातृण्णायाश्चोपदधाति •—• सा सप्तमी चितिरिति * । शिष्टं पूर्ववत् । मिलितानां सङ्ख्या मनूद्य प्रशंसति— “तान्युभयानीति । द्वादशमाससंलक्षण एक इति व्याहृतधर्मकाः षट्; अनुगतकालसम्बन्ध एक इति वा सप्तत्वम् ॥ १४ ॥

अग्नौद्गमणकथिता मन्त्राननूद्य व्याचष्टे— “स जुहोति आकूतिमग्निं प्रयुजं स्वाहेत्यादिना † । ‘आकूतिः’ आत्मधर्मो मनसः प्रेरणहेतुः । यद्वा, ‘आकूति’ सङ्कल्पः, तदवस्थापन्नम् । ‘प्रयुजं’ प्रकर्षेण युनक्ति नाडर्यो वृत्ति मिति प्रयुक्, तादृश मग्निचयनात्मकविराड्रूपम् । ‘स्वाहा’ [illegible] अभिन्नस्य सहुत मस्तु ‡ । “आकूताद्वा एतदग्ने कर्म समभवत्, तदेवैतदेतस्मै कर्मणे प्रयुङ्क्ते”-इति । एतत्पूर्वं सम्भूतप्रकारेण ‘कर्म’ चयनाख्यम् ‘अग्रे’ पुरा ‘आकूतात्’ प्रकारात् ‘समभवत्’ सम्पन्न मासीत्, ‘तदेव’ ‘एतत्’ इदानीं क्रियमाणप्रकारविशेषम् ‘एतस्मै’ चयनाख्याय ‘कर्मणे’ ‘प्रयुङ्क्ते’ प्रयुक्तवान् भवति । एव मुत्तराण्यपि व्याख्येयानि ॥ १५ ॥

---

* ‘विकर्षीञ्च स्वयमातृण्णाश्चोपदधाति •—• सा सप्तमी चितिः’— इतीहैवोपरिष्टात् ८. १. ४. ६ । † का० श्रौ० सू० १६. ४. ३०ख ।

‡ ‘आकूतिमग्निं प्रयुजं स्वाहा’—इति वा० सं० ११. ६६. १ ।

"मनो मेधा मिति *।" उपर्युपरि व्यापारशीला मनसो वृत्तिर्मेधा, तद्रूपं यत् 'मनः' अस्ति। विमर्शनधर्मं तदात्मकता मापन्नम् अग्निम्। गत मन्यत्। "मनसो वा एतदग्रे"–इत्यर्थवादोऽपि व्याख्यातप्रायः ॥ १६ ॥

"चित्तं विज्ञात मग्नि मिति †। अनुसन्धानरूपं 'चित्तम्', "अनुसन्धानतश्चित्तं विमर्शोऽस्य उच्यते"–इति स्मरणात्। गत मन्यत् ॥ १७ ॥

इत्थं मानसव्यापाररूपस्य मापकस्य अग्नेः प्रतिपादकं होमसाधनं मन्त्र मनूद्य व्याचष्टे— "वाचो विधृति मग्नि मिति ‡। 'वाचो विधृतिः' वचसो विधर्त्री, वाचा नियम्यम्, वाग्रूप मापन्न मित्यर्थः। "वाचो वा इत्यादि, गतम् ॥ १८ ॥

"प्रजापतये मनवे स्वाहेतीति §, पञ्चमो मन्त्रः। तत्र प्रजापतेर्मनोश्च वैयधिकरण्यशङ्कां व्युदस्यति— "प्रजापतिर्वै मनुरिति। कथं तस्य मनुत्व मिति तत्राह— "स हीदं सर्वं मनुत इति। 'इदं' 'सर्वं' जगत् 'मनुते' अव मित्यवगच्छति; तस्य विराड्रूपत्वात्। "प्रजापतिर्वा एतदग्रे कर्माकरोत्, त मेवैतत्"–इत्यादि स्पष्टम्। 'कर्म' चयनाख्यम् ॥ १९ ॥

"अग्नये वैश्वानराय स्वाहेतीति ‖। अस्मिन् षष्ठमन्त्रे वैश्वानरशब्दं संवत्सरपरतया व्याचष्टे— "संवत्सरो वा अग्नि-

---

* "मनो मेधा मग्निं प्रयुजं स्वाहा"–इति वा० सं० ११. ६६. २।
† "चित्तं विज्ञात मग्निं प्रयुजं स्वाहा"–इति वा० सं० ११. ६६. ३।
‡ "वाचो विधृति मग्निं प्रयुजं स्वाहा"–इति वा० सं० ११. ६६. ४।
§ "प्रजापतये मनवे स्वाहा"–इति वा० सं० ११. ६६. ५।
‖ "अग्नये वैश्वानराय स्वाहा"–इति वा० सं० ११. ६६. ६।

वैश्वानर इति। समिद्धप्रदेशे स्थाप्यमानोऽग्निः वैश्वानरः, स च संवत्सरं कृत्वा संवत्सरः *। गतं मन्त्रम् ॥ २० ॥

अथ सप्तमं मन्त्रमनूद्य व्याचष्टे— "अथ सावित्रीं जुहोति, सविता वा एतदित्यादिना। सविता देवता यस्या ऋचः सा 'सावित्री'; "देवस्य नेतुः"-इतिलिङ्गात्। तन्मन्त्रसाध्या आहुतिरपि सावित्री। "सविता वा एतदित्यादि, व्याख्यातम् ॥

साकल्येन मन्त्रं पठति— "विश्वो देवस्य नेतुरिति †। व्याख्यातोऽयं तृतीयकाण्डे ‡। सवितुः सख्यं सख्यतो हिरण्यादिवसुधनशरीरपुष्टिञ्च सम्भेत्यय सर्वैः उत्तरार्धस्य तात्पर्यमित्याह— "यो देवस्य सवितुः सख्यं वृणीते, स द्युम्नं च पुष्टिं च वृणीते"-इति। यद्यपि तत्र द्युम्नवत् पुष्टिशब्दो द्वितीयान्ततया न निर्दिष्टः, तथापि 'पुष्यसे'-इत्यत्र पोषलक्षणं प्रकृत्यर्थं विवक्षित्वा एवं व्याख्यातमिति मन्तव्यम् ॥

अस्तु सख्यं कृतवत् एतत्फलदयं तुच्छस्यामर्त्यस्य भगवता सवित्रा सह सख्यं कथमुपपद्यत इत्यत आह— "एष वा अस्य सख्यं वृणीते, य एतत् कर्म करोतीति। 'यः' पुरुषः 'एतत्' सवितृदेवताकं 'कर्म' 'करोति', 'एषः' खलु 'सख्यं वृणीते' तदीयकर्मसम्पादनं तत्सख्यलाभहेतुरित्यर्थः। अथ

---

* "सह पिता वैश्वानरेणेति। संवत्सरो वै पिता वैश्वानरः प्रजापतिः"—इत्यादि श० ब्रा० १ का० ४ प्र० २ ब्रा० १६ कं० द्रष्टव्यम्।

† वा० सं० ११. ६७ (४. ८. १.)।

‡ १प्र० ४ ब्रा० १८, १९ कं० (३भा० ४८, ५५ पृ०) द्रष्टव्यम्।

कात्यायनः— "प्राकृतान्यौद्ग्रभणानि हुत्वा समाप्तिकान्याहुति मिति प्रतिमन्त्रम्"—इति * ॥ २१ ॥

अथैतेषां औद्ग्रभणानां होमविषये केषाञ्चित् पक्ष मनूद्य, तेषा मुपपादनं निराचष्टे—"तान्यु हैके उखाया मेवेत्यादिना †। 'तानि' एतानि औद्ग्रभणानीति सम्बन्धः। 'एके' अध्वर्यवः' 'उखायां' तस्यां 'जुह्वति', तेषा मभिप्राय माह— "कामेभ्यो वा एतानीति। काम्यन्त इति कामाः स्वर्गादयः। स्वर्ग प्रत्युद्ग्रहणसाधनत्वात् स्वर्गाख्यः कामस्तावदुक्त एव, एव मन्येऽपि। ततोऽर्वाचीनाः कामा एतेषां विषयः। 'उखा'—इति 'यत्' अस्ति, 'एषः' 'यजमानस्य' 'आत्मा उ' शरीर मेव; शरीरस्योखात्वेन तज्जन्यस्याग्नेर्यजमानकाम्यत्वेन च संस्कारात्। यद्वा, यजमानशरीरं यथा यज्ञनिवर्त्तनसाधनम्, एव मुखापीति। तर्हि न्यायेन यजमानशरीरत्व मुखायाः। 'आत्मन्' आत्मनि 'यजमानस्य सर्वान् कामान्'—इति स्पष्टम् ॥

अथ तं पक्षं निषिध्य स्व पक्षं सोपपत्तिक माह— "न तथा कुर्यादेतस्य वै यज्ञस्येत्यादिना। 'एतस्य वै यज्ञस्य' प्रकृतस्य दीक्षणीयाख्यस्य 'संस्थितस्य' सम्पूर्णस्य 'एतासां' दीक्षाहुतीनां 'यो रसः', 'तदेतत्' अग्निज्वालारूपः आहवनीयात्मना 'दीप्यते'। तस्माद् उखायाम् औद्ग्रभणहोमपक्षं निराकृत्य हुतेष्वौद्ग्रभणेषु तेषां यो रसः स्थितः, तेन प्रज्वलिताग्नौ उखाप्रक्षेपणं कर्त्तव्य मिति सिद्धान्तयतोऽय मभिप्रायः:— सर्वकामावाप्तिस्तु दीक्षणीयाख्ये यज्ञे सम्पूर्णे, हुतेषु औद्ग्रभणेषु तेषां यो रसः

* का० श्रौ० सू० १६. ४. ३० ।

† का० श्रौ० सू० १६. ४. ३१ क ।

स्थितः*, तेन प्रज्वलिताग्नौ उखासम्पतनेनापि सम्भविष्यति। तस्माद् दीक्षणीयाख्ये संस्थिते यज्ञे औद्ग्रभणेषु सम्बन्धिषु हुते-ष्वेव उखाप्रवृञ्जनं कर्त्तव्यमिति ॥ २२ ॥

उखाया अस्याः मुञ्जतृणावस्तरणं विधाय प्रशंसति— "मुञ्ज-कुलायेनावस्तीर्णा भवतीति। अनेन मुञ्जकुलायावस्तरणस्य दृष्टा-र्थत्वमेव, न त्वदृष्टार्थत्व मित्युक्तं भवति। आदीप्तिस्तु तृणान्तरेणापि भवति, किं मुञ्जनियमेनेति, तत्राह— "यद्वेव मुञ्जकुलायेन योनिरेषाग्नेर्यन्मुञ्ज इत्यादिना। एवकारो भिन्नक्रमः; मुञ्जकुलायेनेति यदस्ति, अत्रोपपत्तिरभिधीयत इति शेषः। मुञ्जस्य शुष्कत्वेन शीघ्र मग्निजननसाधनत्वात् अग्नियोनित्वम्। योनेर्गर्भपरिपालकत्वाभावसिद्धिर्विशब्देनोच्यते। जायमानोऽग्निः स्वयो-नेरेव सकाशात् जायत इत्यभिप्रायेण मुञ्जकुलायेनैव भवितव्य मित्यर्थः ॥ २३ ॥

अथ मुञ्जकुलायादप्यन्तरं शणकुलायावस्तरणं कर्त्तव्य मित्याह— "शणकुलाय मन्तरं भवतीति *। "आदीप्त्यादिति त्येनेत्यर्थवादः, पूर्ववत् †। "यद्वेव शणकुलाय मित्यादि। अन्तः अवस्तीर्यमाणं वस्तु भवेदिति यदस्ति, तत्र शण मभिधीयत इति शेषः। पूर्वं 'प्रजापतिः' चित्याग्निरूपः 'यस्यै योनेः' यस्याः योनेः सकाशात् उत्पन्नस्याग्नेः 'उमाः' ‡। औमवस्त्रोपा-

---

* "मुञ्जकुलायावस्तीर्णा मन्तरे शणम्"—इति का० श्रौ० सू० १६.४.३१।

† पूर्वकण्डिकाव्याख्यावदित्यर्थः।

‡ "अतसी स्यादुमा क्षुमा"—इति अम० को० २. ९. २०। अयं जवस इति ख्यातस्य धान्यभेदस्य। "विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः"—इति पा० सू० ५. २. ४।

दानभूतास्तृणविशेषा उमाः । ताः उम्बस्थानीया अभवन्, शणाख्यतृणविशेषा जरायुस्थानीयाः । शिष्टं सुगमम् । 'पूतय.' दुर्गन्धाः ॥ २४ ॥ २ [६. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे षष्ठेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम् ।)

तां तिष्ठन् प्रवृणक्ति * । इमे वै लोका उखा तिष्ठन्तीव वा ऽइमे लोका अथो तिष्ठन्वै वीर्यवत्तरः † ॥ १ ॥

उदङ् प्राङ् तिष्ठन् । उदङ् प्राङ् तिष्ठन प्रजापतिः प्रजा असृजत ॥ २ ॥

यद्वेवोदङ् प्राङ् तिष्ठन् । एषा ह्युभयेषां देवमनुष्याणां दिग्यदुदीची प्राची ॥ ३ ॥

यद्वेवोदङ् प्राङ् तिष्ठन् । एतस्याऽ ह दिशि स्वर्गस्य लोकस्य द्वारं तस्मादुदङ् प्राङ् तिष्ठन्नाहुती-

---

* ग-घ-पुस्तकयोरिह छेदचिह्न (।) नास्ति ।

† 'वीर्येवत्तम.'—इति ग, घ, सायणभाष्यविरुद्धः ।

जुहोत्युदङ् प्राङ् तिष्ठन्दक्षिणा नयति द्वारैव तत् स्वर्गस्य लोकस्य व्वित्तं प्रपादयति ॥ ४ ॥

मा सु भित्था मा सु रिष इति। यथैव यजुस्तथा बम्भुरस्व धृष्णु व्वीरयस्वेति योषा वा ऽउखाम्बेति वै योषाया ऽआमन्त्रणं स्त्रिय व्वीरयस्वाग्निश्चेदं करिष्यथ इत्यग्निश्च ह्येतत् करिष्यन्तौ भवतः ॥ ५ ॥

दृꣳहस्व देवि पृथिवि स्वस्तय ऽइति। यथैव यजुस्तथा मन्धुरासुरी माया स्वधया कृतासीति प्राणो वा ऽअसुस्तस्यैषा माया स्वधया कृता जुष्टं देवेभ्य इदमस्तु हव्यमिति या एवैतस्मिन्नग्नावाहुतीर्होष्यन् भवति ता एतदाहाथो ऽएवैव हव्यमरिष्टा त्वमुदिहि यज्ञे ऽअस्मिन्निति यथैवारिष्टानार्त्तैतस्मिन्यज्ञ ऽउदियादेवमेतदाह ॥ ६ ॥

द्वाभ्यां प्रवृणक्ति। द्विपाद्यजमानो यजमानो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैना मेतत् प्रवृणक्ति गायत्र्या च त्रिष्टुभा च प्राणो गायत्र्यात्मा त्रिष्टुबेतावान्वै पशुर्यावान् प्राणश्चात्मा

च तद्यावान्पशुस्तावतैवैना मेतत् प्रवृणक्त्यथो ऽग्निर्वै गायत्रीन्द्रस्त्रिष्टुबैन्द्राग्नो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैना मेतत् प्रवृणक्त्यैन्द्राग्नी वै सर्वे देवाः सर्वदेवत्यो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैना मेतत् प्रवृणक्ति तयोः सप्त पदानि सप्तचितिको ऽग्निः सप्त ऽर्त्तवः संवत्सरः संवत्सरो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ ७ ॥

तां यदाग्निः सन्तपति । अथैना मर्चिरारोहति योषा वा ऽउखा वृषाग्निस्तस्माद्यदा वृषा योषाꣳ सन्तपत्यथास्याꣳ रेतो दधाति ॥ ८ ॥

तद्धैके । यदि चिर मर्चिरारोहत्यङ्गारानेवावपन्त्युभयेनैषो ऽग्निरिति न तथा कुर्यादसन्वा अन्वाव पशुर्जायतेऽथ तं गात्र ऽएवास्यन्तमिव न्यूपन्ति रेत इवैव दधति रेत उ ऽएतदनस्थिकं यदर्चिस्तस्मादेना मर्चिरेवारोहेत् ॥ ९ ॥

तां यदार्चिरारोहति । अथास्मिन्त्समिधमादधाति रेतो वा ऽएना मेतदापद्यत ऽएषो ऽग्नि-

स्तस्मिन्नेतद् रेतसि सम्भूतिं दधाति ॥ १० ॥

सा कार्मुकी स्यात्। देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्या अस्पर्द्धन्त ते देवा अग्नि मनीकं कृत्वासुरानभ्यायंस्तस्यार्चिषः प्रगृहीतस्यासुरा अग्रं प्रावृश्चंस्तदस्यां प्रत्यतिष्ठत्स क्रमुकोऽभवत्तस्मात्स स्वादू रसो हि तस्मादु लोहितोऽर्चिर्हि स एषोऽग्निरेव यत् क्रमुकोऽग्नि मेवास्मिन्नेतत् सम्भूतिं दधाति ॥ ११ ॥

प्रादेशमात्री भवति। प्रादेशमात्रो वै गर्भो विष्णुरात्मसम्मिता मेवास्मिन्नेतत् सम्भूतिं दधाति ॥ १२ ॥

घृते न्युत्ता भवति। अग्निर्यस्यै योनेरसृज्यत तस्यै घृत मुल्ब मासीत्तस्मात्तत् प्रस्कन्दत्यात्मा ह्यस्यैष तस्मात्तस्य न भस्म भवत्यात्मैव तदात्मान मप्येति न वा उल्बं गर्भं हिनस्त्यहिंसाया उल्बाद्वै जायमानो जायत उल्बाज्जायमानो जायाता इति ॥ १३ ॥

ता मादधाति *। द्रवः सर्पिरासुतिरिति दा-

---

* 'मादधति'—इति ग। 'आदधाति'—इति घ।

त्वंनः सर्पिरशन इत्येतत् प्रत्नो होता वरेण्य इति सनातनो होता वरेण्य इत्येतत् सहसस्पुत्रो ऽद्भुत इति बलं वै सहो बलस्य पुत्रो ऽद्भुत इत्येतत्तिष्ठन्नादधाति स्वाहाकारेण तस्यो-परि यन्तुः ॥ १४ ॥

तदा ऽत्मैवोखा * । योनिर्मुञ्जाः शणा जरा-युल्वं घृतं गर्भः समित् † ॥ १५ ॥

बाह्योखा भवति । अन्तरे मुञ्जा बाह्यो ह्यात्मान्तरा योनिर्बाह्ये मुञ्जा भवन्त्यन्तरे शणा बाह्या हि योनिरन्तरं जरायु बाह्ये शणा भव-न्त्यन्तरं घृतं बाह्यं हि जरायन्तर उल्वं बाह्यं घृतं भवत्यन्तरा समिद्बाह्यं ह्युल्वमन्तरो गर्भ एतेभ्यो वै जायमानो जायते तेभ्य एवैन मेतज्ज-नयति ॥ १६ ॥ ४ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [६. २.] ॥

---

* 'आत्मैवोखा'—इति ग, घ ।

† 'समित्'—इति ग, घ ।

यदुक्तं सूत्रकृता—"दण्डोच्छ्रयणान्तं कृत्वाध्वर्युयजमानयोरन्यतर उखां आहवनीयेऽधिश्रयति सुपर्णकुलाय-शकुन्तकुलायावस्तीर्णां मन्त्रे आपो मा सु भिन्था इति तिष्ठन्नुदङ्प्राङ्"—इति*। तद्विधत्ते—"तां तिष्ठन् प्रवृणक्तीमे वै लोका उखेति। अध्वर्युर्यजमानो वा 'तिष्ठन्' 'प्रवृणक्ति' आहवनीये प्रतितपेत्। "इमे वै लोका उखेति। उखाया लोकत्रयात्मकत्वं मुक्तं प्राक् तृतीयप्रपाठकान्ते†। लोकस्थानां प्राणिनां मूर्द्धं मवस्थानादुत्तरभावाच्च "तिष्ठन्तीव वै"त्युक्तम्। शयानात् आसीनाच्च तिष्ठत्सु पुरुषेषु युद्धादिव्यापारे वीर्यादर्शनात् "तिष्ठन् वै वीर्यवत्तर" इत्युक्तम् ॥ १ ॥

उदङ्प्राङ् तिष्ठन्निति‡। ईशानाभिमुखस्तिष्ठन्नित्यर्थः। पूर्वं प्रजापतिना प्रजासृष्टिकाले प्रागुदङ्मुखेन सृष्टत्वादिदानीमपि तन्मुखेनैव कर्त्तव्य मिति प्रकारान्तरेण तन्मुखत्वं प्रशंसति—"यद्वेवोदङ्ङिति। उत्तरस्यां दिशि प्रायेण मनुष्याणां प्राचुर्यात्, मनुष्यसम्बन्धिदैविकानामकर्मण. + + + प्राङ्मुखानुष्ठानात्, देवान् प्रति नियतभागत्वाच्च प्राची दिक् देवानामिति व्यवस्था। अत उभयसम्बन्धात् 'प्रागुदीची' ईशानाख्या ॥ २ ॥

प्रकारान्तरेण तां दिशं प्रशंसति—"यद्वेवोदङ्प्राङ् तिष्ठन्निति। यस्मात् स्वर्गद्वारम्, तस्मात् 'उदङ्प्राङ् तिष्ठन्' सर्वाः 'आहुतीर्जुहोति', तस्मादेव कारणात् प्राङुदङ्मुख एव सन्

---

* का० श्रौ० सू० १६ ४ ३१। सुपर्णकुलायावस्तीर्णां मन्त्रे भृयाम्'—इति मुद्रितपाठः।

† अस्मिन्नेव काण्डे उपरिष्टात् (३ प्र० ५ ब्रा० १७ क०) द्रष्टव्यम्।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ४ ३१ ख।

'दक्षिणाः' 'नयति' प्रयच्छति। 'तत्' तेन तादृग्रूपः सन् आहुतिप्रदानेन दक्षिणानयनेन च स्वर्गद्वारेणैव 'वित्तं' आहुतिरूपम्, दक्षिणारूपं धनञ्च 'प्रपादयति' दत्तवान् भवति। अनेनैतावताभिमुखा आहुतयो होतव्याः, दक्षिणा च दातव्या इति विधिरुन्नीयते, अपूर्वार्थत्वात् ॥ २ , ४ ॥

उखाग्रहणनस्य द्वौ मन्त्रौ, तत्र प्रथमं मन्त्रं विभज्य व्याचष्टे — "मा सु भित्था मा सु रिष इतीति *। "यथैव यजुस्तथा बन्धुरिति। 'यजुः यथा', 'बन्धुः' अर्थवादोऽपि 'तथा'; पाठ एव व्याख्यानमित्यर्थः। अर्थस्तु— हे उखे! त्वम् 'मा सु भित्था' सुष्ठु भिन्ना मा स्थ, दृढा भवेत्यर्थः। तथा 'सुष्ठु मा रिषः' हिंसिता मा भूः। द्वितीयभागं व्याचष्टे— "अम्ब धृष्णु वीरयस्वेतीति। हे 'अम्ब' मातः उखे! त्वं 'धृष्णु' प्रगल्भं यथा भवति तथा सुष्ठु एव 'वीरयस्व' अग्निधारणलक्षणाख्यकर्म कुरुष्व। "योषा वा इत्यादि स्पष्टम्। तृतीयभागं व्याचष्टे— "अग्निश्चेदं करिष्यथ इतीति, "अग्निश्च हि एतत् करिष्यन्तौ भवत इति। अग्निश्चेति च-शब्दात् हे उखे त्वञ्च इदं कर्म करिष्यथः समाप्तिं प्रापयिष्यन्तौ भवथः ॥ ५ ॥

द्वितीयमन्त्रस्य प्रथमभागं निगदव्याख्यातमिति व्याचष्टे— "दृंहस्व देवि पृथिवि स्वस्तय इतीति †। "यथैव यजुस्तथैव बन्धुरितीति। अक्षरार्थस्त्वयम्— हे 'पृथिवि देवि!' विकारे प्रकृतिशब्दः, हे उखे! इत्यर्थः। सा त्वं 'स्वस्तये' अविनाशनामैतत्, क्षेमाय 'दृंहस्व' दृढा भव। द्वितीयभागं व्याचष्टे—

---

* वा० सं० ११. ६८।

† वा० सं० ११. ६९।

"आसुरी माया स्वधया कृतासीतीति । "आसो वा असुरस्तस्यैषा माया स्वधया कृतेति । असोः सम्बन्धिनी माया असुरा, तया निर्मितत्वात् पृथ्व्यपि मायेत्युच्यते, सा च स्वधया कृता। "स्वधा" -इत्यन्ननाम *, तद्धेतुत्वात् पृथिव्यपि स्वधा । "ता अग्नि मद्र जन्त"-इत्यत्र यथाग्निशब्देन पृथिवी विवक्षिता, तद्वत्, ताद्द शपि । तृतीयभागे "हव्य" शब्देन किं अभिप्रेत मिति तद् दर्शयति— "जुष्टं देवेभ्य इद मस्तु हव्य मितीति । "या एव एतस्मिन् अग्नौ आहुती होष्यन् भवति, ता एतदाहेति । 'एतस्मिन्' उखया निष्पाद्ये 'अग्नौ' या आहुती सोमपशाज्यादि रूपा, 'एतत्' एतेन हव्यशब्देन 'आह' 'इति'। नन्विदं व्यवहितं कथ मिद मस्तु हव्य मितीदन्तया व्यपदिश्यत इत्यत्र ब्रूम — प्रज्ञातत्वेन बुद्धौ सन्निधानादुपपद्यत इति । चतुर्थभाग माशासनरूप इति व्याचष्टे— "अरिष्टा त्व मुदिहि यज्ञेऽस्मिन्निति इयमेवारिष्टानार्त्तस्मिन् यज्ञ उदियादेव मेतदाहेति। उखे ! त्वम् 'अरिष्टा' अहिंसिता सती, 'अस्मिन् यज्ञे' 'उदिहि' उद्गता भव । अरिष्टेत्यस्य व्याख्यान मनार्त्तेति ॥ ६ ॥

मन्त्रगत द्वित्व प्रशंसति— "द्वाभ्यां गृह्णाति, द्विपाद्यजमानोऽग्निरित्यादिना । यजमानस्य चीयमानवैश्वानरात्मना सत्काराद् 'यजमानोऽग्नि'। अथ वा "यजमान प्रस्तर"-इतिवद् † अग्नेरपि यागनिर्वर्त्तकत्वात् यजमानत्वम्, अतो यजमाननिष्ठपाद्द्वित्वसङ्ख्या तद्रूपस्याग्नौ युक्ता । 'यावानग्निरिति ।

---

* निघ० २ अ० ७ ख० १७ प० ।

† तै० सं० १ ७ ४ ८ द्रष्टव्यम् ।

यावत्यस्याग्नेर्मात्रा यजमानद्वारकद्वित्वसङ्ख्यारूपा, तावता सर्वेणापि 'एनाम्' उखाम् 'एतत्' एतेन प्रकारेण 'प्रवृणक्ति' ॥

मन्त्रगतं छन्दोविशेषं प्रशंसति— "गायत्र्या च त्रिष्टुभा च प्राणो गायत्र्यात्मा त्रिष्टुबित्यादिना । प्राण उदानो व्यान इति प्राणस्य वृत्तिभेदेन त्रित्वात्, गायत्र्याश्च पादत्रयात्मकत्वात् प्राण एव गायत्री ; आत्मा तु शरीरम्, प्राणस्य आयतनं हि शरीरम् ; अतः पादत्रयात्मिकायाः गायत्र्याः पादचतुष्टयात्मिकायां त्रिष्टुभि अन्तर्भावेन त्रिष्टुभः प्राणरूपगायत्रीशरीरत्वात् "आत्मा त्रिष्टुबित्युक्तम् । लोके द्विपाद्रूपचतुष्पाद्रूपश्च यः 'पशुः' अस्ति, 'सः' 'एतावान् वै', 'यावान्' 'प्राणः' प्राणशरीरसङ्घात्मकः खलु ; तयोरेव प्रत्यक्षतः प्रतीतेः । स्पष्टमन्यत् ॥

इत्थं मन्त्रगतं छन्दः प्राणात्मरूपत्वेन प्रशस्य तदभिमानिदेवताद्वारेणापि प्रशंसति— "अथो अग्निर्वै गायत्रीन्द्रस्त्रिष्टुबिति । "स अग्निर्देवतान्वसृजत गायत्रं छन्दस्त इन्द्रो देवतान्वसृज्यत त्रैष्टुभं छन्द"-इतिश्रुतत्वात् * प्रजापतिसकाशोत्पन्नत्वेनाग्नेर्गायत्रीत्वम्, इन्द्रस्य च त्रिष्टुप्त्वम् । अत एव अग्निनेन्द्रेण सम्बन्धेन मन्त्रेणोखाप्रवृञ्जनात् 'ऐन्द्राग्नोऽग्निः' यजमानः । "यावानग्निरित्यादि पूर्ववत् ॥

ततस्तयोः सर्वदेवतात्मकत्वद्वारेणाभ्यां प्रवृञ्जनं प्रशंसति— "इन्द्राग्नी वै सर्वे देवाः सर्वदेवत्योऽग्निरित्यादिना । "ते देवा बिभ्यतोऽग्निं प्राविशन्"-इति † श्रुतेः अग्नेः सर्वदेवतात्वम्, इन्द्रस्य च सर्वदेवा-

---

* तै॰ सं॰ ७. १. १. ४ द्रष्टव्यम् ।

† तै॰ सं॰ ६. २. २. १० द्रष्टव्यम् ।

धिपतित्वम्; अतस्तद्द्वारा अग्निरुख्योऽपि सर्वदेवतात्मकः। गत मन्यत्॥

मन्त्रद्वयगतपादसङ्ख्याद्वारेणापि मन्त्रद्वयेन प्रहरणं प्रशंसति— "सप्त पदानि, सप्तचितिकोऽग्निरित्यादिना। अग्नेः सप्त चितयः; षट् चितय इष्टकाः, अथ सप्तमी तु "विकर्णीञ्च स्वयमातृण्णाञ्चोपदधाति, हिरण्यशकलैः प्रोक्षति, अग्निमभ्यादधाति, सा सप्तमी चितिः"–इति * सप्तचितयः। गत मन्यत्॥

"तावद् तद् भवतीति। तदुखाप्रहरणरूपं कर्म 'तावत्' अग्निमात्रया समं 'भवति'॥ ७॥

सन्तपने सति उखाया या दीप्तिः, सा रेतआत्मना, सन्तापक मग्निं पुरुषात्मना, उखा च योषिदात्मना, सन्तापञ्च सम्भोगात्मना प्रशंसति— "तां यदाग्निः सन्तपत्यथैनां मिति॥ ८॥

उखायां चिरारोहणविषये केषाञ्चित् पक्ष मुपन्यस्य निराचष्टे— "तद्धैके यदि चिर मर्चिरारोहतीत्यादिना। 'अर्चिः' सामग्रीप्रोक्षणाभावेन 'चिरं' कालविलम्बेनारोहेत्, ततः प्रागेव 'अङ्गारानावपन्ति' उखां प्रक्षिपेयुः। तेषा माशयः,— 'उभयेन' अङ्गारेण अर्चिषा च 'एषः अग्निः' जायत इत्यभिप्रायः। तत्पक्षं निराकरोति— "न तथा कुर्यादिति। तत्प्रधानाश्रयणे कारण माह— "अस्थन्वान्वाव पशुर्जायत इति। 'पशुः' जननकाले 'अस्थन्वान् वाव' अस्थन्वानेव सास्थिक एव 'जायते', 'अथ'

* उपरिष्टात् ८. १. ४. ८ द्रष्टव्यम्। पूर्वत्रचैष (३१६४० पृ०) गतम्।

तस्मात् कारणात् 'अग्रे एव' जननात् प्राक्काले एव 'प्रस्नन्वन्तम् इव' 'न न्यूपन्ति' न स्नापयन्ति लोके। तर्हि किं कुर्वन्तीत्यत आह— "रेत इवैव दधतीति। रेत एव दधति गर्भे। इत्थं लोकदृष्टान्तं प्रदर्श्य प्रकृते योजयति— "रेत उ एतदिति। 'अर्चिः' इति यत् एतद् अस्ति, तत् 'एतत्' 'रेतः' 'उ' खलु। अतो गर्भाधानकाले एव रेतसा सहार्चिर्योगात् 'एनं' केवलम् 'अर्चिरेवारोहेत्'। अत्र सूत्रम्— "अनारोहत्यङ्गारानोप्यैके" —इति * ॥ ८ ॥

यदुक्तं सूत्रकृता— "अन्वारूढे अयोदशास्यां प्रादेशमात्रीं समिध आदधाति, अनारोहत्यङ्गारानोप्यैके, इतीन्वा कार्मुकीं इव इति वैकङ्कतीं परस्या इति, औदुम्बरीं परमस्या इति, अपरशुवृक्णां यदन्न इति, अधःशयां यदत्तीति, पालाशीः प्रत्यय महरहरिति"—इति †, तदिदं क्रमेण मिवत्सुः आदौ कार्मुक्याः समिध आधानं विधाय प्रशंसति— "तां यदार्चिरित्यादिना। अर्चीरूपस्य केवलरेतस आधाने सति अग्नेः सम्भूत्या आकारविशेषरूपाया अभावात् तथाभावाय समिदाधानं कर्तव्य मित्यर्थः ॥ १० ॥

आधातव्यायाः समिधो द्रव्यविशेषसम्बन्धमाह— "सा कार्मुकी स्यादिति। धनुरुपादानभूतो द्रव्यविशेषः क्रमुकः। तद्विकारत्वं समर्थयितुं आख्यायिका माह— "देवाश्चासुराश्चेत्यादिना। स्पर्धमानानां मध्ये ते देवाः 'अग्निम्' 'अनीकं' मुखं कृत्वा असुरानभिगताः, तस्मिन् समये असुराः प्रत्याहृत्य

* का० श्रौ० सू० १६. ४. ३४ ।

† का० श्रौ० सू० १६. ४. ३३—४० । वा० सं० ११. ७०—७५ ।

अग्नेरङ्गं प्रगृह्य, यावन्मात्रं गृहीतं आसीत्, तावन्मात्रं अभि-धीय 'प्राहरन्' छिन्नवन्तः । छिन्नं तदङ्गम् अस्यां पृथिव्यां प्रतिष्ठितं अभूत् । स च तत्र क्रमुकाख्यो वृक्षः सम्पन्नः । 'क्रमुक' नाम धनुष उपादानभूतः सारवान् वृक्षविशेषः ।

उक्तमर्थं प्रत्यक्षगम्येन द्रढयति— "तस्मात् स स्वादुरिति । तस्मादित्युक्तम्, कस्मादित्याह— "रसो हीति । यस्मादग्नेः सारांशः, तस्मादित्यर्थः । तन्निवेशार्थं प्रत्यक्षान्तरं दर्शयति— "तस्माद् लोहितोऽग्निर्हीति । अग्निर्यो लोहितवर्णत्वात् तदात्मको वृक्षोऽपि लोहितः । यत एवं 'क्रमुक' इत्यग्निः, 'स एष अग्निरेव' वृक्षरूपेण परिणामात् । 'एतत्' एतेन क्रमुकसमिदाधानेन 'अग्निमेव' 'सम्भूतिं दधाति' स्थापितवान् भवति ॥ ११ ॥

समिधं द्वयीं विधाय प्रशंसति— "प्रादेशमात्री भवतीति । "प्रादेशमात्रो वै गर्भ इति । 'गर्भः' विष्णुः, यज्ञरूपः प्रादेशमात्रः । गर्भस्य प्रादेशपरिमाणत्वं लोकप्रसिद्धम् । विष्णुरेव वामनावतारे गर्भरूपः प्रादेशमात्रः ॥ १२ ॥

आधेयायाः समिधः प्रह्वत्वं विधाय प्रशंसति— "घृतेन्दुता भवत्यग्निर्यस्यै योनिरुद्रज्यतेति । 'अग्निः' उख्यलक्षणः पूर्वं यस्यै' यस्याः 'योनेः अभज्यत', 'तस्यै तस्याः 'घृतम्' एव 'उल्बं आसीत्', 'तस्मात्' तत्राग्निः' घृतं प्रति 'उद्दीप्यते' । 'तस्मात्' अन्न्ययवत्वादेव 'तस्य' घृतस्य हुतस्य 'न भस्म भवति' इतरकाष्ठादिवत् । भस्माभावे कारणमाह— "आत्मैव तदात्मानमप्येतीति । गतमन्यत् ॥ १३ ॥

समिदाधाने मन्त्रं विधाय विभज्य व्याचष्टे— "ता मादधाति

द्रुन्नः सर्पिरासुतिरित्यादिना * । द्रवणात् ऊर्द्ध्वगमनात् 'द्रुः' वनस्पतिः, स एव अन्नं यस्य सः, सरणात् 'सर्पिः' घृतम्, तदेव 'आसुतिः' आसवस्थानीयं यस्य स तथोक्तः ।

प्रथमपादं व्याचष्टे— "दार्वन्नः सर्पिरासुतिरित्येतदिति । द्रुन्न इति पादेन यदुक्तम्, 'तदेतत्' एतदेव 'दार्वन्नः' इत्याद्युक्तमेवेत्यर्थः । प्रत्नशब्देनात्र सामान्यवाचिना सनातनत्व-धर्मविशेष उपलक्ष्यते । द्वितीयपादे प्रत्नशब्दं व्याचष्टे— "प्रत्नो होता वरेण्य इति । "सनातनो होता वरेण्य इत्येतदिति । स्पष्टम् । तृतीयं पादं व्याचष्टे— "सहसस्पुत्रो अद्भुत इतीति । "बलं वै सह इति । सहते अभिभवति शत्रु मिति सहो बलम्, मथनकाले बलेनोत्पाद्यमानत्वात् 'सहसस्पुत्रः' इत्युक्तम् । 'अद्भुतः' पूर्वं अभूत इव, सर्वदा नूतन इत्यर्थः । मन्त्रान्ते स्वाहाकारेण समिदाधानं कर्त्तव्यम्, तच्च तिष्ठतैवेति विधत्ते— "तिष्ठन्नादधाति स्वाहाकारेणेति । "तस्योपरि बन्धुरिति । 'तस्य' स्वाहाकारेणाधानस्य 'बन्धुः' अर्थवादरूपो वाक्यशेषः 'उपरि' "स्वाहाकारेण वैतौ वा इदं शिवं मय मग्नि-रित्यादिना † प्रदर्शित इत्यर्थः ॥ १४ ॥

गर्भरूपायाः समिधः सर्वान्तरत्वं प्रशंसति— "तद्वा आर्द्रे-णेत्यादिना । 'उखा' 'आत्मैव' स्त्रीशरीर मेव ; इतरस्या मप-स्योर्णानि मुञ्जतृणान्येव योनिः ; ततोऽप्यन्तरत्वात् । एवं शणा-दयोऽप्यूह्याः ॥ १५ ॥

---

* वा॰ सं॰ ११. ७० ।

† इत उत्तरस्मिन् ब्राह्मणेऽस्याख्यायिकायां द्रष्टव्यम् ।

उखादीना मात्मत्वादिकल्पनाया मुत्पत्तिं स्वय मेव दर्शयति— "वाङ्घोखा भवत्यन्तरे मुखा इत्यादिना। आत्मत्वादिकल्पनायाः प्रयोजन माह— "एतेभ्यो वै जायमानो जायत इति। 'जायमानो' गर्भः 'एतेभ्यः' शरीरादिभ्यः सकाशात् 'जायते' खलु। जातस्य उत्पद्यमानस्य अग्नेरपि एतेषा मपेक्षणात् 'एतत्' एतेन उखामुखादीना मुक्तक्रमेण सम्पादनेन 'तेभ्य एव' आत्मादिभ्य एव 'एनम्' अग्निं गर्भरूपं 'जनयति'। अत उक्तक्रमेणै-वैतेषा मनुष्ठानं प्रशस्त मिति विधेयस्तुतिः ॥ १६ ॥ ४ [६. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम्.)

अथ वैकङ्कती मादधाति। प्रजापतिर्यां प्रथमा माहुति मजुहोत्स हुत्वा यत्र न्यमृष्ट ततो व्विकङ्कतः समभवत् सैषा प्रथमाहुतिर्यद्विकङ्कतस्ता मस्मिन्नेतज्जुहोति तयैन मेतत् प्रीणाति परस्या अधि संव्वतोऽवराँ२॥ ऽअभ्यातर। यत्राह मस्मि ताँ२॥ ऽअवेति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ १ ॥

अथौदुम्बरी मादधाति। देवाश्चासुराश्चोभये

प्राजापत्या अस्पर्द्धन्त ते ह सर्व्व ऽएव व्वनस्पतयो ऽसुरानभ्युपेयुरुदुम्बरो हैव देवान्न जहौ ते देवा असुरान् जित्वा तेषां व्वनस्पतीनवृञ्जत ॥ २ ॥

ते होचुः। हन्त येषु व्वनस्पतिपूर्ग्यों रस उदुम्बरे तं दधाम ते यद्यपक्रामेयुर्यातयामा अपक्रामेयुर्यथा धेनुर्दुग्धा यथानड्वानूढ़िधानिति तद्येषु व्वनस्पतिपूर्ग्यों रस आसीदुदुम्बरे त मदधुस्तयैतदूर्जा सर्व्वान् वनस्पतीन् प्रति पच्यते * तस्मात् स सर्व्वदार्द्रः सर्व्वदा क्षीरी तदेतत् सर्व्व मन्नं यदुदुम्बरः सर्व्वे वनस्पतयः सर्व्वेणैवैन मेतदन्नेन प्रीणाति सर्व्वैर्वनस्पतिभिः समिन्द्धे ॥ ३ ॥

परमस्याः परावत इति। या परमा परावदित्येतद्रोहिदश्व इहागहीति रोहितो ह्यग्नेरश्वः पुरीष्यः पुरुप्रिय इति पशव्यो बहुप्रिय इत्येतदग्ने त्वं तरा मृध इत्यग्ने त्वं तर सर्व्वान् पाप्मन इत्येतत् † ॥ ४ ॥

---

* 'प्रतिपद्यते'—इति च दृष्टं का०-वेबरमहोदयेन।

† 'इत्येतत्'—इति क, [illegible]।

अथापरशुवृक्ण मादधाति। जायत ऽएष एतद्यच्चीयते स एष सर्व्वस्मा ऽअन्नाय जायत ऽएतद्वेक मन्नं यदपरशुवृक्णं तेनैन मेतत् प्रीणाति यदग्ने कानि कानि चिद्रा ते दारूणि दध्मसि। सर्व्वं तदस्तु ते घृतं तज्जुषस्व यविष्ठ्येति यथैव यजुस्तथा बन्धुस्तद्यत् किञ्चापरशुवृक्णं तदस्मा ऽएतत् स्वदयति तदस्मा ऽअन्नं कृत्वापिदधाति* ॥ ५ ॥

अथाधःशय मादधाति। जायत ऽएष एतद्यच्चीयते स एष सर्व्वस्मा ऽअन्नाय जायत ऽएतद्वेक मन्नं यदधःशयं तेनैन मेतत् प्रीणाति यदत्त्युपजिह्विका यद्वम्रो ऽअतिसर्पतीत्युपजिह्विका वा हि तदत्ति वम्रो वातिसर्पति सर्व्वं तदस्तु ते घृतं तज्जुषस्व यविष्ठ्येति यथैव यजुस्तथा बन्धुस्तद्यत् किञ्चाधःशयं तदस्मा ऽएतत् स्वदयति तदस्मा ऽअन्नं कृत्वापिदधाति † ॥ ६ ॥

अथैता उत्तराः पालाश्यो भवन्ति। ब्रह्म वै पलाशो ब्रह्मणैवैन मेतत् समिन्द्धे यदेव पा-

---

*, † '०दधाति'—इति ख।

लाग्नः सोमो वै पलाश एषो ह परमाहुतिर्यत् सोमाहुतिस्ता मस्मिन्नेतज्जुहोति तयैन मेतत् प्रीणाति * ॥ ७ ॥

अहरहरप्रयावं भरन्त इति । अहरहरप्रमत्ता आहरन्त इत्येतदश्वायेव तिष्ठते घास मस्मा ऽइति यथाश्वाय तिष्ठते घास मित्येतद्रायस्पोषेण समिषा मदन्त इति रय्या च पोषेण च समिषा मदन्त इत्येतदग्ने मा ते प्रतिवेशा रिषामेति यथैवास्य प्रतिवेशो न रिष्येदेव मेतदाह ॥ ८ ॥

नाभा पृथिव्याः समिधाने ऽअग्नाविति । एषा ह नाभिः पृथिव्यै यत्रैष एतत् समिध्यते रायस्पोषाय बृहते हवामह ऽइति रय्यै च पोषाय च बृहते हवामह ऽइत्येतदिरम्मद मितीरया ह्येष मत्तो बृहदुक्थ मिति बृहदुक्थो ह्येष यजत्र मिति यज्ञिय मित्येतज्जेतार मग्निं पृतनासु सासहि मिति जेता ह्यग्निः पृतना उ सासहिः † ॥ ९ ॥

* 'प्रीयाति'—इति ख ।

† 'मामहिः'—इति ग, घ ।

याः सेना अभीत्वरीः । दंष्ट्राभ्यां मलिम्लून्ये जनेषु मलिम्लवो यो ऽअस्मभ्य मरातीयाद्यश्च नो द्वेषते जनः । निन्दाद्यो ऽअस्मान् धिप्साच्च सर्व्वं त मस्मसा कुर्व्विति ॥ १० ॥

एतद्वै देवाः * । यश्चैनानद्वेड् यश्चादिषुस्त मस्मा ऽअन्नं कृत्वाप्यदधुस्तेनैन मप्रीणन्त्स महैतस्याभवद्-दहद्दु देवानां पाप्मानं तथैवैतद्यजमानो यश्चैनं द्वेष्टि यं च द्वेष्टि त मस्मा ऽअन्नं कृत्वापिदधाति तेनैनं प्रीणात्यन्न महैतस्य भवति दहत्यु यजमानस्य पाप्मानम् ॥ ११ ॥

ता एता एकादशादधाति † । क्षत्रियस्य वा-पुरोहितस्य वासर्व्वं वै तद्यदेकादशासर्व्वं तद्यत्-क्षत्रियो वापुरोहितो वा ॥ १२ ॥

द्वादश क्षत्रियस्य वा पुरोहितस्य वा । सर्व्वं वै तद्यद् द्वादश सर्व्वं तद्यत् क्षत्रियो वा पुरोहितो वा ॥ १३ ॥

---

* 'देवाः'—इति ग, घ ।

† '०दधाति'—इति ख, ङ ।

स पुरोहितस्त्वादधाति । सꣳशितम्मे ब्रह्म सꣳशितं वीर्यं बलम् । सꣳशितं क्षत्त्रं जिष्णु यस्याहमस्मि पुरोहित इति तदस्य ब्रह्म च क्षत्त्रं च सꣳश्यति * ॥ १४ ॥

अथ क्षत्त्रियस्य । उदेषां बाहू ऽअतिर मुद्वर्चो ऽअथो बलम् । क्षिणोमि ब्रह्मणामित्त्रानुन्नयामि स्वाँ२॥ ऽअह मिति यथैव क्षिणुयादमित्त्रानुन्नयेत् स्वानेव मेतदाहोभे हैवैते ऽआदध्यादयं वा ऽअग्निर्ब्रह्म च क्षत्त्रं चेम मेवैतदग्नि मेताभ्या मुभाभ्याꣳ समिन्द्धे ब्रह्मणा क्षत्त्रेण च ॥ १५ ॥

तास्त्रयोदश समादधाति । त्रयोदश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतदन्नेन प्रीणाति ॥ १६ ॥

प्रादेशमात्र्यो भवन्ति । प्रादेशमात्रो वै गर्भो विष्णुरत्र मेतदात्मसम्मितेनैवैन मेतदन्नेन प्रीणाति यदु वा ऽआत्मसम्मित मन्नं तदवति तन्न हिनस्ति यद् भूयो हिनस्ति तद्यत् कनीयो न तद्-

* 'संश्यति'—इति क ।

वति तिष्ठन्नादधाति तस्योपरि बभ्रुः स्वाहाकारेण रेतो वा ऽइदं सिक्त मय मग्निस्तस्मिन्यत् काष्ठान्यस्वाहाकृतान्यभ्यादध्याद्धिंस्याद्धैनं ता यत् समिधस्तेन नाहुतयो यदु स्वाहाकारेण तेनान्न मन्नं हि स्वाहाकारस्तथो हैनं न हिनस्ति ॥ १७ ॥ ५ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [६. ३.] ॥

अथ द्वितीयायाः समिधो वैकङ्कतत्वं विधाय प्रशंसति — "अथ वैकङ्कतीमादधाति प्रजापतिर्वा प्रथमा माहुति मजुहोदिति *। पुरा 'प्रजापतिः' प्रजाः सृष्ट्वा, 'यां प्रथमा माहुति मजुहोत्', 'तां' प्रथमभूतां 'हुत्वा' 'यत्र' देशे 'न्यमृष्ट' हुतशेषं निर्माजनं कृतवान्, 'ततः' तस्मात् देशात् 'विकङ्कतः' 'समभवत्'। यत एवम्, अतो विकङ्कताख्या आहुतिः 'प्रथमाहुतिः'। प्रथमाहुतेरंशत्वात् अस्या अतिथिप्रथमाहुतत्वं युक्तम्, अतः 'तां' प्रथमाहुति मेव 'अग्निम्' उखाग्नौ हुतवान् भवति। 'तया' चाहुत्या 'एनम्' अग्निं 'प्रीणाति'।

तत्र मन्त्रं साकल्येन पठित्वा तस्य निगदव्याख्यानता माह — "अस्या अधीत्यादिना। मन्त्रस्याय मर्थः †,— अग्ने! 'परस्याः' 'संवत.' सङ्ग्रामनामैतत् ‡, सङ्ग्रामस्य 'अधि' उपरि

* का० श्रौ० सू० १६. ४. ३६।

† वा० सं० ११. ७१।

‡ निघ० २ अ० १७ ख० ४६ प०।

'अवरान्' अस्मदीयान् 'अभ्यातर' अभ्यागमय। समनन्तरं 'यत्र' यद्ग्रामे जनपदे वा 'अहम् अस्मि', 'तान् अव' तान् तद्ग्रामान् जनपदान् वा रक्ष ॥ १ ॥

तृतीयसमिधो द्रव्यविशेषं विधाय प्रशंसति— "अथौदुम्बरीमादधाति देवाश्चासुराश्चेत्यादिना *। देवासुरेषु परस्परं स्पर्धमानेषु सर्वेऽपि 'वनस्पतयः' 'असुरान्' एव 'अभ्युपेयुः' अभ्यगमन्, 'उदुम्बरः' एकः 'एव' 'देवान् न जहौ'। पश्चात् 'देवाः असुरान् जित्वा', 'तेषां' तेभ्यः सकाशात् 'वनस्पतीन्' 'अवृञ्जत' वर्जितानकुर्वन् ॥ २ ॥

"ते होचुरिति। पश्चात् 'ते' देवाः तेषु वनस्पतिषु विश्वासमकृत्वा 'वनस्पतिषु' 'यः ऊर्क् रसः' सारोंऽशः, 'तम्' 'उदुम्बरे' स्थापयाम इति परस्परमुक्त्वा उदुम्बरे एव स्थापितवन्तः। एवं कुर्वतामभिप्रायमाह— 'ते यद्यपक्रमिषुः' तदा दुग्धधेनुवत् अवदग्धवद्वा गतसारा एवापक्रमिषुः 'इति'। 'तथा' स्थापितयोर्जो 'सर्वान्' 'वनस्पतीन्' 'प्रति' सर्वेषां प्रतिनिधित्वेन 'पच्यते' परिपक्वबहुफलो भवतीत्यर्थः। प्रतेः कर्मप्रवचनीयत्वात् तद्योगात् 'वनस्पतीन्' इति द्वितीया। उक्तमर्थं प्रत्यक्षेण द्रढीकरोति— "तस्मादार्द्रः सर्वदा पचतीति। स्पष्टम्। सर्ववनस्पतिप्रतिनिधित्वात् सर्वाभीष्टसाधकः ॥ ३ ॥

तस्याः समिध आधाने मन्त्रं विधाय व्याचष्टे— "परं मत्याः परावत इति †। "या परमा परावदित्येतदिति। हे अग्ने! 'या' 'परमा' उत्कृष्टा, 'परावत्' दूरनामैतत् ‡, अत्यन्तं दूर

* का० श्री० सू० १६. ३. ३०।

† वा० सं० ११. ७२।   ‡ निघ० अध्या० ३ख० ५प०।

मस्ति ; तादृशात् देशात् आगच्छ 'इति', 'एतत्' एतेन मन्त्रभागेनोक्त मित्यर्थः । द्वितीयभागे 'रोहिदश्व'-शब्दाभिधेयत्वं अग्नेः कुत इति, तद् दर्शयति— "रोहितो ह्यग्नेरश्व इति । "रोहितोऽग्नेः"-इति निरुक्तम् * । तृतीयभागं व्याचष्टे— "पुरीष्यः पुरुप्रिय इतीति । "पशव्यो बहुप्रिय इत्येतदिति । पुरीष-शब्देन बहुपुरीषाः पशव उच्यन्ते । बहुभ्यः पशुभ्य आहितः पुरीष्यः । 'पुरु'-इति बहुनामसु पाठात् † बहुभ्यो यजमानेभ्यो देवताभ्योऽपि प्रियः । तत मन्त्रत् । चतुर्थभागे 'वृधः'-इत्येतस्य ‡ सद्दामनामकत्वात् पाप मर्थं इति व्याचष्टे— "अग्ने त्वं तर वृध इतीति । "अग्ने ! त्वं तर सर्वान् पाप्मनः इति एतदिति । तरतिरत्र निरासार्थः ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थसमिदाधानं विधाय प्रशंसति— "अथापरशु-वृक्ण मादधाति जायत एव एतदित्यादिना § । 'अथ' 'अपरशु-वृक्णस्य' परशुना अच्छिन्नस्य वाय्वादिना भग्नस्य । तस्याधाने प्रयोजन माह— "स एव सर्वस्मा इति । अथ तस्याधान मित्यत आह— "एतदेक मन्त्र मिति । अपरशुवृक्ण सवि अवेतु मध्ये 'एक मन्त्रम्' ।

तत्र मन्त्रं विधाय तस्य व्याख्यानमपेक्षत माह— "यदग्ने कानि कानि चिदित्यादिना ‖ ।

---

* निघ० १ अ० १५ ख० २ प० ।
† निघ० ३ अ० १ ख० ३ प० ।
‡ निघ० २ अ० १० ख० २० प० ।
§ का० श्रौ० सू० १६. ४. १८ ।
‖ वा० सं० ११. ७३ ।

मन्त्रस्यायमर्थः,—हे 'अग्ने !' 'यत्' 'यानि कानिचिद्' रूपाणि 'दारूणि' 'ते' त्वयि 'आदधासि' आदध्मः, 'तत् सर्वं' 'घृतमस्तु' घृतवत् प्रियमस्तु। 'तद्' घृतत्वेन कल्पितं यत् किञ्चित् काष्ठं 'जुषस्व' सेवस्व। हे 'यविष्ठ्य' युवतम अग्ने ! मन्त्रस्यावयवार्थस्पष्टत्वम् "यथैव यजुस्तथा बन्धुः"—इत्यनेनोक्तम्, इदानीं तात्पर्यार्थं माह—"तद् यत् किञ्च परस्य हस्तगतम्, तदस्मा एतत् स्वदयति, तदस्मा अन्नं कृत्वापिदधातीति। 'अस्मै' शिशुरूपाय अग्नये। यथा लौकिकशिशोर्नवनीतादिकमन्नं कृत्वा पात्रेऽपिदधाति, तथा कृतवान् भवतीति ॥ ५ ॥

अथ सामभ्यः समिदाधानं विधाय प्रशंसति—"अथाधःशय-मादधाति जायत एष इत्यादिना *। पूर्ववद् व्याख्येयम्। 'अधः' भूमेरुपरि स्वयमेव पतितः 'शयः' शेते, सः 'अधः-शयः'। पूर्ववत्। तत्र मन्त्रं विधाय, पूर्वार्द्धं व्याख्याय, उत्तरार्द्धस्य स्पष्टार्थतामाह— "यदत्त्युपजिह्विकेत्यादिना †। हे 'अग्ने' 'यत्' काष्ठम् 'उपजिह्विका' उपदीका 'अत्ति' भक्षयति, 'वम्रः' वल्मीको 'वा' 'यत्' काष्ठम् 'अतिसर्पति' आरोहति, 'सर्वम्' इत्यादि पूर्ववत्। मन्त्रस्य तात्पर्यं माह— "तद्यत् किञ्चाधःशय मित्यादिना। अपरशुवृक्णाधःशययोर्भुवविशेषा-विधानात्, प्रकृत मुदुम्बरत्व मेव तयोरित्यवगन्तव्यम् ॥ ६ ॥

इत्थं पञ्चसमिधो विलक्षणतां विधाय, उत्तरासां सप्तानां समिधां अन्तराधेकद्रव्यत्व माह— "अथैता उत्तराः सप्तासो भव-

* का० श्रौ० सू० १६. ४. ३८ ।
† वा० सं० ११.७४ ।

न्नीति.* । पलाशत्वं ब्रह्मत्वेन सोमत्वेन च प्रशंसति— "ब्रह्म वै पलाश इति, "यद्वेव पालाशः सोमो वै पलाशः"-इति च वाक्यद्वयेन † । "देवा वै ब्रह्मन्नवदन्त तत् पर्ण उपाश्रृणोत्"-इतिश्रुतेर्ब्रह्मत्वं पलाशस्य ‡ । "तृतीयस्या मितो दिवि सोम आसीत्, तं गायत्र्याहरत् तस्य पर्णमच्छिद्यत तत्पर्णोऽभवत्"-इतिश्रुतेः § पलाशस्य सोमावयवत्वात् "सोमो वै पलाशः"-इत्युक्तम् ॥ ७ ॥

अथ समिदाधानस्य पञ्चमन्त्रं चतुर्धा विभज्य व्याचष्टे— "अहरहरप्रयावं भरन्त इत्यहरहरप्रमत्ता आहरन्त इत्यादिना ¶ । मन्त्रस्य तु ब्राह्मणेनैव विस्पष्टं व्याख्यानात् न पृथगुक्त्यपेक्षास्ति । मिश्रणनिषेधवचनात् 'प्रयाव'-शब्देन तदविनाभूतौ प्रमादलक्षणौ विवक्षित इति ब्राह्मणेन व्याख्यातम् । 'भरन्तः'-इतिशब्दस्य च समिदाहरणं मर्थ इत्युक्तम् ॥

द्वितीयभागेनोक्तान्यर्थाहरणस्य दृष्टान्तोऽभिधीयत इति व्याचष्टे— "यथाश्वाय तिष्ठते घास मित्येतदिति । 'एतत्' एतेन मन्त्रभागेनोक्त मित्यर्थः । 'यथाश्वाय तिष्ठते' गृह एव निवसते अश्वाय 'घासं' बालतृणादिकं प्रतिदिनं हरन्ति, 'तथास्मै अग्नये' इत्यर्थः ।

---

* 'पालाशीः प्रवृश्च मन्द्रबहिरिति॰'-इति का॰ श्रौ॰ सू॰ १६. ४. ४॰ । अध्वर्युः प्रवृश्च मध्ये पालाशीः प्रादेशमिताः समिधः उखोऽग्नावादधातीति तद्भाष्यं ।

† पुरस्तात् ३३८ पृ॰ २६, २७ पं॰ द्रष्टव्ये ।

‡ ऐ॰ ब्रा॰ १ का॰ २ प॰ ६ अ॰ १६ ख॰ ।

§ तै॰ ब्रा॰ १. २. १ १॰ । ¶ वा॰ सं॰ ११. ७५ ।

तृतीयभागे 'रायस्पोषेण'-इत्यत्र 'धनस्य पुष्ट्या' इत्येवं-रूपोऽर्थः प्रतिभाति, तथापि राय इति निर्देशवशादेव अपुष्टस्य धनसिद्धेः शरीरादिपोषरूपोऽर्थः पृथगेव विवक्षित इत्यभिप्रेत्य 'रय्या च पोषेण च' इति पृथक्तया ब्राह्मणे व्याख्यातम्। न केवलं रय्या पोषेण च, किन्तु इटाभेन च। ''अस्मादन्तो मर्यं' मा रिषाम''-इत्युत्तरत्र सम्बन्धः।

चतुर्थभागस्य तात्पर्यं माह— ''अग्ने-मा ते प्रतिवेशा रिषा-मेति। ''यथैवास्य प्रतिवेशो न रिष्येत्, एवं हैतदाहेति। प्रतिवेशो नाम स्वगृहे अन्यस्मात्स्य पदार्थस्यागमनायोचितं स्वगृहनिकटवर्त्ति मित्रादिगृहम्। अत्र तद्वान् विवक्षितः। अथास्याग्नेरभिमतहविःप्रदाता प्रतिवेशी यजमानः, तत्सम्बन्धं तद्गृहं वा 'न रिष्येत्' न हिंस्यात्, एव मनुष्ठहापेत्येवंरूप मर्थं अयं मन्त्रभाग आहेत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथ तेषु समन्त्रसमिदाधानमन्त्रं विभज्य व्याचष्टे— ''नाभा पृथिव्याः समिधाने अग्नावित्येषा ह नाभिः पृथिव्यै''-इति *। मन्त्रस्याय मर्थः— 'पृथिव्याः' 'नाभा' नाभौ आहवनीयाख्ये 'समिधाने' अग्नौ समिध्यमाने सति 'रायः' धनस्य 'महते' महते 'पोषाय' 'हवामहे' आह्वयामः। 'इरम्मदम्' इरया मादयितव्यम्, 'बृहदुक्थं' महदुक्थम्, 'यजत्रम्' यष्टव्यम्, 'जेतारं' जयशीलम्, 'पृतनासु' सङ्ग्रामेषु 'सासहिं' सोढारम् 'अग्निं' 'हवामहे' आह्वयामः † ॥

---

* का० श्रौ० सू० ३६ ४. ४० ।
† वा० सं० ११. ७६ ।

प्रथमभागं व्याचष्टे— "एषा ह नाभिः पृथिव्यै, यत्र एष एतत् समिध्यत इति। 'यत्र' यस्मिन् देशे 'एषः' अग्निः 'एतत्' एतेन प्रकारेण 'समिध्यते', 'एषः' प्रदेशः 'पृथिव्यै' पृथिव्याः 'नाभिः' उच्यते। द्वितीयभागे रायस्पोषप्रार्थनं प्राग्गते मन्त्रे व्याख्यातम् *। तृतीयभागं व्याचष्टे— "इरम्मद मितीरया ह्येव मत्त इत्यादिना। 'इरया' इडादिनान्नेन 'मत्तः' तर्पितः। 'हि' -शब्देन प्रसिद्धिर्द्योत्यते। अग्नेर्बृहदुक्थत्वं प्रसिद्ध मिति दर्शयति— "बृहदुक्थो ह्येव इति। यजत्रशब्दं व्याचष्टे— "यजत्र मिति यज्ञिय मित्येतदिति। चतुर्थभागस्यार्थः प्रसिद्ध इत्याह— "जेता ह्यग्निः पृतना ह सासहिरिति ॥ ८ ॥

अथाष्टमसमिदाधानमन्त्रस्य प्रतीक मुपादत्ते— "याः सेना अभीत्वरीरिति †। तस्यायमर्थः,— 'याः सेनाः' 'अभीत्वरीः' अभीत्वर्यः, अभियायिन्यः। क्वरप्-प्रत्ययान्तस्य "इण् गतौ"-इत्यस्य ‡ रूपम्। याः च 'आव्याधिनीः' आविध्यन्तीत्याव्याधिन्यः, आविध्यन्त्यः। 'उ'-शब्दोऽप्यर्थे। 'उद्गुणाः' उद्गूर्णो गुणो यासां ताः तथोक्ताः। पृषोदरादित्वात् § अभिमतरूपसिद्धिः। ये च 'स्तेनाः' ये च चौराः, ये च 'तस्कराः' पापकारिणः। "तस्करः, तत् करोति यत् पापक मिति नैरुक्ताः ||"-इति। तान् सर्वान् हे अग्ने! ते आस्ये अदनाय प्रक्षिपामि ॥

---

* पुरस्तादिहैव (३४८ पृ० १ पं०) द्रष्टव्यम्।

† वा० सं० ११. ७७।

‡ अदा० प० ३५ धा०।

§ पा० सू० ६. ३. १०९।

|| निरु० ३. ३. २।

अथ नवम्या समिदाधानमन्त्रप्रतीकमुपादत्ते— "दंष्ट्राभ्यां मलिम्लूनिति *। तस्यायमर्थः,— 'दंष्ट्राभ्यां' 'मलिम्लून्' मलिम्लुचः 'उत' अपि च 'तस्करान्' परद्रव्यापहरणलक्षणपापकारिणः 'जम्भैः' जम्भनार्हैः ऊर्ध्वाधोवर्त्तिभिः पुरोदन्तैरित्यर्थः। ते 'खाद'। हे भगवन्! षड्गुणैश्वर्ययुक्त 'अग्ने'! हनुभ्यां स्तेनान् खादितानेतान् यथा ईषदपि न परिशिष्यते, तथा सुष्ठु खादितान् कृत्वा खादेति॥

अथ दशम्या आधानमन्त्रप्रतीकमुपादत्ते— "ये जनेषु मलिम्लव इति †। अस्यायमर्थः,— 'ये' 'जनेषु' 'मलिम्लवः', 'स्तेनासः' स्तेनाः, ये च 'तस्कराः', तथा कक्षेषु नदीपर्वतगह्वरेषु 'अघायवः' पापं परस्मै इच्छन्तः, तान् तव जम्भयोः 'दधामि' स्थापयामि॥

अथैकादश्या समिधो मन्त्रं पठति— "यो अस्मभ्यमिति ‡। 'यः' जनः 'अस्मभ्यम्' 'अरातीयात्' अरातिवदाचरेत्, 'यः' च अस्मान् 'द्वेषते' द्वेष्टि, 'यः' च जनः अस्मान् 'निन्दात्' निन्देत्, निन्दति, तथा 'धिप्सात्' दम्भाते सन्, धासो लोप, दम्भितुं हिंसितुं इच्छेत्, 'तं सर्वम्' 'मस्मसा' 'कुरु'। अनुकरणशब्दोऽयम्, यथा भक्षणसमये 'मस्मसा' शब्दं कुर्वन्ति, तथा कुर्वित्यर्थः ॥ १० ॥

एतन्मन्त्रं प्रशंसितुं पुरावृत्तमाह— "एतद्वै देवा अथो नामित्यादिना। 'एतत्' अनेन प्रकारेण पुरा खलु देवाः 'अथ दधुः'-इत्याख्यानेन सम्बन्धः। 'एतान्' यजमानानाम् 'यः जनः'

* वा० सं० ११ ७८

† वा० सं० ११ ७९।

‡ वा० सं० ११ ८०।

तर्हि पुरोहितस्य द्वादशी को मन्त्रः क्षत्रियस्य वा क इत्यपेक्षायां तावत् पुरोहितस्याह— "स पुरोहितस्याभिदधाति संशितं मे ब्रह्मेति *। मन्त्रस्य स्पष्टार्थत्वेन विभज्य व्याख्यानानपेक्षणात् साकल्येन पठित्वा तात्पर्यं दर्शयति— "तदस्य ब्रह्म च क्षत्रं च संश्यतीति। मन्त्रे ब्रह्मक्षत्रयोः संशितत्वप्रदर्शनात् 'अस्य' पुरोहितयजमानस्य 'ब्रह्म च क्षत्रं च' उभे जाती 'संश्यति' सम्यक् तीक्ष्णीकरोति †।

मन्त्रस्य त्वक्षरार्थोऽयम्,— 'मे' मम स्वभूतं 'ब्रह्म' ब्राह्मणजातिः 'संशितं' भवति। एतदेव विवृणोति— 'ब्रह्मणः' 'वीर्यं' श्रुताध्ययनादिजनितम्, 'बलं' शारीरम्; तदुभयं संशितं भवतु। तथा 'जिष्णु' जयशीलं 'क्षत्रं' क्षत्रियजातिः; 'संशितं' यस्य यजमानस्याहं पुरोहितोऽस्मि, तत् संशितं भवत्विति ॥ १४ ॥

क्षत्रियपक्षे द्वादश्याः समिधो मन्त्रमाह— "अथ क्षत्रियस्योदेषामिति ‡। अस्यार्थः,— 'एषां' विरोधिनां 'बाहू' भुजौ 'उदतिरम्' उत्कृत्तवानस्मि। तथा तेषां 'वर्चः' तेजः, 'अथो' 'बलं' शारीरम्, तत् सर्वम् उदतिरम्। किञ्च 'ब्रह्मणा' नियमाधीनेन मन्त्रेण 'अमित्रान्' विरोधिनः 'क्षिणोमि' हिंसितान् करोमि। 'स्वान्' अस्मदीयान् मित्रान् 'अहम्' 'उन्नयामि'। उत्तरार्द्धस्य तात्पर्यमाह— "यथैव क्षिणुयादमित्रानुन्नयेत् स्वानेवमेतदाहेति। स्पष्टम् ॥

पुरोहितक्षत्रियव्यतिरिक्तस्य एकादश, तयोस्तु द्वादशैव।

---

* वा० सं० ११. ८१ ।
† का० श्रौ० सू० १६ ४. ४३ ।
‡ वा० सं० ११. ८२ ।

तथापि उपोत्तमा पुरोहितस्य, उत्तमा क्षत्रियस्येति व्यवस्थापितम् *। इदानीं सुपोत्तमोत्तमे उभे अपि सर्वेषा माधातव्ये इति सार्थवाद माह— "उभे त्वेवैते इति। तु शब्दः पूर्वोक्तव्यवस्थापक्षं वारयति, एव शब्दो भिन्नक्रमः। ये 'उभे' पुरोहितक्षत्रियविषयत्वेनोक्ते, ते उभे सर्वेषामाधेयादेव, न परित्यजेत्। तत्रोपपत्ति माह— "अयं वा अग्निर्ब्रह्म च क्षत्रं चेति। 'अयम् अग्निः' एव ब्रह्मवर्चे, यद् ब्राह्मं क्षात्रं च तेज, तस्याग्नेयत्वादित्यभिप्राय। अत 'एतत्' एतेन ब्रह्मक्षत्रमन्त्राभ्याम् अग्नौ समिदाधानेन 'इम मेव' उभय मग्निम् 'एताभ्याम्' ब्रह्मक्षत्राभ्याम् 'उभाभ्या' 'समिन्द्धे' सम्यग् दीपितवान् भवति। तस्मादुभे अप्यवश्यं सर्वविषयतयानुष्ठेयेत्यर्थ ।

एतदुक्तं भवति— पुरोहितक्षत्रियव्यतिरिक्ताना मेकादश वा त्रयोदश वा, तयोस्तु द्वादश वा त्रयोदश वेति। अत्र सूत्रम्— "उपोत्तमां क्षत्रियस्येकदुत्तमा पुरोहितस्यान्यस्योभे"–इति †। 'अन्यस्य' पुरोहितक्षत्रियाभ्या मन्यस्य, तत्रापि पुरोहितव्यतिरिक्तस्य सक्षत्रियस्य, अन्यस्य क्षत्रियव्यतिरिक्तस्य पुरोहितस्यान्यस्येत्यर्थं। एवं कर्कोपाध्यायैरपि व्याख्यातम् ॥ १५ ॥

अर्थसिद्धां त्रयोदशसङ्ख्या मनुद्य प्रशंसति— "तास्त्रयोदश सम्पद्यन्ते त्रयोदश मासा संवत्सर इत्यादिना। 'ताः' समिधः। गत मन्यत् ॥ १६ ॥

समिधां प्रादेशमात्रत्वं विधाय प्रशंसति— "प्रादेशमात्री भवन्ति प्रादेशमात्रो वै गर्भो विष्णुरित्यादिना। गर्भभूतस्य

* का० श्रौ० सू० १६ ३ ३१, ३२।
† का० श्रौ० सू० १६ ३ ३१, ३२, ३३।

यज्ञात्मकस्य विष्णोः प्रादेशमात्रत्वं गर्भाधारस्योदरस्य प्रादेशमात्रत्व मपेक्ष्येत्येतद्बोद्धव्यम्। समिदाख्यं वस्तु 'अन्नम्'; अतः 'एनं' गर्भम् 'आत्मसम्मितेन' आत्मसमप्रमाणेनान्नेन प्रीणाति। आत्मसम्मितत्वं न्यूनाधिकभावे बाधदर्शनेन स्तौति— "यद्वा आत्मसम्मित मन्नम्, तदवतीति। 'अवति' तर्पयति। 'कनीयः' चेत् 'न अवति' न तर्पयति, 'भूयः' चेत् अन्नदोषाद्युत्पादनेन 'हिनस्ति', अत आत्मसम्मितं प्रशस्तम्। तिष्ठतैवोक्तसमिधा माधानं कर्तव्य मिति विधाय, तदर्थवादं वक्ष्यमाण मतिदिशति। "तिष्ठन्नादधाति तस्योपरि बन्धुरिति। 'उपरि' नवमे काण्डे * "तिष्ठन् समिध आदधाति, अस्थीनि वै समिधः"—इत्यत्र चक्रधारणप्रस्तावे "तिष्ठन् वै वीर्यवत्तरः"—इति बन्धुरुक्त इत्यर्थः ॥

यत् समिधा माधानम् उक्तम्, तस्य स्वाहाकारान्ततां विधाय प्रशंसति— "स्वाहाकारेण, रेतो वा इत्यादिना। उख्याग्नेरुदरवर्त्तिष्यमानवैश्वानरार्थसिक्तरेतोरूपत्वात् तत्र प्रक्षेप्याणि 'काष्ठानि' 'अस्वाहाकृतानि' चेत् 'अभ्यादध्यात्', 'एनं' रेतोरूप मग्निं हन्युः; सस्वाहाकाराणि चेत् हननं न कुर्युः। ननु केवलकाष्ठानां हिंसकत्वं प्रयुक्तम्, तच्च काष्ठाना माहुतित्वेन प्रक्षेपात् आहुतेयात्वात् कथं हिंसकत्व मिति, तत्राह— "ता यत् समिधस्तेन नाहुतय इति। समिधां केवल मग्निसमिन्धनसाधनत्वेनानाहुतिरूपत्वात् नाप्याहुतित्वम्, अतो हिंसकाः स्युरित्यर्थः। तर्हि स्वाहाकारसहितास्ता इति चेत् तत्र मन्त्राभावे-

* ९ प्र० २ ब्रा० ३१ कण्डी द्रष्टव्या।

नाहिंसकत्व मिति, तत्राह— "यद्व स्वाहाकारेण तेनान्न सर्वं हि स्वाहाकारस्तथो हैनं न हिनस्तीति। स्वाहाकारेण वषट्कारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयत इति श्रुतेरन्नप्रदानहेतुत्वादन्नत्वम्। स्पष्ट मन्यत्। "स्वाहाकारः सर्वासूखायाम्"-इति सूत्रम् * ॥ १७ ॥ ५ [६. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे षष्ठाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्.)

अथ विष्णुक्रमान् क्रान्त्वा । वात्सप्रेणोपस्थायास्तमित ऽआदित्ये भस्मेन प्रथम मुद्यच्छत्येतद्वा ऽएन मेतेनान्नेन प्रीणात्येताभिः समिद्भिस्तस्यान्नस्य जग्धस्यैष पाप्मा सीदति भस्म तेनैन मेतद् व्यावर्त्तयति तस्मिन्नपहतपाप्मन्वाचं विसृजते वाचं विसृज्य समिध मादधाति रात्र्या ऽएवैन मेतदन्नेन प्रीणाति रात्रीं रात्री मप्रयावं भरन्त इति तस्योक्तो बन्धू रात्र्या ऽएवैता मरिष्टिं स्वस्ति सा-

---

* कात्या० श्रौ० सू० १६. ४. ३३ ।

मानो वै दाता ॥ यजमानं तादिष इत्येतदूर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पद ऽइत्याशिष माशास्ते यदु भिन्नायै प्रायश्चित्ति साह्योत्तरस्मिंस्तदन्वाख्यान ऽइति ॥ ७ ॥

यद्युपोखा भिद्येत । याभिन्ना तया स्यादु- कपिली स्यात्तया नेनं पर्यावपेदार्च्छतीति वा ऽएषो- खा या भिद्यते ऽनार्त्तो वा ऽअयं देवतानार्त्तया बिभृम मनार्त्तं बिभराणीति तत्रोखायै कपालं पुरस्तात् प्रास्यति तथो हैष एतस्यै स्वायै योनेर्न च्यवसे * ॥ ८ ॥

अथ मृद माहृत्य । उखां चोपशयां च पिष्ट्वा संसृज्योखां करोत्येतयैवावृतानुपहरन् यजुस्तूष्णीमेव पक्त्वा पर्यावपति कर्मणिरेव † तत्र प्राय- श्चित्तिः पुनस्तत् कपाल मुखाया मुपसमस्योखां चोपशयां च पिष्ट्वा संसृज्य निदधाति प्राय- श्चित्तिभ्यः ‡ ॥ ९ ॥

* 'च्यवते'—इति क ।

† 'कर्मणिरेव'—इति ङ ।

‡ 'प्रायश्चित्तिभ्यः'—इति ख, ङ ।

अथ यद्येष उख्योऽग्निरनुगच्छेत् । गार्हपत्यं व्वाव स गच्छति गार्हपत्याद्धि स आहृतो भवति गार्हपत्याद्देवैनं प्राञ्च मुद्धृत्योपसमाधायोखां प्र-वृञ्ज्यादितयैवावृतानुपहरन् यजुस्तूष्णी मेव तां यदा-ग्निरारोहति * ॥ १० ॥

अथ प्रायश्चित्ती करोति । सर्व्वेभ्यो वा ऽएष एतं कामेभ्य आधत्ते तद्यदेवास्यात्र कामानां व्यवच्छिद्यतेऽग्नावनुगते तदेवैतत् सन्तनोति सन्द-धात्युभे प्रायश्चित्ती करोत्यध्वरप्रायश्चित्तिं चाग्नि-प्रायश्चित्तिं चाध्वरस्य पूर्व्वा मथाग्नेस्तस्योक्तो बन्धुः ॥ ११ ॥

स समिधाज्यस्योपहत्य † । आसीन आहुतिं जुहोति व्विश्वकर्मणे स्वाहेत्यथोपोत्थाय समिध ादधाति पुनस्त्वादित्या रुद्रा व्वसवः समिन्धतां नर्ब्रह्माणो व्वसुनीथ यज्ञैरित्येतास्त्वा देवताः नः समिन्धता मित्येतद् घृतेन त्वं तन्वं व्वर्द्धयस्व

---

* '॰वारोहति'—इति ख, ङ।

† '॰स्योपहृत्य' इति क, ग, घ। '॰स्योपहत्य'—इति ख, ङ।

शास्ते तद्यत् किञ्चातो रात्र्योपसमादधात्याहुति-कृतᳪ हैवास्मै तदुपसमादधाति *॥ १ ॥

अथ प्रातरुदित ऽआदित्ये †। भस्मैव प्रथम-मुदपत्येतद्वा ऽएन मेतेनान्नेन प्रीणात्येतया समिधा यद्रात्र्योपसमादधाति तस्यान्नस्य जग्धस्यैष पाप्मा सीदति भस्म तेनैन मेतद् व्यावर्त्तयति तस्मिन्नपहत-पाप्मन्वाचं विसृजते वाचं विसृज्य समिध-मादधात्यन्न ऽएवैन मेतदन्नेन प्रीणात्यहरहर-प्रयावं भरन्त इति तस्योक्तो बन्धुरन्न ऽएवैता-माशिषᳪ स्वस्ति माशास्ते तद्यत् किञ्चातो ऽह्नो-पसमादधात्याहुतिकृतᳪ हैवास्मै तदुपसमाद-धाति ॥ २ ॥

अहोरात्रे वा ऽअभिवर्त्तमाने संवत्सर माप्नुतः संवत्सर इदᳪ सर्वं माक्षायैवैता माशिषᳪ स्वस्ति माशास्ते ‡ ॥ ३ ॥

---

* 'समादधाति'—इति ख, ङ।

† 'ऽआदित्ये'—इति ग, घ।

‡ 'माशास्ते'—इति ख, ङ।

अथ यदाग्नौ व्रतं प्रयच्छन्ति। अथ व्रते न्यज्य समिध मादधाति न व्रते न्यञ्ज्यादित्यु हैक आहु-राहुतिं ह जुहुयादनवक्लृप्तं वै तद्यद्दीक्षित आ-हुतिं जुहुयादिति ॥ ४ ॥

स वै न्यञ्ज्यादेव *। दैवो वा अस्यैष आत्मा मानुषोऽयꣳ स यन्न न्यञ्ज्यान्न हैतं दैव मात्मानं प्रीणीयादथ यन्नक्ति तथो हैतं दैव मात्मानं प्रीणाति सा यत् समित्तेन नाहुतिर्यद्व व्रते न्यक्ता तेनान्न मन्नꣳ हि व्रतꣳ † ॥ ५ ॥

स वै समिध माधायाथ व्रतयति। दैवो वा अस्यैष आत्मा मानुषोऽयं देवा उ वा अग्रेऽथ मनुष्यास्तस्मात् समिध माधायाथ व्रतयति ‡ ॥ ६ ॥

अन्नपतेऽन्नस्य नो देहीति §। अशनपतेऽशनस्य नो देहीत्येतदनमीवस्य शुष्मिण इत्यनशनायस्य शुष्मिण इत्येतत् प्र प्र दातारं तारिष इति यज-

---

* न्यञ्ज्यादेव'—इति ग, घ।

† 'व्रतꣳ'—इति ग, घ।

‡ 'व्रतयति'—इति ख, 'व्रतयति'—इति च।

§ 'देहीति'—इति क, ग, घ। 'देहीति'—इति ङ। 'देहीति'—इति ख।

सत्याः सन्तु यजमानस्य कामा इति घृतेनाह त्वं तन्वं वर्द्धयस्व येभ्य उ त्वां कामेभ्यो यजमान आधत्त तेऽस्य सर्व्वे सत्याः सन्त्वित्येतत्* ॥ १२ ॥

अथ यदि गार्हपत्योऽनुगच्छेत् । अरणी व्याव स गच्छत्यरणिभ्यां हि स आहृतो भवत्यरणिभ्यामेवैनं मथित्वोपसमाधाय प्रायश्चित्ती करोति† ॥१३॥

अथ यदि प्रसुत आहवनीयोऽनुगच्छेत् । गार्हपत्यं व्याव स गच्छति गार्हपत्याद्धि स आहृतो भवति गार्हपत्यादेवैनं प्राञ्चम् साङ्गारिणेन हृत्वोपसमाधाय प्रायश्चित्ती करोति यस्मिन् कालेऽध्वरः आस्ता मध्वरप्रायश्चित्तिं कुर्यात् समान्यग्निप्रायश्चित्तिः‡ ॥ १४ ॥

अथ यद्याग्नीध्रीयोऽनुगच्छेत् । गार्हपत्यं व्याव स गच्छति गार्हपत्याद्धि स आहृतो भवति गार्हपत्यादेवैनं प्राञ्चमुत्तरेण सदो हृत्वोपसमा-

---

* 'सन्त्वित्येतत्'—इति ग, घ।

† 'करोति'—इति ख।

‡ '०प्रायश्चित्तिः'—इति ग, घ।

धाय. प्रायश्चित्ती करोत्यथ यदि गार्हपत्योऽनु-गच्छेत्तस्योक्तो बन्धुः ॥ १५ ॥ ६ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् [६. ४.] ॥

अथ समिदाधानानन्तरं भक्षोद्वपनस्य काल माह— "अथ विष्णुक्रमान् क्रान्त्वा वात्सप्रेणोपस्थायास्तमिते आदित्ये भक्षमेव प्रथम मुद्वपतीति *। विष्णुक्रमवात्सप्रयोः स्वरूप मुपरिष्टाद्वक्ष्यते †। 'प्रथमं' रात्रौ कर्त्तव्याया एकस्याः समिधः आधानात् पूर्वं 'भक्षं' 'उद्वपन्ति' अपगमयन्ति। उद्वपनं प्रशंसति— "एतद्वा एन मिति। समिदाधान मेव अग्नेः अन्नेन योजनम्, अतो अग्निरस्य 'अन्नस्य' पापरूपं 'भक्षं' 'अत्स्यति' अवधिष्यते। 'एतत्' एतेन पाप्मननेनैव 'एनम्' अग्निम् तेन' भक्षना 'व्यावर्त्तयति'। यद्वा, 'एतत्' एतेन पाप्मन-प्रकारेण 'एनं' 'व्यावर्त्तयति', पश्चात् 'तस्मिन्' अग्नौ 'अपहत-पाप्मन्' भक्षाख्यपापरहिते सति पश्चात् अस्तमयात् प्राक् प्रज्वलिता यावम्', तदा 'विसृज्य' 'समिधम्' आदध्यात्। तत्समिदा-धानम् अग्नेः रात्रिभोजन मवस्थानीयम्।

तत्र मन्त्रं विधाय, तद्व्याख्यानं प्रागुक्त मित्यतिदिशति— 'रात्रीए रात्री अप्रयावं भरन्त इतीति ‡। "तस्योक्तो बन्धु-

* का० श्रौ० सू० १६. ५. ११, २१, ६. १।
† उपरिष्टात् पञ्चमप्रपाठकीयं चतुर्थं ब्राह्मणं द्रष्टव्यम्।
‡ का० श्रौ० सू० १६ ६ २।

रिति । समिदाधानप्रस्तावे "अहरहः प्रयावं भरन्तः"-इत्यत्र * । तात्पर्यं दर्शयति— "रात्र्या एवैता मरिष्टिं स्वस्ति माशास्ते † यद् यत् किञ्चेति । 'अतः' कारणात् तत्राग्नौ यत् किञ्चित् काष्ठादिक मादधाति, 'तत्' सर्वम् 'अस्मै' अग्नये 'आहुतिहुत मेव' 'उपसमादधाति' ॥ १ ॥

रात्रौ यत् कर्त्तव्यं भस्मोद्वपनादि उक्तम्, तत् सर्वं प्रातरपि विधत्ते— "अथ प्रातरुदित आदित्ये इत्यादिना, "आहुतिहुतं हैवास्मै तदुपसमादधातीत्यन्तेन ‡ । एतत् पूर्ववद् व्याख्येयम् । "अहरहरप्रयावम्"-इति § मन्त्रपाठे विशेषः ॥ २ ॥

रात्रावहनि च क्रियमाणे समिदाधानभस्मोद्वपने समुच्चित्य प्रशंसति— "अहोरात्रे वाभिवर्त्तमाने संवत्सर माप्नुत इति । एतस्य सर्वस्य जगतः संवत्सरोपलक्षितकालाधारत्वात् अहोरात्रस्य सर्वजगदात्मकत्वम् । 'आप्नाय' संवत्सराय । अत्र कात्यायनः— "उखाया भस्मोद्वपन मस्तमिते प्राते, वाचं विसृज्य समिदाधानं रात्रीए रात्री प्रयाव मिति, एव मुदिते भस्मोद्वपनादि, अहरहरित्याधानम्"-इति ॥ ३ ॥

व्रतप्रदानकाले व्रतपयसि समिधं अभ्याधातव्य मिति, विधत्ते— "अथ यदास्मै व्रत मिति ¶ । 'व्रतं' तत्साधनं पयः ।

---

* एतत्पूर्वस्मिन् ब्राह्मणेऽस्यां कण्डिकायां (३४० पृ०) द्रष्टव्यम् ।
† मन्त्रस्तु वा० सं० ११. ७५. १ ।
‡ का० श्रौ० सू० १६ ६. ३ ।
§ वा० सं० ११. ७५. २ ।
‖ का० श्रौ० सू० १६ ६. १—४ ।
¶ का० श्रौ० सू० १६. ६ ८ ।

अत्र केषाञ्चित् पक्ष मुदाहृत्य तं निराकृत्य स्वपक्ष मुपसंहरति— "न व्रते व्यश्नुयादित्यु हैक आहुरिति। अव्यञ्जनपक्षे दोष माह— "आहुतिं तज्जुहुयादिति। अस्याहुतिः को बाध इत्यत आह— "अनवक्लृप्तं वै तदिति। 'अनवक्लृप्तम्' असमर्थम्, अनधिकृत मित्यर्थः; "दीक्षितो न जुहोति न ददाति न पचतीति-निषेधात् ॥ ४ ॥

स्वपक्षे युक्ति माह— "स वै व्यश्नीयादेव दैवो वा इत्यादिना। 'अस्य' यजमानस्य 'दैवः' देवसम्बन्धी 'आत्मा', शरीरं क इत्याकाङ्क्षाया माह— "एष इति। 'एषः' अग्नि-रित्यर्थः। उत्तरत्र वैश्वानररूपेण यजमानस्योत्पत्तेः 'अयं' पाञ्चभौतिकः आत्मा 'मानुषः', अतो व्यश्नने सति देवतासम्बन्धिनं स्वात्मानं न प्रीणीयात्; व्यश्नने तु प्रीणात्येव। ननु अनवक्लृप्तिदोष उक्तः, तस्य कः परिहार इति, तत्राह— "स यत् समित् तेन आहुतिरिति। दैवस्यात्मनः कथं व्रताख्यान-लाभ इति, तत्राह— "यदु व्रतं व्यश्नाति, तेनान्न मिति। ननु पय एव कथ मन्न मित्यत आह— "अन्नं हि व्रत मिति ॥ ५ ॥

व्रतपरिग्रहस्य समिदाधानानन्तर्यं प्रशंसति— "स वै समिध माधाय व्रतयति दैवो वा इति * ॥ ६ ॥

तत्र मन्त्रं विधाय विभज्य तात्पर्यं माह— "अन्नपतेऽन्नस्य नो देहीत्यन्नपतेऽन्नस्य नो देहीत्यादिना †। 'अमीव'-शब्दो व्याधिवचनः, अत्र बुभुक्षाख्यव्याधिपर इति व्याचष्टे— "अन-

---

* का० श्रौ० सू० १६ ६ ८।

† वा० सं० ११ ८३।

अन्नाद्यस्य शुष्मिण इत्येतदिति। उत्तरपाद आशीःपर इत्याह— “अन्नपतेऽन्नस्य इति। हे ‘अन्नपते’ अग्ने! ‘अन्नस्य’ अन्नं ‘देहि’ प्रयच्छ ‘नः’ अस्मानित्यर्थः। अन्नं विशिनष्टि— “अनमीवस्य शुष्मिण इति। पुनरप्यनेकाकल्पो रोगो यस्य नास्ति, तादृशस्य ‘शुष्मिणः’ बलवतः। उक्तलक्षणमन्नम्, तस्य ‘दातारम्’ प्रयच्छन्तं ‘प्रतारिषः’ प्रावर्द्धयत। ‘नः’ अस्माकं ‘द्विपदे चतुष्पदे’ उभयविधाय प्राणिने ‘ऊर्जम्’ अन्नं बलं वा ‘धेहि’ ॥ ७ ॥

भिन्नाया उखायाः प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यम्, “तदुत्तरस्मिन् अन्वाख्यास्यामि” आख्यानमनु आख्यायत इति ‘अन्वाख्यानम्’ ब्राह्मणम्, तदेतत् तत्र प्रदर्श्यत इति यत् प्रतिज्ञातम् *, तदिदानीं प्रदर्श्यत इत्यर्थः। प्रतिज्ञातमर्थं दर्शयति— “यद्येषोखा भिद्येतेत्यादिना †। ‘यदि’ प्रमादात् ‘एषा उखा’ ‘भिद्येत’ भिन्ना भवेत्, तर्हि अभिन्नायां प्रभूतबिलायां नवस्थाल्याम् ‘एनम्’ अग्निम् उखागतं ‘पर्यावपेत्’, ‘एषा’ अभिन्ना ‘उखा’ ‘आर्च्छति वै’ आर्त्तिम् भग्नलक्षणां प्राप्नोति खलु। किं तत इत्यत आह— “अनार्त्तो वेति। ‘इयम्’ अन्याख्या देवता ‘अनार्त्ता’ आर्त्तिरहितैव खलु। आर्त्तोखाया अनर्हत्वात् अनार्त्तायां स्थाल्याम् ‘अनार्त्तम्’ अग्निं ‘बिभराणि’ इत्यभिप्रायेण प्रभूत-बिल-नव-स्थाल्या पर्यावपनं प्रशस्तम्। अग्नेरनार्त्तत्व प्रका-

---

* पुरस्तात् ५ अ० २ ब्रा० २२ क० (२६६ पृ०) द्रष्टव्यम्।

† का० श्रौ० सू० १६ ७. ८। एतच्चैकोखापक्षे, त्रित्वपक्षे तु द्वयोरेवैकस्या आवपनम्। विहितं तत पुरस्तात (५. २. २२) द्रष्टव्य मित्येव।

मार्दीचाप्रस्तावे प्रागुक्तम् *। "ततोखाया इति। भिन्नोखायाः 'कपालं' 'पुरस्तात्' स्थाल्यां पुरो देशे 'प्रास्यति' प्रक्षिपेत् †। 'तथा' सति अयमग्निः स्वस्य या 'योनिः' उत्पत्तिस्थानम्, ततो 'न च्यवते' प्रच्युतो न स्यात् ॥ ८ ॥

किमेतावता प्रायश्चित्तिः स्यात्? नेत्याह— "अथ मृद मित्यादिना। 'उखां' भिन्नाम्, 'उपशयां' उखानिर्माणकाले प्रायश्चित्तार्थं मुखासमीपे स्थापितां 'च' 'मृदं' पुनः 'पिष्ट्वा'। 'आवृत्' प्रकारः, एतेन पूर्वोक्तेनैव प्रकारेण ‡। मन्त्रस्यापि प्रसक्तावाह— "अनुपहरन् यजुरिति। यजुर्मन्त्र मनुपहरन्। पाकोऽपि 'तूष्णीमेव' कर्त्तव्यः। 'पर्यावपति' स्थाली मेतामग्नौ प्रक्षिपेत्। 'कर्मविरेव' पुनः कारणरूपं कर्मैव 'तत्र' उखाभेदे प्रायश्चित्तिः। 'पुनः' 'तत्' उखाकपालं स्थाल्यां स्थापितम् 'उखाया मुपशयस्य' ता मुखाञ्चोपशयाञ्च मिश्रां 'पिष्ट्वा संसृज्य निदधाति' पुनः प्रायश्चित्तार्थम् § ॥ ९ ॥

उख्याग्न्यनुगमने प्रायश्चित्त माह— "अथ यद्येव उख्योऽग्निरिति। गार्हपत्य मेव सोऽनुगत उख्योऽग्निः गच्छति; गार्हपत्यादाहृतस्य आहवनीयस्य ज्वालारूपेणोख्याग्निलीनोत्पन्नत्वात्। एतदेवाह— "गार्हपत्यमिति। यत एवम्, अतो

---

* ३ का० ४अ० ३ ब्रा० (३ भा० २४१ पृष्ठतः) द्रष्टव्यम्।

† का० श्रौ० सू० १६. ७. १०।

‡ "उखोपशये पिष्ट्वा मृदा सहोखां करोत्यावृता"—इति का० श्रौ० सू० १६. ७. ९। उखाखण्ड मेकं मुखायां प्रक्षिप्य, द्वितीय मुपशयया सह पिष्ट्वा 'आवृता' आवृच्छब्देन मन्त्रवर्जं क्रियामात्रम्।

§ का० श्रौ० सू० १६. ७. ११।

आधानस्य सर्वकामनिमित्तत्वात् तस्य कृतत्वात् कामैरपि सद्भि- र्भवितव्य मित्येतत् उत्तरार्द्धेनोक्त मित्यर्थः ॥ १२ ॥

उद्धृतस्यानुगमप्रसङ्गात् तदाश्रयभूतगार्हपत्यस्याप्यनुगमे प्राय- श्चित्त माह— "अथ यदि गार्हपत्य इति *। अरणीभ्या मग्नि मुत्पाद्य गार्हपत्ये उपसमाधाय आध्वरिकाग्निकोभयप्रायश्चित्ते कुर्यात् ॥ १३ ॥

सुत्यादिने आहवनीयानुगतौ प्रायश्चित्त माह— "अथ यदि प्रहृत आहवनीय इति †। "शालाग्निनैव हुत्वेति। शाला- ग्निं नाम शालामुखीय मारभ्य सदोहविर्द्धानमध्यगतपूर्व्वरज्जु मवलम्ब्योत्तरदिक्पर्यन्तः प्रागायतरज्जुमार्गः। स्पष्ट मन्यत् ॥

"प्रायश्चित्ती करोतीति ‡। सर्वत्र प्रायश्चित्तद्वय मभि- हितम्, तयोर्व्यवस्था माह— "यस्मिन् कालेऽध्वरः स्यादिति। तत्कालानुरूपां प्रायश्चित्ति मध्वरप्रायश्चित्तिम्, सौमिकी मित्यर्थः। "समान्यग्निप्रायश्चित्तिरिति। 'समानी' एकरूपैव आग्निकी- प्रायश्चित्तिः। समिधान्यस्योपहत्येत्याद्युक्ते च। अय मर्थः,— सर्वेषामनुगमे अध्वरप्रयोगवेलायां तत्तत्कालचोदितां प्रायश्चित्तिं कुर्यात्, अग्निप्रयोगवेलायां तु एका मेकरूपा मेव आग्निकीं कुर्यादिति ॥ १४ ॥

"अथ यद्याग्नीध्रीय इत्यादि। अग्नीध्रमण्डपे भवः 'आग्नी- ध्रीयः'। तस्यापि गार्हपत्यादेव प्रणीतत्वात् अनुगतोऽग्निः तत्रैव प्रविष्टो भवति, अतः 'गार्हपत्यात् एव' 'एनम्' अग्निम्

---

* का० श्रौ० सू० २६. ७. ३ ।

† का० श्रौ० सू० २६. ७. ४ ।

‡ 'प्रायश्चित्तिरिति अस्य होमस्य सञ्ज्ञा'—इति का० २६. ७. ३ वृ० ।

'प्राञ्चम्' 'उत्तरेण सदः' सदस उत्तरदेशतो 'हृत्वा' आग्नीध्रे 'उपसमाधाय' तत्कर्मोचितां प्रायश्चित्तिं कुर्यात् *। सुत्यादिने गार्हपत्यानुगमने प्रायश्चित्तमाह— "अथ यदि गार्हपत्योऽनुगच्छेत् तस्यौको बभ्रुरिति। "परार्धो वाव स गच्छति"– इत्यादिनोक्त इत्यर्थः † ॥ १५ ॥ ६ [६. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे षष्ठाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
समाब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्रां हस्तिनाजिद्विपसहितरथौ सायणः सिद्धचार्यः,
व्यधाद्गौरीहिरण्याश्वं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मखजो राजतं राजपूज्यः ।

* का० श्रौ० सू० २६ ७ ५, ६, ७।
† पुरस्तात् ३६९ पृ० ४पं० द्रष्टव्यम् ।

आधानस्य सर्वकामनिमित्तत्वात् तस्य कृतत्वात् कामैरपि सत्यै-र्भवितव्य मित्येतत् उत्तरार्हेनोक्त मित्यर्थः ॥ १२ ॥

उख्यस्यानुगमप्रसङ्गात् तदाश्रयभूतगार्हपत्यस्याप्यनुगमे प्राय-श्चित्त माह— "अथ यदि गार्हपत्य इति *। अरणीभ्या मग्नि मुत्पाद्य गार्हपत्ये उपसमाधाय आध्वरिकाग्निकोभयप्रायश्चित्ते कुर्यात् ॥ १३ ॥

इत्यादिने आहवनीयानुगतौ प्रायश्चित्त माह— "अथ यदि मद्युत आहवनीय इति †। "शालाग्निनैव हुत्वेति। शाला-ग्निं नाम शालामुखीय मारभ्य हदोहविर्धानमध्यगतपूर्व्यरज्जु मवलम्ब्योत्तरदिक्पर्यन्तः प्रागायतरज्जुमार्गः। स्पष्ट मन्यत् ॥

"प्रायश्चित्ती करोतीति ‡। सर्वत्र प्रायश्चित्तद्वय मभि-हितम्, तयोर्व्यवस्था माह— "यस्मिन् कालेऽध्वरः स्यादिति। तत्कालानुरूपां प्रायश्चित्ति मध्वरप्रायश्चित्तिम्, सौमिकी मित्यर्थः। "समाप्यग्निप्रायश्चित्तिरिति। 'समाप्ती' एकरूपैव आग्निकी-प्रायश्चित्तिः। तत्तमिधाज्यस्योपकल्प्येत्याद्युक्तो च। अथ मर्थः,— सर्वत्रानुगमे अध्वरप्रयोगवेलाया तत्तत्कालचोदितां प्रायश्चित्तिं कुर्यात्, अग्निप्रयोगवेलाया तुक्ता मेकरूपा मेव आग्निकीं कुर्यादिति ॥ १४ ॥

"अथ यद्याग्नीध्रीय इत्यादि। अग्नीध्रमण्डपे भवः 'आग्नी-ध्रीयः'। तस्यापि गार्हपत्यादेव प्रततत्वात् अनुगतोऽग्निः तत्रैव प्रविष्टो भवति, अतः 'गार्हपत्यात् एव' 'एनम्' अग्निम्

* का० श्री सू० २६ ७ ३।

† का० श्री० सू० २६ ७. ४।

‡ 'प्रायश्चित्तिरिति यस्य होमस्य सञ्ज्ञा'—इति का० २६ ७. १ वृ०।

'प्राश्चम्' 'उत्तरेण सदः' सदस उत्तरदेशतो 'हृत्वा' आग्नीध्रे 'उपसमाधाय' तत्कर्मोचितां प्रायश्चित्तिं कुर्यात् * । सुत्यादिने गार्हपत्यानुगमने प्रायश्चित्तमाह— "अथ यदि गार्हपत्योऽनुगच्छेत् तस्योक्तो बन्धुरिति । "अरणीं यावत् स गच्छति"–इत्यादिनोक्त इत्यर्थः † ॥ १५ ॥ ६ [६. ४] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे षष्ठाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ६ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम् ,
रत्नाद्रीन् पञ्चसीरीसिदघततरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्रां हस्तिनाजिद्विपमथितरथौ सायणः सिद्धणार्यः ,
व्यधाणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं भव्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः ,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।

* का० श्रौ० सू० २६ ७ ५, ६, ७।
† पुरस्तात् ३६० पृ० ४ पं० द्रष्टव्यम् ।

'गार्हपत्यादेव' 'एनम्' अग्निम् 'प्राञ्चम्' 'उद्धृत्य', 'उपसमाधाय' पुनः 'उखां' 'प्रहरेत्' । 'एतया एव आहुत्या' पूर्वोक्तोखाप्रहरणप्रकारेण यद्यपि 'अनुपहरन् यजुः' । तर्हि कथम्? 'तूष्णीं मेव' 'ताम्' उखाम् प्रहरेदिति शेषः * । प्रायश्चित्ताहुतेः उखाप्रहरणाङ्गत्वस्य आह— "यदाग्निरारोहतीति ॥ १० ॥

"अथ प्रायश्चित्ती करोतीति । "उभे प्रायश्चित्ती करोतीति † अध्वरसाधिन प्रायश्चित्तेन प्रायश्चित्तद्वयं कुर्यादित्यर्थः । उख्याग्नेः श्रौमिकाग्निकोभयसाधारणत्वात् विहितं प्रायश्चित्तं सर्वकामसन्तानरूपत्वेन स्तौति— "सर्वेभ्यो वा एष एत मिति । सर्वकामाभिवृद्ध्यर्थं सम्भेराहितत्वात् तदनुगमे सति यदेवाहं कामानां सम्बन्धि व्यवच्छिद्यते, तेन प्रकारेण सन्ततं व्यवच्छिन्नं करोति । कोऽर्थः? 'सन्दधाति' इत्यर्थः ॥

उभयविधं प्रायश्चित्तं कर्तव्यमित्याह— "उभे प्रायश्चित्ती करोतीति ‡ । अध्वरस्य प्रकारविशेषञ्च दर्शयति— "पूर्वा मथाग्नेरिति । 'तस्य' अर्थवादात्मको 'बन्धुरुक्तः'— "उपायि ह्येतत् कर्म, यदग्निकर्मेत्यनेनोक्त इत्यर्थः § ॥ ११ ॥

तत्र ह्याग्निक-प्रायश्चित्तस्य प्रकारविशेषं मन्त्रविशेषं च दर्श-

---

* का० श्रौ० सू० १६ ७ ६ । एतस्य वृत्तिरिहानेया विशेषतः ।

† इत उत्तरस्यां कण्डां द्रष्टव्यम् (१४ पं०) ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ७ ७ । अध्वरप्रायश्चित्तिः, आग्निकी प्रायश्चित्तिश्चेति ।

§ पुरस्तात् ३-६ पृ० १७ पं० द्रष्टव्यम् ।

यति— "स समिधाज्यस्योपहत्येत्यादिना *। पूर्वस्य समिदाधाने तिष्ठन्नित्युक्तत्वात् † अत्रापि तथात्वप्रसक्तावाह— "आसीन इति। आज्यं समिधा आदाय जुहुयादित्यर्थः। तत्र मन्त्रं दर्शयति— "विश्वकर्मणे स्वाहेतीति ‡।

आज्याहुत्यनन्तरं तत् समिदाधानं समन्त्रक माह— "अथो-पोत्थाय समिध मिति §। आज्यहोमस्यासीनत्वाभिधानादुपो-त्थायेत्युक्तम्।

मन्त्रस्याय मर्थः ||,— हे अग्ने। त्वाम् आदित्यादयः 'पुनः' 'समिन्धताम्' दीपयन्तु। तथा 'ब्रह्माणः' ब्राह्मणाः ऋत्वि-गादयः 'समिन्धताम्'। हे 'वसुनीथ।' नीथेति वाङ्नाम, वसूनर्थस्तुत।, यद्वा वसूनि गमयन्। 'यज्ञैः' निमित्तभूतैः 'समि-न्धताम्'। 'त्वं' च 'घृतेन' 'तन्वं' तनुं 'वर्धयस्व'। 'यजमानस्य कामाः' 'सत्याः' अवितथाः 'सन्तु'। "एतास्त्वा देवता इति पूर्वार्धतात्पर्यप्रदर्शनब्राह्मणं स्पष्टम्। उत्तरार्ध मनूद्य व्याचष्टे— "येभ्य उ त्वा मिति। 'येभ्यः' 'कामेभ्यः' निमित्तभूतेभ्यः 'यज-मान आधत्ते', 'ते सर्वे' अपि कामाः 'सत्याः सन्तु' इति।

---

* "प्रायश्चित्ति' समिधोपहत्याज्य विश्वकर्मण इति"—इत्येव साधु-पाठः। का० श्रौ० सू० १९ ७ १। इह 'उपपूर्वस्य हन्तेर्ग्रह-णार्थो दृष्टोऽन्यत्रापि (२ ४ १ २५), समिधा करणभूतया स्रुक्-स्थानीयया उपहत्य' गृहीत्वा'—इति च तद्वृत्तौ।

† पुरस्तात् ३४३ पृ० १ मं द्रष्टव्यम्।

‡ वा० सं० १२ ४३ २।

§ का० श्रौ० सू० १९ ७ २।

|| वा० सं० १२ ४४।

मनुष्यरूपेण यन्तु मर्हत्येतेनैव रूपेणैतद्रूपं बि-
भर्त्ति ॥ ३ ॥

यद्वेव रुक्मं प्रतिमुच्य बिभर्त्ति । रेतो वा ऽइदꣳ सिक्त मय मग्निस्तेजो व्वीर्यꣳ रुक्मोऽस्मिं-स्तद्रेतसि तेजो व्वीर्यं दधाति ॥ ४ ॥

यद्वेव रुक्मं प्रतिमुच्य बिभर्त्ति । एतद्वै देवा अबिभयुर्यद्वै न इम मिह रक्षाꣳसि नाष्ट्रा न हन्यु-रिति तस्मा ऽएत मन्तिकाद्गोप्तार मकुर्व्वन्नमु मेवा-दित्य मसौ वा ऽआदित्य एष रुक्म स्तथैवास्मा ऽअय मेत मन्तिकाद्गोप्तारं करोति ॥ ५ ॥

कृष्णाजिने निष्यूतो भवति । यज्ञो वै कृ-ष्णाजिनं यज्ञो वा ऽएतं यन्तु मर्हति यज्ञेनैतं देवा अबिभरुर्यज्ञेनैवैत मेतद् बिभर्त्ति लोमतश्छ-न्दाꣳसि वै लोमानि छन्दाꣳसि वा ऽएतं यन्तु मर्हन्ति छन्दोभिरेतं देवा अबिभरुश्छन्दोभिरेवैन मेतद् बिभर्त्ति ॥ ६ ॥

अभि शुक्लानि च कृष्णानि च लोमानि नि-ष्यूतो भवति । ऋक्सामयोर्हैते रूपे ऽऋक्सामे

मा ऽएतं यन्तु महत ऋक्सामाभ्या मेतं देवा अबिभरुरृक्सामाभ्या मेवैन मेतद् बिभर्त्ति भाणो रुक्मपाशस्त्रिवृत्तस्योक्तो बन्धुः ॥ ७ ॥

स उपरिनाभि बिभर्त्ति। असौ वा ऽआदित्य एष रुक्म उपरिनाभ्यु वा ऽएषः * ॥ ८ ॥

यद्देवोपरिनाभि †। अवाग्वै नाभे रेतः प्रजाति-स्तेजो व्वीर्यꣳ रुक्मो नेन्मे रेतः प्रजातिं तेजो व्वी-र्यꣳ रुक्मः प्रदहादिति ॥ ९ ॥

यद्देवोपरिनाभि ‡। एतद्वै पशोर्मेध्यतरं यदुपरि-नाभि पुरीषसꣳहिततरं यदवाङ्नाभेस्तद्यदेव पशो-र्मेध्यतरं तेनैन मेतद् बिभर्त्ति ॥ १० ॥

यद्देवोपरिनाभि §। यद्वै प्राणस्यामृत मूर्द्ध्वं तन्ना-भेरूर्द्ध्वैः प्राणैरुच्चरत्यथ यन् मर्त्य पराक्तन्नाभि मत्ये-ति तद्यदेव प्राणस्यामृतं तदेन मेतदभिसम्पादयति तेनैन मेतद् बिभर्त्ति ‖ ॥ ११ ॥

* 'एष'—इति ग, घ।

† 'यद्देवोपरिनाभि'—इति ख। 'यद्वेवोपरिनाभि'—इति ग, घ।

‡ यद्देवोपरिनाभि'— इति ग। यद्वेवोपरिनाभि'—इति घ।

§ 'यद्देवोपरिनाभि'—इति ग, घ। ‖ 'बिभर्त्ति'—इति ख।

शान्त्योर्थं प्राग्यजन्मा नवधज मनुष: शार्कर शार्कतेजा:,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मखन मुदा पात्रसाक्षिद्धणार्य: ० ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

॥ इति षष्ठकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः † ॥

---

* मन्त्रव्याख्यैयम्: पञ्चमकाण्डीयद्वितीयाध्यायान्ते द्रष्टव्या ।

† इतोऽनन्तरं मिह क-ग-घ-पुस्तकेषु "कण्डिकासंख्या १००"—इति, अन्यत्र "काण्डौ १००"—इत्येव । तत्र १ ब्रा० ११ क०, २ ब्रा० १७ क०, ३ ब्रा० २४ क०, ४ ब्रा० १६ क०, ५ ब्रा० १७ क०, ६ ब्रा० १५ क०; सङ्कलनया १०० सिद्धम् ॥

अथ

पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ,

अपि वा

सप्तमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

रुक्मं प्रतिमुच्य बिभर्त्ति । सत्यꣳ हैतद्यद्रुक्मः सत्यं वा ऽएतं यन्तु मर्हति सत्येनैतं देवा अबिभरुः सत्येनैवैन मेतद् बिभर्त्ति ॥ १ ॥

तद्यत्तत् सत्यम् । असौ स आदित्यः स हिरण्मयो भवति ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिरेषोऽमृतꣳ हिरण्य ममृत मेष परिमण्डलो भवति परिमण्डलो ह्येष एकविꣳशतिनिर्बाध एकविꣳशो ह्येष बहिष्टान्निर्बाधं बिभर्त्ति रश्मयो वा ऽएतस्य निर्बाधा बाह्यत उ वा ऽएतस्य रश्मयः ॥ २ ॥

यद्वेव रुक्मं प्रतिमुच्य बिभर्त्ति । असौ वा ऽआदित्य एष रुक्मो नो हैत मग्निं मनुष्यो

अथैन मासन्द्यां बिभर्त्ति । इयं वा ऽआसन्द्यस्याᳫं हीदᳫं सर्व्वं मासन्न मियं वा ऽएतं यन्तु मर्हत्यनयैतं देवा अबिभरुरनयैवैन मेतद् बिभर्त्ति * ॥ १२ ॥

औदुम्बरी भवति । ऊर्ग्वै रस उदुम्बर ऊर्जैवैन मेतद्रसेन बिभर्त्यथो सर्व्वं ऽएते व्वनस्पतयो यदुदुम्बरः सर्व्वं वा ऽएतं व्वनस्पतयो यन्तु मर्हन्ति सर्व्वैरेतं व्वनस्पतिभिर्द्देवा अबिभरुः सर्व्वैरेवैन मेतद्वनस्पतिभिर्बिभर्त्ति † ॥ १३ ॥

प्रादेशमात्र्यूर्द्ध्वा भवति । प्रादेशमात्रो वै गर्भो व्विष्णुर्योनिरेषा गर्भसम्मितां तद्योनिं करोत्यरत्निमात्र्यौ तिरश्ची बाहुर्व्वा ऽअरत्निर्बाहुभ्यां वै व्वीर्यं क्रियते व्वीर्यसम्मितैव तद् भवति व्वीर्यं वा ऽएतं यन्तु मर्हति व्वीर्येणैतं देवा अबिभरुर्व्वीर्येणैवैन मेतद् बिभर्त्ति ‡ ॥ १४ ॥

चतुःस्रक्तयः पादा भवन्ति । चतुःस्रक्तीन्यनूच्यानि चतस्रो वै दिशो दिशो वा ऽएतं यन्तु

*, †, ‡ बिभर्त्ति—इति ख ।

मर्हन्ति दिग्भिरेतं देवा अबिभरुर्दिग्भिरेवैन मे-
तद् बिभर्त्ति मौञ्जीभी रज्जुभिर्युता भवति त्रि-
वृद्भिस्तस्योक्तो बन्धुर्मृदा दिग्धा तस्यो ऽएवोक्तोऽथो
ऽअनतिदाहाय * ॥ १५ ॥

अथैनछ् शिक्येन बिभर्त्ति । इमे वै लोका
एषो ऽग्निर्दिशः शिक्यं दिग्भिर्हीमे लोकाः शक्नु-
वन्ति स्थातुं यच्छक्नुवन्ति तस्माच्छिक्यं दिग्भि-
रेवैन मेतद् बिभर्त्ति षडुद्दामं भवति षड्ढि दि-
शो मौञ्जं त्रिवृत् तस्योक्तो बन्धुर्मृदा दिग्धं तस्यो
ऽएवोक्तोऽथो ऽअनतिदाहाय † ॥ १६ ॥

तस्याप एव प्रतिष्ठा ‡ । अप्सु हीमे लोकाः
प्रतिष्ठिता आदित्य आसञ्जन मादित्ये हीमे लोका
दिग्भिरासक्ताः स यो हैतदेवं वेदैतेनैव रूपेणैतद्रूपं
बिभर्त्ति ॥ १७ ॥

यद्वेवैनछ् शिक्येन बिभर्त्ति । संवत्सर एषो-
ऽग्निर्ऋतवः शिक्यमृतुभिर्हि संवत्सरः शक्नोति

---

*, † 'अनतिदाहाय'—इति ख ।

‡ 'प्रतिष्ठा'—इति ग, 'प्रतिष्ठा'—इति घ।

स्यातुं यच्छक्नोति तस्माच्छिक्य ऋतुभिरेवैन मेतद् बिभर्त्ति षडुद्यामं भवति षड्ढ्यृतवः ॥ १८ ॥

तस्याहोरात्रे ऽएव प्रतिष्ठा *। अहोरात्रयोर्ह्ययं संव्वत्सरः प्रतिष्ठितश्चन्द्रमा आसञ्जनं चन्द्रमसि ह्ययं संव्वत्सर ऋतुभिरासक्तः स यो हैतदेवं व्वेदैतेनैव रूपेणैतद्रूपं बिभर्त्ति तस्य ह वा ऽएष संव्वत्सरभृतो भवति य एवं व्वेद संव्वत्सरोपासितो हैव तस्य भवति य एवं न व्वेदेत्यधिदैवतम् † ॥ १९ ॥

अथाध्यात्मम्। आत्मैवाग्निः प्राणाः शिक्यं प्राणैर्ह्ययमात्मा शक्नोति स्यातुं यच्छक्नोति तस्माच्छिक्यं प्राणैरेवैन मेतद् बिभर्त्ति षडुद्यामं भवति षड्हि प्राणाः ‡ ॥ २० ॥

तस्य मन एव प्रतिष्ठा §। मनसि ह्ययमात्मा प्रतिष्ठितो ऽन्न मासञ्जन मन्ने ह्ययमात्मा प्राणै-

---

* 'प्रतिष्ठा'—इति ग, घ।

† '०दैवतम्'—इति ग, घ।

‡ 'प्राणाः'—इति ग, घ।

§ 'प्रतिष्ठा'—इति ग, घ।

रासभः स यो हैतदेवं व्वेदैतेनैव रूपेणैतद्रूपं बिभर्त्ति * ॥ २१ ॥

अथैनं मुखया बिभर्त्ति । इमे वै लोका उखे-मे वा ऽएतं लोका यन्तु मर्हन्त्येभिरेतं लोकैर्देवा अबिभरुरेभिरेवैन मेतल्लोकैर्बिभर्त्ति † ॥ २२ ॥

सा यदुखा नाम । एतद्वै देवा एतेन कर्म-णैतयावृतेमांल्लोकानुदखनन् यदुदखनंस्तस्मादुत्खो-त्खा ह वै ता मुखेत्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्ष-कामा हि देवाः ‡ ॥ २३ ॥

तद्वा ऽउखेति द्वे ऽअक्षरे । द्विपाद्यजमानो यज-मानोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतद् बिभर्त्ति सो ऽएव कुम्भी सा स्थाली तत् षट् षडृतवः संव्वत्सरः संव्वत्सरो ऽग्निर्यावानग्नि-र्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति § ॥ २४ ॥

अथैनं शिक्याभ्यां परिगृह्णाति । असौ वा ऽआदित्य एषो ऽग्निरहोरात्रे ऽइण्ड्वे ऽअमुं तदा-

---

*, † बिभर्त्ति—इति ख ।

‡ 'देवाः'—इति ग, घ ।

§ 'भवति—इति ख ।

दित्य महोरात्राभ्यां परिगृह्णाति तस्मादेषोऽहो-
रात्राभ्यां परिगृहीतः ॥ २५ ॥

यद्वेवैन मिण्डाभ्यां परिगृह्णाति । असौ वा ऽआदित्य एषोऽग्निरिमा ऽउ लोकाविण्डू ऽअमु रादादित्य माभ्यां लोकाभ्यां परिगृह्णाति तस्मा-
देष आभ्यां लोकाभ्यां परिगृहीतः परिमण्डले भवतः परिमण्डलौ हीमौ लोकौ मौञ्जे निवृतौ तस्योक्तो बन्धुर्मृदा दिग्धे तस्यो ऽएवोक्तोऽथो ऽअन-
तिदाहाय ॥ २६ ॥

अथातः सम्पदेव * । आसन्दी चोखा च शिक्यश्च रुक्मपाशश्चाग्निश्च रुक्मश्च तत् षट् षडृतवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवतीण्डे तदष्टावष्टाक्षरा गायत्री गायत्र्योऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत् तद् भवति † ॥ २७ ॥

अथ सर्व्वसम्पत् । चत्वारः पादाश्चत्वार्यनू-

---

* 'सम्पद्देव'—इति ग, 'सम्पदेव'—इति घ।

† 'भवति'—इति ख।

च्यानि शिक्यं च रुक्मपाशश्च यदु किञ्च रुक्म-व्यं शिक्यं तदनुखाग्नी रुक्मस्तत् त्रयोदश त्रयोदश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्नि-र्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति * ॥ २८ ॥ १ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [७. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

यदुक्तं कात्यायनेन— "यजमानः कण्ठे रुक्मं प्रतिमुञ्चते परिमण्डलं निष्कविंशतिपिण्डं कृष्णाजिननिष्यूतं लोमसु शुक्ल-कृष्णेषु शणसूत्रे त्रिवृत्यो न सुपरिनाभि बहिष्पिण्डं इयानी रुक्म इति"—इति †, तदिदं वस्तु सादौ रुक्मप्रतिमोकं विधत्ते— "रुक्मं प्रतिमुच्य बिभर्तीति । यजमानो रुक्मं सुवर्णमयमाभरणं कण्ठे बद्ध्वा उखां धारयेत् । विहितं रुक्मप्रतिमोचन-पूर्वकं धारणं प्रशंसति— "सत्यं हैतद् यद् रुक्म इति । पञ्च-म्याग्निसंयोगेऽपि नाशादर्शनात् रुक्मस्य सत्यत्वम् । 'एतम्' अग्निं 'एतु' नियन्तु 'सत्यम्' एव 'अर्हति' । 'देवाः' 'सत्येन' सत्यमाश्रित्य ह्यत्वा 'अबिभरु' अरण्यमकुर्वन् । 'एतत्' रुक्माख्यं सत्यम् आदित्यात्मना 'सत्येन' 'एव' 'बिभर्ति' ॥ १ ॥

---

* 'भवति'—इति क ।

† का० श्रौ० सू० १६ ४ १ ।

प्रशंसति— "तस्यैतस्य असौ स आदित्य इति । रुक्मस्य सुवर्णमयतां विधाय प्रशंसति— "स हिरण्मयो भवतीति । हिरण्मयस्य भास्वररूपत्वात् ज्योतीरूपत्वम्, तदेव 'अमृतम्' अपि भाति, 'एषः' रुक्मः 'परिमण्डलः' वर्तुलः भवति । तदो-पपत्तिः— "परिमण्डलो ह्येष इति । 'एषः' आदित्यः 'एक-विंशतिनिर्बाधः' । बिन्दुसहिताः पुष्पकाः धारणसमये निर्बाधाः*, यथा बाह्याः भवन्ति, तथा धारयेत् । निर्बाधस्य रश्मिभावं प्रशंसति— "रश्मयो वा एतस्य निर्बाधा इति । 'एतस्य' आदित्यात्मकस्य रुक्मस्य ॥ २ ॥

रुक्मधारणं प्रशंसति— "यद्वेव रुक्मं प्रतिमुच्येति । आनुपेण रूपेण अग्नेर्धारणस्यानुचितत्वात् 'एतेन' रुक्माख्येन आदित्येन 'रूपेण' 'एतत्' अग्न्यात्मकं 'रूपं' 'बिभर्ति' ॥ ३ ॥

पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसति— "यद्वेव रुक्मं प्रतिमुच्येति । अस्याग्नेः रेतःसेकस्यानीयत्वं पुरा प्राक्, रुक्मश्च तेजोरूपं वीर्यम् । तथा सति अग्नौ रुक्मसंयोजनेन रेतस्यग्न्याख्ये 'तेजः' वीर्यं मेव स्थापितवान् भवति ॥ ४ ॥

पुनरप्यग्ने रुक्मसंयोगं अग्नेर्गोप्तृत्वरूपेण प्रशंसति— "यद्वेव रुक्मं प्रतिमुच्य बिभर्तीति । पुरा 'देवाः' 'एतम्' अग्निम् 'नाष्ट्राः' नाशकानि 'रक्षांसि' 'अहे' येनैव प्रकारेण 'न घ्नन्युः', 'एतत्' एतेन विषयभूतेन 'अबिभयुः' । भीतिपरिहारोपायं दर्शयति— "तस्मा एत मन्तिकादिति । 'तस्मै' अग्नये 'एतम्' आदित्यम् । एतच्छब्दार्थं माह— "अमु मेवादित्य मिति । तर्हि

* निर्बाधाः, निर्बाधानी निम्नाउन्नत उन्नतात् स्वरूपाद् बहिर्निःसृता भवन्ति'—इति का० श्रौ० सू० १६. ५. १ ह० ।

मानुषे कथं गोप्तारं कर्त्तुं शक्यत इति, तत्राह— "असौ वा आदित्य एष रुक्म इति ॥ ५ ॥

"कृष्णाजिने निष्यूतो भवतीति। नितरां स्यूतः सम्बद्धः भवति। यथा कृष्णाजिनस्योपरि वर्त्तेत, तथा कुर्यादित्यर्थः। "यज्ञो वै कृष्णाजिन मिति। यज्ञसाधनहविराधारत्वात् यज्ञ इत्युच्यते। शिष्टं गतप्रायम्। निष्यूतम् अपि 'लोमतः' लोमप्रदेशे कर्त्तव्यम्। कृष्णाजिनस्य यज्ञत्वविधानात् तल्लोम्नां यज्ञावयवच्छन्दोरूपत्वं युक्तम्। गत मन्यत् ॥ ६ ॥

तत्रापि शुक्लकृष्णलोमरेखयोरुपरि निष्यूतेन भवितव्य मिति दर्शयति— "अभि शुक्लानि च कृष्णानि च लोमानि निष्यूतो भवतीति। उभयविधानां लोम्नाम् 'अभि' उपरि। "ऋक्सामयोर्हैते रूपे इति। 'ह'-शब्दः "ऋक्सामयोः शिल्पे"—इत्यादि * मन्त्रप्रसिद्धिद्योतनार्थः। गत मन्यत्। "शाणो रुक्मपाशस्त्रिवृदिति। रुक्मसम्बन्धिनी रज्जुः 'शाणः' शणवल्कनिर्मितः, 'त्रिवृत्' त्रिगुणितः। "तस्योक्तो बन्धुरिति। शणार्थवादे— "शणकुलाय मन्तर्हं भवतीत्यत्रोक्तः †, त्रिवृदर्थवादस्तु "त्रिवृदग्निरित्यादिनोक्तः ‡ ॥ ७ ॥

रुक्मधारणप्रदेशं विधाय प्रशंसति— "त मुपरिनाभि बिभर्त्यसौ वा आदित्य इति। "उपरिनाभ्यु वा एष इति'। 'एषः'

---

* वा० सं० ४. ९। "कृष्णाजिनयोः सन्धि मालभस्व ऋक्सामयोरितीति का० श्रौ० सू० ७ ३ २३। "यद्वै प्रतिरूपं तच्छिल्प मिति चेह पुरस्तात् (३ २ १. ५) द्रष्टव्यम्।

† पुरस्तात् (६ अ० १ ब्रा० २४ क०) द्रष्टव्यम्।

‡ पुरस्तात् (१ प्र० १ ब्रा० १४ क०) द्रष्टव्यम्।

आदित्यः 'उपरिनाभि' नाभेरुपरिप्रदेशे; तत्र मध्ये ध्येयत्वात्, स्तनयोर्नाभेरुपरि वर्तमानत्वाद् वा, जाठरवह्न्यात्मकस्य तस्य नाभेरुपरि वर्तमानत्वाद् वा ॥ ८ ॥

उक्तं सुपरिनाभित्वं बहुधा प्रशंसति— "यद्वेवोपरिनाभ्यवाग् वै नाभेरित्यादिना। रेतसः 'प्रजातिः' उत्पत्तिः नाभेरर्वाक्प्रदेशे खलु, यतः 'तेजः' वीर्यरूपः 'रुक्मः' तां 'प्रजातिं' प्रदहेत्, तत् 'नेत्' नेवेदम्। "नेत्त्वेव हदित्यनेन सम्प्रयुज्यते परिभये"-इति * निरुक्तम् ॥ ९ ॥

प्रकारान्तरेण प्रशंसति— "यद्वेवोपरि नाभीति। 'एतद्वै पशोर्मेध्यतरं' यन्नाभेरुपरिष्टाद् वर्तमानं हृदयादिकम्। 'नाभेः' 'अवाङ्' अर्वाक्प्रदेशे 'यत्' अङ्गम्, 'तत्' 'पुरीषसंहिततरम्' अत्यन्तं पुरीषेण संहितम्। "तद्यद्वेवेत्यादि, स्पष्टम् ॥ १० ॥

उपरिधारण प्रसङ्गात्तस्योपरिधार्यतया प्रशंसन् गतिभेदेन मृतामृतविभाग माह— "यद्वेवोपरिनाभि यद्वै प्राणस्येति। प्राणस्य द्वावंशौ, अमृतांशो मृतांशश्च, तत्रामृतांशो योऽंशोऽस्ति नाभेरूर्ध्वप्रदेशे, सः 'ऊर्ध्वः प्राणः' 'उच्चरति' उद्गच्छति; यः मर्त्योऽंशः, सः नाभेः 'पराङ्' अधोमुखं 'तं नाभिम्' 'अत्येति' अतिगच्छति। विभागप्रदर्शनप्रयोजन माह— "तद् यदेवेति। 'तत्' 'प्राणस्य' 'अमृतम्' अंशम् 'एनम् अभि' आयुष्याग्नेरुपरि 'सम्पादयति'। 'एतत्' एतेन, नाभेरुपरि सम्पादनेन 'एनम्' अग्निम् 'तेन' अमृतेन 'बिभर्त्ति' ॥ ११ ॥

उखाग्नेरुखस्योपरि धारणं विधाय तत्राप्यासन्द्यां धारणं

* निरु० १. २. ६ ।

कर्तव्य मित्याह— "अथैन मासन्द्या मिति *। आसन्दीमहरा-निमित्तं पृथिव्यां सम्पादयन् तदात्मकत्वसम्पादनद्वारेण प्रशंसति —"इयं वा आसन्दीति। आसीदत्यस्यामग्निरित्यासन्दी, इयं पृथिव्यपि सर्वस्यापि पदार्थस्यासदनयोग्यत्वात् आसन्दी ; तथा च सती अस्या मेव भगवान् भवतीत्यर्थः । "इयं वा एतं यन्तु मित्यादि", पूर्ववत् ॥ १२ ॥

आसन्द्या औदुम्बरत्वं विधाय प्रशंसति— "औदुम्बरी भवति ऊर्ग्वै रस इति। ऊर्गूपत्वं सर्ववनस्पत्यात्मकत्वञ्च उख्यसमिदाधानप्रस्तावे प्रागुक्तम् †। "सर्वे वा इत्यादि, पूर्ववत् ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वप्रमाणं विधाय स्तौति— "प्रादेशमात्रीति। गर्भरूपिणो यज्ञस्य विष्णोरेषा आसन्दी अपि तदाधारभूता, अतः प्रादेशप्रमाणां 'योनिं' 'गर्भसम्मितां' गर्भसमपरिमाणां 'करोति'। तिर्यक्प्रमाण माह— "अरत्निमात्रीति। "तिरश्चीति। द्विप्रादेशोऽरत्निः, द्वयोरत्न्योर्बाहुः। किं तत इत्याह— "बाहुनो वै वीर्यं क्रियत इति। 'बाहुना उ' बाहुनैव। 'तत्' तस्मात् बाहुः 'वीर्यसम्मिता' 'भवति' प्रहारसमये तथा दर्शनात् ॥ १४ ॥

"चतुःस्रक्तय इति। स्रक्तिचतुष्टयोपेताः स्युः, 'अनूच्यानि' अपि चतुर्द्वाराणि स्युः। पादाङ्गेषु आयततिर्यक्काष्ठानि अनूच्यानीत्युच्यन्ते। स्पष्ट मन्यत्। 'त्रिवृद्भिः' त्रिगुणाभिः 'रज्जुभिः' 'व्यूता' विविधं सन्तता। "व्येञ् सन्तुसम्याने" ‡। "तस्योक्तो बन्धुरिति। मौञ्जार्थवादः, उदाहरणस्यादौ तदाहरणार्थं पशु-

* का० श्रौ० सू० १६ ५ २।

† पुरस्तात् ६ प्र० ६ ब्रा० २ क० (३२७ पृ०) द्रष्टव्यम्।

‡ भ्वा० उ० १००७ धा०।

त्रयवर्धनरज्जुप्रस्तावे— "ते यौक्त्रैरभिधानीभिरभिहिता भवन्ति, अग्निर्देवेभ्य उदक्रामत् स मुञ्जं प्राविशत्"–इत्यादिनोक्तः * ; त्रिवृत्त्वं "त्रिवृदग्निरित्यत्र— "सैवाग्नेस्त्रिवृत्ता"–इत्युक्तम् † । यासन्दी 'मृदा दिग्धा' भाविता स्यात्, 'तस्यो' तस्या अपि 'बन्धुः' प्रस्तावकोऽर्थवाद उक्तः ‡ । दृष्टप्रयोजनं च दर्शयति— "अथोऽनतिदाहायेति ॥ १५ ॥

"अथैनं शिक्येन बिभर्त्ति" शिक्यवत्या आसन्द्याम् अग्निं बिभर्त्तीत्यर्थः § । उक्तं सर्वं अधिदैवताध्यात्मभेदेन प्रशंसति— "इमे वै लोका एषोऽग्निरित्यादिना । उख्याग्नेर्लोकत्रयात्मकत्वं सुखावहम् ॥ । उखायाश्च लोकत्रयात्मकता "यो वा एष निधिः प्रथमोऽयं स लोकः"–इत्यादिना प्रागुक्ता ¶ । तस्या दिशः शिक्यम् । किं तत इत्यत आह— "दिग्भिर्हीमे लोकाः शक्नुवन्ति स्थातु मिति । तस्माच्छिक्येन भरणं युक्तम् । षडुद्यामशिक्यशब्दनिर्वचनं दर्शयति— "यच्छक्नुवन्ति तस्माच्छिक्य मिति । स्वाधिष्ठितवस्तुधारणसमर्थत्वात् । शिक्यरूपकल्पनायाः प्रयोजनं दर्शयति— "दिग्भिरेवैन मिति । "षडुद्यामं भवतीति । ऊर्ध्वाधोविवक्षया दिशां षट्त्वम् । उद्दामानि दामानि उद्यामानि, तेषां षट्त्वेनोपेतं कर्त्तव्यम्; एवं

---

* पुरस्तात् २ प्र० ३ ब्रा० २६ क० (१३८ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

† पुरस्तात् १ प्र० ३ ब्रा० १८ क० द्रष्टव्यम् ।

‡ २ प्र० १ ब्रा० १ क० (१०६ पृ०)" द्रष्टव्यम् ।

§ का० श्रौ० सू० १६ ५. २ ।

॥ "त्रयो वा इमे लोकाः"—इत्यादि २११ पृ० ६ पं० द्रष्टव्यम् ।

¶ पुरस्तात् ६. ७ २२ (२११ पृ० १० पं०) द्रष्टव्यम् ।

षड्‌द्याम मिति पठितत्वात् * । यद्वा, उद्यमनसाधनत्वात् उद्याम-शब्देन शिक्यदामान्युच्यन्ते ।

पाशानां मौञ्जविहितार्थवादः प्रागुक्तः †, उद्यमनानां स्निग्धत्वार्थवादोऽपि प्रागुक्तः ‡, इत्यतिदिशति— "तस्यो एवेति । 'तस्य' मृदालेपनस्यापीति ॥ १६ ॥

"तस्याप एव प्रतिष्ठेति । 'तस्य' शिक्यस्य 'आपः' उदकान्येव 'प्रतिष्ठा' आस्पदम् ; लोकसृष्टेः प्राक् उदकस्य सृष्टत्वात् । शिक्यस्याधस्तादर्त्तौ उद्यामाधारः पाशरचितोऽवयवविशेषः, स एवात्र 'प्रतिष्ठा'-शब्देनोक्तः । "आदित्य आसञ्जन मिति । आसज्यते बध्यते शिक्यं अत्रेति 'आसञ्जनम्' शिक्याधारः काष्ठविशेषः । यद्वा, आसज्यत इत्यासञ्जनम्, शिक्यस्योर्ध्वावयवः आदित्योऽत्र तत्स्थानीयः । उक्तार्थज्ञं प्रशंसति— "स यो हैतदेवं वेदेति ॥ १७ ॥

प्रकारान्तरेण प्रशंसति— "यद्देवैनं शिक्येन बिभर्त्तीति । एतत् पूर्वकण्डिकावद् व्याख्येयम् । अग्नेः संवत्सररूपत्वं संवत्सरभरणात्, शिक्यस्य स्वाश्रिताधारकत्वनियमात् संवत्सरस्याग्निरूपत्वेन ऋतूनां संवत्सराधारत्वात् तेषां शिक्यत्वं युक्तम् ॥ १८ ॥

"तस्याहोरात्रे एव प्रतिष्ठेति । "चन्द्रमा आसञ्जन मिति । चन्द्रस्याहरुपध्यायनत्वात् संवत्सरस्य चन्द्रासञ्जनरूपत्वम् । संवत्सरात्मकत्वप्रयुक्त मर्थवाद माह— "तस्य ह वा एष संवत्सरभृत

---

* "शिक्यपाशं प्रतिमुञ्चते षड्‌द्यामं विश्वा रूपाणीति"—इति का० श्रौ० सू० १६ ५. ६ ।

† पुरस्तात् ३८४ पृ० टीप्पनीद्वयं (*, †) द्रष्टव्यम् ।

‡ पुरस्तात् ३७५ पृ० ३ पं० द्रष्टव्यम् ।

इति । 'यः' 'एवम्' अग्नेः संवत्सरात्मकत्वम्, शिक्यस्य ऋत्वात्मकतां च 'वेद' जानीयात्, 'तस्य' 'एषः' उख्योऽग्निः 'संवत्सरभृतः' संवत्सरादर्वाचीनकाले धारणेऽपि कृत्स्नं संवत्सरं भृतवान् भवति । उक्तविज्ञानप्रशंसार्थं मविज्ञातुरुक्तफलाभावं दर्शयति— "संवत्सरोपासितो हैवेति । संवत्सर मुपासित एव भवति, परं न तूक्तफलेन युतः । उक्तवक्ष्यमाणयोः साङ्कर्यपरिहाराय उक्तस्याधिदैवतपरतां व्यवस्थापयति— "इत्यधिदैवत मिति ॥ १९ ॥

"अध्यात्म मिति । प्रदर्श्यत इति शेषः । "आत्मैवाग्नि-रिति । आत्मात्र देहव्यतिरिक्तो मनउपाधिकः । 'प्राणाः' शीर्षण्याः 'शिक्यम्' । ननु निरवयव मात्मानं प्रति धारकत्वेन कथं प्राणानां शिक्यत्वयोग्यतेति, तत्राह— "प्राणैर्ह्येष आत्मा शक्नोति स्थातु मिति । "प्राणाधिपः सञ्चरति स्वकर्मभिः"—इत्यादिश्रुतेः * प्राणोपाधिकत्वेन देहाख्यरथेऽवस्थानसम्भवात् । अतः शक्नोत्यनेन अवस्थातु मिति । वर्णव्यापत्त्या शिक्यशब्दो निष्पन्नः † । 'प्राणानां' चक्षुःश्रोत्रनासास्यवर्तिनां षट्सङ्ख्यायोगात् "षड्ढि प्राणाः"—इत्युक्तम् ॥ २० ॥

शिक्यस्याधस्ताद्वर्तिन मवयवं दर्शयति— "तस्य मन एव प्रतिष्ठेति । एतत् समर्थयते— "मनसि ह्येष आत्मा प्रतिष्ठित इति । मनसा परिच्छेद्यत्वात् मनसि प्रतिष्ठितत्वम् । शिक्यस्योपर्यवयवं दर्शयति— "अन्न मासञ्जन मन्ने ह्येष आत्मा प्राणै-रासक्त इति । अन्नाभावे सोपाधिकस्यात्मनो भोगाभावात् प्राण-

* श्वेता० उप० ५. ७ ।
† तदेवं शक्नोतेः शिक्य मिति रूपं निष्पद्यत इत्याशयः ।

द्वारेणान्नप्राप्तो भवति। आत्मरूपोऽग्निर्मनआद्यवयवैः प्राणाख्यैः इन्द्रियैरन्नं भुञ्जानो वर्तत इत्यभिप्रायः। "स यो हैतदिति। 'एतत्' अग्निशब्दात्मकं वस्तु 'एवम्' उक्तप्रकारेण अग्ने-रात्मत्वम् प्राणानां शिक्यत्वाद्यात्मकतां च 'वेद', सः 'एतेनेत्यादि, व्याख्यातम् * ॥ २१ ॥

उखयैव धारणं प्रशंसति— "अथैनमुखयेति। 'एनम्' अग्निम् 'इमे लोकाः' 'यन्तुं' धारयितुम 'अर्हन्ति' ॥ २२ ॥

उखां 'ख'-शब्दप्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्शनद्वारा प्रशंसति— "सा यदुखा नामेत्यादिना। 'सा' स्थाली 'यद्' यस्मात् उखानाम धृतवती, तदभिधीयत इति शेषः। "एतद्वै देवाः उदखनन्" -इति सम्बन्धः। तत्प्रकार मभिनीय दर्शयति— "एतेन कर्म-णेति। 'एतेन' परिदृश्यमानप्रकारेण। तद् विविनक्ति— "एत-यैवाहृतेति। 'आहृत' प्रकारविशेषः। उक्तिमत्या उखाया लोक-त्रयात्मकत्वस्योक्तत्वात् † उखोत्खननमेव लोकत्रयोत्खननमित्य-र्थः। खननं तत्र निर्माणमभिप्रेतम्। उत्खन्यमानत्वात् 'उखा'। स्पष्टमन्यत् ॥ २३ ॥

अरत्नीयां उखां तद्गतावयवसङ्ख्यया प्रशंसति— "तद्वा उखे-ति द्वे अक्षरे इत्यादिना। यजमानस्य चीयमानाग्न्यात्मना संस्क-र्त्तव्यत्वात् 'यजमानोऽग्निः' इत्युच्यते। "यावानग्निरिति। द्वित्व-परिमाणवान्। 'अस्य' यजमानाभिन्नस्याग्नेः 'यावती मात्रा' अवयवः पादगतसङ्ख्या, 'तावता' कृत्स्नेनापि 'एनम्' 'एतेन'

---

* ३७५, ३८४ पृ० १६ कण्डी द्रष्टव्या।

† २ प्र० ७ ब्रा० ४, ५ क० (२६०, २६१ पृ०) द्रष्टव्यम्।

प्रकारेण 'बिभर्ति' धृतवान् भवति यजमानः। एवं मन्त्रान्तरेऽपि यावानग्निरित्येतद् व्याख्येयम्।

पर्यायान्तरं समुच्चित्य तत्तत्सङ्ग्रहाधारेणोखाभरणं स्तौति— "सो एव कुम्भी स स्थाली तत् पचित्यादिना। 'सो एव' उखा, सैव, 'उ'-शब्दोऽनर्थकः। 'कुम्भी' कुम्भीत्यपि व्यवह्रियते, 'सा' एव 'स्थाली'। अत्र 'तत्' सर्वाण्यपि मिलित्वा 'पट्'। गतमन्यत् ॥ २४ ॥

उख्याग्नेर्दण्डाभ्यां परिग्रहं प्रशंसति— "यथैव दण्डाभ्यामिति *। 'दण्डौ' इति तस्योखाधारणसाधनभूतौ परिमण्डलौ पदार्थविशेषौ; ताभ्याम् 'एनम्' उख्याग्निं परिगृह्णाति। एकस्यैव तेजसः क्षित्यादिस्थानत्रयाभ्यासनावस्थानात् "त्रेधात्मानं व्याकुरुत"-इत्यादिश्रुतेः † एषोऽग्निरेव असौ आदित्यः। परिभ्रमतः आदित्यस्य पुरस्तात् पश्चाच्चावस्थिते 'अहोरात्रे' एव दण्डस्थानीये, अतः दण्डाभ्यां तस्मिन्परिग्रहेण अहोरात्राभ्याम् अमुम् आदित्यं परिगृहीतवान् भवति। उक्तमर्थं लोकप्रसिद्धया द्रढयति— "तस्मादेष इति ॥ २५ ॥

इत्थं दण्डे अहोरात्रात्मना प्रशस्य द्यावापृथिव्यात्मकलोकद्वयात्मनापि प्रशंसति— "यद्वेवैन मिति। तयोर्वर्तुलत्वं प्रशंसति— "परिमण्डले भवतः परिमण्डलौ हीमौ लोकाविति। दण्डयोर्मुञ्जविष्टितत्वं त्रिवृत्त्वं च विधाय तदर्थवाद मुक्त मतिदिशति— "मौञ्जे त्रिवृती तस्योक्तो बन्धुरिति। "त्रिवृदग्निरित्या-

---

* का० श्रौ० सू० १६ ५ ३।

† अथैतदोपरिष्टादाम्नायते (१० का० ६ अ० ५ ब्रा० ३ क०)।

दिनेत्यर्थः *। तयोर्बहिर्दाहपरिहाराय मृद्दिग्धत्वं विधाय तद्वाक्यशेषं सम्पत्तिं दर्शयति— "मृदा दिग्धे भवतो एवोक्त इति †। अत्र सूत्रम्— "इण्ड्वशिक्यासन्दीषु मुञ्जरज्जवस्थितौ मृद्दिग्धाः, परिमण्डलाभ्यां मिण्ड्वाभ्यां मुखं परिगृह्णाति"—इति ‡ ॥ २६ ॥

सर्वस्याप्यस्याग्नेर्यावन्तः साधनपदार्थाः प्रागुक्ताः, तेषां या सङ्ख्यास्ति, तां स्तुत्वा प्रशंसति— "अथातः सम्पदेवासन्दी चोक्ता चेत्यादिना। इतः परं सम्पत्सम्पत्तिरेवोच्यते, न तु नूतनः कश्चित् पदार्थोऽभिधीयत इत्यर्थः। शिक्यादयः षट्, ऋतवोऽपि षट्, तदात्मकः संवत्सरोऽग्निः; 'अतः' उक्तार्थसम्पादनेनैव एषाग्निः संवत्सरसम्मितो भवतीति 'सम्पत्'। उक्तपदार्थसङ्ख्यया इण्ड्वसङ्ख्या अपि समुच्चित्य सम्पद्यन्तरं दर्शयति— "इण्ड्वे तदष्टाविति। सर्वेर्गायत्रस्य प्रजापतिमुखात् सहोत्पन्नत्वोपाधिनैकत्वम् § ॥ २७ ॥

इत्थं प्रधानपदार्थगतसङ्ख्यासम्पत्तिं स्तुत्वाय सर्वविषयां सम्पदं दर्शयति— "अथ सर्वसम्पदिति। उच्यत इति शेषः। 'चत्वारः पादाः' आसन्द्याः सन्ति, तस्याश्चतुर्दिक्ष्ववस्थितानि 'चत्वारि अनूच्यानि', तन्मिलित्वाष्टौ। शिक्यरुक्मपाशौ द्वौ। ननु शिक्यावयवा बहवः सन्ति, कथं न गण्यन्त इत्याह— "यदु किञ्च

---

* पुरस्तात् (१३८ पृ० १४ पं०) द्रष्टव्यम्।

† पुरस्तात् (३०५ पृ० ३ पं०) द्रष्टव्यम्।

‡ का० श्रौ० सू० १६ । ५ । ३। 'उखा याभ्यां धार्यते तौ इण्ड्वौ शिक्यं प्रसिद्धम्, आसन्दी च, अनुरक्ता रज्जवो मृद्दिग्धाः भवन्ति। मृद्दिग्धाः, कर्दमलिप्ताः'—इति, भा, वृत्ति.।

§ तै० सं० ७. १. २. ४ द्रष्टव्यम्।

रुक्मार्थं * शिक्य मिति । 'तदनु' शिक्य मनु 'उखा' भवति, सैका 'पङ्क्तिः' । रुक्माभ्यां सह 'त्रयोदश' । ''त्रयोदश मासाः संवत्सर इत्यादि, स्पष्टम् ॥ २८ ॥ १ [७. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे सप्तमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम् .)

तं तिष्ठन् प्रतिमुञ्चते । असौ वा ऽआदित्य एष रुक्मस्तिष्ठतीव वा ऽअसावादित्योऽथो तिष्ठन् वै वीर्यवत्तर उदङ् प्राङ् तिष्ठंस्तस्योक्तो बन्धुः ॥ १ ॥

दृशानो रुक्म उर्व्या व्यद्यौदिति । दृश्यमानो ह्येष रुक्म उर्व्या विद्योतते दुर्मर्षं मायुः श्रिये रुचान इति दुर्मरं वा ऽएतस्यायुः श्रियो ऽएष रोचतेऽग्निरमृतो ऽअभवद्वयोभिरिति सर्वैर्वा ऽएष वयोभिरमृतो ऽभवद्यदेनं द्यौरजनयदिति द्यौर्वा ऽएत मजनयत् सुरेता इति सुरेता ह्येषा यस्या एष रेतः † ॥ २ ॥

---

* 'मौक्षं त्रिवृद् रुक्मार्थं भवति'—इति का० श्रौ० सू० १७. २. ८ ।
† 'रेतः'—इति ग, घ ।

अथैनं मिथुनाभ्यां परिगृह्णाति । नक्तोषासा समनसा विरूपे इत्यहोरात्रे वै नक्तोषासा समनसा विरूपे धापयेते शिशुमेकꣳ समीची ऽइति यद्वै किञ्चाहोरात्रयोस्तेनैनमेव समीची धापयेते द्यावाक्षामा रुक्मो ऽअन्तर्विभातीति हरन्नेतद्यजुर्जपतीमे वै द्यावापृथिवी द्यावाक्षामा ते ऽएष यदन्तरा विभाति तस्मादेतद्धरन्यजुर्जपति देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदा इति परिगृह्य निदधाति प्राणा वै देवा द्रविणोदास्त ऽएत मग्र ऽएव मधारयंस्तैरेवैन मेतद्धारयति * ॥ ३ ॥

अथ शिक्यपाशं प्रतिमुञ्चते । विश्वा रूपाणि प्रतिमुञ्चते कविरित्यसौ वा ऽआदित्यः कविर्विश्वा रूपा शिक्यं प्रासावीद्भद्रं द्विपदे चतुष्पद ऽइत्युद्यन्वा ऽएष द्विपदे च चतुष्पदे च † भद्रं प्रसौति वि नाकमख्यत् सविता वरेण्य ऽइति स्वर्गो वै लोको नाकस्तमेष उद्यन्नेवानुविपश्यत्यनु प्रयाण

---

* मेतद्धारयति'—इति ख ।

† ग-घ-पुस्तकयोः 'द्विपदे चतुष्पदे च'—इत्येव पाठः ।

सुषसो विराजतीरुषा वा ऽअग्रे व्युच्छति तस्या ऽएष व्युष्टिं विराजन्ननूदेति * ॥ ४ ॥

अथैनमतो व्विकृत्या व्विकरोति । इद मेवैतद्रेतः सिक्तं व्विकरोति तस्माद्योनौ रेतः सिक्तं व्विक्रियते ॥ ५ ॥

सुपर्णो ऽसि गरुत्मानिति । व्वीर्यं वै सुपर्णो गरुत्मान् व्वीर्य मेवैन मेतदभिसंस्करोति त्रिवृत्ते शिर इति त्रिवृत मस्य स्तोमꣳ शिरः करोति गायत्रं चक्षुरिति गायत्रं चक्षुः करोति बृहद्रथन्तरे पक्षाविति बृहद्रथन्तरे पक्षौ करोति स्तोम आत्मेति स्तोम मात्मानं करोति पञ्चविꣳशं छन्दाꣳस्यङ्गानीति छन्दाꣳसि वा ऽएतस्याङ्गानि यजूꣳषि नामेति यदेन मग्निरित्याचक्षते तदस्य यजूꣳषि नाम साम ते तनूर्वामदेव्य मित्यात्मा वै तनूरात्मा ते तनूर्वामदेव्य मित्येतद्यज्ञायज्ञियं पुच्छ मिति यज्ञायज्ञियं पुच्छं करोति धिष्ण्याः शफा इति धिष्ण्यैर्वा ऽएषोऽस्मिंल्लोके प्रतिष्ठितः सुप-

* '०मनूदेति'—इति ख ।

र्णोऽसि गरुत्मान् दिवं गच्छ स्वः पतेति तदेनꣳ सुपर्णं गरुत्मन्तं कृत्वाह देवान् गच्छ स्वर्गं लोकं पतेति ॥ ६ ॥

तं वा ऽएतम् * । अत्र पक्षपुच्छवन्तं व्विकरोति यादृग् वै योनौ रेतो व्विक्रियते तादृग् जायते तद्यदेत मत्र पक्षपुच्छवन्तं व्विकरोति तस्मादेषो-ऽमुत्र पक्षपुच्छवान् जायते ॥ ७ ॥

तꣳ हैके । एतया व्विकृत्याभिमन्त्र्यान्यां चितिं चिन्वन्ति द्रोणचितं वा रथचक्रचितं वा कङ्कचितं वा प्रउगचितं वोभयतः प्रउगं † वा समुह्यपुरीषं वा न तथा कुर्याद्यथा पक्षपुच्छवन्तं गर्भं परिवृश्चेत् तादृक्तत् तस्मादेनꣳ सुपर्णचित मेव चिनुयात् ॥ ८ ॥

त मेतया व्विकृत्या । इत ऊर्ध्वं प्राञ्चं प्रगृह्णात्यसौ वा ऽआदित्य एषो ऽग्निरमुं तदादित्य मित ऊर्ध्वं प्राञ्चं दधाति तस्मादसावादित्य इत ऊर्ध्वः

* 'ऽएतम्'—इति ग, घ ।

† 'उभयतःप्रउगं'—इति च इट्ः डा०-वेबरमहोदयैः

प्राङ् धीयते परोबाहु प्रगृह्णाति परोबाहु ह्येष
दृतोऽथैन मुपावहरति स मुपावहृत्योपरिनाभि धार-
यति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ९ ॥

अथ विष्णुक्रमान् क्रमते। एतद्वै देवा
विष्णुर्भूत्वेमांल्लोकानक्रमन्त यद्विष्णुर्भूत्वाक्रमन्त त-
स्माद् विष्णुक्रमास्तथैवैतद्यजमानो विष्णुर्भूत्वे-
मांल्लोकान् क्रमते ॥ १० ॥

स यः स विष्णुर्यज्ञः सः * । स यः स यज्ञो-
ऽय मेव स योऽय मग्निरुखाया मेत मेव तद्देवा आ-
त्मानं कृत्वेमांल्लोकानक्रमन्त तथैवैतद्यजमान एत
मेवात्मानं कृत्वेमांल्लोकान् क्रमते ॥ ११ ॥

उदङ् प्राङ् तिष्ठन्। एतद्वै तत् प्रजापति-
र्विष्णुक्रमैरुदङ् प्राङ् तिष्ठन् प्रजा असृजत तथै-
वैतद्यजमानो विष्णुक्रमैरुदङ् प्राङ् तिष्ठन् प्रजाः
सृजते ॥ १२ ॥

विष्णोः क्रमोऽसीति। विष्णुर्हि भूत्वा क्र-
मते सपत्नहेति सपत्नान् ह्यत्र हन्ति गायत्रं छन्द

* 'सः'—इति ग. घ.

यस्माद् 'द्यौः' 'एनम्' अग्निम् 'अजनयत्' उदपादयत्। कीदृशी द्यौः? 'सुरेताः' शोभनाम्न्याख्यरेतोयुक्ता * ॥

प्रथमपादव्याख्यानं स्पष्टम्। दुर्मर्ष मित्येतद् व्याचष्टे— "दुर्मर मिति। वयोभिरिति बहुवचनं सार्थक मित्याह— "सर्वैर्वा एष वयोभिरमृतोऽभवदिति। अग्नेः सर्वभक्षत्वात् सर्वं सम्यगन्नम्। अस्य दिवः सकाशात् उत्पत्तिः प्रसिद्धेति दर्शयति— "द्यौर्वा एत मजनयदिति। 'सुरेताः'-इति द्यु-विशेषणम्। कथं तस्य तथात्व मिति, तत्राह— "सुरेता ह्येषा यस्या रेत इति ॥ २ ॥

अथाग्नेरिष्टकाभ्यां परिग्रहणं विधत्ते— "अथैन मिष्टकाभ्यां परिगृह्णाति नक्तोषासा समनसा विरूपे इति †। "अहोरात्रे वै नक्तोषासेति। काण्डाया ऋचोऽय मर्थः:—

'नक्तोषासा' उप.शब्देन कास्य अहर्विवक्ष्यते, रात्र्यहनी। 'समनसा' समानमनसौ, 'विरूपे' विविधरूपे, शुक्लकृष्णभेदेन द्वैविध्यम्, 'समीची' सम्यगञ्चने, यथा लोके 'एकं शिशुं धापयेते' पिताचरनेनानुगच्छतः, एव मेक मग्न्याख्यं शिशुं धापयेते, स्तावकिनैः प्राणिभिः अग्निहोत्रादिकर्मद्वारेणानुगतं शिशु मग्निं परिगृह्णामीति शेषः। किञ्च यो 'द्यावाक्षामा' द्यावापृथिव्यौ 'अन्तः' तयोर्मध्ये 'रुक्मः' रोचमानः अग्निः 'विभाति' दीप्यते, त माहरामीति शेषः। यम् 'अग्निं' द्रवि-

* वा॰ सं॰ १२ । १ ।

† का॰ श्रौ॰ सू॰ १६ । ५ । ३ । "उखां याभ्यां गृह्णाते तौ दण्डौ"—इति तद्वृत्तौ ।

पादं नेदिमांल्लोकानतिप्रणश्यानीत्यूर्ध्व मेवाग्नि मुद्गृह्णाति सए्ँ ह्यारोहति ॥ १६ ॥ २ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [७. २.] ॥

अथ यदुक्तं सूत्रकृता "तिष्ठन्नुदङ् प्राङ् रुक्मप्रतिमोचनविष्णुक्रमवात्सप्रेषु च"—इति *, तदिदं विधाय प्रशंसति— "तं तिष्ठन् प्रतिमुञ्चतेऽसौ वा आदित्य एष रुक्म इति। रुक्मस्यादित्यत्वं रुक्मस्य सत्यत्व मभिधाय तद् यत् तत् सत्य मसौ स आदित्य इत्यादिनोक्तम्। उपर्युपर्यारोहणात् आदित्यः तिष्ठन्नेव वर्त्तते। "उदङ् प्राङ् तिष्ठन् तस्योक्तो बन्धुरिति। "एषा ह्युभयेषां देवमनुष्याणां दिक् †"—इत्यादिनेत्यर्थः ॥ १ ॥

तत्र मन्त्रं विधाय व्याचष्टे— "दृशानो रुक्म उर्व्या व्यद्यौदिति दृश्यमानो ह्येष रुक्म इत्यादिना ‡। आदित्यात्मकः 'एष रुक्मो' 'दृशानः' दृश्यमानः 'उर्व्या' महद्दीप्त्या 'व्यद्यौत्' विद्योतते। यस्य रुक्मस्य 'आयु' जीवनोपलक्षितः कालः 'दुर्मर्षम्' दुर्गरम, अविनाश्य मित्यर्थः। यः 'श्रिये' जगतः श्रीनिमित्तं 'रुचानः' रोचमानः भवति। आदित्ये रोचमाने सति जगत् शोभते इति प्रसिद्धम्। किञ्च 'अग्निः' 'वयोभिः' अन्नैः 'सर्वैः' अपि 'अमृत' अमरणधर्मा 'अभवत्'। 'यद्'

* का० श्रौ० सू० १६ ४ ३१, ३२ ।
† पुरस्तात् ६ २ ३ (३२४ पृ० १४ पं०) द्रष्टव्यम् ।
‡ का० श्रौ० सू० १६ ५. १ ।

मिति॥ सुपर्णात्मना भावनया तस्य वीर्यं मेवाभिसंस्कृतवान् भवति। चितादय शब्दा मन्त्रव्याख्यानावसरे एव व्याख्याता। सुगम मन्यत् ॥

यजुषां कथ मग्नेर्नामधेयत्व मित्याशङ्क्य तद् व्याचष्टे— "यजूंषि नामेति। "यदेन मग्निरित्याचक्षत इति। य सर्वैरुच्यमानोऽग्निरिति शब्दोऽस्ति, तस्यापि यजुरन्त पातित्वात् यजुष्ट्वम्। 'तत्' तत एव। नाम्न एकस्यापि बहुषु प्रदेशेषु चाम्नानात् यजूंषीति बहुवचनम्। दिव मित्यनेन तत्रस्था देवा विवक्षिता इति व्याचष्टे— 'देवान् गच्छेति। "तद् एन सुपर्णं गरुत्मन्त कृत्वा चाहेति मन्त्रशेष। कि माह? देवान् गच्छेत्यायर्थं माहेति। अथवा मन्त्रोच्चारयिता सुपर्णोऽसीत्यादिना 'एनम्' अग्नि 'सुपर्णं गरुत्मन्त कृत्वा' 'आह' ब्रूते। कि मिति? 'देवान् गच्छ'-इति ॥ ६ ॥

उक्त विकार पञ्चपुच्छाद्यात्मकम्, भाविनोऽग्निजननस्य उपयोगितया प्रशंसितु मनुवदति— "स वा एष मिति। वक्ष्यमाणोपयोगिन लोकन्याय दर्शयति— "यादृग् वै योनाविति। यादृग्विध सिच्यते, तादृग् जायते, इति लोकमर्यादा। 'यद्' यस्मात् 'पञ्चपुच्छवन्त विकरोति' 'अत्र' उखाधारणसमये। तस्मात् 'एष' अग्नि 'अमुत्र' आहवनीयदेशे चयनानन्तर तादृगेव 'जायते', चयनेन सुपर्णाकार एव जायत इत्यर्थ। अनेनाभिमन्त्रणचयनयोर्वैसादृश्याभाव उक्त ॥ ७ ॥

प्रसङ्गात् केषाञ्चित् पक्ष मुदाहृत्य निराचष्टे— 'त हैक एकया विकृत्याभिमन्त्रयन्त्या चिति मित्यादिना। 'एतया' सुपर्णोऽसीत्याद्यनुरूपया। 'अन्याम्' इत्यस्य विवरणम्— "द्रोण

मिति"। सुपर्णात्मना भावनया तस्य वीर्य मेवाभिसंस्कृतवान् भवति। त्रिवृदादयः शब्दा मन्त्रव्याख्यानावसरे एव व्याख्याताः। सुगम मन्यत् ॥

यजुषां कथ मग्नेर्नामधेयत्व मित्याशङ्क्य तद् व्याचष्टे— "यजूंषि नामेति। "यदेन मग्निरित्याचक्षत इति। यः सर्वैः कथ्यमानोऽग्निरिति शब्दोऽस्ति, तस्यापि यजुरन्तःपातित्वात् यजुष्ट्वम्। 'तत्' तत एव। नाम्न एकस्यापि बहुषु प्रदेशेषु पाम्नानात् यजूंषीति बहुवचनम्। दिव मित्यनेन तत्रत्या देवा विवक्षिता इति व्याचष्टे— "देवान् गच्छेति। "तद् एनं सुपर्णं गरुत्मन्तं कृत्वा आहेति मन्त्रशेषः। किमाह? देवान् गच्छेत्यादर्थं माहेति। अथवा मन्त्रोच्चारयिता सुपर्णोऽसीत्यादिना 'एनम्' अग्निं 'सुपर्णं गरुत्मन्तं कृत्वा' 'आह' ब्रूते। कि मिति? 'देवान् गच्छ'-इति ॥ ६ ॥

एतं विकारं पक्षपुच्छवत्त्वात्मकम्, भाविनोऽग्निजन्मनस्य उपयोगितया प्रशंसितु मनुवदति— "तं वा एत मिति। वक्ष्यमाणोपयोगिनं लोकन्यायं दर्शयति— "यादृग् वै योनाविति। यादृग्विधं सिच्यते, तादृग् जायते, इति लोकमर्यादा। 'यद्' यस्मात् 'पक्षपुच्छवन्तं विकरोति' 'अत्र' उखाधारणसमये। तस्मात् 'एषः' अग्निः 'अमुत्र' आहवनीयदेशे चयनानन्तरं तादृगेव 'जायते', चयनेन सुपर्णाकार एव जायत इत्यर्थः। अनेनाभिमन्त्रणचयनयोर्वै सादृश्याभाव उक्तः ॥ ७ ॥

प्रसङ्गात् केषाञ्चित् पक्ष मुदाहृत्य निराचष्टे— "तं हैके एकया विकृत्याभिमन्त्रयन्त्या चिति मित्यादिना। 'एतया' सुपर्णोऽसीत्याद्युक्तरूपया। 'अन्याम्' इत्यस्य विवरणम्— "द्रोण-

चित मित्यादिकम् *। द्रोणादयोऽग्नेरेवाकाराः। "समुह्य पुरीषं चेति। प्रतिदिशं पुरीष माहृत्याहृत्य, तेनैव चयनं 'समुह्य', पुरीषाख्या चितिः। इतराः स्पष्टाः। निषेधोपयोग-विषये निषेध्यस्य प्रतिकूलता माह— "यथा पक्षपुच्छवन्तं गर्भं परिक्षयेत्, तादृक् तदिति। स्वपक्ष मुपसंहरति— "तस्मा-देनं सुपर्णचित मेवेति ॥ ८ ॥

यदुक्तं सूत्रकृता— "सशिरसं प्राञ्चं प्रगृह्णाति सुपर्णोऽसीति पिण्डवद् धारयंश्चेति"—इति †। च-शब्दोऽवधारण मिति पिण्ड-वदेव; उखायां मृत्पिण्डधारणं यद्वत्, तद्वदित्यर्थः। तदिदं विधत्ते— "स नैतया विकल्पेत अर्वं प्राञ्चं प्रगृह्णातीति। 'इतः' पश्चात् पृष्ठप्रदेशात् 'प्राञ्चं' प्राङ्मुखं सर्वस्याग्नेर्यथा मध्ये व्यवधानं न भवति, तथेत्यर्थः। एतत् प्रशंसति— "असौ वा आदित्य एषोऽग्निरिति। अग्नेरादित्यात्मकत्वं प्रागु-क्तम्। आदित्यस्य प्राङ्मुखगति प्रसिद्धा तमर्थं सुद्योतयति— "तस्मादसावादित्य इति। प्रग्रहणे प्रकारविशेष माह— "परो-बाहु प्रगृह्णातीति। बाहोः 'परः' ऊर्ध्ववर्ती यथा भवति तथेत्यर्थः। 'एषः' आदित्यः 'इतः' 'पश्चात्' भूस्थानात् 'परो-बाहुः'; सर्वेषां बाहोरूर्ध्वप्रदेशवर्तित्वात् तदतिभिन्नस्यास्य तथा ग्रहणं युक्त मित्यर्थः। बाहोरुपरिष्टस्याग्नेः प्रत्यवरो-

---

* "एतया त्रिकस्याभिमन्त्रोऽन्यचितिं चिन्वन्ति, द्रोणचिद्रथ-चक्रचित्प्रउगचिद्भयतः प्रउगः समुह्य पुरीषः"—इति का० श्रौ० सू० १६.५.६। 'एते ऽग्निविशेषाः, तदाकारांश्चिन्वन्त्येके, एते सुपर्णचितम्'—इत्यादि तत्र वृ०।

† का० श्रौ० सू० १६.५.७, ८।

हरणम् । तदनन्तरम् नाभेरुपरि प्रदेशे धारणं विधत्ते— "अथैन मुपावहरतीति । "तस्योक्तो बन्धुरिति । उपरिनाभिधारणार्थ-वाद उक्तो रुक्मधारणप्रस्तावे * इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथ विष्णुक्रमक्रमणं विधाय, तत् निर्वचनद्वारेण प्रशंसति— "अथ विष्णुक्रमानिति † । विष्णुभूतैर्देवैः क्रान्तत्वात् विष्णुक्रम इति नाम सम्पन्नम् । यथा देवैस्तथैव 'एतत्' एतेन समन्त्रकपादाक्रमणेन 'इमान् लोकान्' विष्णुर्भूत्वा क्रान्तवान् भवति यजमानः ॥ १० ॥

ननु मनुष्यस्य यजमानस्य कथं विष्णुभावेन आक्रमणं सङ्गच्छत इत्याशङ्क्याह— "स य इति । 'सः' 'यः' प्रसिद्धः 'विष्णुः' अस्ति, 'सः' 'यज्ञः' । पुनश्च 'सः' 'यः' प्रसिद्धो 'यज्ञः' अस्ति, 'अयम् अग्निरेव' । अथ किमिति कः ? यः 'उखायां' वर्त्तते, सोऽग्निरेव विष्णुरित्यर्थः । प्रतिपादितस्य विष्णोः स्वरूपप्राप्तिं देवाना दर्शयति— "एत मेव तद्देवा इति । "तथै-वैतद्यजमान मित्यादिकं स्पष्टम् । उखाग्निं धृत्वा क्रमण मेव विष्णु-क्रमण मित्युक्तम् भवति ॥ ११ ॥

क्रमणप्रकारं विधाय प्रशंसति— "उदङ् प्राङ्डित्यादिना ‡ । अत्र लोकत्रयप्रतिनिधित्वेन त्रिवाराक्रमणम्, तत्र त्रयो मन्त्राः, दिशो विक्रमार्थं § पादाक्रमणाभावेऽपि एको मन्त्रः ‖ ॥ १२ ॥

---

* पुरस्तात (७ १ ८—११) ३७२ पृ० द्रष्टव्यम् ।

† का० श्रौ० सू० १६ ५. ११ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ५ १४ ।

§ का० श्रौ० सू० १६ ५ १२ ।

‖ का० श्रौ० सू० १६ ५. १२ ।

तदेवं मन्त्रचतुष्टयं विक्रमणेन विधाय व्याचष्टे— "विष्णोः क्रमोऽसीति ०। "विष्णुर्हि भूत्वा क्रमत इत्यादिना। प्रथममन्त्रस्याय मर्थः— हे पादक्रमस्थान! पादनिधानस्थान! त्वं 'विष्णोः क्रमोऽसि' 'इति' एतत् प्रसिद्ध मेव, तद् दर्शयति— "विष्णुर्हि भूत्वेति। 'यत्र' पादक्रमणकाले 'सपत्नान्' शत्रून् 'हन्ति' हिनस्ति खलु; अतः 'सपत्नहा' इति विशेषणं युक्तम्। 'गायत्रं छन्दः'-'पृथिवी मनु'-इत्येतयोर्वाक्यं स्पष्टम्। क्रमणप्रकार माह— "प्रहरति पाद मिति। पादं पुरोदेशं प्रति नयेत्, नीत्वा च 'क्रमते' पादं प्रक्षिपेत्। तदनन्तरम् 'अग्निम्' 'ऊर्द्धं' नाभेरुपरिदेशं प्रति 'उद्गृह्णीयात्', ऊर्ध्वमुखं गृह्णीयात्। 'हि' यस्मात् 'ऊर्द्ध्वः' भूम्यादुपरिदेशं प्रति 'रोहति' विष्णुक्रमणेन, अतोऽग्नेरप्यूर्ध्वदेशप्रापणं युक्त मित्यर्थः ॥ ११ ॥

एव मुपरितनं मन्त्रत्रय मपि व्याख्येयम्। 'सपत्नहा'-इत्यस्य स्थाने क्रमेण 'अभिमातिहा'-'अरातीयतो हन्ता'-इति विशेषः †। तथा गायत्र मित्यस्य स्थाने क्रमेण 'त्रैष्टुभम्', 'जागतम्', 'आनुष्टुभम्' इति विशेषः। एवम् 'अन्तरिक्षं', 'दिवं', 'दिशम्'-इति च। इतरत् समानम् ॥ १४, १५ ॥

दिग्विक्रमणे विशेष माह— "दिशोऽनुविक्रमस्वेति ‡। सर्वा दिशोऽनुवीक्ष्य पादं न प्रहरेत्। पादप्रक्षेपाकरणस्य प्रयोजन माह— "नेदिमानिति। 'नेत्'-इति परिभये; एतेषां त्रयाणां

---

* का० सं० १२. ५. १।

† चतुर्दशकण्डिकायाम् 'अभिमातिहा'-इति, तत उत्तरत्र 'अरातीयतो हन्ता'-इत्येवमादि बोद्धव्यम्।

‡ का० सं० १२. ५. २।

लोकाना मतिक्रमः परिभयम्; अतस्तत्कर्त्तव्य मिति तस्याभिप्रायः। पादप्रहारवत् अस्यैतदुद्ग्रहणस्यापि निवृत्तिप्रसक्तावाह— "ऊर्द्ध मेवाग्नि मिति। 'एव'-शब्दो भिन्नक्रमः; उद्ग्रहणात्येव। तत्र प्रयोजनं दर्शयति— "सएष्वारोहतीति। समारोहणसम्भवात् तत्प्रयोज्य मम्युद्ग्रहणं कर्त्तव्य मेवेत्यर्थः ॥ ११ ॥ २ [७. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे सप्तमेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम् .)

अथैन मिति प्रगृह्णाति। एतद्वै देवा अकामयन्त पर्जन्यो रूपᳪ स्यामेति त एतेनात्मना पर्जन्यो रूप मभवंस्तथैवैतद्यजमान एतेनात्मना पर्जन्यो रूपं भवति * ॥ १ ॥

अक्रन्ददग्नि स्तनयन्निव द्यौरिति। क्रन्दतीव हि पर्जन्य स्तनयन् क्षामा रेरिहद्वीरुधः समञ्जन्निति क्षामा वै पर्जन्यो रेरिह्यमाणो व्वीरुधः समनक्ति

---

* 'भवति'—इति ग, घ च ।

सद्यो ऽजज्ञानो व्वि हीं सिद्धो ऽस्त्वव्यदिति सद्यो वा ऽएष जज्ञान इदं सर्व्वं व्विख्यापयत्या रोदसी भानुना ऽऽभात्यन्तरितीमे वै द्यावापृथिवी रोदसी ते ऽएष भानुनाभाति परोवाहु प्रगृह्णाति परोवाहु हि पर्जन्यः * ॥ २ ॥

अथैन मुपावहरति। एतद्वै यो ऽस्मिंल्लोके रसो यदुपजीवनं तेनैतत् सहोर्द्ध्व इमांल्लोकान् रोहत्यविद्वां ऽस्मिंल्लोके रसोऽस्मिन्नुपजीवनं तद्यत् तावदेव स्यान्न हास्मिंल्लोके रसो नोपजीवनं स्यादथ यत् प्रत्यवरोहत्यस्मिन्नेवैतल्लोके रस मुपजीवनं दधाति ॥ ३ ॥

यद्वेव प्रत्यवरोहति। एतद्वा ऽएतदिमांल्लोकानित ऊर्द्ध्वो रोहति स स पराङिव रोह इय मु वै प्रतिष्ठा तद्यत्तावदेव स्यात् प्र हास्माल्लोकाद्यजमानश्च्यवेताथ यत् प्रत्यवरोहतीमा मेवैतत् प्रतिष्ठा मभिप्रत्येतस्या मेवैतत् प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति ॥ ४ ॥

---

* 'पर्ज्जन्यः'—इति क, ग, 'पर्जन्यः'—इति ख, ङ।

यद्देव प्रत्यवरोहति। एतद्वा ऽएतस्मिंल्लोकानिते जर्द्धो जयति स स पराङिव जयो यो वै पराङेव जयत्यन्ये वै तस्य जितं मन्वधस्यन्त्यथ य उभयथा जयति तस्य तत्र कामचरणं भवति तद्यत् प्रत्यवरोहतीमानेवैतल्लोकानितश्चोर्द्धानमुतश्चार्वाचो जयति * ॥ ५ ॥

अग्नेऽभ्यावर्त्तिन्। अभि मा निवर्त्तस्वाग्ने ऽअङ्गिरः पुनरूर्जा सह रय्येत्येतेन मा सर्व्वेणाभिनिवर्त्तस्वेत्येतच्चतुष्कृत्वः प्रत्यवरोहति चतुर्हि कृत्व जर्द्धो रोहति तद्यावत्कृत्व जर्द्धो रोहति तावत्कृत्वः प्रत्यवरोहति त मुपावहृत्योपरिनाभि धारयति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ६ ॥

अथैन मभिमन्त्रयते। आयुर्वा ऽअग्निरायुरेवैतदात्मन् धत्त ऽआ त्वाहार्ष मित्या ह्येनं हरत्यन्तरभूरित्यायुरेवैतदात्मन् धत्ते ध्रुवस्तिष्ठाविचाचलिरित्यायुरेवैतद् ध्रुव मन्तरात्मन् धत्ते विशस्त्वा सर्वा वाञ्छन्त्वित्यन्नं वै विशोऽन्नं त्वा सर्व्वं वाञ्छ-

* 'जयति'—इति ख।

त्विष्येतन्मा त्वद्राष्ट्रमभिभ्रशदिति श्रीर्वै राष्ट्रं मा त्वच्छ्रीरभिभ्रशदित्येतत् * ॥ ७ ॥

अथ शिक्यपाशं च रुक्मपाशं चोन्मुञ्चते । वारुणो वै पाशो वरुणपाशादेव तत् प्र मुच्यते वारुण्यर्चा स्वेनैव तदात्मना स्वया देवतया वरुणपाशात् प्रमुच्यत ऽउदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं श्रथायेति यथैव यजुस्तथा बन्धुरथा वयमादित्य व्रते तवानागसो ऽदितये स्यामेतीयं वा ऽदितिरनागसस्तुभ्यं चास्यै च स्यामेत्येतत् † ॥ ८ ॥

अथैन मिति प्रगृह्णाति । यतद्वा ऽएन मदो विस्रस्येत उर्ध्वं प्राञ्चं प्रगृह्णाति तं तत इति प्रगृह्णाति तद्यत्तावदेवाभविष्यद्ध हैवैष व्यरं-स्यताथ यदेन मिति प्रगृह्णाति तस्मादेष इतीत्वा-थेति पुनरैति ‡ ॥ ९ ॥

अग्ने बृहन्नुषसामूर्ध्वो ऽअस्थादिति । अग्ने ह्येष

---

* '०दित्येतत्'—इति ग, घ ।

† 'स्यामेत्येतत्'—इति ग घ ।

‡ 'पुनरैति'—इति ग, घ ।

बृहन्नुषसा मूर्द्ध स्तिष्ठति निर्ज्जगन्वान्तमसो * ज्योतिषागादिति निर्ज्जगन्वान् वा ऽएष रात्रै तमसोऽह्ना ज्योतिषैत्यग्निर्भानुना रुशता स्वङ्ग इत्यग्निर्व्वा ऽएष भानुना रुशता स्वङ्ग आ जातो व्विश्वा सद्मान्यप्रा इतीमे वै लोका व्विश्वा सद्मानि तानेष जात आपूरयति परोबाहु प्रयच्छति परोबाहु ह्येष इतो ऽग्नेन मुपावहरतीमा मेवैतत् प्रतिष्ठा मभिप्रत्यैत्यस्या मेवैतत् प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति जगत्या जगती हेमांल्लोकानमुतोऽर्व्वाचो व्यश्नुते † ॥ १० ॥

हꣳसः शुचिषदिति। असौ वा ऽआदित्यो हꣳसः शुचिषद् वसुरन्तरिक्षसदिति व्वायुर्वै व्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदित्यग्निर्वै होता वेदिषदतिथिरिति सर्व्वेषां वा ऽएष भूतानामतिथिर्दुरोणसदिति व्विषमसदित्येतन्नृषदिति प्राणो वै नृषन् मनुष्या नरस्तद्योऽयं मनुष्येषु प्राणो ऽग्नि-

---

* 'निर्ज्जगन्वां तमसो'—इति च पाठो इष्ट. डा॰-वेवरमहोदयेन।

† 'अश्नुते'— इति क।

स मेतदाह व्वरसदिति सर्व्वेषु ह्येष व्वरेषु सन्न ऋतसदिति सत्यसदित्येतद् व्योमसदिति सर्व्वेषु ह्येष व्योमसु सन्नोऽब्जा गोजा इत्यब्जाश्च ह्येष गोजाश्चऽर्त्तजा इति सत्यजा इत्येतदद्रिजा इत्यद्रिजा ह्येष ऋत मिति सत्य मित्येतद् बृहदिति निदधाति बृहद्धेष तद्यदेष तदेन मेतत् कृत्वा निदधाति ॥ ११ ॥

द्वाभ्या मक्षराभ्याम्। द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतन्निदधाति * ॥ १२ ॥

अथैन मुपतिष्ठते। एतद्वा ऽएन मेतद्ध्रूयतीव यदेनेन सहेति चेति चेमांल्लोकान् क्रमते तस्मा ऽएवैतन्निह्नुतेऽहिंसायै ॥ १३ ॥

यद्वेवोपतिष्ठते। एतद्वै देवा अबिभयुर्यद्वै नोऽय मिमांल्लोकानन्तिकान्न हिंस्यादिति तदेभ्य एवैन मेतल्लोकेभ्योऽशमयंस्तथैवैन मय मेतदेभ्यो लोकेभ्यः शमयति ॥ १४ ॥

---

* 'मेतन्निदधाति'—इति ख ।

सीद त्वं मातुः । अस्या उपस्थे ऽन्तरग्ने रुचा त्वᳪं शिवो भूत्वा मह्यमग्ने ऽअथो सीद शिवस्त्वमिति शिवः शिव इति शमयत्येवैन मेतदहिᳪंसायै तथो हैष इमांल्लोकाञ्छान्तो न हिनस्ति ॥ १५ ॥

त्रिभिरुपतिष्ठते । त्रय इमे लोका अथो त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मा ऽएतन्निह्नुतेऽथो तावतैवैन मेतदेभ्यो लोकेभ्यः शमयति ॥ १६ ॥ ३ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [७. ३.] ॥

अथ यदुक्तं विष्णुक्रमैराग्नेरुद्दीदृग्ग्रहणं युक्तम्, तस्य तथैवोर्ध्वबाहुना धारणप्रकारं हस्तेनाभिनीय विधत्ते— "अथैन मिति मन्त्रस्यासीति । 'इति'-शब्दविवक्षितोऽयं सूत्रे व्याख्याय दर्शितः— "धारणञ्च पिण्डवत्"-इति * । उखाया उपादानभूतस्य मृत्पिण्डस्य धारणं यथा प्रागुक्तम् †, ऊर्ध्वबाहुत्वविशिष्टम्, एतादृगत्रापीत्यर्थः । एतत् प्रशंसति— "एतद्वै देवा इति । एतदिति कामनाविषयस्य सङ्कल्पस्य प्रदर्शनम् । तत्र

* का० श्रौ० सू० १६ ५. ८ ।
† पुरस्तात् (६ ४ ६-११) ३११ पृ० द्र०

छन्दोऽर्थमाह— "पर्जन्यो रूपं स्यामितीति। यः 'पर्जन्यः' मेघोऽस्ति, तद्रूपं 'स्याम इति', मेघरूपो भवेयेत्यर्थः ॥ १ ॥

"अक्रन्ददग्नि स्तनयन्निवेति *। उपमानोपमेयभाव औपचारिकः। 'क्षामा' अवयवेन सर्वप्रकाशकारी पर्जन्यात्मा अग्निः 'रेरिहत्' भृशं लिहन् 'वीरुधः' लतागुल्मादीन् 'समञ्जन्' सम्यगार्द्रीकुर्वन् 'अक्रदत्' इति पूर्वेणान्वयः। अथवा ब्राह्मणानुसारेण 'वीरुधः समनक्ति' इति व्याख्येयम्। पर्जन्यात्मा अग्निः 'सद्यः' तदानीमेव 'जज्ञानः' जायमानः 'इद्धः' समिद्धः सन् 'इदं सर्वं' विख्यापयति' 'रोदसी' द्यावापृथिव्यौ 'अन्तः' तयोर्मध्ये 'भानुना' प्रकाशेन 'आभाति' सर्वतः प्रकाशते †।

प्रथमपादं व्याचष्टे— 'पर्जन्यः' अग्न्यात्मकः स्तनयन्, दृष्टिलिङ्गशब्दं कुर्वन् 'क्रन्दतीव' आक्रोशतीव वर्तते। क्षामशब्देनात्र पर्जन्यो विवक्षित इति व्याचष्टे— "जज्ञान इदꣳ सर्वं विख्यापयतीति। "इमे वै द्यावापृथिवी इत्यादि चतुर्थपादब्राह्मणं स्पष्टम्। "परोबाहु प्रगृह्णातीति। एष सार्थवादः उख्याग्निधारणप्रस्तावे व्याख्यातः ‡ ॥ २ ॥

ऊर्ध्वं कृतस्याग्नेरवरोहणं सार्थवादं दर्शयति— "अथैनमुपावहरत्येतद्वा इति §। 'यः अस्मिन् लोके' 'रसः' सारभूतोंऽशः, 'यत्' यच्च सर्वप्राणिनामुपजीवनम्, 'तत्' सर्वम् 'एतद् वै' अग्निः। यद्वा, 'एतत्' इति वक्ष्यमाणार्थस्य सामा-

---

* का० श्रौ० सू० १६ ५ १४।

† वा० सं० १२ ६।

‡ पुरस्तात् ७ २ ८ कण्डी द्रष्टव्या।

§ का० श्रौ० सू० १६ ५ १५।

न्यतः सङ्ख्याभिधानम्। 'तेन' सम्भूतेनोपजीवनेन 'सह' यजमानः 'एतत्' एतेन अनेकद्वयप्रापणप्रकारेण 'ऊर्द्धम्' 'इमान् लोकान्' 'आरोहति'। यो रसो यदुपजीवनञ्चोक्तम्, तद् विशिनष्टि— "अग्निर्वा इति। अग्नेः रसत्व मुपजीवनत्वञ्च दाहपाकाद्युपकारितया सर्वप्रसिद्धम्। 'तत्' पूर्वोक्तं 'यद्' यदि 'तावदेव' ऊर्द्ध मूत मेव 'स्यात्', तर्हि 'अस्मिन् लोके' रसोपजीवने न स्तः। 'अथ' आरोपणानन्तरं 'यद्' यदि 'प्रत्यवरोहति' अग्निं पृथिव्याम्, तदुभयं भूलोके पुनः स्थापयति ॥ ३ ॥

प्रकारान्तरेण प्रत्यवरोहणं प्रशंसति— "यदेव प्रत्यवरोहत्येतद्वा इति। पूर्ववत्। "इमांल्लोकानिति। 'अर्द्धी रोहति' विष्णुक्रमव्याजेन 'सः' 'पराङ्' प्रतिनिवृत्तः 'रोहः' आरोहणम्। लोकानां बहुत्व मपेक्ष्य 'सः सः' इति वीप्सा प्रतिरूपे। भूलोकं प्रति प्रत्यारोहणाभावे न प्रत्युति' स्यात्। 'ह' प्रसिद्धौ। "अथ यत् प्रत्यवरोहतीत्यादि गतम् * ॥ ४ ॥

पुनस्तदेव प्रकारान्तरेण प्रशंसति— "यदेव प्रत्यवरोहतीत्यादिना। 'रोहति' इत्यस्य स्थाने 'जयति' इत्येतद् विशेषः। शिष्टं पूर्ववत्। अस्तु पराजयः तस्य को बाध इत्यत आह— "अन्यो वै तस्य जित मन्ववस्यतीति। 'अन्यो' शत्रुः 'तस्य' 'जितं' स्थानम् 'अन्ववस्यति' अनुक्रमेण क्रमते। अथोक्तवैपरीत्येन यदि 'उभयथा जयति', पराजितं पुनः प्रत्यङ् गमयतीत्यर्थः, 'तस्य' उभयथा जयतः 'तत्र' जितप्रदेशे 'कामचरणं भवति', अन्यैरप्रतिबद्धत्वात्। उभयथा जयप्रकार माह—

---

* पुरस्तात् तृतीयकण्डिकायां (४०६पृ०) द्रष्टव्यम्।

"तद्यत्प्रत्यवरोहतीति । 'इमांश्च ऊर्ध्वान्' पश्चाद् भूलोकादुपर्यवस्थितान् पराङ् गमनेन जयति, 'अमुतश्च अर्वाचः' अमुष्मात् द्युलोकात् अधोवर्त्तिनो लोकान् प्रत्यगवरणेन 'जयति' ॥ ५ ॥

आरोहणस्य यथा आरोढव्यस्थानभेदेन मन्त्रचतुष्टयं "विष्णोः क्रमोऽसि"-इत्यादिकमुक्तम्, एवमवरोहणीयानामपि दिक्-सहितानां लोकानां चतुष्टयादेवावरोहणस्यापि मन्त्रचतुष्टयस्य प्रतीकमुपादाय सङ्गृह्य तात्पर्यमाह— "अग्नेऽभ्यावर्त्तिन्नित्यादिना * । "अग्ने अङ्गिरः शतं ते सन्त्वावृतः"-इति † द्वितीयः, "पुनरूर्जा निवर्त्तस्व"-इति ‡ तृतीयः, "सह रय्या निवर्त्तस्व" -इति § चतुर्थः । 'एतेन' सर्वेण मन्त्रेण यावन्तः आयुर्वर्चः-प्रभृतय उक्ताः, तेन 'सर्वेण' अपि सहितो 'निवर्त्तस्व' 'इति' 'एतत्' सर्वमन्त्रेषु प्रतिपादितम्; न ततोऽधिकमित्यर्थः ।

स्थानभेदेनैव यत् सिद्धं चतुष्कृत्वः प्रत्यवरोहणम्, तदनूद्य प्रशंसति— "चतुष्कृत्वः प्रत्यवरोहतीति । तत्रोपपत्तिमाह— "चतुर्हि कल्प इति । फलितमर्थं दर्शयति— "तद् यावत्कृत्व ऊर्ध्व इति । 'स मुपावहृत्य' पूर्वं यस्मिन् नाभिप्रदेशे धृतम्, तत्रैव धारयेत् । उक्तमुपरिमाभिधारणार्थवादमतिदिशति— "तस्योक्तो बन्धुरिति । रुक्मधारणप्रस्तावे उक्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥

---

* वा० सं० १२. ७ ।
† वा० सं० १२. ८ ।
‡ वा० सं० १२. ९ ।
§ वा० सं० १२. १० ।
‖ पुरस्तादस्तुपदमेव सूचितम् (४०६ पृ०) ।

यदुक्तं सूत्रकृता— "उपरिनाभि धारयन्ना त्वाहार्षमित्यभिमन्त्रयते"-इति *, तदेतद् विधत्ते— "अथैनमभिमन्त्रयते इति। 'अथ' नाभ्युपरिधारणानन्तरम्। "आयुर्वा अग्निरिति। यावन्तं कालं जठराग्निर्जठरेऽस्ति, तावत्पर्यन्तमायुषोऽवस्थानात् आयुषोऽग्निनिमित्तत्वात् "आयुर्वा अग्निः"-इत्युच्यते।

तत्र मन्त्रं विधाय व्याचष्टे— "आत्वाहार्षमिति †। अयमर्थः,— हे अग्ने! 'त्वा' त्वाम् 'आहार्षम्' आहृतवानस्मि मध्यदेशं प्रति, त्वं च देहस्य 'अन्तः' मध्ये नाभिदेशे 'अभूः' स्थाः। तदनन्तरम् अन्यैरचालितः 'अविचाचलिः' 'ध्रुवः तिष्ठ'। त्वां 'सर्वा विशः' प्रजाः 'वाञ्छन्तु' इच्छन्तु, अन्नकारणत्वात्; अन्नं सर्वदा अस्मात्तु तिष्ठतु इति हि वाञ्छन्ति। 'त्वत्' त्वत्तः सकाशात् 'राष्ट्रं' राज्यम् 'मा अधिभ्रशत्' अधिकं भ्रंशम् मा प्राप्नुयात्। "आ ह्येनं हरतीति आहार्षमित्यस्य मन्त्रभागस्याभिप्रायः। "अन्तरभूः"-इत्येतस्य तात्पर्यकथनम्— "आयुरेवैतदन्तरात्मन् धत्त इति। द्वितीयपादेन तस्यायुषो ध्रुवत्वप्रार्थनम्। अन्नदातृत्वात् अन्नोपजीवित्वाच्च विशः अन्न मिति "अन्नं वै विशः"-इत्युक्तम्। अतो विशामन्नरूपत्वात् 'सर्वा विशः' 'त्वा' त्वाम् अन्नं 'सर्वं वाञ्छन्तु' -इत्येतदेव। राष्ट्रस्थिभावाभावस्य श्रियोऽन्वयव्यतिरेकायत्तत्वात् 'श्रीर्वै राष्ट्रम्'-इत्युपचारेणाह ॥ ७ ॥

"अथ शिक्यपाशमित्यादि ‡। 'अथ' उपस्थानानन्तरम्,

---

* का॰ श्रौ॰ सू॰ १६. ५. १६ ।

† वा॰ सं॰ १२. ११ ।

‡ का॰ श्रौ॰ सू॰ १६. ५. १७ क ।

शिक्यरुक्मयोः मध्यस्थं पाशम् 'उन्मुञ्चते' ऊर्ध्वं विस्रंसयेत् । तस्य च बन्धनसाधनस्य पाशस्य वरुणदेवताकत्वप्रसिद्धिः "वारुणो वै पाशः"-इत्यत्र 'वै'-शब्देन द्योत्यते । पाशमोके वरुणदेवताका-मृचं विधाय प्रशंसति— "वारुण्यर्चेति । 'तत्' तेन वारुण्यर्चा पाशविमोकेन 'स्वेनैव आत्मना' पाशस्य वास्तवेन रूपेण 'स्वया' स्वकीयया पाशाभिमानिन्या 'देवतया' 'वरुणपाशात् प्रमुच्यते' यजमानः ।

तामृचं दर्शयति— "उदुत्तम मिति *। पूर्वार्द्धस्य स्पष्टा-र्थतामाह— "यथैव यजुस्तथा बन्धु रिति । यजुःशब्देन मन्त्रो विवक्षितः । मन्त्रो यादृश मर्थं प्रकाशयति, 'बन्धुः' तद्ब्राह्मण मपि तादृगर्थप्रकाशक एव ; नात्र व्याख्यातव्यो गूढोऽर्थोऽस्ती-त्यर्थः । मन्त्रभागे उत्तमादिभेदभिन्नस्य त्रिविधस्य पाशविश्रयणस्य स्पष्टं प्रतिपादनादित्यभिप्रायः ।

उत्तरार्द्धस्य तात्पर्य माह— "अथा वय मादित्य व्रत इत्या-दिना । ख्यातायाः पृथिव्याः अचिरादेव पूर्त्तिदर्शनात् अखण्डन-रूपस्य स्वार्थस्य पृथिव्यां विद्यमानत्वात् "इयं वा अदितिः"-इत्याह । "अनागसः तुभ्यञ्च अस्मै च स्याम इत्येतदिति । 'तुभ्यम्' आदित्याय, 'अस्मै च' अदितये 'अनागसः' अपापाः 'स्याम' 'इत्येतत्', मन्त्रेणोक्त मिति शेषः ; मन्त्रार्थः स्पष्ट एव ॥ ८ ॥

यदुक्तं सूत्रकृता— "पिण्डवत् प्राग्दक्षिणा प्रस्थायात्यन्ते जुहु-यादिति"-इति †, तदेतद् विधाय प्रशंसति— "अथैन मिति

* वा० सं० १२. १२ ।

† का० श्रौ० सू० १६. ५. १० ख ।

प्रगृह्णात्येतदा एन मित्यादिना। "इतीति। अग्नेरवरूढस्य ग्रहणप्रकारं हस्तेनाभिनीय दर्शयति; स च प्रकारः सूत्रे दर्शितः— "पिण्डवत् प्रागित्यादिना *। 'इतः' अस्मात् स्थानात् 'यद:' पश्चिरूपेण 'विकृत्य' पूर्वम् 'ऊर्द्धम्' प्रगृहीतवान्। अतः कारणात् 'तं' तथागृहीतम् अग्निम् 'ततः' देशात् अवतरन् 'इति' उक्तप्रकारेण प्रगृह्णीयात्। कोऽयं नियम इत्याह— "तद् यत् तावदेवाभविष्यदिति। 'तावदेव' ऊर्द्धप्रग्रहणमेव स्यात्, 'अत्र ह एव' ऊर्द्धलोके एव 'एषः' 'व्यरंस्यत' विरमेत्। 'अथ' उक्तपैलक्षण्येन 'यत्' यस्मात् 'एनम् इति' प्रगृह्णीयात्, 'तस्मात्' 'एषः' अग्निः 'इति' 'इत्वा' ऊर्द्धं गत्वा, 'अथ इति', एवम् अवरोहणेन 'पुनः' 'एति' व्याख्यानम् ॥ ८ ॥

तत्र मन्त्रं विधाय व्याचष्टे— "अग्ने बृहन्नित्यादिना †। अयम् अग्निः 'उषसाम्' 'अग्रे' 'बृहन्' भूत्वा 'ऊर्द्धः' सन् निर्गतः सन् 'अस्थात्' तिष्ठति। 'तमसः' नैशात् सकाशात् 'निर्जगन्वान्' निर्गतः सन् 'ज्योतिषा सह' 'आगात्' आगच्छति। अग्न्यादित्ययोरूर्द्धगमनप्रत्यागमनसाम्यात् आदित्यरूपतया इद मभिधानम्। किञ्च 'अग्निः' 'रुशता' प्रकाशमानेन 'भानुना' दीप्तिविशेषेण 'स्वङ्गः' शोभनाङ्गो भवति। हे अग्ने! 'जातः' जातमात्रः सन् 'विश्वा सद्मानि' सर्वान् लोकान् आहवनीयादिस्थानानि वा 'आप्राः' सर्वतः पूरितवानसि।

* ४१६ पृ० २१ पं० द्रष्टव्यम्।
† वा० सं० १२ १३।

पूर्वार्द्धस्य ब्राह्मणं मन्त्रव्याख्यानेनैव व्याख्यातम्। क्षित्यादिषु स्थानेष्वप्यग्नेरवस्थितिसम्भवात् त्रयो लोका अग्नेः स्थानानीत्यभिप्रेत्योक्तम्— "इमे वै लोका विश्वा स्थानानीति। अन्तरीक्षं प्रगृह्य सुगमम्। तस्य प्रकार आह— "परोक्षाद्ध प्रत्यक्षातीति। माद्धोः परस्तादित्यर्थः। व्याख्यात मिदम् प्रत्यक्षपरोक्षार्थब्राह्मणे*। "जगत्येति। उपावहरतीति शेषः। सत्स्वपीतरेषु जगत्येति कोऽयं नियम इत्यत आह— "जगती वीति। "इमान् लोकान् अमुतः अर्वाचः व्याप्नुते"—इति। गायत्रीत्रिष्टुब्जगतीनां क्षित्यादिलोकत्रयाक्रमणस्य विष्णुक्रममन्त्रेषु उक्तत्वात् जगती द्युलोकव्यापिनी; अधिकाक्षरायां तस्यां न्यूनाक्षरयोश्छन्दसोरन्तर्भावात् ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ † ॥ २ [७. ३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे सप्तमेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

---

* तृतीयकण्डिकायां (४१२ पृ० १५ पङ्क्तौ) द्रष्टव्यम्।

† एकादशादिकण्डीषट्कस्य सायणीयं भाष्यमस्माभिर्नाद्याप्यवापि। चिह्नितानि तु तत्र "हंसः शुचिषत् (वा० सं० १२. १४ क०)"—इतिमन्त्रेण उख्याग्नेरवतारणम्, "शृषद् (वा० सं० ११. १३ ख)"—इति तस्यैवासन्द्यां स्थापनम्, "सीद त्वम् (वा० सं० १२. १५)"—इति तस्यैवोपस्थानमिति। का० श्रौ० सू० १६. ५. १८, १९, २० सूत्राणि द्रष्टव्यानि।

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम् .)

अथ वात्सप्रेणोपतिष्ठते। एतद्वै प्रजापति-र्व्विष्णुक्रमैः प्रजाः सृष्ट्वा ताभ्यो वात्सप्रेणायुष्य मकरोत्तथैवैतद्यजमानो व्विष्णुक्रमैः प्रजाः सृष्ट्वा ताभ्यो वात्सप्रेणायुष्यं करोति ॥ १ ॥

स हैष दाक्षायणहस्तः *। यद्वात्सप्रं तस्माद्यं जातं कामयेत सर्व्व मायुरियादिति वात्सप्रेणैन मभिमृशेत्तद्धस्मै जातायायुष्यं करोति तथो ह स सर्व्व मायुरेत्यथ यं कामयेत व्वीर्य्यवान्त्स्यादिति व्विक्रम्यैनं पुरस्तादभिमन्त्रयेत तथो ह स व्वीर्य्य-वान् भवति ॥ २ ॥

दिवस्परि प्रथमं जज्ञे ऽअग्निरिति। प्राणो वै दिवः प्राणाद्वा ऽएष प्रथम मजायतास्माद् द्वितीयं परि जातवेदा इति यदेन मदो द्वितीयं पुरुषविधोऽजनयत्तृतीय मप्स्विति यदेन मदस्तृतीय मद्भ्यो ऽजनयन्नृमणा ऽअजस्र मिति प्रजापतिर्व्वै

* 'दाक्षायणहस्तः'—इति ग।

नृमणा अग्निरजस्त्रं इध्मान एनं जरते स्वाधी-रिति यो वा ऽएनं मिन्द्धे स एनं जनयते स्वाधीः ॥ ३ ॥

त्रिधा ते ऽअग्ने त्रेधा त्रयाणीति। अग्नि-र्वायुरादित्य एतानि ह्यस्य तानि त्रेधा त्रयाणि त्रिधा ते धाम त्रिभृता पुरुत्रेति यदिदं बहुधा विह्रियते त्रिधा ते नाम परमं गुहा यदिति यविष्ठ इति वा ऽअस्य तन्नाम परमं गुहा त्रिधा त मुत्सं यत आजगन्थेत्यापो वा ऽउत्सो ऽद्भ्यो वा ऽएष प्रथम माजगाम ॥ ४ ॥

समुद्रे त्वा नृमणा अप्स्वन्तरिति प्रजापतिर्वै नृमणा अप्सु त्वा प्रजापतिरित्येतन्नृचक्षा ईधे दिवो ऽअग्न ऽऊधन्निति प्रजापतिर्वै नृचक्षा आपो दिव ऊधस्तृतीये त्वा रजसि तस्थिवांसमिति द्यौर्वै तृतीयं रजोऽपा मुपस्थे महिषा अवर्द्ध-न्निति प्राणा वै महिषा दिवि त्वा प्राणा अवर्द्ध-न्नित्येतत् * ॥ ५ ॥

---

* अवर्द्धन्नित्येनत'—इति ग, घ।

ता एता एकव्याख्यानाः । एत मेवाभि ता
आग्नेय्यस्त्रिष्टुभस्ता यदाग्नेय्यस्तेनाग्निरथ यत्त्रिष्टुभो
यदेकादश तेनेन्द्र ऐन्द्राग्नोऽग्निर्यावानग्निर्याव-
त्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतदुपतिष्ठत ऽइन्द्राग्नी
वै सर्व्वे देवाः सर्व्वदेवत्यो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य
मात्रा तावतैवैन मेतदुपतिष्ठते ॥ ६ ॥

यद्वेव व्विष्णुक्रमवात्समे भवतः । व्विष्णु-
क्रमैर्वै प्रजापतिरिमं लोक मसृजत वात्सप्रेणाग्निं
व्विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिरन्तरिक्ष मसृजत वात्सप्रेण
व्वायुं व्विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिर्द्दिव मसृजत वात्स-
प्रेणादित्यं व्विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिर्द्दिशोऽसृजत वात्स-
प्रेण चन्द्रमसं व्विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिर्भूत मसृजत
वात्सप्रेण भविष्यद् व्विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिर्व्विश्व
मसृजत वात्सप्रेणाशां व्विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिरहर-
सृजत वात्सप्रेण रात्रिं व्विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिः
पूर्व्वपक्षानसृजत वात्सप्रेणापरपक्षान् व्विष्णुक्रमैर्वै
प्रजापतिरर्द्धमासानसृजत वात्सप्रेण मासान् व्वि-
ष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिर्ऋतूनसृजत वात्सप्रेण संव्वत्सरं

तद्यद् व्विष्णुक्रमवात्सप्रे भवत एतदेव तेन सर्व्वᳬं स्तृणुते ॥ ७ ॥

यद्देव व्विष्णुक्रमवात्सप्रे भवतः । व्विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिः स्वर्गं लोक मभिप्रायात् स एतदवसान मपश्यद् वात्सप्रं तेनावास्यत्प्रदाहाय यद्धि युक्तं न विमुच्यते प्र तद्दह्यते तथैवैतद्यजमानो व्विष्णुक्रमैरेव स्वर्गं लोक मभिप्रयाति वात्सप्रेणावस्यति ॥ ८ ॥

स वै व्विष्णुक्रमान् क्रान्त्वा* । अथ तदानीमेव वात्सप्रेणोपतिष्ठते यथा प्रायायाथ तदानीमेव विमुञ्चेत्ताहक्तद्देवानां वै विधा मनु मनुष्यास्तस्माद् हेद मुत मानुषो ग्रामः प्रयायाथ तदानीमेवावस्यति ॥ ९ ॥

तद्दा ऽअहोरात्रे ऽएव व्विष्णुक्रमा भवन्ति । अहोरात्रे वात्सप्र महोरात्रे ऽएव तद्यात्यहोरात्रे क्षेम्यो भवति तस्माद् हेद मुत मानुषो ग्रामो ऽहोरात्रे यात्वाहोरात्रे क्षेम्यो भवति ॥ १० ॥

* 'क्रान्त्वा'—इति ग, घ ।

स वा ऽअर्द्धमेव संव्वत्सरस्य व्विष्णुक्रमान् क्रमते। अर्द्धं वात्सप्रेणोपतिष्ठते मध्ये ह संव्वत्सरस्य स्वर्गो लोकः स यत् कनीयोऽर्द्धात् क्रमेत न हैतए स्वर्गं लोकमभिप्राप्नुयादथ यद् भूयोऽर्द्धात् पराङ् हैतए स्वर्गं लोकमतिप्रणश्येदथ यदर्द्धं क्रमतेऽर्द्धमुपतिष्ठते तत् सम्प्रति स्वर्गं लोकमाप्त्वा विमुच्यते ॥ ११ ॥

ताभ्यां वै विपर्यासमेति। यथा महान्तमध्वानं व्विमोकए समश्नुवीत तादृक्तद्वै पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चोभे व्विष्णुक्रमवात्सप्रे समवत्यहर्वै व्विष्णुक्रमा रात्रिर्व्वात्सप्रमेतदा ऽइदए सर्व्वं प्रजापतिः प्रजनयिष्यंश्च प्रजनयित्वा चाहोरात्राभ्यामुभयतः पर्यगृह्णात्तथैवैतद्यजमान इदए सर्व्वं प्रजनयिष्यंश्च प्रजनयित्वा चाहोरात्राभ्यामुभयतः परिगृह्णाति ॥ १२ ॥

तदाहुः। यदहर्व्विष्णुक्रमा रात्रिर्व्वात्सप्रमथोभे ऽएवाहन् भवतो न रात्रां कथमुभावपि रात्रां कृते भवत इत्येतद्वा ऽएते ऽअदो दीक्षमाणः पुर-

स्मादपराह्ण ऽउभे समस्यति रात्रिर्हैतद्यदपराह्णोऽथैनेऽएतत् सन्निवपत्युपरिष्टात् पूर्वाह्ण ऽउभे समस्यत्यहर्हैतद्यत् पूर्वाह्ण एव मु हास्योभे ऽएवाहन् हुते भवत उभे रात्र्याए ॥ १३ ॥

स यदहः सन्निवपत्यन्त्स्यात् * । तदहः प्रातरुदित ऽआदित्ये भस्मैव प्रथम मुद्वपति भस्मोदुप्य वाचं विसृजते वाचं विसृज्य समिध माद्धाति समिध माधाय भस्मायोऽभ्यवहरति यथैव तस्याभ्यवहरणं तथापादाय भस्मनः प्रत्येत्योखाया मोप्योपतिष्ठतेऽथ प्रायश्चित्ती करोति ॥ १४ ॥

स यदि विष्णुक्रमीय मह: स्यात् † । विष्णुक्रमान् क्रान्त्वा वात्सप्रेणोपतिष्ठेताथ यदि वात्सप्रीयं वात्सप्रेणोपस्थाय विष्णुक्रमान् क्रान्त्वा वात्सप्र मन्तत: कुर्यान्न विष्णुक्रमानन्तत: कुर्याद्यथा प्रयाय न विमुञ्चेत्तादृक्तदथ यद् वात्सप्र मन्ततः करोति प्रतिष्ठा वै वात्सप्रं यथा प्रतिष्ठापयेदेव-

---

* 'संनिवपत्सन्त्स्यात्'—इति ग, घ।

† 'स्यात्'—इति ग, घ।

सादयेत् तादृक् तत् तस्मादु वात्सप्र मेवान्ततः कुर्यात् ॥ १५ ॥ ४ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [७. ४.] ॥

"अथ वात्सप्रेणोपतिष्ठत इत्यादि *। 'ताभ्यः' पृथिव्यन्तरिक्षलोकत्रयव्यापिताभ्यः सृष्टाभ्यः प्रजाभ्यः 'वात्सप्रेण आयुष्यम् अकरोत्'; तस्मिन् सूक्तेऽग्नेर्लोकत्रयव्यापित्वलक्षणविभूत्याविष्करणस्य विद्यमानत्वात्। आयुषोऽग्न्यायतनत्वात् तत्सन्तपाठेन तत्रस्थानां प्रजानां मायुःस्थापन मित्यभिप्रायः ॥ १ ॥

प्रसङ्गात् कश्चिद् यमसंयुक्तं प्रयोगं दर्शयति— "स ऐष दाक्षायणहस्त इति। 'दक्षः' प्राणः, तत्सम्बन्धि आयुष्यं 'दाक्षम्', तस्य 'अयनम्' प्रापकम्, तादृग्घस्तसदृश मिदं 'वात्सप्रम्'। तस्मात् उत्पन्नं शिशुम् आयुर्वृद्धये 'वात्सप्रेण अभिमृशेत' †।

वात्सप्रप्रसङ्गात् प्रागभिहितायाः सुपर्णोऽसीत्येतस्या विक्रान्त्या यद्वाह् बहिः प्रयोगं दर्शयति— "अथ यं कामयेत वीर्यवान्स्यादिति विक्रान्त्यैनं पुरस्तादभिमन्त्रयेतेति। 'पुरस्तात्' वात्सप्रेण अभिमर्शनात् पूर्वम् ॥ २ ॥

उपस्थाने मन्त्रं विधाय व्याचष्टे— "दिवस्परीत्यादिना ‡। दिव्शब्दस्य विवक्षित मर्थं माह— "प्राणो वै दिव इति। 'दिवः' दिव्प्रतिपाद्य इत्यर्थः। अथवा दिव इति पञ्चम्यन्त-

* का० श्रौ० सू० १६ ५. २१।

† दिवस्परीत्याद्या एकादशर्चो वात्सप्रः।

‡ वा० सं० १२ १८।

पदेन 'प्रातिपदिकमात्रं विवक्षितमित्युक्तम्; दिव्प्रातिपदिकात् प्राणो विवक्षित इति। तत् कथ मिति तत् समर्थयते— "प्राणाद्वा एष प्रथम मजायतेति। 'प्राणात्' उत्पत्तेः प्राक्। काण्डादौ— "प्राणा वा ऋषयः"-इत्युपक्रम्य, "सप्तपुरुषानेकं पुरुषं करवामेति त एतान् सप्तपुरुषानेकं पुरुष मकुर्वन्"-इति प्रतिपादितम् *। अत 'वै'-शब्देन प्रसिद्धिर्द्योत्यते।

"अधस्ताद् द्वितीय मिति, अमुं द्वितीयं पादं व्याचष्टे— "यदेन मदो द्वितीयं पुरुषविधोऽजनयदिति। 'यद्' यस्मात् 'एनम्' अग्निम् 'अदः' विप्रकृष्टे काले 'पुरुषविधः' यथा पुरुषः तदवयवैः सम्पद्यते, तथा इष्टका मध्यजनयदित्यर्थः। अथ अर्थोऽपि तत्रैव प्राक् प्रतिपादितः— "स एव पुरुषः प्रजापतिरभवत्। स यः स पुरुषः प्रजापतिरभवत्, अय मेव स योऽय मग्निश्चीयते"-इति †। तथाविधचयनसाध्यसाक्षात्कारोत्पादनस्य आध्वर्युकर्तृकत्वात् ऋषिराह— "अधस्ताद् द्वितीय मिति।

"तृतीय मप्सु"-इत्येतद् व्याचष्टे— "यदेन मदस्तृतीय मब्भ्योऽजनयदिति। 'एनम्' आहुत्याधाररूप मित्यर्थः। अथ अर्थोऽपि तत्रैवोक्तः— "सोऽपोऽसृजत"-इत्युक्त्वा, "सोऽकामयताभ्योऽद्भ्योऽधि प्रजायेयेति, सोऽनया त्रय्या विद्यया सहापः प्राविशत् तत आण्डं समवर्तत"-इति, "अथ यो गर्भोऽन्तरासीत् सोऽग्निरसृज्यतेति च ‡।

स उत्पादितवानिति, तदाह— "नृमणा इति। नृमणः-

* इहैव १ पृ० १३ पङ्क्तितः २ पृ० ७ पङ्क्तिं यावत् द्रष्टव्यम्।
† इहैव २ पृ० १६ पङ्क्तौ द्रष्टव्यम्।
‡ इहैव ४ पृ० ३ पं०, ६ पं०, १४ पङ्क्तिषु द्रष्टव्यम्।

जनयदित्यवोचाम *। ननु तत्राग्नेर्जन्म तृतीयमित्युक्तम्, कथमत्र "प्रथमं समजगाम"—इति ? उच्यते— नैष दोषः; तत्राग्नेः प्राजापत्यात्मकत्वं चित्यात्मकत्वं च रूपमपेक्ष्य तृतीयत्वमुक्तम्, इह तु प्रथमाद्यपेक्षया प्राथम्यस्य विवक्षितत्वात् ॥ ४ ॥

"समुद्रे त्वेति। तृतीयो मन्त्रः †। हे अग्ने ! त्वां 'समुद्रे' तत्रापि 'अप्स्वन्तः' 'नृमणाः' मनुष्येषु अनुग्रहयुक्तमनाः 'प्रजापतिः' 'ईधे' दीपयति। तथा 'नृचक्षाः' सर्वसाक्षित्वेन मनुष्याणां द्रष्टा प्रजापतिः 'दिवः' 'ऊधन्' ऊधसि मस्तीत्यर्थः। "लोका रजांस्युच्यन्ते"—इति निरुक्तम् ‡। 'तृतीयं रजः' द्युलोकः, तत्र 'तस्थिवांसं' स्थितवन्तं त्वाम् 'अपाम्' 'उपस्थे' उत्सङ्गे, दिवि 'महिषाः' महान्तः प्राणाः, वायुप्राणयोरभेदाद् वायवः 'अवर्द्धन्'। यद्वा, अप्शब्देन सर्वं पुष्करपर्णमुच्यते, तदेव द्योतमानत्वात् पृथिव्यसंसर्गात् दिवीति व्याख्यातं ब्राह्मणे § ॥

तत्र 'महिषाः प्राणाः' ऋत्विक्सम्बन्धिनः 'अवर्द्धन्'। उक्तो नृमणशब्दार्थः, द्वितीयपादेन 'नृचक्षाः'-शब्देन प्रजापतिर्विवक्षितः, 'दिव ऊधः'-इत्यनेन आपो विवक्षिता इति, व्याचष्टे— "प्रजापतिर्वै नृचक्षा आपो दिव ऊध इति। तृतीयं रज इति द्यौर्विवक्षिता, महिषा इति च प्राणा विवक्षिता इति दर्शयति— "द्यौर्वै तृतीयं रजः, प्राणा वै महिषाः, "दिवि त्वा प्राणा अवर्द्धयन्निति ॥ ५ ॥

---

* ४१८ पृ० १५ पं० (६ क०) द्रष्टव्यम्।
† वा० सं० १२. २०। का० श्रौ० सू० १६. ५. २१।
‡ निरु० ४. ६. ३।
§ "आपो वै दिवः"—इति ३ क० (४१८ पृ० १२ पं०) द्रष्टव्यम्।

एवं प्रदर्शनार्थं सूक्तस्यादिमामृचं व्याख्याय, तद्व्याख्यानमुत्तरास्वृक्षु * समानमित्यतिदिशति— "ता एता एकव्याख्याना इत्यादिना। एकमेवाग्निं व्याचक्षत इति 'एकव्याख्यानाः'। 'एतत्' एव 'अभि' प्रहृता इति शेषः। 'ताः' सर्वाः 'आग्नेय्यः' अग्निदेवत्याः, तथा ताः 'त्रिष्टुभः'। त्रिष्टुभ इति यत् 'तत्' एव कथमित्यत आह— "यदेकादशेति। तत्पदे अक्षरगतैकादश सङ्ख्यास्ति, तस्मात् त्रिष्टुभ इत्यर्थः। किं तत इत्याह— 'तेनेन्द्र' इति। त्रिष्टुभो हि इन्द्रदेवताकत्वम्। प्रतिपादितप्रकारेण 'अग्नि ऐन्द्राग्न'॥

"यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रेति। ऐन्द्राग्नात्मनोऽस्याग्नेर्यावती देवताद्वयस्वरूपा मात्रास्ति। 'इन्द्राग्नी वै सर्वे देवा' इति। इन्द्रस्य सर्वदेवताधिपतित्वात्, अग्नेश्च सर्वदेवतानुप्रवेशाच्च सर्वदेवतारूपत्वम्। "सर्वदेवत्योऽग्निरिति। 'आत्मना' इन्द्रात्मना चेत्यर्थः। अत्रापि यावत्यस्य मात्रेति सर्वदेवतारूपा मात्रेत्यर्थः ॥ ६ ॥

अथ पुनर्विष्णुक्रमवात्सप्रे समुचित्य † लोकं तदधिष्ठातृदेवतादिसकलजगदुत्पादकतया स्तौति— 'यद्वेव विष्णुक्रमवात्सप्रे भवतः, विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिरिमं लोकमसृजत वात्सप्रेणाग्निमित्यादिना। 'वित्तं' धनम्। 'आशा' दिशम्। सर्वं निगद

* वा० सं० १२ २१—२८। का० श्रौ० सू० १६ ५ २१।

† "दक्षं प्रतिमुच्य बिभर्ति (७ २ १)"—इत्यारभ्य "मौद्‌ त्व मातुरस्या —इत्युपस्थानान्ता (७ ३ १६) विष्णुक्रमा ज्ञेया। तथाच सूत्रम्— "रुक्मप्रतिमोचनादि प्राग् वात्सप्राद् विष्णुक्रमाः"— इति १६ ५ ६।

षितम् । उक्त मर्थं मुपसंहरति— "तद्यद् विष्णुक्रमवात्सप्रे भवत इति । उक्तार्थानुसन्धानेनोभय मवश्य मनुतिष्ठन् यजमानः सर्वं जगत् सृष्टवान् भवति ॥ ७ ॥

अथ पुनर्विष्णुक्रमं स्वर्गप्राप्तिसाधनात्मना, वात्सप्रं तदवसानात्मना च प्रशंसति— "यद्वेव विष्णुक्रमवात्सप्रे इति । विक्रमसाधनैः स्वर्गं लोक मभिलक्ष्य प्राप्तवान् प्रजापतिः, तस्य गमनस्य अवसानस्थानीयं वात्सप्र मपश्यत् । अवसानं विमोचनम् । "स्यतिरुपसृष्टो विमोचने"–इति * हि यास्कः । यजमानस्य तु अग्निना सह तत्सम्बन्ध प्राक्रमण मेव स्वर्गप्राप्तिः । वात्सप्रमन्त्रेणोपस्थानस्यावसानभावित्वात् तेनोपस्थान मेव स्वर्गगत्यवसानम् । यदि केवलं विष्णुक्रमानेव कृत्वा वात्सप्रं न कुर्यात्, तदाग्नेः उपरि त्यागात् प्रदहेत् । "यदि युक्त मिति, लोकमर्यादाप्रदर्शनम् । रथे युक्त मश्वादिकं कदाचिदपि विमोकाभावे रथ-सारथ्यमेव दहति, तथैवैतदित्यादि पूर्ववत् ॥ ८ ॥

दीक्षाप्रथमदिवसे विष्णुक्रमवात्सप्रयोः समसनं विधत्ते— "स वै विष्णुक्रमानिति । प्रजापतिना यथा कृतम्, तथैव यजमानेनापि कर्त्तव्य मिति को नियम इति, तत्राह— "देवानां वै विधा मनु मनुष्या इति । 'तस्माद् ह' तस्मादेव खलु कारणात् 'इदं' वक्ष्यमाणं 'मानुषो ग्रामः' मनुष्यसमूहोऽपि 'प्रयाय' गन्तव्यम् प्राप्य, तदानी मेव 'अवस्यति' अश्वादि गमनसाधनं विमुञ्चति । अनेन तस्य भूतार्थवादतया समर्थिता भवति ॥ ९ ॥

---

* निरु० १. ६. १ ।

विहिते विष्णुक्रमवात्सप्रे, एकस्मिन् दिने विष्णुक्रमाः, अपरस्मिंस्तु वात्सप्र मित्येव क्रमेण कर्त्तव्य मिति सार्थवादं दर्शयति— "तदा अहोरात्रे एव विष्णुक्रमा भवन्ति, अहोरात्रे वात्सप्र मिति । 'अहोरात्रे' एकस्मिन् दिवसे इत्यर्थः । तथाच कात्यायनः— "विष्णुक्रमवात्सप्रे चाहर्व्यत्यासम्"—इति * । 'तत्' तेन गमनरूपं विष्णुक्रमम् एकस्मिन् दिवसे करोति, अपरस्मिंश्च तदवसानरूपं वात्सप्रं कृतवान् भवति । 'तस्मात्' 'मानुषी ग्रामः' अपि इदानी मपि एकस्मिन् दिवसे अध्वानं गत्वा, अन्यस्मिन् दिवसे 'क्षेम्यः' क्षेमार्हो भवति, सुखं मास्त इत्यर्थः ॥ १० ॥

उक्तप्रकारेण संवत्सरपर्यन्त मनुतिष्ठतः † फलितं दर्शयति— "स वा अर्द्ध मेव संवत्सरस्येति । एवं सति संवत्सरार्द्धं विष्णुक्रमाः कृता भवन्ति, अतश्च संवत्सरमध्यदिवसात्मकः स्वर्गलोकः प्राप्तो भवति । उक्तवैपरीत्ये अर्द्धसंवत्सरादर्वाक् एकस्मिन् अपि अहनि अहर्व्यत्यासनियमभङ्गेन विष्णुक्रम मकृत्वा वात्सप्रं कुर्यात्, तदानीं संवत्सरमध्यात्मकं स्वर्गं न प्राप्नुयात् । अथार्द्धसंवत्सरादुपर्यपि अहर्व्यत्यासभङ्गेन यदि विष्णुक्रम मेव कुर्यात्, तदानीं संवत्सरमध्यलक्षणं स्वर्गं मतिक्रामेत्; अतो न्यूनाधिक्य सङ्कल्पोपक्रमेणाहर्व्यत्यासेनार्द्धसंवत्सरं विष्णुक्रमं कृत्वा,

---

* का॰ श्रौ॰ सू॰ १६. ६. ५ ।

† "संवत्सरं सोप्यन्, संवत्सराद्धितारेः, मासस्य च, षण्मास्य मन्त्यम्"—इत्येतानि (१६. ५. १०—१२) कात्यीयसूत्राण्यपीह निरीक्षणानि । अत्र चोपरिष्टादपि विशेषो द्रष्टव्यः (६. ५. ६. ६५—६८, १० २ ६ ६)।

अर्धसंवत्सरं यावद्दीक्षोपस्थाने सति अयनातिक्रमेण न्यग्भावदोषप्रसङ्गाभावेनैव 'स्वर्गं लोकम् आप्त्वा विमुच्यते' ॥ ११ ॥

"ताभ्यां वै विपर्यासमितीति । संवत्सरमनुष्ठेयत्वात् महाध्वगमनस्थानीयं अयनकर्म, तत्राहर्विपर्यासानुष्ठानश्रमपरिहाराय एकस्मिन् दिने यात्राविच्छेदं कृत्वा महाध्वगमनप्राप्तिस्थानीयं भवति । आद्यन्तयोरह्नोरुभयोर्विष्णुक्रमवात्सप्रस्थानीयत्वम्, तयोः समुच्चित्यानुष्ठानं विधाय स्तौति—"तस्य वै पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चेत्यादिना । अहश्च रात्रिश्च क्रमेण विष्णुक्रमवात्सप्रस्थानीयम् । तथा सति 'एतद्वै' । किं भवति इति स्पष्टयति— "इदं सर्वं प्रजापतिः प्रजनयिष्यन्नेति । एतस्य सर्वस्य सृष्ट्यादौ तदन्ते वा अहोरात्राभ्यां सृष्टं सर्वं परिगृह्णीयात्, स्वाधीनं कृतवान् । "तथैवैतदिति । पूर्ववत् । यजमानस्य सर्वजगत्सृष्टिनाम संवत्सरपर्यन्तमहर्व्यत्यासानुष्ठानम् ॥ १२ ॥

अहर्वै विष्णुक्रमो रात्रिर्वात्सप्रमित्यत्र काचिच्छङ्का समुन्मिषति, तामनूद्य समाधत्ते— "तदाहुर्यदहरिति । 'उभे एव' 'अहन्' अहनि निर्वर्त्ये 'भवतः', 'न रात्र्याम्'; 'कथम्' 'अस्य' यजमानस्य 'रात्र्याम्' अपि 'कृते भवतः'? अत्रोत्तरम् "एतद्वा इति । 'एते' उभे विष्णुक्रमवात्सप्रे 'अहः' विप्रकृष्टे दीक्षावसरे 'दीक्षमाणः' 'पुरस्तात्' संवत्सरस्य 'अपराह्णे' 'समस्यति' अव्यवधानेनानुतिष्ठति । अस्तु, रात्रेः कथं प्राप्तिरिति, तत्राह— "रात्रिर्वा एतद् यदपराह्ण इति । इत्थमादौ समासनकारणमुक्त्वा अन्तेऽपि दर्शयति— "अथैने एतत् समस्यन्निति । 'उपरिष्टात्' संवत्सरावसाने । शिष्टं पूर्ववत् । 'एवम्' आद्यन्तयोः समस्यानुष्ठानेन 'उभे' अपि सर्वस्मिन्नहनि समस्य कृते

भवतः। तथा सर्वेषामपि 'उखायाम्' 'उभे' अपि समस्य 'स्नाते भवतः' ॥ १३ ॥

चरमदिवसकर्त्तव्यमाह— "स यदहरिति। 'यदहः' यस्मिन्नहनि समिवापो नाम चितेऽग्नौ उख्याग्नेर्निवापः, तं करिष्यन् 'स्यात्', 'तदहः प्रातः उदिते आदित्ये'—इत्यादिना प्रयोगः प्रदर्श्यते। "भस्मैव प्रथममिति *। नेतरत् कर्म प्रथमं कुर्यात्। "यथैव तस्याभ्यवहरणमिति। 'तस्य' भस्मनः उदके प्रक्षेपो 'यथा', तथा 'एव'। चितस्य 'भस्मनः' सकाशात् आदाय पुनस्तद्देयात् 'प्रति' निहस्तः सन् 'उखायाम् ओप्य उपतिष्ठते' ॥

भस्माभ्यवहरणादेरनुष्ठानप्रकारः सम्यक् उपरिष्टात् "अथातो भस्मन एवेत्यादिना † प्रतिपादयिष्यते, अत्र तु अनुष्ठेयपदार्थोद्देशमात्रमेव ॥

"अथ प्रायश्चित्तीकरोतीति। एतत् उखाप्रकरणे व्याख्यातम् ‡ ॥ १४ ॥

दीक्षान्त्यदिवसस्य पक्षे विष्णुक्रमीयत्वम्, पक्षे वात्सप्रीयत्वञ्च भवति, तदा कथमनुष्ठानप्रकार इति, तद् विभज्य दर्शयति— स यदि विष्णुक्रमीय अहः स्यादिति। विष्णुक्रमानन्तरं वात्सप्रोपस्थानमिति यथाक्रममेव। यदि वात्सप्रसम्बन्धि स्यात् तदहः, तदा वात्सप्रोपस्थानानन्तरं 'विष्णुक्रमान् क्रान्त्वा' वात्सप्रोपस्थानं कर्त्तव्यम्। पुनर्वात्सप्रोपस्थानमकृत्वा, केव[illegible] विष्णुक्रमैरेव यदि समाप्येत, तदा गमनसाधनाख्यादि-

* "उखाया भस्मोद्वपनं भस्तमिति पाठे"—इति का० १६. ६. १।

† उपरिष्टात् ८अ० २ब्रा० १कण्डीत इति यावत्।

‡ ३१८ पृ० ६ पं०, ३६६ पृ० ७ पं० द्रष्टव्यम्।

स्थानीयस्याग्नेर्न विमोकः स्यात् । इत्थं विष्णुक्रमैरेवानुष्ठाना-वसाने दोष मुक्त्वा, पुनः वात्सप्रेणाग्न्युपस्थाने गुणं दर्शयति— "अथ यद् वात्सप्र मन्ततः करोति, प्रतिष्ठा वै वात्सप्र मिति । वात्सप्रस्य स्वर्गगमनावसानरूपत्व मुक्तं प्राक् *, तस्मात् प्रतिष्ठा-त्मकत्वम् । स्पष्ट मन्यत् † ॥ १५ ॥ ४ [७. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे सप्तमेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ७ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरीं स्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्रां चक्रनागाजिद्विपसहितरथौ धायधिः सिद्धपार्थः,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलमव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।

* ७अ० ३ब्रा० ११ कण्डी (४२२ पृ०) द्रष्टव्यम् ।
† का० श्रौ० सू० १६. ६. ६ सूत्रमिति द्रष्टव्यम् ।

प्राज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मतुष: शार्करं चार्कतेजा:,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरिं मखत मुदा पावयाश्रिङ्गषार्य: * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे सप्तमोऽध्याय: समाप्त: ॥ ७ ॥

---

* अस्य व्याख्या, पञ्चमकाण्डीयद्वितीयाध्यायान्ते द्रष्टव्या ।

षष्ठाष्टमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ।)

व्रतीवाग्न्येताग्निं विभ्रदित्याहुः । देवाश्चा-
सुराश्चोभये प्राजापत्या अस्पर्धन्त ते देवाश्चक्रं स-
ञ्चरन्तस्थुरसुरा आसंस्ते देवाश्चक्रेण चरन्त
एतत् कर्मापश्यंश्चक्रेण हि वै देवाश्चरन्त एतत्
कर्मापश्यंस्तस्मादनस एव पौरोडाशेषु यजूꣳष्यन-
सोऽग्नौ * ॥ १ ॥

स यो व्रतीवाह्नते । देवान् कर्मणैति
दैवꣳ ह्यस्य कर्म कृतं भवत्यथ यो न व्रती-
वाह्नते ऽसुरान् कर्मणैत्यसुर्यꣳ ह्यस्य कर्म कृतं
भवति ॥ २ ॥

तद्धैक आहुः । स्वयं वा एष व्रतीवाहितो
विष्णुक्रमैर्वा एष प्रयाति वात्सप्रेणावस्यतीति न
तथा विद्याद्दैवं वा अस्य तत् प्रयाणं यद्
विष्णुक्रमा दैव मवसानं यद् वात्सप्र मथाश्वेदं

---

* 'यजूꣳष्यनसोऽग्नौ'—इति ग, 'यजूꣳष्यनसोऽग्नौ'—इति घ।

मानुषं प्रयाणं यदिदं प्रयाति मानुष मवसानं यदवस्यति ॥ ३ ॥

प्रजापतिरेषोऽग्निः । उभयम्वेतत् प्रजापति-र्यच्च देवा यच्च मनुष्यास्तद्यद् विष्णुक्रमव्वात्सप्रे भवतो यद्देवास्य दैवꣳ रूपं तदस्य तेन संस्करो-त्यथ यद्वनीवाह्यते यदेवास्य मानुषꣳ रूपं तदस्य तेन संस्करोति स ह वा ऽएतꣳ सर्व्वं कृत्स्नं प्रजापतिꣳ संस्करोति य एव व्विद्वान् व्वनीवाह्यते तस्माद् व्वनीवाह्येतैव * ॥ ४ ॥

स यद्दः प्रयास्यन्स्यात् † । तदुहुत्तरतोऽग्नेः प्रागन उपस्थाप्यायासिन्त्समिध मादधात्येतद्वा ऽएनं देवा एष्यन्त पुरस्तादन्नेनाप्रीणन्नेतया समि-धा तथैवैन मय मेतदेष्यन्त पुरस्तादन्नेन प्रीणात्ये-तया समिधा ॥ ५ ॥

समिधाग्निं दुवस्यतेति । समिधाग्निं नम-स्यतेत्येतद् घृतैर्बोधयतातिथिं माष्मिन् हव्या जुहोत-

* 'वनिवाह्येतैव'—इति ग, घ।

† '॰स्यात्'—इति ग, घ।

नेति घृतैरह वोधयतातिथि मो ऽअस्मिन् हव्यानि जुहुतेत्येतद् वुद्धवत्येत्याये हीन मेतद् वोधयति ॥ ६ ॥

अथैन मुद्यच्छति । उदु त्वा विश्वे देवा अग्ने भरन्तु चित्तिभिरिति विश्वे वा ऽएत मग्रे देवाश्चित्तिभिरुदभरंस्तेषां तदा चित्त मासीत्त-थैवैन मय मेतचित्तिभिरुद्भरत्येतवास्य तदा चित्तं भवति स नो भव शिवस्त्वए सुप्रतीको विभाव-सुरिति यथैव यजुस्तथा वन्धुस्तं दक्षिणत उदञ्च मादधाति तस्योक्तो वन्धुः स्थाल्यां गार्हपत्यए समुष्यापर मादधाति स यदि कामयेतोपाधिरोहेत् पार्श्वतो वा व्रजेत् ॥ ७ ॥

अथानड्वाहौ युनक्ति । दक्षिण मग्रे ऽथ सव्य मेवं देवचेतरथा मानुषे स यां काञ्च दिशं या-स्यन्त्स्यात् प्राङेवाग्रे प्रयायात् प्राची हि दिगग्नेः स्वा मेव तद्दिश मनु प्रयाति ॥ ८ ॥

प्रेदग्ने ज्योतिष्मान्याहि । शिवेभिरर्चिभिष्ट्व मिति प्रेदग्ने त्वं ज्योतिष्मान्याहि शिवेभिरर्चि-र्भिर्दीप्यमानैरित्येतद् बृहद्भिर्भानुभिर्भासन्मा हिए-

सीस्तन्वा प्रजा इति बृहद्भिरर्चिभिर्दीप्यमानैर्मा हिंसीरात्मना प्रजा इत्येतत् * ॥ ९ ॥

स यद्वाच उत्सृजेत् । अथैतद्यजुर्जपेदसुर्या वा ऽएषा व्वाग्याऽवाचस्ता मेतत्कमयति ता मेतद्देवत्रा करोति ॥ १० ॥

यद्देवैतद्यजुर्जपति । यस्मिन्वै कस्मिंश्चाहितेऽग्न उत्सृजति तस्यैव सा व्वाग् भवति तद्यदग्नावाहितेऽग्न उत्सृजत्यग्नेरेव सा व्वाग् भवत्यग्नि मेव तद्देवा उपास्तुवन्नुपामहयंस्तथैवैन मय मेतदुपस्तौत्युप महयत्यक्रन्ददग्नि स्तनयन्निव द्यौरिति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ११ ॥

स यदि पुरा व्वसत्यै व्विमुञ्चेत † । अनद्धेवाग्निः स्यादथ यदा व्वसत्यै व्विमुञ्चेत प्रागग्न उपस्थाप्योत्तरत उद्धत्यावोक्षति यथैव सुपावहरति तं दक्षिणत उदञ्च मुपावहरति तस्योक्तो बन्धुः ॥ १२ ॥

---

* 'इत्येतत'—इति ग, घ ।

† 'विमुञ्चेत'—इति क, ग । विमुच्येत'—इति ख, ङ ।

यथास्मिन्त्समिध मादधाति । एतद्वा ऽएनं देवा ईयिवाꣳस मुपरिष्टादन्नेनाप्रीणन्नेतया समिधा तथैवैन मय मेतदीयिवाꣳस मुपरिष्टादन्नेन प्रीणात्येतया समिधा ॥ १३ ॥

प्र प्राय मग्निर्भरतस्य शृण्व ऽइति । प्रजापतिर्वै भरतः स हीदꣳ सर्व्वं बिभर्त्ति वि यत् सूर्य्यो न रोचते बृहद्भा इति वि यत् सूर्य्य-इव रोचते बृहद्भा इत्येतदभि यः पूरुं पृतनासु तस्थाविति पूरुर्ह नामासुररक्षस मास त मग्निः पृतनास्वभितस्थौ दीदाय दैव्यो ऽअतिथिः शिवो न इति दीप्यमानो दैव्योऽतिथिः शिवो न इत्येतत् शिववत्या स्वस्त्यै ह्येनं तत् स्वापयति ॥ १४ ॥

अथातः सम्पदेव । समिधं प्रथमेनादधात्युद्यच्छत्येकेन प्रधारयत्येकेनाथ मेकेनानुमन्त्रयते समिध मेव पञ्चमेनादधाति तत् पञ्च पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चर्त्तवः संवत्सरः संवत्सरो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति ॥ १५ ॥ ५ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [८, १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

उक्ताग्निक्रयणासन्दीसमिद्योखाग्निधारणम् ।
विष्णुक्रमवात्सप्रोपस्थानं सप्तमे गतम् ॥
अथाष्टमेऽत्र ह्युख्याग्नेर्गार्हपत्यचयनार्थकम् ।
देवयजनदेशस्य प्रापणादिक मुच्यते ॥

तत्रोख्याग्नेर्गार्हपत्यं प्रति मनसा प्रापणं विधास्यंस्तदुपोद्घात माह— "वनीवाह्येताग्निम् बिभ्रदित्याहुरित्यादिना *। अग्नि-चयनप्रदेशप्रापणीयाग्निं 'बिभ्रद्' यजमानो 'वनीवाह्येत' मनसा तमुख्याग्निं भृशं वाहयेत् 'इत्याहुः' पूर्वमहर्षयः। वहते-र्यङ्लुगन्तस्याभ्यासस्य नीगागमश्छान्दसः।

केनाभिप्रायेणेति, तमभिप्रायं पूर्ववृत्तान्तमुखेन दर्शयति— "देवाश्चेति। ते 'देवाः' 'चक्रम् अचरन्' चक्रेणाचरन्नित्यर्थः। 'असुराः' तु 'शालम्' चक्रव्यतिरिक्तं साधनम् शालम्, तत् 'आसन्' तत्साधना अभवन्नित्यर्थः। "ते देवाश्चक्रेण चरन्त एतत् कर्मापश्यन्निति। 'एतत्' उख्याग्निप्रणयनलक्षण मित्यर्थः। यस्माद् 'अपश्यन्' 'तस्मात्' 'पौरोडाशेषु' पुरोडाशसम्बन्धिषु

* "वनीवाहन मेतद् दीक्षासु यदेच्छेत्"—इति का० श्रौ० सू० १६ ६. २२। "वनीवाहन मिति सञ्ज्ञास्य कर्मणः, सा च संव्यवहारार्था। तच्च दीक्षासु कर्त्तव्यम्, यदेच्छोपजायते महावीरकरण-यूपच्छेदन-वनीवाहनानि दीक्षासु क्रियन्ते, क्रमस्तु नैषाम्, पाठाभावात्"—इति तत्र कर्कः।

कर्मसु 'अनसः एव' शकटस्यैव 'यजूंषि' मन्त्राः सन्ति, तथा 'पत्नी' अग्निचयनेऽपि 'अनसः' एव 'यजूंषि' ॥ १ ॥

इत्थं स्तुत्योद्घातं मुक्त्वा औपोद्घातिकं दर्शयति— "स यो वनीवाह्यत इति । अथ मनसा वाहयेत् तद् । वनीवाहनलक्षणेन 'कर्मणा' 'देवान् एति' देवानामाचरण मनुकरोतीत्यर्थः । तदेव व्याचष्टे— "देवं ह्यस्येति । व्यतिरेकं दर्शयति— "अथ यो न वनीवाह्यत इति । वनीवाहन मकृत्वा शालाया मेवाग्निं निष्पादयेत्, तदा 'असुर्यम्' तत् कर्म असुरेभ्यो हितं भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

इत्थं वनीवाहनं कर्तव्य मिति विधाय, तस्य प्रकारान्तरेण प्राप्ति माशङ्कते— "तदेक आहुः स्वयं वा एष इति । अग्नेर्भूयं वहन मेवापेक्षितम् । तत्र विष्णुक्रमयेनैव सवात्मप्रेण कृत मित्यभिप्रायः । "देवं वा अस्य तत् प्रयाण मिति । विष्णुक्रमरूपं प्रयाणं देवविष्णुभावेनाक्रान्तत्वात् अवधामस्य तादृक्क मपि तस्मादेव ; वनीवाहनरूपं तु मानुष मेव ॥ ३ ॥

अस्त्वेवं विषयभेदेन प्रयाणभेदः, तथापि द्विविध मपि कर्तव्य मित्यत्र किङ्कारण मिति तद् दर्शयति— "प्रजापति-रेषोऽग्निरुभयम्वेतदित्यादिना । स्रष्टृस्रष्टव्ययोरभेदोपचारेण 'एतत् उभयम्' अपि 'प्रजापतिः' एव । तथा तदुभयेन यात्मप्रेण विष्णुक्रमेण वनीवाहनेन चेत्युभयेन दैवमानुषभेदेनोभयविध मपि 'रूपं संस्करोति' । अत उभय मप्यनयोरनुष्ठेय मित्यर्थः ।

उक्तार्थज्ञानपूर्वक मनुतिष्ठतः फल माह— "स ह वा एत मिति । "तस्मादिति । निगमनम् ॥ ४ ॥

अथेगार्हपत्यचयनदेशं प्रति प्रणयनप्रयोग माह— "स यद-

इरिति। यस्मिन्नहनि दीक्षां समाप्य, चितिप्रदेशं प्रति 'प्रयास्यन् स्यात्', तदोख्याग्नेः 'उत्तरतः' प्राक् अनः उपस्थाप्य, तस्मिन् उख्याग्नौ 'समिधम्' आदध्यात्। तथाच कात्यायनः— "प्रागनः कृत्वोख्यस्योत्तरतः समिदाधानं समिधाग्नि मिति"–इति *। एतत् प्रशंसति— "एतद्वा एव मिति। यथा लोके प्रयास्यन्तं भोजयित्वा प्रस्थापयति, तत्स्थानीय मिदं समिदाधान मिति श्रुतिः ॥ ५ ॥

। तत्र "समिधाग्नि मिति मन्त्रः †। हे ऋत्विग्यजमानाः! 'समिधा अग्निं' 'दुवस्यत' प्रचरत, 'घृतैः' अतिथिभूत मग्निं 'बोधयत' प्रबुद्धं कुरुत। अथ चितिप्रदेशे गार्हपत्यभूतेऽस्मिन् 'हव्या' हवींषि 'आजुहोतन' सर्वतो जुहुत। तत्र दुवस्यते-त्येतद् व्याचष्टे— "समिधाग्निं नमस्यतेत्येतदिति। स्पष्ट मन्यत्। "बोधयतेति। यद् बोधयित्र मस्ति, तस्य तात्पर्य माह— "इत्यायै ह्येन मेतद् बोधयतीति। 'इत्यायै' गमनायै ॥ ६ ॥

"अथैन सुपत्र्युद् खलीति। अनस उपरि उख्याग्निं स्थापयितुं मूर्द्धं धारयेत्। तच्च धारणं आसन्दीसहितम् "सासन्दीक मुद्यम्य"–इति सूत्रात् ‡। चितिभिरित्येतद् व्याचष्टे— "एतदेषा मिति। 'एषां' देवानां 'चितिभिः' स्थानैकहरण कुर्वताम् 'तदा' उद्धरणकाले 'एतत्' उद्धरण मेव 'चित्तं' चेतव्यम् 'आसीत्'। 'तथैव' देववदेव यजमानोऽपि

* का० श्रौ० सू० १६ ६ १५।
† वा० सं० १२ ३०।
‡ का० श्रौ० सू० १६ ६ १६ क।

शकटस्योपरि 'आहिते' 'अग्नौ' उत्सर्जेत्। 'तस्यैव' आहितस्यैव सम्बन्धिनी भवति 'सा' वाक्। अथ 'अग्नौ' आहिते सति 'अग्नेः एव' 'सा' स्यात्। यस्मादेवं तस्मात् 'तत्' तेन मन्त्रपाठेन अन्यदीयत्वपरिहाराय 'अग्नि मेव' 'देवाः' 'उपास्तुवन्', 'उपामहयन्' पूजित मकुर्वन्; तथैव 'एनम्' अग्निम् 'एतत्' एतेन 'उपस्तौति', 'उपमहयति' च। अथ मन्त्रं विधाय तदपेक्षितं ब्राह्मणं पूर्वोक्त मेवेत्यतिदिशति— "अक्रन्ददग्निरिति *। "तस्योक्तो बन्धुरिति। उखाप्रवहणप्रस्तावे † "क्रन्दतीव हि पर्जन्यः" –इत्यादिनोक्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥

"स यदि पुरा वसत्यै विमुञ्चेतेति। 'वसत्यै' वसत्याः, अग्निचयनस्थानात् अर्वाङ् मध्ये मार्गे 'विमुञ्चेत' शकटम्, तदा 'प्राक् अनः' प्राग्देशे अनः 'उपस्थाप्य', 'उत्तरतः' तदुत्तरतः भूमिम् 'उद्धत्यावोक्षति'। 'अत्र' 'एनम्' अग्निम् 'उपावहरति' अधःस्थापयति, 'तं' दक्षिणतः 'उपावहरति'। "तस्योक्तो बन्धुरिति। दक्षिणत उदगर्थवाद उखायां मृत्पिण्डपरिग्रहणे ‡, "दक्षिणतो वा उदग् योनौ रेतः सिच्यत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

यथा अग्निप्रणयनकाले तत्स्थानत्वेन समिदाधान मुक्तम् §, एव मेव अनस्याग्न्यत्वेन समिदाधानं कर्तव्य मित्याह— "अथास्मिन् समिधम् आदधातीति ‖। एतत् प्रशंसति— "एतद्वा

* वा० सं० १२. ६३।
† ७ अ० ३ ब्रा० २ क० (४०५ पृ०) द्रष्टव्यम्।
‡ ४ अ० ६ ब्रा० १० क० (२१३ पृ०) द्रष्टव्यम्।
§ इहैव पुरस्तात् ४४२ पृ० १२ पं० द्रष्टव्यम्।
‖ का० श्रौ० सू० १६. ६. १४।

एनं देवा ईयिवांस मिति। 'ईयिवांसं' चयनस्थानं गतवन्तम्, गमनप्राक्काल मपेक्ष्य 'उपरिष्टात्' इत्युक्तम्। 'अनेन'–इत्यस्य व्याख्यानम् 'एतया समिधा' इति। "तथैवैन मित्यादिक मुक्तप्रायम्। अस्य सर्वस्यापि सूत्रे चार्थोदाहरति— "उद्धताधोक्षित उत्तरतः समिदाधानं प्रप्रेति"–इति * ॥ १३ ॥

समिदाधानमन्त्रं विदधन् विभज्य व्याचष्टे— "प्र प्राय मित्यादिना †। अथ अर्थः— 'अयम्' अग्निः 'भरतस्य' प्रजापतेः स्तवनं 'प्रशृण्वे' प्रकर्षेण शृणोति, 'विरोचते' च 'सूर्यो न' सूर्य इव, 'बृहत्' महद् 'भाः' भासमानः 'रोचते' दीप्यते। यद्वा, 'भाः' भासा 'बृहत्' महान् 'यः' अग्निः 'पुरुं' 'पृतनासु' सङ्ग्रामेषु 'अभितस्थौ' 'पराबभूव', स 'दैव्यः' देवसम्बन्धी, 'अतिथिः' अतिथिरूपः, 'शिवः' 'न' इव 'दीदाय' दीप्यते॥

भरतशब्दं व्याचष्टे— "प्रजापतिर्वै भरत इति। तदुपपादयति— "स हीद मिति। 'सूर्यो न' इत्यत्र 'न'-शब्द उपमार्थ इति व्याचष्टे— "वि यत् सूर्य इव रोचते बृहद्भा इत्येतदिति। तृतीयपादं व्याचष्टे— "पुरुर्ह नामासुररक्षस मासेति। सुरविरोधी रक्षोऽभूत्। "अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि"–इति ‡ समासान्तः। स्पष्ट मन्यत्। अस्मिन् मन्त्रे 'पृतनासु तस्थौ'–इत्यत्र स्थितिः श्रूयते, तन्मुखेन मन्त्रं प्रशंसति— "स्थितवत्येति ॥ १४ ॥

अथातः सम्पदेवेति। 'अथ' 'अतः' उपरिष्टात् 'सम्पदेव'

---

* का० श्रौ० सू० १६. ६ २१।
† वा० सं० १२. ३४।
‡ पा० सू० २. ३ ४।

उक्तानां मन्त्राणां सम्पत्तिरेव, न त्वनुष्ठेयं किञ्चिदुच्यत इत्यर्थः। तां सम्पत्तिं दर्शयति— "प्रथमेनादधातीत्यादिना। प्रथमेन "समिधाग्निं दुवस्यत"–इत्येतेन *। "उदयच्छत्येकेनेति। "उदु त्वा विश्वे देवाः"–इत्येतेन †। "प्रयात्येकेनेति। "प्रेदग्ने ज्योतिष्मान्"–इत्येतेन ‡। अथ मेकेनेति। "अक्रन्ददग्निरित्ये-तेन §। "समिध मेव पञ्चमेनेति। "प्र प्राय मग्निः"–इत्येतेन ‖। "पञ्चचितिकोऽग्निः"–इत्यादि, गतम् ॥ १५ ॥ ५ [८. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डेऽष्टमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्.)

अथातो भस्मन एवाभ्यवहरणस्य। देवा वा ऽएतदग्रे भस्मोद्वपंस्तेऽब्रुवन्यदि वा ऽइद मित्थ मेव सन्तमात्मान मभिसंस्करिष्यामहे मर्त्याः कुणपा ऽअन-पहतपाप्मानो भविष्यामो यद्यु परावप्स्यामो यद्-

* वा० सं० १२. ३०।
† वा० सं० १२. ३१।
‡ वा० सं० १२. ३२।
§ वा० सं० १२. ३३।
‖ वा० सं० १२. ३४।

आग्नेयं बहिर्द्धा तदग्नेः करिष्याम उप तज्जानीत यथेदं करवामेति तेऽब्रुवंश्चेतयध्व मिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवंस्तदिच्छत यथेदं करवामेति ॥ १ ॥

ते चेतयमानाः । एतदप्स्वपश्यंस्त एवैनदभ्यवहरन्नापो वा ऽअस्य सर्व्वस्य प्रतिष्ठा तद्यत्रास्य सर्व्वस्य प्रतिष्ठा तदेनत् प्रतिष्ठाप्य यदत्राग्नेयं तदतोऽधि जनयिष्याम इति तदपोऽभ्यवाहरंस्तथैवैनदय मेतदपोऽभ्यवहरति ॥ २ ॥

आपो देवीः । प्रतिगृभ्णीत भस्मैतत् स्योने कृणुध्वꣳ सुरभाऽउ लोकऽइति गर्भं वा ऽएतद्यातयाम भवति तदेतदाह सुभद्र ऽएनल्लोके कुरुध्व मिति तस्मै नमन्तां जनय इत्यापो वै जनयोऽद्भ्यो हीदꣳ सर्व्वं जायते सुपत्नीरित्यग्निना वा ऽआपः सुपत्न्यो मातेव पुत्रं बिभृताप्स्वेनदिति यथा माता पुत्र मुपस्थे बिभृयादेव मेनद्बिभृतेत्येतत् ॥ ३ ॥

अप्स्वग्ने सधिष्टवेति । अप्स्वग्ने योनिष्टवे-

बोधि सूरिर्मघवा व्वसुपते व्वसुदावन् युयोध्य-स्मद्द्वेषाꣳसीति यथैवास्माद् द्वेषाꣳसि युयादेव मेतदाह द्वाभ्या मुपतिष्ठते गायत्र्या च त्रिष्टुभा च तस्योक्तो बन्धुः ॥ ९ ॥

तानि नव भवन्ति। नव दिशो दिशोऽग्नि-र्नव प्राणाः प्राणा अग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति ॥ १० ॥

अथ प्रायश्चित्ती करोति। सर्व्वेभ्यो वा ऽएष एतं कामेभ्य आधत्ते तदादेवास्यात्र कामानां व्यवच्छिद्यते ऽग्नावपोऽभ्यवक्रियमाणे तदेवैतत् सन्त-नोति सन्दधात्युभे प्रायश्चित्ती करोति ये ऽएवा-ग्नावनुगते तस्योक्तो बन्धुः ॥ ११ ॥

तानि दश भवन्ति। दशाक्षरा व्विराड्विरा-डग्निर्दश दिशो दिशो ऽग्निर्दश प्राणाः प्राणा अग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति ॥ १२ ॥ ६ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् [८. २.]॥

यदुक्तं प्राक् "स यदहः सन्निवप्स्यन् स्यात्, तदहः प्रातरुदित आदित्ये भस्मैव प्रथम मुद्वपतीति *, तद्विधातु माख्यायिकां वदन् प्रतिजानीते— "अथातो भस्मन एवाभ्यवहरणस्येति। मीमांसा क्रियत इति शेषः। 'देवाः' खलु 'अग्रे' पूर्वम् 'भस्म' अग्नेः सकाशात् 'उदवपन्' ऊर्ध्वं मपागमयन्, अनन्तरं ते परस्पर मब्रुवन्— 'यदि वा' 'इदम्' उद्धृतं भस्म 'इत्थ मेव' अन्यत्र प्रक्षेप मकृत्वा अनुद्धृतप्रकारेणैव स्थितम् 'आत्मानम्' अग्नेः शरीरभूतं सन्तं, शरीरं कृत्वेत्यर्थः, 'अभिसंस्करिष्यामहे', तदा 'मर्त्याः' मरणधर्माणः, 'कुणपाः' भस्मनो निर्जीवत्वात् वय मपि 'कुणपाः' शवसदृशाः, 'अनपहतपाप्मानः' भस्मनः पापरूपत्वात् तत्संस्कारेणापि अनपहतपाप्मानः 'भविष्यामः'। 'यद्यु' यद्यपि 'परावप्स्यामः' दूरे प्रक्षिपामः, तदा 'यत्' भस्मनि 'यत् आग्नेयम्', 'तत्' 'अग्नेः' सकाशाद् 'बहिर्धा' 'करिष्यामः'। एवं पक्षद्वयेऽपि दोषसम्भवात् अन्यतरपक्ष मनाश्रयमाणाः 'यथेदं करवाम' 'तत्' प्रकारम् 'उपजानीत' 'इति ते अब्रुवन्' इति सम्बन्धः।

एव मुक्ता ते पुनरेव मब्रुवन्, कि मिति— "चेतयध्व मितीति। तैः केनाभिप्रायेण चेतयध्व मित्युक्त मित्याकाङ्क्षायां श्रुतिः तटस्था सती ब्रूते— "चिति मिच्छतेति वाव तदब्रुवन्निति। 'चितिः' ध्यानम्, तत् 'इच्छत' 'इति' एवम् 'अब्रुवन्' देवाः। पूर्वोदित मुपजानीतेत्येतदनुसारेण वाक्येनाभिमृशति— "तदिच्छत यथेदं करवामेतीति ॥ १ ॥

* इहैव ५ प्र० ४ ब्रा० १४ क० (४२४ पृ०) द्रष्टव्यम्।

स्येतत् "सौषधीरनुरुध्यस ऽइत्योषधीर्ह्येषोऽनुरुध्यते गर्भे सञ्जायसे * पुनरिति गर्भे ह्येष सञ्जायते † पुनर्गर्भो ऽअस्योषधीनां गर्भो वनस्पतीनां गर्भो विश्वस्य भूतस्याग्ने गर्भो ऽअपा मसीति तदेन मस्य सर्व्वस्य गर्भं करोति ॥ ४ ॥

त्रिभिरभ्यवहरति । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनदेतदभ्यवहरत्येकेनाथेऽथ द्वाभ्यां द्वाभ्यां त्वाथेऽथैकेन द्विस्तु कृत्वोऽभ्यवहरति तद्यो द्विपादाः पशवस्तैरेवैनदेतदभ्यवहरति ॥ ५ ॥

यथापादत्ते । तद्यद्वाग्नेयं तदेतदद्भ्योऽधि जनयत्यनयानया वै भेषजं क्रियतेऽनयैवैन मेतत् सम्भरति प्रसद्य भस्मना योनि मपश्च पृथिवी मग्न ऽइति प्रसन्नो ह्येष भस्मना योनि मपश्च पृथिवीं च भवति संसृज्य मातृभिष्ट्वं ज्योतिष्मान् पुनरासद ऽइत्येतत् पुनरासद्य सदनं पुन-

* 'सन् जायसे'—इति ग ।

† 'सन् जायते'—इति ग ।

रूर्जा सह रय्येत्येतेन मा सर्व्वयाभिनिवर्त्तस्वेत्ये-
तत् ॥ ६ ॥

चतुर्भिरपादत्ते। तद्वै चतुष्पादाः पशवस्तै-
रेवैन मेतत् सम्भरत्यथो ऽन्नं वै पशवोऽन्नेनै-
वैन मेतत् सम्भरति त्रिभिरभ्यवहरति तत् सप्त
सप्तचितिकोऽग्निः सप्तर्त्तवः संवत्सरः संवत्सरो-
ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति ॥ ७ ॥

अपादाय भस्मनः प्रत्येत्य। उखाया मोप्योप-
तिष्ठत एतद्वा एतद्यथायथं करोति यदग्निं सपो-
ऽभ्यवहरति तस्मा एवैतन्निह्नुतेऽहिंसाया ऽआ-
ग्नेयीभ्या मग्नय एवैतन्निह्नुते गुह्यवतीभ्यां यथै-
वास्यैतदग्निर्व्यचा निबोधेत ॥ ८ ॥

बोधा मे ऽअस्य व्वचसो यविष्ठेति। बोध मे-
ऽस्य व्वचसो यविष्ठेत्येतन्मंहिष्ठस्य प्रभृतस्य स्व-
धाव इति भूयिष्ठस्य प्रभृतस्य स्वधाव इत्येतत्
पीयति त्वो ऽअनु त्वो गृणातीति पीयत्येको-
ऽन्वेको गृणाति व्वन्दारुष्टे तन्वं व्वन्दे ऽअग्न
ऽइति व्वन्दिता तेऽहं तन्वं वन्देऽग्न ऽइत्येतत् स

"ते चेतयमाना" इति। कर्त्तव्यविषये बुद्धिं प्रक्षिपन्तः 'एतत्' 'अपश्यन्'। एतच्छब्दार्थमाह— "अप एवैतदिति *। अप्सु प्रदीपमिवापश्यन्नित्यर्थः ; 'अस्य सर्वस्य' जगतः अद्भ्य उत्पन्नत्वात्, अनुपजीवनीयत्वाच्च आपः 'प्रतिष्ठा'। 'तत्' तस्मात् 'यत्र' अप्सु 'अस्य सर्वस्य' 'प्रतिष्ठा', 'तत्' तत्र 'एतत्' भस्म 'प्रतिष्ठाप्य', 'यत्' 'अत्र' भस्मनि 'आग्नेयम्' अस्ति, पुनः 'तत्' 'अद्भ्यः' सकाशात् उत्पादयिष्यामः 'इति' एवम् अपश्यत्। स्पष्टमन्यत् ॥ २ ॥

इदानीं अप्सु भस्मप्रक्षेपमन्त्रं विधाय व्याचष्टे— "आपो देवीः प्रतिगृभ्णीतेत्यादिना †। हे 'आपः' 'देवीः' द्योतमानाः 'एतत्' चितं 'भस्म' 'प्रतिगृभ्णीत' स्वीकुरुत। स्वीकृत्य च 'स्योने' सुखकरे, 'सुरभौ' शोभनपरिमलयुक्ते 'लोके' स्थाने 'कृणुध्वं' कुरुत। 'तस्मै' भस्मरूपायाग्नये 'सुपत्नीः' शोभनपतिकाः 'जनयः' सर्वस्योत्पादयित्र्यः आपः 'नमन्ताम्' प्रह्वीभवन्तु। हे अब्देवताः! 'माता पुत्रमिव' 'अप्सु' युष्मासु 'बिभृत' धारयत ॥

उत्तरार्द्धे "सुरभौ कृणुध्वम्"—इत्यभिधानस्य तात्पर्यमाह— "जग्धं वा एतदिति। उदके निमग्नमेतत् भस्म नाजग्धं भवति, 'एतद्' 'यातयामं गतरसं 'भवति'। तस्मात् एतन्मन्त्रवाक्यमाह— 'सुरभिष्ठे' अतिशयेन सुरभौ लोके 'कृणुध्वम्'। तथा सति अयातयाम भवति। 'जनयः'—इति व्या-

---

* का० श्रौ० सू० १६. ६ २६।

† वा० सं० १२. ३५।

चष्टे— "आपो वै जनय इति । तदेव समर्थयते— "अद्भ्यो हीद मिति । सुपत्नीरित्येतद् व्याचष्टे— "अग्निना वा आपः सुपत्न्य इति । "मातेवेति, अस्य ब्राह्मणं स्पष्टम् ॥ ३ ॥

भस्माभ्यवहरणे द्वितीयं मन्त्रं * विधाय प्रशंसति— "अप्स्वग्न इत्यादिना † । हे 'अग्ने' 'तव' 'अप्सु' 'सधिः' सहस्थानम्, तव योनिरित्यर्थः, इदानीं भवति, पश्चात्तु 'ओषधीः' त्वया परिपच्यमाना 'अनु' त्वं अपि ताभिः 'रुध्यसे' प्रतिरुध्यसे, तत्र निरुद्धो भवसीत्यर्थः, पुनश्च अरण्योः 'गर्भे' वर्तमानः 'सन्' पुनः 'जायसे' । एवं सर्वत्र व्याप्त इति स्तुतिः ।

सर्वपादे 'सधि'-शब्देन योनिर्विवक्षित इति व्याचष्टे— "अप्स्वग्ने योनिष्टेवेत्येतदिति । उपरितनपादद्वयस्य ब्राह्मणं स्पष्टम् ॥

तृतीयमन्त्रं विधाय ‡ स्पष्टार्थत्वात् मन्त्रस्य तात्पर्यं दर्शयति— "गर्भो असीत्यादिना, "तदेनं अस्य सर्वस्य गर्भं करोतीत्यन्तेन । मन्त्रार्थस्तु स्पष्टः § ॥ ४ ॥

भस्माभ्यवहरणमन्त्राणां त्रित्वं प्रशंसति— 'त्रिभिरभ्यवहरति त्रिवृदग्निरित्यादिना । अग्नेस्त्रिवृत्त्वं वक्ष्यमाणपशुपञ्चाष्टमूर्त्तिं अनुक्रम्य श्रूयते—"तान्येतान्यष्टावग्निरूपाणि कुमारो नवमः सैवाग्नेस्त्रिवृत्तेति ॥ । "यद् शुष्काणामुपसिक्तं मित्यादिना नव

* वा० सं० १२ ३६ ।
†, ‡ का० श्रौ० सू० १६ ६ २० ।
§ वा० सं० १२ ३७ ।
॥ पुरस्तात् १प्र० ३ब्रा० १८क० (४३ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

ऋच्याप्युपक्रम्य, "ता वा एता नव सृष्टय इव सम्पद्यन्त तस्मा-दाहुस्त्रिवृदग्निरिति"–इति च प्रदर्शितम् * ॥

मन्त्रचयेणापि सकृद् भस्मप्रक्षेपप्रसक्तावाह— "एकेनापेऽभ्य द्वाभ्यां द्वाभ्यां चापोऽभ्यवैकेनेति † । उक्तप्रकारान्तरशङ्कां निराचष्टे— "त्रिस्तु त्वेवोऽभ्यवहरतीति । 'तु'-शब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । सर्वथा त्रिःकृत्वोऽप्स्वभ्यवहरेत्, न त्वेकैकेन मन्त्रेण त्रिःकृत्वः । "तद् ये त्रिपादा इत्याद्यर्थवादः स्पष्टः ॥ ५ ॥

अथ पुनरीषद्भस्मादातव्य मिति विधाय प्रशंसति— "अथापादत्ते तद्यदवेति ‡ । 'अथ' प्रक्षेपानन्तरम् 'अत्र' प्रक्षिप्ते भस्मनि । 'अद्भ्योऽधि'–इति, पञ्चं पञ्चम्यर्थानुवादी । 'आग्नेयम्' अंशम् 'भस्मनः' उत्पादितवान् भवति । 'अनया' इति अपादानसाधना पञ्चमिका निर्दिश्यते । "अनयैवेति । कोऽयं नियम इत्यत आह— "अनया वै भेषजं क्रियत इति ॥

मन्त्र माह— "प्रसद्येति § । हे भस्मरूप अग्ने ! त्वं 'भस्मना' भस्मरूपेण 'आत्मना' 'योनिम्' तव योनिस्थानीयाः 'अपश्च पृथिवीं च' 'प्रसद्य' प्रसन्नो भूत्वा, तथा 'मातृभिः' अद्भिः 'संसृज्य' 'ज्योतिष्मान्' प्रकाशज्योतिः सन् 'पुनरासदः' पुनरागच्छ । पूर्वार्द्धे 'प्रसद्य'–पदस्य प्रसन्नतार्थतया योनि मप इति सामानाधिकरण्यं विवक्षित मिति व्याचष्टे— "प्रसद्य ह्येव

* पुरस्तात् ६. १ १८, १९ (६ पृ० ९ पं०) द्रष्टव्यम् ।

† "पलाशपुटेनापो देवीरित्येकया, ततो द्वाभ्याम्, व्याद्याभ्यां वा पूर्वम्"–इति का० श्रौ० सू० १६ ६ २६, २७, २८ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ६ २९ ।

§ वा० सं० १२ ३८ ।

भस्मनेत्यादिना । 'संसृज्य'–इत्यस्य सङ्गतिरर्थ इति व्याचष्टे— "सङ्गत्य मातृभिरिति । उत्तरमन्त्रत्रयस्य व्याख्येयार्थत्वाभावात् प्रतीक मुपादाय सङ्क्षेप्य तात्पर्य माह — "पुनरासद्येति प्रथमः, "पुनरूर्जेति द्वितीयः, "सह रय्येति तृतीयः ॥ ६ ॥

उत्तरमन्त्रद्वयस्य पृथग्विनियोगशङ्कापनोदनायाह— "चतुर्भिरपादत्त इति * । "तद्ये चतुष्पादाः"–इत्यादि स्पष्टम् । भस्मापादानमन्त्रगतां सङ्ख्याम् अभ्यवहरणमन्त्रगतया सङ्ख्यया समुच्चित्य प्रशंसति— "त्रिभिरभ्यवहरति, तत्सप्त, सप्तचितिकोऽग्निरित्यादिना । "षड् चितय इष्टकाः प्रसिद्धाः, सप्तमी तु विकर्णीं स्वयमातृण्णाञ्चोपदधाति, हिरण्यशकलैः प्रोक्षति, अग्नि मभ्यादधाति, सा सप्तमी चितिरिति † श्रुतत्वात् सप्त चितयः 'सप्तचितिकोऽग्निः' । "यावत्यस्य मात्रेति । चितिगतसप्तसङ्ख्यारूपा मात्रेत्यर्थः । अपु ब्राह्मणम् पुनस्तत्र एवादानस्य सूत्रकारः स्पष्ट माह— "पलाशपुटेनापो देवीरित्येकया, ततो द्वाभ्याम्, आद्याभ्यां वा पूर्वम्, अन्तामिकया प्रास्तादादत्त प्रसद्येति"–इति ‡ ॥ ७ ॥

"उपादायेति । 'भस्मनः' सकाशात् 'उपादाय', पुनः 'उखायाम् घोप्य' 'उपतिष्ठते' § । उपस्थान मग्नेः कोपशान्त्यै,

---

* वा० सं० १२ ३८, ४०, ४१, ४२ ।

† उपरिष्टात्कृत सप्तमं काण्डं समग्र मेव चितिप्रकरणम्, इहापि पुरस्तादेतद् विस्पष्टत्सम् (३१८, ३३६ पृ०) ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ६. २६—२८ ।

§ का० श्रौ० सू० १६. ६. ३० । बोधा मे इति द्वाभ्यामिति तत्र तात्पर्यं वेदितव्यम् ।

तस्य कः प्रसङ्ग इति तं दर्शयति— "एतद्वा एतदयथायथं करोतीति। तदेव स्पष्टयति— "यदग्नि मपोऽभ्यवहरतीति। निह्नवः कृतस्यापराधस्याच्छादनम्। तत्र उपस्थानकर्मणि सङ्गत मिति स्तौति— "बुधवतीभ्यां यथैवास्यैतदग्निर्यथो निबोधेदिति। 'अस्य' उपस्थानकर्तुः 'वचः' 'यथा अग्निः निबोधेत्' इत्येव मर्थे 'बुधवतीभ्याम्' उपस्थानं युक्तम् ॥ ८ ॥

तत्राद्यं मन्त्रं विधाय व्याचष्टे— "बोधा मे अस्येत्यादिना *। हे 'यविष्ठ' युवतम। हे 'स्वधाव' स्वधेत्यन्ननाम † अन्नवन्! 'अग्ने।' 'अस्य वचसः' 'एतद्' उपस्थानसाधनमन्त्ररूपं वचः 'बोध' बुध्यस्व। वचो विशिष्यते— 'मंहिष्ठस्य' अत्यन्तमंहनीयस्य, 'प्रभृतस्य' प्रकर्षेण सम्भृतम्। कर्मणि षष्ठी। 'त्वः' एकः 'पीयति' वधकर्मैतत् ‡, हिनस्ति। तथा 'त्वः' एकः 'अनुगृणाति' स्तौति। तत्राहं 'वन्दारुः' वन्दकः, अतो हे अग्ने! 'ते तन्वम्' 'अहं वन्दे' स्तौमि।

'बोधा मे'-इति छान्दसो दीर्घ इति § व्याचष्टे— "बोध मेऽस्येति। 'मंहिष्ठस्य'-इत्यस्य व्याख्यानम्— "भूयिष्ठस्येति। 'त्व'-शब्द एकशब्दपर्याय इति व्याचष्टे— "पीयत्येकोऽन्येको गृणातीति। अनुगृणातीति सम्बन्धः। 'वन्दारु'-शब्दः ताच्छीलिक आरुप्रत्यये भवतीत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे— "वन्दितेति ॥

---

* वा० सं० १२ ४२।

† निघ० २ ७ १७।

‡ "पीयतिर्हिंसाकर्मा"—इति निरु० ४ ४ ४।

§ "द्व्यचोऽतस्तिङः"—इति पा० ६ ३ १३५।

"स बोधीति द्वितीयो मन्त्रः *। तस्यार्थः — हे 'वसुपते' प्रभूतधनस्वामिन्! न केवलं स्वामित्वमेव, किन्तु 'वसुदावन्' हे वसुनो धनस्य दातः। 'सूरिः' विद्वान्, 'मघवा' धनवान्, 'स' 'बोधि' बुध्यस्व अस्मद्वचनम्। तत्र 'अस्मत्' अस्मत्तः 'द्वेषांसि' द्वेष्यान् पापान् 'युयोधि' पृथक् कुरु। सङ्क्षेपेण तात्पर्यमाह— "यथैवास्माद् द्वेषांसि युयाद्, एवमेतदाहेति। स्पष्टोऽर्थः। मन्त्रयोर्यद् गायत्रत्वं त्रिष्टुप्त्वं च, तदुभयार्थवादं पूर्वोक्तमतिदिशति— "तस्योक्तो बन्धुरिति। उखासम्भरणप्रस्तावे "प्राणो गायत्र्यात्मा त्रिष्टुबित्युपक्रम्य, "अथो अग्निर्वै गायत्रीन्द्रस्त्रिष्टुबैन्द्राग्नोऽग्निर्यावानग्नि"-इत्यादिनोक्त इत्यर्थः † ॥ ९ ॥

एता चितिसङ्ख्या पूर्वोक्तप्रधान्यकरणतदुपादानमन्त्रसङ्ख्यया समुच्चित्य प्रशंसति— "तानि नव भवन्ति, नव दिशो दिशोऽग्निर्नव प्राणाः"-इत्यादिना। ऊर्ध्वाधोभावेनावस्थिता साधारणी दिक् एकेति दिशां नवकत्वम्। द्वावप्यर्वाञ्चौ प्राणौ सप्त शीर्षण्या इति नवत्वं प्राणानाम्, चित्यस्याग्नेः प्राणात्मकहिरण्यगर्भरूपत्वात् प्राणोऽग्निः ॥ १० ॥

उपस्थानानन्तरं विविधं प्रायश्चित्तं च दर्शयति— "अथ प्रायश्चित्तीः करोतीत्यादिना ‡। एतदुखासम्भरणानन्तरोक्तेन "अथ

---

* वा० सं० १२ ४३ १।

† पुरस्तात् ६ अ० २ ब्रा० ७ का० (३२५ पृ०) द्रष्टव्यम्।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ६ २१ ७ १। "प्रायश्चित्तिरिति अस्य होमस्य सञ्ज्ञा —इत्याह कर्कः।

प्रायश्चित्तीकरोति सर्वेभ्यो वा एष इत्यादिना * व्याख्यात-प्रायम्। "अग्नावनुगते"—इति तत्र, अत्र तु "अग्नावभ्युद्-ध्रियमाणे"—इति विशेषः। प्रायश्चित्तमन्त्रः † तत्प्रकारश्च "स समिधाज्यस्योपहत्याग्नीध्र आहुतिं जुहोति विश्वकर्मणे स्वाहेत्यादि-नोक्तत्वात् ‡ नात्राभिधान मिति द्रष्टव्यम्। "य एवाग्नावनुगते तस्योक्तो बन्धुरिति। "अथ यदि गार्हपत्योऽनुगच्छेत् आरणी वाव स गच्छतीत्यादिनोक्त इत्यर्थः § ॥ ११ ॥

पूर्वोक्तमन्त्रगतनवसङ्ख्यया सह प्रायश्चित्तमन्त्रसङ्ख्यां समुच्चित्य प्रशंसति— "तानि दश भवन्ति दशाक्षरा विराडित्यादिना। मन्त्रगतदशसङ्ख्याद्वारेणाग्निरपि विराट् चीयमानस्याग्नेर्विराजात्म-कत्वाद्वा ऊर्ध्वाधोदिगपेक्षया दिशो दशनामभिर्दशेति श्रुतेः तद-पेक्षया 'प्राणाः' अपि 'दश'। गतं अन्यत् ॥ १२ ॥ ६ [८. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
अष्टमकाण्डेऽष्टमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ८ ॥

---

* पुरस्तात् ६ अ० ४ ब्रा० ११ क० (३५८ पृ०) द्रष्टव्यम्।
† "विश्वकर्मणे स्वाहा"—इत्येष एव, वा० सं० १२. ४३. २।
‡ पुरस्तात् ६ अ० ४ ब्रा० १२ क० (३५८ पृ०) द्रष्टव्यम्।
§ पुरस्तात् ६ अ० ४ ब्रा० १२ क० (३५८ पृ०) द्रष्टव्यम्।

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम् ,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरीं स्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्रां रुक्मवाजिद्विपसहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यः ,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः ,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मनृणः शार्करं चार्कतेजाः ,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मकृत मुदा पात्रसात्सिङ्गणार्यः * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डेऽष्टमाध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

॥ इति षष्ठकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकश्च समाप्तः † ॥

---

* अत्रत्याष्टीयान्त; पञ्चमकाण्डीयद्वितीयाध्यायान्ते द्रष्टव्याः ।

† इत उत्तरं मिह ग-घ-पुस्तकयोः "कण्डिकासङ्ख्या १०२"—इति, क-पुस्तकन्त्वेतद्ब्राह्मणीयषष्ठमकण्डान्तम् , ख-पुस्तक मध्ये-तद्ब्राह्मणीयतृतीयकण्डान्तम्, ङ—नामपुस्तकेऽत्र कण्डीसङ्ख्या नोल्लिखितेति । तत्र १ ब्रा० २८ क०, २ ब्रा० १६ क०, ३ ब्रा० १६ क०, ४ ब्रा० १५ क०, ५ ब्रा० १५ क०, ६ ब्रा० १२ क०, तदासां सङ्कलनयास्मिन् प्रपाठके १०२ कण्डिकाः सम्पद्यन्ते ।

॥ इति उखासम्भरणं नाम षष्ठं काण्डं * समाप्तम् ॥

* अत्र षष्ठे काण्डे ब्राह्मणसङ्ख्या सप्तविंशतिः। तत्र प्रथमे प्रपाठके ४, द्वितीये ४, तृतीये ७, चतुर्थे ६, पञ्चमे ६। एषु ब्राह्मणेषु कण्डिकाः ५३०। तत्र प्रथमे प्रपाठके ११०, द्वितीये १०४, तृतीये ११४, चतुर्थे १००, पञ्चमे १०२। तदेवंसर्वसङ्कलनयात्र काण्डे २७ ब्राह्मणानि पूर्णानि, तत्र ५३० कण्डिकाः सन्तीति सिद्धम्॥

॥ अथ मूलशुद्धिपत्रम् ॥

अशुद्धम्	शुद्धम्	प्र०	ब्रा०	क०	पृष्ठे	पङ्क्तौ
पुरुषात्	पुरुषन्द्	१	१	१०	४	११
गर्भमभवन	गर्भमभवत्	१	२	११	१८	२
लुरुमार समुस्थि	लुरु मारुत समुस्थि	१	२	१७	१६	१४
देवा	देवा	१	२	२१	२०	१५
ऽस्मि	ऽस्मि	१	२	२४	२१	११
देवाश्च	देवाश्च देवाश्च	१	२	२७	२२	१०
आधायरति	आधारयति	२	१	५	८७	६
निशुल्य०	निशुल्म०	२	१	१४	९०	९
०देका नु मिरश्म०	०देकानुमिरश्म०	२	१	२७	९७	२
रैता	रैतो	३	१	१६	१८२	१०
छन्द० खे०	छन्द खे०	३	२	६	२०२	१२
मामदुत	मासदुत	३	४	४	२२१	१४
तस्याको	तस्योको	३	४	५	२२२	३
मनेषीभ्य०	मानुषीभ्य०	३	५	४	२३०	१२
ऐतस्मै	एतस्मै	३	७	१५	२६४	७
सम्यदन्ती	सम्पद्यन्ती	४	३	१४	३०८	१५
तदेवैतत	तदेवैतत्	४	६	११	३५९	८
बन्ध०	बन्धु०	५	१	७	३७५	२
अथदिति	अथस्दिति	५	३	२	४०६	१
प्रायायाथ	प्रयायाथ	५	४	९	४२२	१०

अशुद्धम्	शुद्धम्	प्र०	आ०	का०	पृष्ठे	पङ्क्तौ
ह्रुते	घाह्नुते	५	५	२	४३६	११
॰ह्रोनेव	॰ह्रोतेव	५	५	४	४३७	८
स्थेन	स्तेन	५	५	६	४३८	२
मूर्धं	मूर्धे	५	५	१४	४४०	१०

